" परिन्योरिति " घञि, परिणायः स्यादित्येकं शारीणां परितो नयनस्य। पङ्क्तौ पङ्क्तौ अष्टौ पदान्यस्येति " अष्टनः संज्ञायाम् " इति दीर्घे ऽष्टापदम् अस्त्रियां पुंनपुंसके स्यात् " अष्टापदोऽस्त्री कनके शारीणां फलकेऽपि च " (इति मेदिनी) " फलं हेतुसमुत्थे स्यात्फलके व्युष्टिलाभयोः " (इति विश्वः) शारीणां फलं पट्टः शारिफलमिति द्वे शारीणां खेलनाधारपट्टस्य। प्राणिभिः कृतं द्यूतं प्राणिद्यूतम्, सम्यगाहूयतेऽत्रेति विग्रहे पुंसीति घे, बाहुलकादात्वाभावे च समाह्वयः स्यादिति द्वे प्राणिद्यूतस्य ॥ ४५ । $\frac{1}{2}$ ॥

सर्वलिङ्गासंग्रहादसंपूर्णतां परिहरति—

(उक्ता भूरिप्रयोगत्वादेकस्मिन्येऽत्र यौगिकाः)॥४६॥
ताद्धर्म्यादन्यतो वृत्तावूह्या लिङ्गान्तरेऽपि ते ॥ ४७ ॥

इति शूद्रवर्गः ॥

उक्ता इति—अत्र वर्गे भूरिप्रयोगत्वात् प्रचुरप्रयोगदर्शनादेकस्मिँल्लिङ्गे पुंसि ये यौगिका मालाकार—लोहकार—मार्दङ्गिक—वैणविकादयः शब्दा उक्ताः निर्दिष्टाः ते ताद्धर्म्यात्तद्योगवशात्तेषामन्यतोऽन्यत्रजातौ वृत्तौ सत्यां लिङ्गान्तरे स्त्रियां क्लीबे चोहनीयाः। अपिशब्दाद्येऽप्ययौगिकाः करण—मालिक—कुम्भकारादयस्ते जातिवचनत्वात् लिङ्गान्तरे स्त्रीलिङ्गे क्लीबत्वेऽपि ज्ञातव्या इति यावत् यस्यावयवशक्त्य एवार्थो बुध्यते स यौगिकः। यस्यावयवशक्तिमनपेक्ष्य समुदायशक्तिमात्रेणार्थो बध्यते स रूढः, तत्र यौगिको लिङ्गान्तरे यथा कुम्भकारी स्त्री, कुम्भकारं कुलम्, एवं मालाकारी, मालाकारम्, अदणन्तत्वात्स्त्रियां ङीप्, अयौगिको यथा करणी—कुलालीत्यादयः अत्र जातेरस्त्रीविषयादिति ङीप् भवतीति विज्ञेयम् ॥ ४६ । ४७ ॥

इति शूद्रवर्गविवरणम् ॥

इत्यमरसिंहकृतौ नामलिङ्गानुशासने।
भूम्यादिकाण्डो द्वितयः साङ्ग एव समर्थितः ॥ ४८ ॥

इतीति—एवममरसिंहस्य कृतौ नामलिङ्गानुशासने नामलिङ्गव्युत्पादके शास्त्रे साङ्गः अङ्गोपाङ्गैः समेतः द्वितयो द्वितीयो भूम्यादिकाण्डः पृथिव्यादिसमूहः समर्थितः संवर्णित एवेति शम् ॥ ४८ ॥

इति श्रीमदमरसिंहविरचितेऽमरकोषे श्रीमद्रायबहादुरप्रयागनारायणाज्ञया द्विजवरशक्तिधरसंकलितायां रसालाख्यायां व्याख्यायां द्वितीयः काण्डः संपूर्णतामगादिति शिवम् ॥ २ ॥

श्रीः

ॐ परमात्मने नमः ॥

श्रीमदमरसिंहविरचितः

अमरकोषः ।

रसालाख्यया व्याख्यया समेतः ॥

तृतीयं काण्डम् ।

विशेष्यनिघ्नैः संकीर्णैर्नानार्थैरव्ययैरपि ।
लिङ्गादिसंग्रहैर्वर्गाः सामान्ये वर्गसंश्रयाः ॥ १ ॥

विशेष्येति—इह सामान्ये साधारणत्वात्सामान्याख्ये तृतीयकाण्डे विशेष्यनिघ्नैः विशेष्यं स्त्रीदारादि तदधीनलिङ्गवचनैः सुकृत्यादिभिः शब्दैः, संकीर्णैः परस्परविजातीयार्थैः कर्मधारायणादिभिः, नानार्थैः अनेकार्थेषु वर्तमानैर्नाकलोकादिभिः, अव्ययैराङादिभिरपि, लिङ्गान्यादौ येषामिति तेषां संग्रहैः, आदिशब्दान्नामसंग्रहैश्च लङ्काशेफालिकेत्यादिभिः शब्दैरुपलक्षितास्तन्नामकाः वर्गाः स्वर्गादयः संश्रया आश्रया येषामिति ते स्वर्गादिवर्गसम्बन्धिनो वर्गाः उच्यन्ते मयेति शेषः ॥ १ ॥

लिङ्गज्ञानोपायमाह—

स्त्रीदाराद्यैर्यद्विशेष्यं यादृशैः प्रस्तुतं पदैः ।
गुणद्रव्यक्रियाशब्दास्तथा स्युस्तस्य भेदकाः ॥ २ ॥

स्त्रीति—यादृशैः स्त्रीलिङ्गत्वादियुक्तैः स्त्रीदाराद्यैः पदैर्यद्विशेष्यं स्त्रीदारादिरूपं यथा प्रस्तुतं प्रक्रान्तं तस्य विशेष्यस्य भेदका व्यावर्तका गुणद्रव्यक्रियाविशिष्टाः शब्दास्तथा स्युः विशेष्यस्य यादृशे लिङ्गवचने तादृशलिङ्गवचना एव भवेयुरिति । तत्र गुणः सुकृतादिस्तद्विशिष्टो यथा सुकृतिनी स्त्री, सुकृतिनो दाराः, सुकृति कुलम् । द्रव्यं दण्डादि तद्विशिष्टो यथा दण्डिनी स्त्री, दण्डिनो दाराः, दण्डि कुलम् । क्रिया पचनादिव्यापारस्तद्विशिष्टो यथा पाचिका स्त्री, पाचका दाराः, पाचकं कुलमित्यादि विज्ञेयम् ॥ २ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

भाग्यवान् बड़ी चाहना वाला सीधा बड़ा उद्योगी

सुकृती पुण्यवान्धन्यो महेच्छ (स्तु) महाशयः ।

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

हृदयालुः सुहृदयो महोत्साहो महोद्यमः ॥ ३ ॥

स्वित्ति—सुकृतमस्यास्तीति ' अत इनिठनाविति ' इनिः सुकृती, पुण्यमस्यास्तीति ' मतुप् ' पुण्यवान्, धनं लब्धा 'धनगणं लब्धेति' ' यत् ' धन्यः "धन्या धात्र्याम-लक्ष्योः स्याद्धन्यं पुण्यवति त्रिषु " (इति विश्वमेदिन्यौ) इति त्रीणि सभाग्यस्य। महतीच्छा यस्येति महेच्छः, " आशयः स्यादभिप्राये मानसाधारयोरपि " (इति मेदिनी) महानाशयोऽस्येति महाशयः स्यादिति द्वे महाभिलाषस्य । प्रशस्तं हृदय-मस्येति " हृदयाच्चालुरन्यतरस्यामिति " 'आलुः' हृदयालुः, शोभनं हृदयमस्येति (" मित्रत्वाविवक्षणान्न हृद्भावः ") सुहृदयः, " सहृदयः " इति वा पाठः सह हृदयेन " तेन सहेति " बहुव्रीहिः । अत्र प्रशस्तपरत्वं हृदयशब्दस्य तेन हृदयवान्, हृदयिक इत्यपि इति द्वे प्रशस्तचित्तस्य । महानुत्साहोऽस्येति महोत्साहः, महानुद्यमो-ऽस्येति महोद्यमः स्यादिति द्वे दुस्साध्यकृत्येऽपि साधनपरस्य ॥ ३ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

ज्ञाता या **प्रवीणे निपुणाभिज्ञविज्ञनिष्णातशिक्षिताः ।**

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

चतुर **वैज्ञानिकः कृतमुखः कृती कुशल (इत्यपि) ॥ ४ ॥**

प्रेति—प्रकृष्टा वीणास्य, प्रवीणयति, प्रवीणयते वा अचि, घञि वा प्रवीणः, निपु-णाति इगुपधेति के निपुणः, अभिजानाति " आतश्चोपसर्गे " इति के, अभिज्ञः, विशेषेण जानातीति विज्ञः, न्यस्नासीत् 'गत्यर्थेति' क्ते, 'निनदीभ्यामिति' षत्वे च निष्णातः, शिक्षा जाताऽस्य, अशिक्षिष्टेति वा शिक्षितः, विज्ञानं बुद्धिः " विज्ञानं यज्ञं तनुते " (इति श्रुतेः) विज्ञाने नियुक्तः " तत्र नियुक्तः " इति ठकि, विज्ञानेन जयति वा " तेन दीव्यतीति " वा ठकि, वैज्ञानिकः व्रीह्यादित्वाट्ठनि तु ' विज्ञानिकः ' इत्यपि, कृतं संस्कृतं मुखमस्येति कृतमुखः, कृतं कर्म प्रशस्तमस्येति कृती, कुशान् लाति के, कौ पृथिव्यां शलति, अचि, कौ शलति चालयति राज-कार्याणि, कोः पापाच्छलति बुद्धिवैभवादिति वा कुशलः " कुशलः शिक्षिते त्रिषु । क्षेमे च सुकृते चापि पर्याप्तौ च नपुंसकम्" (इति विश्वमेदिन्यौ) इति दश प्रवीणस्य ॥४॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

मान्य वा पूज्य **पूज्यः प्रतीक्ष्यः सांशयिकः संशयापन्नमानसः ।**

संशयकारी पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

दक्षिणायोग्य **दक्षिणीयो दक्षिणार्ह (स्तत्र) दक्षिण्य (इत्यपि) ॥ ५ ॥**

द्वेति—पूज्यते " अचो यत् " इति यति, पूज्यः " पूज्यः श्वशुरवन्द्ययोः " (इति हैमः) प्रतीक्ष्यते " ऋहलोरिति " ण्यति प्रतीक्ष्यः " प्रतीक्ष्यः प्रतिपाल्ये स्यात्पूज्ये

१ वीणया प्रगायति, प्रगायते वा " सत्यापेति " णिजन्तात् पचाद्यच् (३ । १ । १३३) कर्मणि घञ् (३।३ । १९) वा ' एरजण्यन्तानामिति ' नाच् । एरजण्यन्तानामिति तु वचनमनार्षमिति कैयटः ॥

च" (इति हैमः) इति द्वे पूज्यस्य । संशयमापन्नः "संशयमापन्न इति" ठकि सांशयिकः, संशयमापन्नं मानसं यस्य यस्मिन्निति वा संशयापन्नमानसः स्यादिति द्वे सन्देहविषयस्य, सन्देहाश्रयस्य वा । यत्र दक्षिणीयः, दक्षिणार्हश्च तत्र दक्षिण्य इत्यपि स्यात् । दक्षिणामर्हति "कडंगरदक्षिणाच्छ्चेति" छे, दक्षिणीयः, दक्षिणामर्हति, "अर्हः" इत्यचि दक्षिणार्हः, दक्षिणामर्हति यति दक्षिण्यः प्रज्ञाद्यणि तु "दाक्षिण्य" इत्यपि स्यादिति त्रीणि दक्षिणायोग्यस्य ॥ ५ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

अतिदानी **(स्यु)र्वदान्यस्थूललक्ष्यदानशौण्डा बहुप्रदे ।**

दीर्घायुवाला पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

शास्त्रज्ञाता **जैवातृकः(स्या)दायुष्मानन्तर्वाणि(स्तु)शास्त्रवित् ॥६॥**

स्युरिति—मां याचस्वेति वदति "वदेरान्यः" इत्यान्ये वदान्यः "वदान्यो दानशौण्डे स्याच्चारुवादिनि वाच्यवत्" स्थूलं कूटं लक्ष्यमस्य, स्थूलैर्महद्भिर्लक्ष्यते वा कर्मणि ण्यति स्थूललक्ष्यः, अयकारपाठे तु घञि स्थूललक्षोपि, दाने शौण्डः "सप्तमी शौण्डैरिति" समासे दानशौण्डः "शौण्डो मत्तेऽपि विख्याते" (इति विश्वः) बहु प्रददातीति "प्रे दाज्ञः" इति के बहुप्रदः स्यादिति चत्वारि दानशूरस्य । जीवति जीवेः "आतृकन् वृद्धिश्च" इति आतृकनि वृद्धौ च जैवातृकः "जैवातृकः पुमान्सोमे कृषकायुष्मतोस्त्रिषु" (इति विश्वमेदिन्यौ) अतिशयितमायुरस्य मतुपि "तसौ मत्वर्थे" इति भत्वाद्रुत्वाभावे च आयुष्मान्स्यादिति द्वे सायुषः । "वाणिरस्त्रुटे । व्यूतौ मूल्ये सरस्वत्यामिति" (हैमादयः) अन्तर्वाणिरस्य समासान्तविधेरनित्यत्वान्न कप्, अन्तर्वाणयति वा 'वण शब्दे' स्वार्थणिजन्तादच इरिति 'इ' प्रत्यये अन्तर्वाणिः, शास्त्रं वेत्ति "सत्सूद्विषेति" क्विप् शास्त्रवित्स्यादिति द्वे शास्त्रज्ञस्य ॥ ६ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

पारखी **परीक्षकः कारणिको वरदस्तु समर्धकः ।**

वरदाता पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

हर्षित मनवाला **हर्षमाणो विकुर्वाणः प्रमना हृष्टमानसः ॥ ७ ॥**

परीति—परीक्षते 'ण्वुलि' परीक्षकः, "करणं हेतुकर्मणोः" (इति मेदिनी) करणेश्चरति "चरतीति" 'ठकि' कारणिकः स्यादिति द्वे परीक्षाकारकस्य । वरं ददाति "आतोऽनुपसर्गे इति" 'के' "वरदः पुनः । प्रसन्ने शान्तचित्ते च वरदा तु कुमारिका" (इति हैमः) समृध्नोति 'ण्वुलि' समर्धकः स्यादिति द्वे वरदायकस्य । हर्षति "ताच्छील्येति" चानशि, मुगागमे च हर्षमाणः, विकुरुते चानशि, शानचि वा विकुर्वाणः, प्रकृष्टं मनोऽस्येति प्रमनाः, हृष्टं मानसमस्येति हृष्टमानसः स्यादिति चत्वारि हर्षितमानसस्य ॥ ७ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

उदास प्रीतियुत सरलचित दाता भोक्ता

दुर्मना विमना अन्तर्मनाः(स्या)दुत्क उन्मनाः ।

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

दक्षिणे सरलोदारौ सुकलो (दातृभोक्तरि)॥ ८ ॥

दुरिति—दुःस्थितं मनोऽस्येति दुर्मनाः, विगतं विविधं वा मनोऽस्येति विमनाः, अन्तर्मनोऽस्येति अन्तर्मनाः स्यादिति त्रीणि दुःखितमानसस्य । उद्गतं मनोऽस्य "उत्क उन्मनाः" इत्युद्गतमनस्कवृत्तेरुच्छब्दात्स्वार्थे कनि उत्कः, उद्गतं मनोऽस्येति उन्मनाः स्यादिति द्वे उत्कण्ठितमानसस्य । दक्षते "द्रुदक्षिभ्यामिति" इननि दक्षिणः, "दक्षिणो दक्षिणोद्भूतसरलच्छन्दवर्तिषु । अवामे त्रिषु यज्ञादिविविदाने दिशि स्त्रियाम्" (इति मेदिनी) सरति अलचि, सरलः "सरलः पूतिकाष्ठे नाथोदाराबक्रयोस्तृषु" (इति मेदिनी) उत्कृष्टमासमन्ताद् राति "आतश्चेति" के, उदर्यते कर्मणि घञि वा उदारः "उदारो दातृमहतोर्दक्षिणेऽप्यभिधेयवत्" (इति मेदिनी) इति त्रीणि ऋज्वाशयस्य । यो दाता चासौ भोक्ता च तत्र सुकल्यते "ईषदुरिति" खलि-शोभना कलाऽस्येति वा सुकलः स्यादित्येकं दातृभोक्तृकस्य ॥ ८ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

आसक्तचित सोद्योगी विख्यात

(तत्परे)प्रसितासक्ताविष्टार्थोद्युक्त उत्सुकः ।

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

प्रतीते प्रथितख्यातवित्तविज्ञातविश्रुताः ॥ ९ ॥

तदिति—तत्परे तात्पर्ययुक्ते प्रसितासक्तौ स्याताम्—तत्परमुत्तमं यस्य, तेन पूर्यते "ऋदोरित्यपि" वा तत्परः, प्रासायि—प्रसीयते स्म वा प्रसितः, आसञ्जि—आसज्यते स्म वा कर्मणि क्ते आसक्तः स्यादिति त्रीणि तात्पर्ययुक्तस्य । इष्टश्चासावर्थश्च तत्र उद्युक्तः इष्टार्थोद्युक्तः, उत् उद्योगं सवति, सुनोति वा विचि, संज्ञापूर्वकत्वादगुणाभावे क्विपि आगमशास्त्रस्यानित्यत्वात्तुगभावे वा ततस्संज्ञायां कनि, उत्सुवति वा मितद्र्वादित्वाड्डौ, "सत्सूद्विषेति" क्विपि वा कनि "केण इति" ह्रस्वे च उत्सुकः स्यादिति द्वे अभिमतार्थे सोद्योगस्य । प्रसितासक्ताविष्टा उद्युक्त इति पाठे आविष्टान्तं चतुष्कमासक्ते, "पञ्चापि तत्परपर्याया" इति केप्याहुः । प्रतीयते स्म, प्रत्येकमगादिति वा गत्यर्थत्वात्कर्तरि कर्मणि वा 'क्ते' प्रतीतः, प्रथते स्म अकर्मकत्वात् कर्तरि 'क्ते' प्रथितः, अख्यायि इति ख्यातः, अवेदीति वित्तः "वित्तो भोगप्रत्यययोरिति" साधुः, व्यज्ञायि क्ते, विजानातीति विग्रहे तु "मतिबुद्धीति" वर्तमाने क्ते वा विज्ञातः, व्यश्रावीति विश्रुतः स्यादिति षट् प्रसिद्धस्य ॥ ९ ॥

पु.स.न. पु.स.न.

गुणों से विख्यात **(गुणैःप्रतीते तु)कृतलक्षणाहतलक्षणौ ।**

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

धनी **इभ्य आढ्यो धनी स्वामी त्वीश्वरः पतिरीशिता ॥ १० ॥**

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

स्वामी **अधिभूर्नायको नेता प्रभुः परिवृढोऽधिपः।**

गुणैरिति–गुणैः शौर्यादिभिः प्रतीते विख्याते तु कृतलक्षणाहतलक्षणौ स्याताम् "लक्षणं नाम्नि चिह्ने च" (इति विश्वः) कृतमुच्चरितं लक्षणं नामास्येति कृतलक्षणः "आहतं गुणितेऽपि स्यात्" (इति विश्वः) आहतमभ्यस्तं लक्षणं यस्येति आहतलक्षणः स्यादिति द्वे गुणैर्विख्यातस्य। इभमर्हति दण्डादित्वाद् यति, एःकामादभ्यसते वा "अन्ये-भ्योऽपीति" डे इभ्यः "इभ्यो धनवतीभ्या तु करेणवां सल्लकीतरौ" (इति हेमचन्द्रः) आध्यायति "आतश्चेति" के, पृषोदरादित्वाड्ढत्वे च आढ्यः, बहु धनमस्त्यस्येति "अत इनीति" इनिः धनी स्यादिति त्रीणि बहुधनस्य। स्वमैश्वर्यमस्यास्तीति स्वामी "स्वामिन्नैश्वर्ये" इति साधुः, ईष्टे "स्थेशेति" वरचि ईश्वरः "ईश्वरो मन्मथे शंभौ नाढये स्वामिनि वाच्यवत्" (इति विश्वमेदिन्यौ) पाति "पातेरिति" डतिः पतिः "पतिर्धवे ना त्रिष्वीशे" (इति विश्वः) ईष्टे तृनि, तृचि वा ईशिता, अधिभवति "भुवःसंज्ञान्तर-योरिति" क्विपि अधिभूः, नयति ण्वुलि नायकः "नायको नेतरि श्रेष्ठे हारमध्यमणा-वपि" (इति विश्वहेमचन्द्रौ) नयति तृचि नेता, प्रभवति "विप्रसंभ्यो ड्वसंज्ञायामिति" डौ प्रभुः, परिवर्हति स्म, परिवृंहति स्म वा परिवृढः "प्रभौ परिवृढः" इति साधुः अधिपाति "आतश्चेति" के अधिपः स्यादिति दश प्रभोः॥ १०। १/२ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.

समृद्धिवाला **अधिकर्द्धिःसमृद्धः(स्यात्) कुटुम्बव्यापृतस्तु यः॥११॥**

पु.न. पु.

कुटुम्बपालक **(स्याद)भ्यागारिक(स्तस्मि)न्नुपाधि(श्च पुमानयम्)।**

पु.

बड़ा सुन्दर **(वराङ्गरूपोपेतो यः) सिंहसंहननो (हि सः)॥ १२॥**

अधीति–अधिका ऋद्धिरस्येति अधिकर्द्धिः, समृध्नोति अकर्मकत्वात् कर्तरि 'क्त' समृद्धः स्यादिति द्वे अतिसम्पन्नस्य। यस्तु कुटुम्बव्यावृतः कुटुम्बपोषणे संसक्तस्तस्मिन् अभ्यागारिकः उपाधिश्च स्यात् अयमुपाधिः पुमान्स्यात्-व्याप्रियते स्म अकर्मकत्वात्क-र्तरि 'क्ते' व्यापृतः "व्यापृतस्तरुणो युवा" (इति बोपालितः) कुटुम्बे व्यापृतः, कुटुम्ब-व्यापृतः अभ्यागारे नियुक्तः "अगारान्ताट्ठन्निति" ठनि, अभि अधिक आगारिको वा अभ्यागारिकः, आधानम् "उपसर्गे घोरिति" कौ आधिः उपगत आधिम् "अत्यादयः" इति समासे उपाधिः नित्यं पुंसि "उपाधिर्धर्मचिन्तायां कुटुम्बव्यापृते छले" (इति विश्व-मेदिन्यौ) इति त्रीणि कुटुम्बपोषणादिव्यापारयुक्तस्य। अङ्गान्यवयवाः रूपं लावण्यम् अङ्गानि च रूपं च अङ्गरूपाणि वराणि च तान्यङ्गरूपाणि च तैरुपेतो यः स हि सिंहं

श्रेष्ठं संहननमस्य, संहनने सिंहः इति वा राजदन्तादित्वात् सिंहसंहननः स्यादित्येकं महासुन्दरस्य ॥ ११ । १२ ॥

दुःख में भी खुशी से काम करनेवाला पु.स.न.
निर्वार्यः (कार्यकर्ता यः सपतन् सत्त्वसंपदा) ।

गूंगा पिता समान पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
अवाचि मूको(ऽथ)मनोजवः(स)पितृसन्निभः ॥ १३ ॥

नीति—यः सत्त्वसंपदा व्यसनेऽप्यक्षुब्धं मनःसत्त्वम् " व्यसनेऽभ्युदये वापि ह्यविकारं सदा मनः । तत्तु सत्त्वमिति प्रोक्तं नयविद्भिर्बुधैः किल " (इति स्मरणात्) तत्संपत्त्या संपतन् उद्यमं कुर्वन् संयुतः सन् वा कार्यं करोति सः निश्चयेन व्रियते "ऋहलोरिति" ण्यति निर्वार्यः स्यात् "निर्धार्यः" इति पाठे तु निश्चयेन ध्रियते 'ण्यति' निर्धार्योऽपि स्यादित्येकं निश्शङ्ककार्यकर्तृकस्य । अवाचि वाग्रहिते मूकः स्यात् न वागस्येति अवाक् 'मू' इति कायति "आतोऽनुपेति" के मूयते बध्यते वागस्येति वा बाहुलकात्कक्[1] मूकः स्यादिति द्वे मूकस्य "गूंगा" इति ख्यातस्य । अथेति—जवतीति पचाद्यचि जवम् मनोजवं वेगवद्यस्येति मनोजवः " मनोजवपितृसधर्माणः " (इति नाममाला) स्वामिमते तु चमसादिवत् मनोजवसः । पीयूषव्याख्यातो "मनोजवाः" सान्तोऽपि, पितेव सन्निभाति "आतश्चोपसर्गे" इति 'के' पितृसन्निभःस्यादिति द्वे पितृसमस्य॥ १३॥

अलंकृत कन्या-दाता पु.स.न.
(सत्कृत्यालंकृतां कन्यां यो ददाति स)कूकुदः ।

लक्ष्मीवान् स्नेही पु.स.न. पु.स.न पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
लक्ष्मीवाँल्लक्ष्मणः श्रीलः श्रीमान् स्निग्ध(स्तु)वत्सलः१४

सदिति—सत्कृत्य सत्कारं प्रतिपाद्य अलंकृतां सर्वालंकरणैरुपेतां कन्यां यो वराय ददाति सः कवनम् संपदादित्वात् क्विपि कूः शब्दस्तस्य कुः कीर्तिभूमिस्तां ददाति तया दायति वा "आतोऽनुपेति" सुपीति योगविभागाद्वा के कूकुदः स्यात् "कुकुदः" इति पाठे तु कोकते 'इगुपधेति' के पृषोदरादित्वात् कुकुस्तं ददातीति कुकुदोऽपि स्यादित्येकमादरपूर्वकालंकृतकन्यादायकस्य । लक्ष्मीरस्यास्तीति मतुपि लक्ष्मीवान्, लक्ष्मीरस्यास्तीति विग्रहे पामादित्वान्ने " लक्ष्म्या अच्चेति " गणसूत्रेणात्वे च लक्ष्मणः "लक्ष्मणा स्त्रोषधीभेदे सारस्यामपि योषिति । रामभ्रातरि पुंसि स्यात्सश्रीके चाभिधेयवत् " (इति मेदिनी) श्रीरस्यास्ति 'सिध्मादित्वात्' लचि, श्रियं लातीति वा " आतोऽनुपेति " के श्रीलः, कपिलिकादित्वाल्लत्वे तु " श्लीलः " इत्यपि, श्रीर-

---

१ मूयते बध्यते वागस्येति 'मूङ् बन्धने' (भ्वा. आ. से.) बाहुलकात् "अवतिमवतीभ्याम् कक्" इति मुकुटेनोक्तम् । तन्नाधातुप्रत्ययानां कारकेषु विहितत्वात्संबन्धे विधानाभावात् अवतेः प्रयोजनाभावात् । "धातोः" इत्येकत्वाविवक्षणेन धातुसमुदायात् प्रत्ययाभावाच्च उक्तसूत्राभावाच्च "मूको दैत्यावाग्दीनेषु" (इति हैमः) ॥

स्यास्तीति श्रीमान् स्यादिति चत्वारि लक्ष्मीसंपन्नस्य। स्निह्यतिस्म अकर्मकत्वात् कर्तरि क्ते "वाद्रुहेति" घत्वे च स्निग्धः "वत्सः पुत्रादिवर्गयोः" (इति मेदिनी) वत्से पुत्रादिस्नेहपात्रेऽभिलाषोऽस्यास्ति "वत्सांसाभ्यामिति" लचि वत्सलः स्यादिति द्वे स्नेहयुक्तस्य "स्नेही" इति ख्यातस्य ॥ १४ ॥

दयावान् स्वेच्छाचारी या स्वतन्त्र

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

(स्या) दयालुः कारुणिकः कृपालुः सूरतः (समाः)।

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

स्वतन्त्रोऽपावृतः स्वैरी स्वच्छन्दो निरवग्रहः ॥ १५ ॥

स्यादिति—दयते तच्छीलः "स्पृहिगृहीति" 'आलुचि' दयालुः करुणाशीलमस्येति "शीलमिति" ठकि, कारुणिकः, कृपां लातीति मितद्र्वादित्वाड्डौ कृपालुः, शोभन उः शंभुः सूस्तस्मिन् रतः, स्विरतं यस्य, सुरमते वा "सौरमेक्तो दमेः पूर्वपदस्य च दीर्घः" इति क्ते, दीर्घे च सुरतः स्यात् एते समाः समानार्थाः समानलिङ्गाः स्युरिति चत्वारि कारुणिकस्य। स्व आत्मा तन्त्रं प्रधानमस्येति स्वतन्त्रः, अपगतमावृतमावरणमस्येति अपावृतः "अपावृतस्तु पिहिते स्वतन्त्रेऽपि च वाच्यवत्" (इति विश्वमेदिन्यौ) स्वेन ईरितुं शीलमस्य "सुप्यजाताविति" 'णिनौ' "स्वादीरेरिणोरिति" वृद्धौ च स्वैरी, स्वच्छन्दोऽभिलाषो यस्येति स्वच्छन्दः, निष्क्रान्तोऽवग्रहान्नियमादिति विग्रहे "निरादयः" इति समासे निरवग्रहः स्यादिति पञ्च स्वतन्त्रस्य ॥ १५ ॥

पराधीन या पराये हुक्म में रहनेवाला आधीनमात्र

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

परतन्त्रः पराधीनः परवान्नाथवा (नपि)।

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

अधीनो निघ्न आयत्तोऽस्वच्छन्दो गृह्यकोऽ(प्यसौ) ॥१६॥

पेति—परस्तन्त्रं प्रधानं यस्येति परतन्त्रः, परस्मिन्नधि "सप्तमीशौण्डैरिति" समासे, अषडक्षेति खे, ईनादेशे च पराधीनः, परः स्वाम्यस्यास्तीति 'मतुपि' परवान्, नाथोऽस्यास्तीति नाथवानपि स्यादिति चत्वारि पराधीनस्य। इनमधिगतः "अत्यादयः" इति समासे। अध्युपरिइनोऽस्येति वा अधीनः, निहन्यते निगृह्यते हन्तेः "घञर्थे कः" इति 'के' निघ्नः, आयततेस्म अकर्मकत्वात्कर्तरि क्ते आयत्तः, न स्वः छन्दोऽस्येति अस्वच्छन्दः, असौ गृह्यते "पदास्वैरीति" 'क्यपि' स्वार्थे 'कनि' गृह्यकोऽपि स्यात् "गृह्यको निघ्नके छेके" (इति विश्वमेदिन्यौ) इति पञ्चाधीनसामान्यस्य नवानामप्येकार्थत्वमिति केचिदाहुः ॥ १६ ॥

बुहारनेवाला सुस्त अविचारी आलसी

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

खलपूः (स्या) द्बहुकरो दीर्घसूत्रश्चिरक्रियः।

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

जाल्मोऽसमीक्ष्यकारी (स्यात्) कुण्ठो (मन्दः क्रियासु यः)

खेति–" खलं भूस्थानकल्केषु " (इति विश्वः) खलं चत्वरं पुनाति मार्जयति 'क्विपि' खलपूः द्वित्वे " ओः सुपीति " यणादेशे खलप्वौ बहुत्वे खलप्वः स्युः । बहु करोति, भुवं संमार्ष्टीति "किंयत्तद्बहुषु त्रिविधानमिति" 'अचि' बहुकरः, स्त्रियां बहुकरा स्यादिति द्वे संमार्जनादिकारिणो भुवं मार्जयतो वा । " सूत्रं तन्तुव्यवस्थयोः " (इति विश्वः) दीर्घं सूत्रं व्यवस्था यस्येति दीर्घसूत्रः, चिराच्चिरेण वा क्रिया यस्येति चिरक्रियः स्यादिति द्वे अतिविलम्बेन क्रियासंपादकस्यालसविशेषस्य वा । जालयति जाल्यते वा बाहुलकान्मे जाल्मः " जाल्मस्तु पामरे । असमीक्ष्यकारिणि च " (इति हैमः) असमीक्ष्याविचार्य कर्तुं शीलमस्येति " सुपीति " 'णिनौ' असमीक्ष्यकारी स्यादिति द्वे गुणदोषविचारशून्यस्य । यः क्रियासु मन्दोऽलसो मूढो वा सः कुण्ठति 'पचाद्यचि' कुण्ठः स्यात् " कुण्ठोऽकर्मण्यमूर्खयोः " (इति मेदिनी) इत्येकं मन्दक्रियस्य ॥ १७ ॥

काम करनेवाला. काम करने में लगा. हमेशा काम में लगा कामों का पूरा करनेवाला.

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
कर्मक्षमोऽलंकर्मीणः क्रियावान् (कर्मसूद्यतः) ।
पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
(स) कार्मः कर्मशीलो (यः)कर्मशूर(स्तु)कर्मठः॥१८॥

केति–कर्मसु क्षमः " सप्तमीति " योगविभागात्समासे कर्मक्षमः, कर्मणे क्रियायै अलं समर्थः " प्राप्तापन्नालं पूर्वेति " परवल्लिङ्गनिषेधात्समासे " पर्यादयः " इति वा "अपडक्षेति " 'खे' ईनादेशे च ' अलंकर्मीणः ' स्यादिति द्वे क्रियाकरणे समर्थस्य । यः कर्मसु उद्यतः उद्युक्तः सः क्रियास्यास्तीति मतुपि क्रियावान्स्यादित्येकं कर्मोद्यतस्य । यः कर्मशीलः सः कार्मः स्यात् कर्मशीलमस्य "छत्रादिभ्योणः" इति ' णे ' वृद्धौ च कार्मः, स्त्रियां तु ' कार्मी ' कर्मणिशीलमस्त्यस्येति कर्मशीलः स्यादिति द्वे कर्मसु फलमनपेक्ष्यप्रवृत्तस्य । कर्मणि शूरः सप्तमीसमासे कर्मशूरः, कर्मणि घटते " कर्मणि घटोऽठच् " इत्यठचि कर्मठः स्यादिति द्वे प्रयत्नेन प्रारब्धकर्मपरिसमापकस्य ॥ १८ ॥

मज़दूर. विना मज़दूरी कामकरनेवाला. मृतकस्नायी. मांसभक्षक.

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
भरण्यभुक्कर्मकरः कर्मकार(स्तु तत्क्रियः) ।
पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
अपस्नातो मृतस्नात आमिषाशी (तु) शौष्कलः॥१९॥

भेति–भरण्यं वेतनं भुङ्क्ते क्विपि भरण्यभुक्, क्वचित् " कर्मण्यभुक् " इति पाठस्तत्र कर्मणि साधु "तत्र साधुरिति" 'यति' कर्मण्यं वेतनं भुङ्क्ते 'क्विपि' कर्मण्यभुगपि,

---

१ " भरण्यभुक् " अयं शूद्रवर्गेऽपि कथितस्तथापि पर्यायान्तरकथनार्थमनूदितः ॥

कर्म करोति "कर्मणि भृतौ" इति 'टे' कर्मकरः स्यादिति 'द्वे' मूल्येन कर्मकुर्वतो वेतनं गृहीत्वा कर्मकारिणो वा। यस्तु तत्कर्मैव क्रिया यस्येति तत्क्रियः कर्मकारक्रियः सः कर्म करोति कर्मण्यणि कर्मकारः स्यादित्येकं वेतनं विना कर्मकारस्य। अपकृष्टं स्नातः "प्रादयोगताद्यर्थे" इति समासे अपस्नातः, मृते स्नातः सप्तमीसमासे मृतस्नातः स्यादिति द्वे मृतमुद्दिश्य स्नातस्य। आमिषमश्नाति "सुपीति" णिनौ आमिषाशी, "शुष्कली शुष्कमांसेऽपि मांसपात्रेऽपि सा मता" तामत्तीति विग्रहे "शेषे" 'इत्यणि' शौष्कलः स्वामिमते तु पृषोदरादित्वात् शाष्कलोऽपि संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्ध्यभावे तु शुष्कलोऽपि "शुष्कलः शुष्कमांसस्य फणिके पिशिताशिनि" (इति हैमः) इति द्वे मांसमत्स्याशिनः ॥ १६ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

भूखा **बुभुक्षितः (स्या) त्क्षुधितः जिघत्सुरशनायितः।**

पराश्रजीवी पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

खवैया **परान्नः परपिण्डादो भक्षको घस्मरोऽद्मरः ॥ २० ॥**

द्विति—भोक्तुमिच्छा बुभुक्षा सा जाताऽस्य तारकादित्वादितचि बुभुक्षितः, क्षुध्यतिस्म अकर्मकत्वात् कर्तरि 'क्ते' "वसतिक्षुधोरिति" इडागमे च क्षुधा जातास्येति तारकादित्वादितचि वा क्षुधितः, अत्तुमिच्छुः अदेः सनि "लुङ्सनोरिति" घस्लादेशे "सनाशंसेति उप्रत्यये च जिघत्सुः, अशनस्येच्छा "अशनायेति" साधुः अशनाया जाताऽस्य तारकादित्वादितचि अशनायितः स्यादिति चत्वारि क्षुधितस्य। परस्य अन्नं परान्नम् तन्नित्यमस्येति "अर्श आदिभ्य" इत्यचि परान्नः, परस्य पिण्डं तदत्तीति कर्मण्यणि परपिण्डादः स्यादिति द्वे परान्नजीवनस्य। भक्षयति 'ण्वुलि' भक्षकः, घसति "सृघस्यदः क्मरच्" इति क्मरचि, घस्मरः एवमत्तीति 'क्मरचि' अद्मरः स्यादिति त्रीणि भक्षणपरस्य ॥ २० ॥

पु.स.न. पु.स.न.

मरभुखा **आद्यूनः(स्या) दौदरिको (विजिगीषाविवर्जिते)।**

पु.स.न. पु.स.न.

पेट्ट **(उभौ) त्वात्मंभरिः ‡कुक्षिंभरिः (स्वोदरपूरके) ॥२१॥**

आद्यिति—विजिगीषाविवर्जिते उत्कर्षेच्छारहिते आद्यूनः, औदरिकश्च स्यात्। आदेवीत् अकर्मकत्वात्कर्तरि 'क्ते' "दिवोऽविजिगीषायामिति" निष्ठानत्वे "यस्य विभाषेति" इडागमाभावे ऊठि च आद्यूनः, उदरे प्रसितः "उदराट्ठगाद्यूने" इति 'ठकि' वृद्धौ च औदरिकः स्यादिति द्वे बुभुक्षयातिपीडितस्य "मरभुखा" इति ख्यातस्य। आत्मानं

‡ चान्द्रास्तु आत्मोदरकुक्षिष्विति पेट्टः, "ज्योत्स्नाकरम्भमुदरंभरयश्चकोराः" (इति मुरारिः) ॥

भरति बिभर्ति वा आत्मंभरिः " फलेग्रहिरात्मंभरिश्चेति " साधुः, कुक्षिं बिभर्ति चात " भृञः कुक्ष्यात्मनोर्मुम् च " इति मुमागमे 'कुक्षिंभरिः, उभौ स्वोदरपूरके स्याता-मिति द्वे निजोदरपूरकस्य " पेटू " इति ख्यातस्य ॥ २१ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न पु.स.न.

सर्वभक्षी **सर्वान्नीन(स्तु) सर्वान्नभोजी गृध्न(स्तु) गर्धनः ।**

लोभी पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

महालोभी **लुब्धोऽभिलाषुकस्तृष्णक्(समौ)लोलुपलोलुभौ ॥२२॥**

सेति—सर्वेषामन्नानि सर्वान्नानि तानि भक्षयति "अनुपदसर्वान्न" इति 'खे' तस्येना-देशे च सर्वान्नीनः, सर्वान्नानि भोक्तुशीलमस्य " सुपीति" 'णिनौ' सर्वान्नभोजी स्या-दिति द्वे सर्ववर्णान्नभक्षकस्य । गर्धनशीलः " त्रसिगृधीति " 'क्नौ' गृध्नुः गृध्यत्ये-वंशीलो " जुचङ्क्रम्येति " 'युचि', अनादेशे च गर्धनः, लुभ्यतिस्म " गत्यर्थेति " कर्तरि 'क्ते' लुब्धः " लुब्ध आकाङ्क्षिणि व्याधे " (इति हेमचन्द्रः) अभिलष्यति " लषपतपदेति " उकञि अभिलाषुकः, तृष्यति " स्वपितृषोरिति " नजङि तृष्णक् सर्वधरमते तु तृष्णाशब्दात् " तत्करोतीति " णयन्तात्पवुलि तृष्णा-कोऽदन्तोपि स्यादिति पञ्च लुब्धस्य " लोभी " इति ख्यातस्य । गर्हितं लुम्पति " लुपसदेति " 'यङन्तादचि' लोलुपः, भृशं लुभ्यति "धातोरेकाचः" इति यङन्ता-दचि लोलुभः उभौ समौ समानार्थौ समानलिङ्गौ स्यातामिति द्वे अतिलुब्धस्य ॥ २२ ॥

सिड़ी या पागल पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

अन्यायी **उन्मद(स्तू)न्मदिष्णुः (स्याद) विनीतः समुद्धतः ।**

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

मतवाला **मत्ते शौण्डोत्कटक्षीबाः कामुके कमितानुकः ॥ २३ ॥**

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

कामुक या कामी **कम्रः कामयिता भीकः कमनः कामनोऽभिकः ।**

उन्मेति—उद्गतो मदो हर्षोऽस्येति उन्मदः क्वचित् " सोन्मादः " इति पाठस्तत्र सह उन्मादेन वर्तते सोपसर्गत्वान्मदेर्घञि सोन्मादः, सुअतिशयित उन्मादोऽस्येति विग्रह तु " सून्मादः " इत्यपि उन्मदनशीलः "अलंकृञिति" 'इष्णुचि' उन्मदिष्णुः स्यादिति द्वे उन्मादशीलस्य " पागल " इति ख्यातस्य । नव्यनाथीति कर्मणि क्ते अविनीतः, समुद्धन्तिस्म, समुद्धन्यतेस्म इति वा हन्तेर्गत्यर्थत्वात् कर्तरि, कर्मणि वा 'क्ते' समुद्धतः " समुद्धतं समुद्गीर्णेऽप्यवनीते च वाच्यवत् " (इति मेदिनी) इति द्वे अविनीतस्य अन्याययुक्तस्य वा । माद्यतिस्म "गत्यर्थेति" कर्तरि 'क्ते' " नध्याख्येति " नत्वाभावे मत्तः, शुण्डायां पानागारे भवः " तत्र भवः " इत्यणि शौण्डः " शौण्डो मत्ते च विख्याते पिप्पल्यां च भवेत्स्त्रियाम् " (इति विश्वमेदिन्यौ) उद्गतः कट

आवरणमावारकोवास्य, उद्गतमदप्रवृत्तेरुच्छब्दात्स्वार्थे " संप्रोदश्चेति " कटचि वा उत्कट: " उत्कटस्तीव्रमत्तयोः " (इति हैमः) क्षीबतेस्म अकर्मकत्वात्कर्तरि क्ते " अनुपसर्गादिति " साधुः, के वा ' क्षीबः ' नान्तोऽप्ययम् "क्षीवाणौ समबुध्यत" इति व्यासप्रयोगात्तत्र बाहुलकात्कनिनि क्षीबाऽपि स्यादिति चत्वारि मत्तस्य " मतवाला" इति ख्यातस्य। कामयते "लषपततपदेति" 'उकञ्' कामुकः "कामुकः कमने शोकपादपे चातिमुक्तके " (इति मेदिनी) णिङभावे च ' तृचि ' कमिता, अनुकामयते अनुकः " अनुकाभिकेति " साधुः, कमनशीलः " नमि कम्पीति " ' रे ' कम्रः, कामयते, ' तृचि ' कामयिता, अभिकामयते अभीकः " अभीकः कामुके क्रूरे निर्भये त्रिपु ना कवौ" (इति मेदिनी) कमनशीलः "अनुदात्तेतश्चेति" 'युचि' कमनः " कमनः कामुके कामेऽभिरूपेऽशोकपादपे " (इति मेदिनी) कामनशीलः कामयते वा " णिङन्ताद्युचि " कामनः, अभिकामयते अभिकः स्यादिति नव कामुकस्य ॥ २३ । ३ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
आज्ञाकारी **विधेयो विनयग्राही वचनेस्थित आश्रवः ॥ २४ ॥**
वश्य पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
नम्र या सीखा **वश्यः प्रणेयो निभृतविनीतप्रश्रिताः (समाः)।**
धृष्ट या ढीठ पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
बुद्धिमान् **धृष्टे धृष्णग्वियात (श्च) प्रगल्भः प्रतिभान्विते ॥२५॥**

वीति—विधातुं शक्यः, " अचोयत् " इति 'यति' "ईद्यति" इतीदादेशे, गुणे च विधेयः, प्रवृत्तौ निवृत्तौ वा विनयं ग्रहीतुं शीलमस्य " सुपीति " णिनौ विनयग्राही, वचने तिष्ठतिस्म "गत्यर्थेति" क्ते "तत्पुरुषे कृति" इत्यलुकि च वचनेस्थितः, आशृणोति, ' पचाद्यचि ' आश्रवः " आश्रवो वचनेस्थिते । प्रतिज्ञायां च क्लेशे च " (इति हैमः) इति चत्वारि प्रवृत्तिनिवृत्त्योर्विधातुं शक्यस्य । वशमधीनत्वं गतः "वशगतः " इति यति वश्यः, "वशमायत्ततायां स्यात् " (इति विश्वः) प्रकर्षेण नेतुं शक्य " अचोयदिति " यति प्रणेयः स्यादिति द्वे वशंगतस्य । नितरामभारिनिभृतः, व्यनायीति विनीतः " विनीतस्तु निभृते निर्जितेन्द्रिये । वाणिजे साधुवाह्यश्वे विनयग्राहिते हिते " (इति हैमः) प्रथममश्रायि गुणैरिति प्रश्रितः एते समाः समानार्थाः स्युरिति त्रीणि विनययुक्तस्य । धृष्टे धृष्णक्, वियातश्च स्यात् धृष्णोतिस्म ' गत्यर्थेति ' कर्तरि 'क्ते' "धृषिशसीति" इडभावे च धृष्टः, "धृषेश्चेति वाच्यमिति" 'नजिङि' धृष्णक् "त्रसि गृधीति" 'क्नौ' धृष्णुरपि, विरुद्धं यातं चेष्टितं यस्य, विरुद्धमयासीद्वा 'गत्यर्थेति' 'क्ते' वियातः स्यादिति त्रीणि निर्लज्जस्य। 'प्रतिभान्विते प्रगल्भः स्यात्' प्रगल्भते 'पचाद्यचि ' प्रगल्भः, प्रतिभानम् "आतश्चोपसर्गे " 'इत्यङि' प्रतिभा "प्रज्ञानवनवोन्मेष-

शालिनी प्रतिभा मता " (इति रुद्रः) तया अन्वितो युक्तः प्रतिभान्वितः स्यादिति द्वे प्रत्युत्पन्नमतेः ॥ २४ । २५ ॥

सलज्ज पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
आश्चर्यी **(स्याद्) धृष्टे (तु) शालीनो विलक्षो विस्मयान्विते ।**
व्याकुल पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
डरपाक **अधीरे कातरस्त्रस्नौ भीरुभीरुकभीलुकाः ॥ २६ ॥**

स्यादिति—अधृष्टे अप्रगल्भिते शालीनःस्यात् न धृष्णोतिस्म अधृष्टः, शालाप्रवेशमर्हति शालीनः " शालीनकौपीने " इति साधुरिति द्वे सलज्जस्य । विस्मयान्विते आश्चर्ययुक्ते विलक्षः स्यात् विशेषेण लक्षयति " पचाद्यचि " विलक्षः, विस्मयेनाश्चर्येणान्वितो विस्मयान्वितः स्यादिति द्वे परकीयधर्मशीलादौ प्राप्ताश्चर्यस्य । अधीरे धैर्यतारहिते कातरः स्यात् न धीरो धैर्यं यस्येति अधीरः, ईषत्तरतीति अचि " ईषदर्थे चेति " कोः कादेशे च कातरः स्यादिति द्वे रोगादिलक्षणेनाकुलमानसस्य । त्रस्नौ त्रसनशीले भीरु-भीरुक-भीलुकाःस्युः त्रस्यति " त्रसिगृधीति " 'क्नौ' त्रस्नुः, बिभेत्येवं शीलो " भियः क्रुक्लुकनाविति " 'क्रौ' भीरुः, " भीरुरात्त त्रिलिङ्गः स्याद्द्वयोषिति योषिति " (इति विश्वमेदिन्यौ) " क्रुकन्नपीति " 'क्रुकनि' भीरुकः, 'क्लुकनि' भीलुकः स्यादिति चत्वारि भयशीलस्य ॥ २६ ॥

कहनेवाला पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
पकड़नेवाला **आशंसुराशंसितरि गृहयालुर्ग्रहीतरि ।**
श्रद्धावान् पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
गिरनेवाला **श्रद्धालुः(श्रद्धयायुक्ते) पतयालु (श्च) पातुके ॥ २७ ॥**

आशेति—आशंसतरि आशंसुः स्यात् । आशंसते " सनाशंसेति " ' उ ' प्रत्यये आशंसुः, एवं 'तृनि' आशंसिता स्यादिति द्वे इष्टार्थप्राप्तीच्छोः । ग्रहीतरि गृहयालुः स्यात् गृहयति " स्पृहिगृहीति " 'आलुचि', "अयामन्तेति" णेरयादेशे च गृहयालुः, गृह्णाति 'तृनि' " ग्रहोऽलिटीति " इटो दीर्घे च ग्रहीता स्यादिति द्वे ग्रहणशीलस्य । गुरुवेदान्तवाक्यादिषु विश्वासः श्रद्धा तया युक्ते संपन्ने श्रद्धालुः स्यात्, श्रद्धधाति 'आलुचि' श्रद्धालुः स्यादित्येकं श्रद्धावतः । पातुके पतनशीले पतयालुः स्यात् पतयति 'आलुचि'पतयालुः,पतति "लषपतेति"'उकञि'पातुकः स्यादिति द्वे पतनशीलस्य॥२७॥

लज्जावान् पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
बन्दना **लज्जाशीलोऽपत्रपिष्णुर्वन्दारुरभिवादके ।**
करनेवाला पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
हत्यारा
बढ़नेवाला **शरारुर्घातुकोहिंस्रः(स्या)द्वर्धिष्णु(श्च)वर्धनः ॥ २८ ॥**

लेति—लज्जाशीलमस्येति लज्जाशीलः, अपत्रपते " अलंकृञिति " इष्णुचि अप-

त्रपिष्णुः स्यादिति द्वे लज्जावतः । अभिवादके वन्दारुः स्यात्—वन्दते "शृवन्द्योरिति" 'आरौ' वन्दारुः, अभिवादयति 'एवुलि' अभिवादकः स्यादिति द्वे वन्दनशीलस्य । शृणाति आरौ, शरारुः, हन्ति "लषपतेति" 'उकञि' घातुकः, हिनस्ति "नमिकम्पीति" रे हिंस्रः "हिंस्रा काकादनीमांस्योः स्त्रियां स्याद्घातुकेऽन्यवत्" (इति विश्वमेदिन्यौ) इति त्रीणि हिंसाशीलस्य । वर्धते "अलंकृञिति" 'इष्णुचि' वर्धिष्णुः, एवं "अनुदात्तेतश्चेति" 'युचि' वर्धनः "वर्धनं छेदने वृद्धौ वर्धनी तु गलन्तिका" (इति हैमः) इति द्वे वर्धनशीलस्य ॥ २८ ॥

उछलनेवाला. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
भूषणों की चाह वाला. होने की चाह वाला. वर्तनेवाला.

उत्पतिष्णु(स्तू)त्पतिताऽलंकरिष्णु (स्तु)मण्डनः ।
पु.स.न पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न पु.स.न.
भूष्णुर्भविष्णुर्भविता वर्तिष्णुर्वर्तनः(समौ) ॥ २९ ॥

उदिति—उत्पतति 'इष्णुचि' उत्पतिष्णुः, एवं 'तृनि' उत्पतिता स्यादिति द्वे ऊर्ध्वपतनशीलस्य । अलंकरणशीलः "अलंकृञिति" 'इष्णुचि' अलंकरिष्णुः, मण्डनशीलः "क्रुधमण्डार्थेभ्यश्चेति" 'युचि' मण्डनः स्यादिति द्वे अलंकरणशीलस्य । भवनशीलः "ग्लाजिस्थश्चेति" 'ग्स्नौ' भूष्णुः, "भुवश्चेति" 'इष्णुचि' भविष्णुः, तृनि भविता स्यादिति त्रीणि भवनशीलस्य । वर्तनशीलः "अलंकृञिति" 'इष्णुचि' वर्तिष्णुः, "अनुदात्तेतश्चेति" 'युचि' वर्तनः उभौ समौ समानार्थौ स्यातामिति द्वे वर्त्तनशीलस्य ॥ २९ ॥

निकालनेवाला. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
सघनस्निग्ध. जाननेवाला. खिलनेवाला.

निराकरिष्णुःक्षिप्नुः(स्यात्)"सान्द्रस्निग्धस्तु"मेदुरः ।
पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
ज्ञाता(तु) विदुरो बिन्दुर्विकासी (तु) विकस्वरः ॥३०॥

नीति—निराकरणशीलः 'इष्णुचि' निराकरिष्णुः, क्षेपणशीलः "त्रसिगृधीति" क्नौ, क्षिप्नुः स्यादिति द्वे निराकरणशीलस्य । सान्द्रोघनः स्निग्धश्चिक्कणः सान्द्रश्चासौ स्निग्धश्चेति सान्द्रस्निग्धो मेदुरः स्यात् मेदनशीलो"भञ्जभासेति" 'घुरचि' मेदुरः स्यात् तल्लक्ष्यं "मेघैर्मेदुरमम्बरमिति" विज्ञेयमित्येकं घनचिक्कणस्य । जानाति 'तृनि' ज्ञाता, वेदनशीलो "विदिभिदीति" 'कुरचि' विदुरः, वेत्तीत्येवंशीलोबिन्दुः "बिन्दुरिच्छुरिति" साधुरिति त्रीणि ज्ञानशीलस्य । विकसति "वौ कसलसेति" 'घिनुणि' "विकासः स्फुटने व्यक्तौ" (इति दन्त्यान्ते धरणिः) तस्मादिनौ वा विकासी एवं "स्थेशभासेति" 'वरचि' विकस्वरः स्यादिति द्वे विकसनशीलस्य ॥ ३० ॥

---

१ चाद्भुवः अतएव भाष्ये तु "भुव इट् प्रतिषेधश्च" इत्युपलभ्यते ॥

गमन करने वाला. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

विसृत्वरो विसृमरः प्रसारी (च) विसारिणि ।

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

सहनशील. **सहिष्णुः सहनः क्षन्ता तितिक्षुः क्षमिता क्षमी ॥३१॥**

वीति—विसरणशीलो विसारोऽस्त्यस्येति वा विसारी तस्मिन् विसृत्वरो विसृमरः प्रसारी च स्युः विसरणशीलः "इणनश्जीति" क्वरपि, "ह्रस्वस्येति" तुकि च विसृत्वरः एवं "सृघस्येति" 'क्मरचि' विसृमरः, प्रसरणशीलः "प्रेलपेति" घिनुणि, प्रसारी विसरणम् 'घञि' विसारः सोऽस्त्यस्येति इनौ विसारी स्यादिति चत्वारि प्रसरणशीलस्य । सहनशीलः "अलंकृञिति" इष्णुचि, सहिष्णुः, एवं "अनुदात्तेतश्चेति" 'युचि' सहनः, क्षमणशीलः 'तृनि' क्षन्ता, तितिक्षणशीलः "सनाशंसेति" 'उप्रत्यये' तितिक्षुः, तृनः "स्वरतीति" पक्षे इडागमे क्षमिता, क्षाम्यत्येवं शीलः "शमित्यष्टाभ्य इति" 'घिनुणि' क्षमी स्यादिति षट् सहनशीलस्य ॥३१॥

क्रोधी. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

महाक्रोधी. **क्रोधनोऽमर्षणः कोपी चण्ड(स्त्व)त्यन्तकोपनः ।**

जागनेवाला. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न

निद्रा से घूर्णित. **जागरूको जागरिता घूर्णितः प्रचलायितः ॥ ३२ ॥**

क्रुवेति—क्रोधनशीलः "क्रुधमण्डेति" 'युचि', क्रोधनः, नमर्षणशीलो 'युचि' अमर्षणः, अवश्यं कुप्यति "आवश्यकेति" 'णिनौ' कोपी स्यादिति त्रीणि क्रोधनशीलस्य । चण्डते 'पचाद्यचि' चण्डः "चण्डस्तु यमदासेऽति कोपने । तीव्रे दैत्यविशेषे च चण्डी तु शिवयोषिति । चण्डा धनहरीशंखपुष्प्योः" (इति हेमचन्द्रः) अत्यन्तं कुप्याति "क्रुधमण्डेति" 'युचि' अत्यन्तकोपनः स्यादिति द्वे अतिक्रोधनस्य । जागरणशीलः "जागरूकः" 'इत्यूके' जागरूकः एवं 'तृनि' जागरिता स्यादिति द्वे जागरूकस्य । घूर्णतेस्म "गत्यर्थेति" 'क्ते' घूर्णाजातास्येति तारकादित्वादितिचि वा घूर्णितः, प्रचल इवाचरति "कर्तुः क्यङ् सलोपश्चेति" 'क्यङि' प्रचलायतेस्म "गत्यर्थेति" 'क्ते' प्रचालाया जातास्येति 'इतचि' वा प्रचलायितः स्यादिति द्वे संजातघूर्णस्य ॥ ३२ ॥

सोनेवाला. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न पु.स.न.

सोया हुआ. **स्वप्नक् शयालुर्निद्रालुर्निद्राणशयितौ (समौ) ।**

विमुख. पु.स.न. पुं.स.न. पु.स.न. पु.स.न

अधोमुख. **पराङ्मुखः पराचीनः (स्या) दवाङप्यधोमुखः ॥ ३३ ॥**

स्वेति—स्वपनशीलः "स्वपितृषोरिति" 'नजिङि' स्वप्नक्, शयनशीलः "शीङश्चेति" 'आलुचि' शयालुः "शयालुः स्यादजगरे निद्राशीले च कुक्कुरे" (इति

विश्वमेदिन्यौ) निद्राशीलः " स्पृहिगृहीति " 'आलुचि ' निद्रालुः स्यादिति त्रीणि निद्राशीलस्य । निद्रातिस्म अकर्मकत्वात्कर्तरि क्ते " संयोगादेरिति " निष्ठा नत्वे च निद्राणः, शेतेस्म कर्तरि क्ते " निष्ठाशीङिति " कित्त्वाभावे च शयितः उभौ समौ समानार्थौ स्यातामिति द्वे निद्रां प्राप्तस्य । पराञ्चत्यनभिमुखो भवति "ऋत्विगिति" 'क्विनि ' पराङ्मुखमस्येति पराङ्मुखः, पराङेव, " विभाषाञ्चेरिति " स्वार्थे ' खे ' तस्येनादेशे च पराचीनः स्यादिति द्वे विमुखस्य । अवाञ्चत्यधोमुखोभवति ' क्विनि ' अवाङ्, स्त्रियाम् " उगितश्चेति " ङीपि अवाची अधोमुखं यस्येति अधोमुखः स्यादिति द्वे अधोमुखस्य ॥ ३३ ॥

देवपूजक. सब ओर जानेवाला. साथ का जानेवाला. तिरछा जानेवाला.

पु.स.न. पु.स.न.
(देवानञ्चति) देवद्र्यङ् विष्वद्र्यङ् (विष्वगञ्चति) ।
पु.स.न. पु.स.न.
(यःसहाञ्चति)सध्र्यङ्(सः)सतिर्यङ्(यस्तिरोऽञ्चति)३४

दयिति—देवान् अञ्चति=गच्छति पूजयति वा क्विनि " विष्वग्देवयोरिति" अद्र्यादेशे च देवद्र्यङ् स्यादित्येकं देवपूजकस्य । विष्वगञ्चति ' क्विनि ' अद्र्यादेशे च विष्वद्र्यङ् मूर्धन्यमध्यः " विश्वद्र्यङ् " तालव्यमध्यश्च स्यादित्येकं सर्वतो गच्छतः । यः सह अञ्चति गच्छति स सध्र्यङ्स्यात् "सहस्य सध्रिरिति" सध्र्यादेशः। स्त्रियाम् " उगितश्चेति " ङीपि सध्रीची, स्यादित्येकं सहचरितस्य । यस्तिरोऽञ्चति स तिर्यङ् स्यात् "तिरसस्तिर्यलोपे" इति तिर्यादेशः स्यादित्येकं वक्रं गच्छतः ॥ ३४ ॥

वक्ता. महावक्ता. नैयायिक. बहुभाषी

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
वदो वदावदो वक्ता वागीशो वाक्पतिः (समौ) ।
पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
वाचोयुक्तिपटुर्वाग्मी वावदूको (ऽतिवक्तरि) ॥ ३५ ॥

वेति—वदति " पचाद्यचि " वदः, एवं " चरिचलीति " अचि, द्वित्वे, अभ्यासस्याकाचि च वदावदः, वक्ति ' तृनि ' वक्ता " वक्ता तु पण्डितेऽपि स्याद्वाग्मिन्यप्यभिधेयवत् " (इति विश्वः) इति त्रीणि वदावदस्य " वक्ता " इति ख्यातस्य । वाचामीशो वागीशः, वाचांपतिः वाक्पतिः उभौ समौ समानार्थौ स्यातामिति द्वे पटुवचनस्य " महावक्ता " इति ख्यातस्य । वाचो युक्तिः सयुक्तिकत्वम् " वाग्दिक्पश्यद्भ्यः " इत्यलुकि, वाचो युक्तिस्तस्यां पटुः प्रवीणो वाचोयुक्तिपटुः, प्रशस्ता वागस्य " वाचोग्मिनिः " इति ' ग्मिनौ ' वाग्मी स्यात् "वाग्मी पटौ सुराचार्ये" (इति विश्वमेदिन्यौ) इति द्वे प्रशस्तवाचः " नैयायिक " इति ख्यातस्य । अतिवक्तरि वावदूकः स्यात् । अतिशयेन वदति, वाच्यते कुर्वादिषु ' वावदूक ' शब्दपाठात् वदेरूके, वावदूकः, अतिवक्ति साधुकारिणि ' तृनि ' ' तृचि ' वा अतिवक्ता स्यादिति द्वे बहुभाषिणः ॥ ३५ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

अवाच्यभाषी (स्या) जल्पाक (स्तु) वाचालो वाचाटो बहुगर्ह्यवाक्।

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

अप्रियवादी प्रियवादी (दुर्मुखे) मुखराबद्धमुखौ शक्लः (प्रियंवदे) ॥ ३६ ॥

स्यति—जल्पनशीलो जल्पति वा "जल्पभिक्षेति" 'षाकनि' जल्पाकः, षित्त्वात्स्त्रियां ङीषि 'जल्पाकी' बहुगर्ह्या वागस्य "आलजाटचौ बहुभाषिणि" इति कुत्सायाम् 'आलचि' वाचालः, 'आटचि' वाचाटः, बहुगर्ह्या वाक् यस्येति बहुगर्ह्यवाक् स्यादिति चत्वारि बहुगर्ह्यभाषिणोऽवाच्यवादिनो वा। दुर्मुखेऽप्रियवादिनि मुखराबद्धमुखौ स्याताम्। दुर्निन्दितं मुखमस्येति दुर्मुखः, निन्दितं मुखमस्य "खमुखेति" "रे" मुखरः (अत्र मुखशब्दो लक्षणाया वचनपरो ज्ञेयः) न बद्धं नियमितं मुखमस्येति अबद्धमुखः स्यादिति त्रीण्यप्रियवादिनः। प्रियंवदे प्रियवक्तरि शक्लः स्यात्। शक्नोति "मूङ् शकयेति" क्ले शक्लः, स्वाभिमते तु शक्नोति वक्तुमिति 'क्लचि' शक्लः, सर्वधरमते तु शक्नोपि, प्रियं वदति "प्रियवशे वद इति" 'खचि' मुमागम च प्रियंवदः स्यादिति द्वे प्रियवादिनः ॥ ३६ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

अप्रकटवादी लोहलः (स्याद) स्फुटवाग् गर्ह्यवादी (तु) कद्वदः।

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

कुवादी दोषवादी क्रूरवादी (समौ) कुवादकुचरौ (स्याद) सौम्यस्वरोऽस्वरः ॥३७॥

लविति—लोहनम्[1] भावे 'घञि' लोहं लाति "आतोऽनुपेति" 'के' रोहयति बाहुलकादलचि वा कपिलिकादित्वाल्लत्वे च लोहलः "लोहलः शृङ्खलायार्येऽव्यक्तवाचिनि च त्रिषु" (इति हेमचन्द्रः) न स्फुटा वागस्येति अस्फुटवाक् स्यादिति द्वे अस्फुटवादिनः। गर्ह्यं निन्द्यं वदति "सुप्यजाताविति" 'णिनौ' गर्ह्यवादी, कुत्सितं वदति, अचि "रथवदयोश्चेति" कोः कदादेशे च 'कद्वदः' स्यादिति द्वे कुवादिनः। कुत्सितो वादोऽस्येति कुवादः, कुत्सितं चरति 'पचाद्यचि' कुचरः उभौ समौ समानार्थौ स्यातामिति द्वे कुकथनशीलस्य। असौम्यो रूक्षः स्वरो यस्येति असौम्यस्वरः, अप्रशस्तः स्वरो यस्येति अस्वरः स्यादिति द्वे काकादिवद्रूक्षस्वरस्य॥३७॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

शब्द करनेवाला आशिषसे बड़ाई करनेवाला रवणः शब्दनो नान्दीवादी नान्दीकरः (समौ)।

पु.स.न.पु.स.न. पु.स.न.

महामूढ़ गूंगा व बहिरा जडोऽज्ञे एडमूक (स्तु वक्तुं श्रोतुमशिक्षिते) ॥ ३८ ॥

रेति—रवणशीलः "चलनशब्दार्थादिति" 'युचि' रवणः, शब्दनशीलो

---

१ 'लुह गार्ध्ये' इति वोपदेवः ॥

'युचि' शब्दनः स्यादिति द्वे शब्दकरणशीलस्य । नान्दीवदनशीलः "सुपीति" वदेर्णिनौ नान्दीवादी, नान्दीं करोति "दिवाविभेति" टे. नान्दीकरः "आशीर्वचनसंयुक्ता स्तुतिर्यस्मात्प्रवर्तते । देवद्विजनृपादीनां तस्मान्नान्दीति कीर्त्यते" (इति भरतः) उभौ समौ समानार्था स्यातामिति द्वे नाटकादौ मङ्गलार्थं भेर्यादिवादकस्य । अज्ञे अज्ञातरि जडः स्यात् जलति 'पचाद्यचि' डलयोरभेदाल्लस्य डत्वे च जडः "इष्टं वानिष्टं वा सुखदुःखं वा न वेत्ति यो मोहात् । परवशगः स भवेदिह जडसंज्ञकः पुरुषः" । "जडा स्त्रियाम् । शूकशिम्ब्यां हिमग्रस्तमूकाप्रज्ञेषु च त्रिषु" (इति विश्वमेदिन्यौ) न जानातीति 'के' अज्ञः स्यादिति द्वे इष्टानिष्टज्ञानविहीनस्य । वक्तुं श्रोतुं च अशिक्षिते शिक्षारहिते एडो बधिरश्चासौ मूकश्चेति एडमूकः "एडमूकोऽन्यलिङ्गः स्याच्छठे वाक्श्रुतिवर्जिते" (इति मेदिनी) नास्ति एडमूकोऽस्मादिति विग्रहे तु अनेडमूकोऽपि "त्रिलिङ्गोऽनेडमूकः स्याच्छठे वाक्श्रुतिवर्जिते" (इति रभसः) इत्येकं वाक्श्रुतिवर्जितस्य ॥ ३८ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

चुप रहनेवाला, **तूष्णींशील (स्तु) तूष्णीको नग्नोऽवासा दिगम्बरः ।**

नंगा धड़ंगा, पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

निकाला धिक्कारी **निष्कासितोऽवकृष्टः (स्याद) पध्वस्त (स्तु) धिक्कृतः ॥ ३९ ॥**

त्विति—तूष्णींशीलमस्येति तूष्णींशीलः, तूष्णींशीलमस्त्यस्येति "शीले को मलोपश्चेति" के, मलोपे, "केणः" इति नाणो ह्रस्वे च मलोपसामर्थ्यादिति तूष्णीकः स्यादिति द्वे मौनशीलस्य "चुप्पा" इति ख्यातस्य । नजतेस्म, अकर्मकत्वात्कर्तरि क्ते "ओदितश्चेति" निष्ठानत्वे च नग्नः "नग्नो बन्दिक्षपणयोः पुंसि त्रिषु विवाससि" (इति विश्वः) न वासोऽस्येति अवासाः, दिगेव अम्बरं यस्येति दिगम्बरः "दिगम्बरः स्यात्क्षपणेऽथने तमसि शंकरे" (इति मेदिनी) इति त्रीणि दिगम्बरस्य "नंगा" इति ख्यातस्य । निष्कास्यते स्म णयन्तात्कर्मणि क्ते" निष्कासितः, अवकृष्यते स्म अवकृष्टः स्यादिति द्वे निष्कासितस्य । अपध्वस्यते स्म अपध्वस्तः "अपध्वस्तः परित्यक्ते निन्दितेऽप्यवचूर्णिते" (इति मेदिनी) 'धिक्' इति कृतो धिक्कृतः स्यादिति द्वे निन्दितस्य ॥ ३९ ॥

गर्वघमण्डवाला पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

धनादि का दिलानेवाला **आत्तगर्वोऽभिभूतः (स्याद्) दापितः साधितः (समौ) ।**

अनादर किया हुआ पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

प्रत्यादिष्टो निरस्तः (स्या) त्प्रत्याख्यातो निराकृतः ॥ ४० ॥

---

१ नजते स्म "ओ नजी व्रीडे" (तु. आ. से.) अकर्मकत्वात् कर्तरि क्तः (३ । ४ । ७२) "ओदितश्च" (८ । २ । ४५) इति नत्वमिति सुधाकारः ॥

आत्तेति–आत्तो गर्वो यस्येति आत्तगर्वः, "गन्धो गन्धक आमोदे सम्बन्धे लेश-गर्वयोरिति विश्वः" आत्तो गन्धो गर्वो यस्येति विग्रहे तु आत्तगन्धोऽपीति पाठान्तरम्, अभिभूयते स्म अभिभूतः स्यादिति द्वे विध्वस्ताभिमानस्य अथवा अपध्वस्तमारभ्याभिभूतान्तं चत्वारः पर्याया इति केप्याहुः। दाप्यते स्म णयन्तात्कर्मणि क्ते दापितः, 'दाय्यते स्म' इति विग्रहे तु दायितोऽपीति पाठान्तरम्, साध्यते स्म साधितः उभौ समौ समानार्थौ स्यातामिति द्वे धनादिकप्रदापितस्य। प्रत्यादिश्यते स्म प्रत्यादिष्टः, निरस्यते स्म निरस्तः, "निरस्तः प्रेषितशरे संत्यक्ते त्वरितोदिते। निष्ठ्यूते प्रतिहते च" (इति हैमः) प्रत्याख्यायते स्म प्रत्याख्यातः, निराकारि कर्मणि क्ते, निराकृतः स्यादिति चत्वारि निराकृतस्य ॥ ४० ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

निकाला हुआ **निकृतः(स्या)द्विप्रकृतो विप्रलब्ध (स्तु) वञ्चितः।**

ठगा गया पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

टूटे दिलवाला **मनोहतः प्रतिहतः प्रतिबद्धो हत (श्च सः) ॥ ४१ ॥**

नीति–न्यकारि-निक्रियतेस्म वा कर्मणि 'क्त' निकृतः, निकृतं विप्रलब्धे स्याच्छठे विप्रकृते त्रिषु" (इति विश्वः) विप्राकारि-विप्रक्रियतेस्म वा विप्रकृतः स्यादिति द्वे निकृतस्य। विप्रलभ्यतेस्म कर्मणि क्ते विप्रलब्धः, वञ्च्यतेस्म णयन्तात्कर्मणि 'क्त' वञ्चितः स्यादिति द्वे विप्रलब्धस्य। यः मनोहतः सः प्रतिहतः, प्रतिबद्धः, हतश्च स्यात्। मनोहतं यस्येति मनोहतः, प्रति हन्यतेस्म कर्मणि 'क्त' प्रतिहतः प्रतिबद्ध्यतेस्म प्रतिबद्धः, हन्यतेस्म हतः स्यादिति चत्वारि कृतमनोभङ्गस्य ॥ ४१ ॥

निन्दित पु.स.न. १ पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

बँधुआ **अधिक्षिप्तः प्रतिक्षिप्तो बद्धे कीलितसंयतौ।**

विपत्ति में पड़ा पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. २ पु.स.न.

भय से भगा **आपन्न आपत्प्राप्तः(स्यात्)कान्दिशीको भयद्रुतः॥४२॥**

अधीति–अधिक्षिप्यतेस्म कर्मणि 'क्त' अधिक्षिप्तः, "अधिक्षिप्तः प्रणिहिते कुत्सिते भर्त्सिते त्रिषु" (इति विश्वहेमचन्द्रौ) प्रत्यक्षेपि-प्रतिक्षिप्यतेस्म वा प्रतिक्षिप्तः "प्रतिक्षिप्तं प्रतिहते प्रेषिते च निराकृते" (इति विश्वः) इति द्वे कृताक्षेपस्य, निन्दामधिगतस्य वा। बद्धे कारागृहे निगडादिभिर्यन्त्रिते कीलितसंयतौ स्याताम्। बद्ध्यतेस्म कर्मणि 'क्त' बद्धः कील्यतेस्म, कीलितः, संयम्यतेस्म संयतः स्यादिति त्रीणि बद्धस्य "बँधुवा" इति ख्यातस्य। आपद्यतेस्म 'गत्यर्थेति' कर्तरि 'क्त' आपन्नः, आपदनं संपदादित्वात् क्विपि आपत्। प्राप्नोतिस्म प्राप्तः आपदं प्राप्तः "द्वितीया श्रितेति" समासे आपत्प्राप्तः स्यादिति द्वे आपत्तिमागतस्य। कां दिशं

१ "कस्यचिच्छौर्यादिकं प्रतिस्पर्धमानस्य दुर्वचनमधिक्षेपः" (इति राजमुकुटः) ॥
२ कांदिशं गच्छामीति चिन्तयन् पलायितः कान्दिशीकः स्यादिति ॥

गच्छामीत्याह " तदा हेति माशब्दादिभ्य इति " ठक्ति तस्यैकादेशे च पृषोदरादित्वात् कान्दिशीकः, मुकुटस्तु कन्दनम् भावे 'घञि' कन्दः सोऽस्त्यस्येति मत्वर्थीये 'इनौ' कन्दी, शीकनं भावे 'घञि' शीकः स चासौ कन्दिशीकः सोऽस्त्यस्येति " ज्योत्स्नाद्यणि " कान्दिशीकः सिद्ध्यतीत्येवं व्याख्यातवानिति । अदुद्रुवत्-द्रवतिस्म वा 'गत्यर्थेति' कर्तरि क्ते द्रुतः, भयाद्द्रुतः " पञ्चमीति " योगविभागात्समासे भयद्रुतः स्यादिति द्वे भयात्पलायितस्य ॥ ४२ ॥

अपवादी पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
चञ्चल **आक्षारितः क्षारितोऽभिशस्ते संकसुकोऽस्थिरे ।**
कथित पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
शोकाकुल **व्यसनार्त्तोपरक्तौ(द्वौ)विहस्तव्याकुलौ (समौ) ॥४३॥**

आक्षेति—अभिशस्ते आक्षारितः, क्षारितश्चेत्युभौ स्याताम् । आक्षार्यतेस्म ण्यन्तात्कर्मणि 'क्ते' आक्षारो मैथुनं प्रत्याक्रोशो जातोऽस्येति 'इतचि' वा आक्षारितः एवं क्षार्यतेस्म क्षारितः " क्षारितः स्त्रावितेक्षारे चाभिशस्तेऽपि च त्रिषु" (इति मेदिनी) अभिशस्यतेस्म कर्मणि 'क्ते' यस्य विभाषेति, 'वृषिशसीति' वा इडागमाभावे च अभिशस्तः स्यादिति त्रीणि मैथुननिमित्तं मिथ्यादूषितस्य । अस्थिरे संकसुकः स्यात् । संकसति " समि कस उकन्निति " उकनि संकसुकः, न स्थिरः अस्थिरः स्यादिति द्व चलस्वभावस्य । व्यसनेन आर्त्तो व्यसनार्त्तः, उपरज्यते स्म कर्मणि क्ते उपरक्तः " उपरक्तो व्यसनार्त्ते राहुग्रस्तेन्दुसूर्ययोः " (इति विश्वः) व्यसनार्तश्चोपरक्तश्चेमौ द्वौ स्यातामिति द्वे दैवमानुषपीडायुक्तस्य । विक्षिप्तोहस्तोऽस्येति विहस्तः, " विहस्तस्तु विह्वले पण्डकेऽकरे " (इति हैमः) व्याकोलति " इगुपधेति " 'के' व्याकुलः उभौ समौ समानार्थौ स्यातामिति द्वे शोकादिभिरिति कर्तव्यताशून्यस्य ॥ ४३ ॥

शोकादि से भङ्ग पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
गात्रवाला. मरणासन्नबुद्धिवाला **विक्लवो विह्वलः (स्यात्तु) विवशोऽरिष्टदुष्टधीः ।**
बेंत मारने योग्य पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. १
आततायी **कश्यः कशार्हे (संनद्धे) त्वाततायी(वधोद्यते)॥४४॥**

वीति—विक्लवते 'पचाद्यचि' विक्लवः, विह्वलतीति 'अचि' विह्वलः स्यादिति द्वे स्वाङ्गान्येव धारयितुमशक्तस्य । विरुद्धं वष्टि 'अचि' विवशः " विवशस्त्रिष्ववश्यात्मारिष्टदुष्टधियोरपि " (इति मेदिनी) अरिष्टेन दुष्टा, अरिष्टदुष्टा धीर्यस्येति अरिष्टदुष्टधीः स्यादिति द्वे आसन्नमरणलक्षणेन दूषितमतेः । कशार्हे कश्यः स्यात् ।

---

१ वध उपलक्षणम् । यत्स्मृतिः—"अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाती धनापहः । क्षेत्रदारहरश्चैव षडेते आततायिनः ॥ " (इति क्षीरस्वामी) ॥

कशामर्हति " दण्डादिभ्यो यः " इति ' ये ' कश्यः, " कश्यं कशार्हमद्ययोः । अश्वमध्येऽपि " (इति हैमः) कशामर्हति " अर्हः " इत्यचि, कशार्हः स्यादिति द्वे ताडनार्हस्य । संनद्धमस्त्यस्येति, (अचि) संनह्यति स्म वा अकर्मकत्वात् कर्तरि 'क्ते' संनद्धस्तस्मिन् वधोद्यते आततायी स्यात् । आततं यथा स्यात्तथा अयितुं शीलमस्य " सुपीति " ' णिनौ ' आततायी स्यादित्येकमाततायिनः ॥ ४४ ॥

शत्रुता करने योग्य. शीश काटने योग्य. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

द्वेष्ये त्वक्षिगतो वध्यः शीर्षच्छेद्य (इमौ समौ)।

विष देनेयोग्य. मूसल सें मारने योग्य. पु.स.न. पु.स.न.

विष्यो (विषेण यो वध्यो) मुसल्यो(मुसलेन यः)॥४५॥

द्वायिति—द्वेष्ये द्वेषार्हे अक्षिगतः स्यात् । द्वेष्टुमर्हः "ऋहलोरिति" 'ण्यति' द्वेष्यः अक्षिविषयं गतः " शाकपार्थिवादित्वात्" मध्यमपदलोपे अक्षिगतः स्यादिति द्वे द्वेषार्हस्य । वधमर्हति स्म " दण्डादिभ्यो यः " इति ' ये ' हन्तुमर्हः " हनो वधच " इति ' यति ' वा वध्यः, शीर्षस्य शिरसश्छेदस्तमर्हति "शीर्षच्छेदादिति " ' यति ' शीर्षच्छेद्यः इमौ समौ समानार्थौ स्यातामिति द्वे शिरश्छेदार्हस्य । योऽविषेण वध्यश्चेत स विष्यः स्यात् विषेण वध्यः "नौवयोधर्मेति" यति विष्यः स्यादित्येकं विषवध्यस्य । यो मुसलेन वध्यश्चेत्स मुसल्यः स्यात् मुसलेन वध्यः " दण्डादिभ्य इति " ' ये ' मुसल्यः स्यादित्येकं मुसलवध्यस्य ॥ ४५ ॥

पुण्यात्मा पापात्मा. विना विचारे वधादि करनेवाला पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

शिश्विदानोऽकृष्णकर्मा चपलश्चिकुरः (समौ)।

केवल दोष दर्शी. कपटी पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

दोषैकदृक् पुरोभागी निकृतस्त्वनृजुः शठः ॥ ४६ ॥

शीति—शिश्विन्दे ' श्विदि श्वैत्ये ' अस्मात् " लिटः कानच् " इति कानचि, अनित्यत्वान्नुमोऽभावे च शिश्विदानः, अकृष्णं शुक्लं कर्मास्येति अकृष्णकर्मा स्यादिति द्वे अपापकर्मणः । कृष्णकर्मेति पाठान्तरम् तत्र ' श्विता वर्णे, अस्मात्श्वेतितुमिच्छति " श्वितेर्दश्चेति " आनचि, दत्वे, सनोलुकि च शिश्विदानः, कृष्णं कर्मास्येति कृष्णकर्मा स्यादिति द्वे पापकर्मणः । चपति वृषादित्वात् ' कलचि ' चपलः " चपलश्चोरके चले " (इति हैमः) ' चि ' इत्यव्यक्तं कुरति " इगुपधेति " ' के ' चिकुरः " चिकुरोऽहौ गृहबभ्रौ केशे चञ्चलशैलयोः । पक्षिवृक्षभिदोश्चापि " (इति हैमः) उभौ समौ समानार्थौ स्यातामिति द्वे दोषमनिश्चित्य वधादिकमाचरतः । दोषे एकस्मिन् दृक् ज्ञानं यस्येति दोषैकदृक्, पुरः पूर्वं भजते " संपृचेति " ' घिनुणि ' पुरोभागी स्यादिति द्वे दोषैकग्राहकस्य । निकृन्तति

" इगुपधेति " के न्यकारीति विग्रहे तु कर्मणि ' क्ते ' वा निकृतः " निकृतं विप्रलब्धे स्याच्छठे विप्रकृते त्रिषु " ऋजुविरुद्धो "नञिति" तत्पुरुषे "नलोपोनञः" इति न लोपे "तस्मादिति" नुडागमे च अनृजुः, शठति "पचाद्यचि" शठः " शठो मध्यस्थपुरुषे धूर्त्ते धत्तूरकेऽपि च " (इति हेमचन्द्रः) इति त्रीणि वक्राशयस्य॥४६॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. १ पु.स.न.

चुगलखोर दुष्ट घातुक छली **कर्णेजपः सूचकः (स्यात्) पिशुनो दुर्जनः खलः ।**

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

नृशंसो घातुकः क्रूरः पापो धूर्त (स्तु) वञ्चकः ॥४७॥

केति–कर्णे जपति " स्तम्बकर्णयोः " इत्यचि, " हलदन्तादिति " अलुकि च कर्णेजपः, सूचयति, ' ण्वुलि ' " युवोरिति " अकादेशे च सूचकः स्यात् "सूचकः शुनि दुर्जने । कथक सीवनद्रव्ये मार्जारे वायसेऽपि च" (इति हैमः) इति द्वे सूचकस्य " चुगलखोर " इति ख्यातस्य । पिंशति " क्षुधिपिशिमथिभ्यः किदिति " ' उनन् ' पिशुनः, " पिशुनं कुङ्कुमेऽपि च । कपिवक्त्रे च काके ना सूचकक्रूरयोस्त्रिषु । पृक्कायां पिशुना स्त्री स्यात् " (इति विश्वमेदिन्यौ) दुष्टो जनः "कुगतीति" समासे दुर्जनः, खलति, " पचाद्यचि " खं छिद्रं लाति " आतोनुपेति " के वा खलः स्यात् " खलः कल्के भुवि स्थाने क्रूरे कर्णेजपेऽधमे" (इति हैममेदिन्यौ) इति त्रीणि परस्परभेदकस्य । स्वामी तु सूचकपर्याय एवैतानाह । नॄन् शंसति हन्तीति विग्रहे " कर्मण्यण् " इत्यणि नृशंसः, हननशीलो " लषपतेति " ' उकञ् ' घातुकः, कृन्तति " कृतेश्छः क्रूचेति " ' रक् ' ' क्रू ' आदेशे च क्रूरः " क्रूरस्तु कठिने घोरे नृशंसेऽप्यभिधेयवत् " (इति विश्वः) पापमस्यास्तीति "अर्श आदिभ्य इति " अचि पापः स्यादिति चत्वारि परद्रोहकारिणः । धूर्वति=हिंसतीति " हसिमृग्रिण् " इति ' तनि ' " राल्लोपः " इति वलोपे " हलि चेति " दीर्घे च धूर्त्तः " धूर्त्तन्तु खण्डलवणे धूर्त्ता धत्तूरमायिनोः " (इति हेमचन्द्रः) वञ्चयति (वञ्चु गतौ) णयन्तारण्वुलि, अकादेशे च वञ्चकः " वञ्चकस्तु खले धूर्त्ते गृहबभ्रौ च जम्बुके " (इति विश्वमेदिन्यौ) इति द्वे परप्रतारणस्वभावस्य ॥ ४७ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

मूर्ख **अज्ञे मूढयथाजातमूर्खवैधेयबालिशाः ।**

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पुं.स.न. पु.स.न.

कृपण **कदर्ये कृपणक्षुद्रकिंपचानमितंपचाः ॥ ४८ ॥**

अज्ञ इति–अज्ञे अज्ञातरि मूढयथाजातमूर्खवैधेयबालिशाः स्युः । न जानाति 'इगु-

१ खलः सर्षपमात्राणि परच्छिद्राणि पश्यति । आत्मनो बिल्वमात्राणि पश्यन्नपि न पश्यति ॥ १ ॥
सर्पः क्रूरः खलः क्रूरः सर्पात्क्रूरतरः खलः । सर्प एकाकिनं हन्ति खलः सर्वविनाशकृत् ॥ २ ॥

पचेति ' ' के ' कित्त्वादालोपे च अज्ञः " अज्ञस्तु जडमूर्खयोः " (इति विश्वः) मुह्यति स्म " गत्यर्थेति " ' क्ते ' हस्य ढत्वे, धत्वे, ष्टुत्वे, ढलोपे, दीर्घे च मूढः "मूढस्तन्द्रितबालयोः" (इति विश्वः) "वा द्रुहेति" घत्वपक्षे मुग्धोऽपि जातं जन्मकालविशेषमनतिक्रम्यवर्तते ' पदार्थानतिवृत्तावव्ययीभावे तदस्यास्तीति " अर्श आदिभ्य इति " ' अचि ' यथाजातः, मुह्यति " मुहेःखोमूर्चेति " ' खे ' मूरादेशे च मूर्खः, विधेयं विधानं तस्यायमविकारी " तस्येदम् " इत्यणि, वृद्धौ च वैधेयः, बलिशस्य मत्स्यवेधनस्यायं मूर्खत्वादपूज्यत्वात् " अणि " वृद्धौ च बालिशः स्यादिति षट् मूर्खस्य । कदर्ये निन्दितस्वामिनि कृपणक्षुद्रकिंपचानमितंपचाः स्युः । कुत्सितोऽर्यः स्वामी "कुगतीति" समासे " कोः कत्तत्पुरुषेऽचि " इति कोः कदादेशे च कदर्यः, कृपां करोति " तत्करोतीति " ' णिचि ' कृपयति=कृप्यते "कृत्यलुटो बहुलमिति" कर्मणि ' ल्युटि ' अजादेशस्य स्थानिवत्त्वाद्गुणाभावे च । कृप्यते कृपा विषयी क्रियते बाहुलकात् क्युनि, ल्युटि वा संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणाभावे लत्वाभावे च वा कृपणः, क्षुणत्तीति " स्फायितञ्चीति " ' रकि ' क्षुद्रः " क्षुद्रो दरिद्रे कृपणे निकृष्टेऽल्पनृशंसयोः " (इति हेमचन्द्रः) किंपचति " ताच्छील्ये इति " चानशि, शानचि वा अनित्यत्वान्नुमागमाभावे, " किंक्षेपे " इति समासे च किंपचानः, मितं पचति । " मितनखे च " इति ' खचि ' मितंपचः " किंपचः, अनमितंपचः " इति वा छेदः तत्र पचति 'पचाद्यचि' पचः, कुत्सितः पचः, समासे किंपचः नमितंपचोऽमितं पचस्तद्भिन्नोऽनमितंपचः स्यादिति पञ्च कृपणस्य ॥ ४८ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

दरिद्री या निर्धनी **निःस्व(स्तु) दुर्विधो दीनो दरिद्रो दुर्गतो(ऽपि सः)।**

मँगता या याचक पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

वनीयको याचनको मार्गणो याचकार्थिनौ ॥ ४९ ॥

निरिति–यः निःस्वो निर्धनः स दुर्विधः, दीनः, दरिद्रः, दुर्गतोऽपि स्यात् । निर्गतं स्वं धनमस्य, स्वान्निष्क्रान्तो वा निःस्वः, दुःस्था विधा प्रकारः समृद्धिर्वास्येति दुर्विधः "दुर्विधो वाच्यलिङ्गः स्याद्दुर्गतेऽपि खलेऽपि च" (इति मेदिनी) दीयते स्म 'दीङ् क्षये' अस्माद् "गत्यर्थेति" कर्तरि 'क्ते' स्वादीनामोदित्त्वाद् "ओदितश्चेति" निष्ठानत्वे च दीनः "दीना स्त्री मूषिका स्त्रियाम् । वाच्यवद्दुर्गते भीते" (इति मेदिनी)दरिद्राति 'पचाद्यचि' आर्धधातुकत्वाद् दरिद्रातेरालोपे च दरिद्रः, दुर्गच्छति स्म "गत्यर्थेति" कर्तरि 'क्ते' दुर्गतःस्यादिति पञ्च दरिद्रस्य। वननम् "सर्वधातुभ्य इन्निति" इनि, वनिर्याच्ञा तामिच्छति 'क्यचि' वनीयति, 'ण्वुलि', वनीयकः "वनीपकः" इति पाठेतु वनिं पाति "आतोऽनुपेति" 'के' वनीपस्तस्मात् संज्ञायां कनि-क्वुनि वा वनीपकोऽपि, याचति 'नन्दादित्वाल्ल्यौ' याचनः ततः स्वार्थे कनि याचनकः,मार्गति, "मार्ग अन्वेषणे"

"बहुलमन्यत्रापीति" 'युचि' मार्गणः, याचति 'एवुलि' याचकः, अर्थोऽस्यास्ति "अर्थाच्चासंनिहिते" इति 'इनौ' अर्थयते, गृह्यादित्वाणिनौ वा अर्थी स्यादिति पञ्च याचकस्य ॥ ४९ ॥

अहंकारी. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
शुभयुक्त. **अहंकारवानहंयुः शुभंयु(स्तु) शुभान्वितः ।**
देवता. पु.स.न.
नर पशु आदि **दिव्योपपादुका (देवा) "नृगवाद्या" जरायुजाः ॥५०॥**

अहमिति—अहंकरणमहंकारः सोऽस्त्यस्येति 'मतुपि' अहंकारवान्, अहमस्यास्ति "अहंशुभमिति मान्तं विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम्"। "अहंशुभमोर्युस्" इति 'युसि' अहंयुः स्यादिति द्वे साहंकारस्य। शुभमस्ति 'युसि' शुभंयुः, शुभेन अन्वितः "कर्तृ-करणे—" इति समासे शुभान्वितः स्यादिति द्वे शुभयुक्तस्य। देवाः दिव्योपपादुकाः स्युः "नरकव्यावृत्तये दिव्यपदम्। मातापित्रादिदृष्टकारणनिरपेक्षा अदृष्टसहकृतेभ्यो गुणेभ्यो जाता ये देवास्ते दिव्योपपादुका उच्यन्ते"—दिवि भवाः, "द्युप्रागपेति" 'यति' दिव्याः, उपपद्यन्ते उपपूर्वकपदगतावस्मात् "लपपतपदेति" 'उकञि' उपपादुकाः दिव्याश्च ते उपपादुकाश्चेति दिव्योपपादुकाः स्युरित्येकं देवानाम्। नृगवाद्याः जरायुजाः भवन्ति ना च गौश्च आद्यौ येषामिति नृगवाद्याः आद्यशब्देन खराश्वादीनां ग्रहणम्। ते जरायो-र्गर्भाशयाज्जाताः "पञ्चम्यामिति" जनेर्डे जरायुजाः स्युरित्येकं नृगवादीनाम् ॥ ५० ॥

स्वेदज अण्डज **(स्वेदजाः) कृमिदंशाद्याः पक्षिसर्पादयो(ऽण्डजाः) ।**

इति प्राणिवर्गः ॥

स्वेदेति—कृमिदंशाद्याः कृमिश्च दंशश्च तावाद्यौ येषामिति। आद्यशब्देन मशक-मत्कुणादिग्रहणम्। ते स्वेदजा उच्यन्ते स्वेदजनकत्वादूष्मा स्वेदस्तस्माज्जाता "पञ्चम्यामिति" जने 'डे' स्वेदजाः स्युरित्येकं कृमिदंशादीनाम्। पक्षिसर्पादयः पक्षी च सर्पश्च तावादी येषामिति। आदिशब्देन नक्रमत्स्यपिपीलिकादिग्रहः। ते अण्डजा कथ्यन्ते अण्डे जाताः "सप्तम्यां जनेरिति" 'डे' अण्डजाः स्युरित्येकं पक्षि-सर्पादीनाम् ॥ इति प्राणिवर्गः ॥

पु. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
वृक्ष,लता आदि **उद्भिद (स्तरुगुल्माद्या) उद्भिदुद्भिज्जमुद्भिदम् ॥५१॥**

उद्भीति—तरुगुल्माद्याः तरुश्च गुल्मश्च तावाद्यौ येषामिति। आद्यशब्देन तृणौषधि-लतादिग्रहः। ते उद्भिदः कथ्यन्ते। भुवमुद्भिन्दन्ति "भिदिर् विदारणे" अस्मात् "सत्सूद्विषेति" 'क्विपि' उद्भिदः स्युरित्येकं तरुगुल्मादीनाम्। उद्भिनत्तीति विग्रहे 'क्विपि' उद्भित् (द्) उद्भेदनं संपदादित्वात् 'क्विपि' उद्भित् ततो जातम् "पञ्चम्या-

मिति " 'डे' उद्भिज्जम्, उद्भिनत्ति "इगुपधेति" 'के' उद्भिदं स्यादिति त्रीणि उद्भिदस्य ॥ ५१ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

सुन्दर या **सुन्दरं रुचिरं चारु सुषमं साधु शोभनम् ।**

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

मनोरम **कान्तं मनोरमं रुच्यं मनोज्ञं मञ्जु मञ्जुलम् ॥ ५२ ॥**

स्विति–सु द्रियते 'दृङ् आदरे' अस्मात् "ग्रहवृदृ इति" 'अपि' पृषोदरादित्वान्नुमागमे च–सु उनत्ति चित्तं द्रवीकरोति वा बाहुलकादरे, शकन्ध्वादित्वात्पररूपे च सुन्दरम्, स्त्रियां गौरादित्वान्ङीपि सुन्दरी, रोचते "इषिमदिमुदीति" 'किरचि' रुचिरम्, चरति चित्ते "दृसनिजनीति" 'ञुण्' चारु "चारुर्बृहस्पतौ पुंसि शोभने त्वभिधेयवत्" (इति विश्वः) सु शोभनं समं सर्वमस्येति "सुविनीति" षत्वे सुषमम्, साध्नोत्यर्थमिति "कृवापेति" 'उण्' साधु, "साधुर्जैने मुनौ वार्द्धुषिके सज्जनरम्ययोः" (इति हेमचन्द्रः) शोभते "अनुदात्तेतश्चेति" 'युचि' शोभनम् "शोभनो योगभेदे ना सुन्दरे वाच्यलिङ्गकः" (इति मेदिनी) कम्यते स्म कमणि 'क्ते' "यस्य विभाषेति" इडागमाभावे, च "अनुनासिकस्येति" दीर्घ च । 'कनति स्म' "गत्यर्थेति" क्ते वा कान्तम् "कान्ता नार्य्यां प्रियङ्गौ स्त्री शोभने त्रिषु ना धवे । लोहे च चन्द्रसूर्याद्यः पर्यायात्तु शिलासु च" (इति विश्वमेदिन्यौ) मनोरमयति ण्यन्तात् 'कर्मण्यण्' मनोरमम् "मनोहरम्" इति पाठे तु मनोहरति "हरतेरनुद्यमने" इत्यचि मनोहरम्, रोचते–रुच्यते वा रुच्यम "राजसूयेति" साधुः, मनसा जानातीति इगुपधत्वात् 'के' मनोज्ञम्, मञ्ज्यते 'मजि ध्वनाविति' सौत्रो धातुस्तस्माद्बाहुलकादुप्रत्यये मञ्जु, मञ्जु मञ्जुत्वं लाति गृह्णतीति विग्रहे तु "आतोऽनुपेति" 'के' मञ्जुलम् "मञ्जुलं च जलाभ्वले । रम्ये कुञ्जे मञ्जुलस्तु दात्यूहे" (इति हैमः) इति द्वादश सुन्दरस्य ॥ ५२ ॥

पु.स.न.

परमसुन्दर **(तद) सेचनकं (तृप्तेर्नास्त्यन्तो यस्य दर्शनात्)**

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

प्यारा **अभीष्टेऽभीप्सितं हृद्यं दयितं वल्लभं प्रियम् ॥ ५३ ॥**

तदिति–यस्य दर्शनात् दृष्टेर्मनसश्च तृप्तेः अन्तो नास्ति तत् असेचनकं स्यात् । न सिच्यते मनोऽत्रेति "करणाधिकरणयोश्चेति" ल्युटि ततः "संज्ञायां कन्" इति 'कनि' 'असेचनकं' स्यात् "आसेचनमिति" दीर्घादि पाठे 'आङ्' बोध्यः इत्येकमतिसुन्दरस्य । अभीष्टे अभीप्सितम्, हृद्यम्, दयितम्, वल्लभम्, प्रियं च स्यात् । अभित इष्यते स्म "इषु इच्छायाम्" इत्यतः कर्मणि 'क्ते' अभीष्टम्, अभ्याप्तु-

मिष्यते स्म सन्नन्तात्कर्मणि ' क्ते ' अभीप्सितम्, हृदयस्य प्रियम् " हृदयस्य प्रियः " इति ' यति ' हृद्यम्, " हृद्यं च बलजीरे च हृत्प्रिये हृद्भवेऽपि च। वशकृद्वेदमन्त्रे च हृद्या वृद्धयाख्यभेषजे " (इति विश्वः) दय्यते स्म कर्मणि ' क्ते ' दयितम्, वल्लते, वल्ल्यते वा " रासिवल्लिभ्यां च " ' इत्यभचि ' वल्लभम्, " वल्लभो दयितेऽध्यक्षे-सल्लक्षणतुरङ्गमे " (इति विश्वः) प्रीणाति " इगुपधेति " के प्रियम् " प्रियो वृद्धयौषधे हृद्ये धवे " (इति हैमः) इति षट् प्रियस्य ॥ ५३ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.पु.स.न.पु.स.न.पु.स.न.पु.स.न.

अधम **निकृष्टप्रतिकृष्टार्वरेफयाप्यावमाधमाः।**

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.पु.स.न.

कुपूयकुत्सितावद्यखेटगर्ह्याणकाः (समाः) ॥ ५४ ॥

नीति—निकृष्यते स्म कर्मणि ' क्त ' निकृष्टः, प्रतिकृष्यते स्म कर्मणि ' क्ते ' प्रतिकृष्टः, ऋच्छति " अन्येभ्योऽपीति " ' वनिपि ' ऋच्छतेः " अवद्यावमाधमार्वरेफाः कुत्सिते " इति वन्नन्तो निपात्यते वा अर्वा "अर्वा तुरङ्गमे पुंसि कुत्सिते वाच्यलिङ्गकः" (इति मेदिनी) रिफ्यते ' रिफ कत्थनादौ ' अस्मात् "अकर्तरि च" इति 'घञि' "अवद्यावमाधमेति " अप्रत्ययान्ते निपातिते वा रेफः "रेफो रवर्णे पुंसि स्यात्कुत्सिते वाच्यवत्पुनः " (इति विश्वः) 'रेपः' इति पाठे तु रीयते, कर्मणि बाहुलकात् 'पे' रेपः " रेपः स्यान्निन्दिते क्रूरे" (इति विश्वः) मुकुटमते तु रेपाः सान्तोऽपि "प्रापेरूपी पुरारेपाः " (इति माघस्य द्व्यक्षरयमकम्) याप्यते णयन्तात्कर्मणि "अचोयत्" इति 'यति' याप्यः, " याप्यं तु यापनीये स्यान्निन्दितेऽप्यभिधेयवत् " (इति मेदिनी) अवत्यस्मादात्मानम् " अवद्येति " अम प्रत्ययान्ते निपातिते अवमः, तत्रैव वकारस्य धकारपक्षे अधमः " अधमः स्याद्गर्ह्ये ऊने " (इति विश्वः) कुत्सितं पूयते ' पचाद्यचि' कुपूयः, पृषोदरादित्वादत्वे कपूयोऽपि, कुत्सा संजातास्य तारकादित्वादितचि कुत्सितः, न उद्यते " अवद्यावमेति " निपात्यते अवद्यः, खेटति त्रसति ' अचि ' खेटः " खेटः कफे ग्रामभेदे चर्मणयस्त्रयर्थवति त्रिषु " (इति मेदिनी) गर्ह्यते " ऋहलोर्ण्यत् " इति ' ण्यति ' गर्ह्यः, अणति ' अचि ' अणः " कुत्सायां कन् " कुत्सितोणः अणकः एते समानार्थाः स्युरिति त्रयोदशाधमस्य ॥ ५४ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

मैली या गन्दी वस्तु पवित्र या साफ़ स्वभावसे पवित्र **मलीमसं (तु) मलिनं कच्चरं मलदूषितम्।**

पु.स.न.पु.स.न.पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

पूतं पवित्रं मेध्यं (च) वीध्रं (न्तु) निर्मलात्मकम्॥५५॥

मेति—मलोऽस्यास्तीति मलीमसम् " ज्योत्स्नातमिस्रेति " साधुः, " मलीमसं तु मलिने पुष्पकासीसलोहयोः " (इति विश्वः) मलते, मल्यते वा " बहुलमन्यत्रा-

पीति " 'इनचि' 'किनचि' वा मलिनम् " मलिनं कृष्णदोषयोः । मलिनी रजस्वलायाम् " (इति हैमः) कुत्सितं चरति 'अचि' कदादेशे च कच्चरम्, मलेन दूषितम् " कर्तृकरणे कृता बहुलम् " इति समासे 'मलदूषितम्' स्यादिति चत्वारि मलदूषितस्य । पूयते स्म कर्मणि 'क्ते' पूतम् " पूतं त्रिषु पवित्रे च शठिते बहुलीकृते" (इति मेदिनी) पुनाति, पूयतेऽनेनेति वा " कर्तरिचर्षिदेवतयोः " इति " इत्र " पवित्रम् " पवित्रं तु मेध्ये ताम्रे कुशे जले । अर्घोपकरणे चापि पवित्रा तु नदीभिदि " (इति हैमः) मेधनार्हम् 'मेधृ संगमे च' अस्मात् " ऋहलोरिति " 'ण्यति' मेध्यम् " मध्यं त्रिपु शुचौ रक्तवचारोचनयोः स्त्रियाम् " (इति मेदिनी) 'पवित्रः प्रयतः पूत' इति प्राणिविषये उक्तम् । इह त्वप्राणिनिज्ञेयमिति त्रीणि पवित्रस्य । वीन्ध 'ञि इन्धी दीप्तौ' अस्मात् " वा विन्धेः " इति 'क्नि' वीध्रम्, विमल आत्मा स्वभावो यस्येति विमलात्मकम् । विमलमर्थमस्य विग्रहे तु विमलार्थकम् वा स्यादिति द्वे स्वभावनिर्मलस्य ॥ ५५ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

मलरहित. **निर्णिक्तं शोधितं मृष्टं निःशोध्यमनवस्करम् ।**

निरर्थक. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न पु.स.न.

खाली या रीता. **असारं फल्गु शून्यं (तु) वशिकं तुच्छरिक्तके ॥५६॥**

नीति—निर्णिज्यते स्म कर्मणि 'क्ते' निर्णिक्तम्, शोध्यते स्म णयन्तात्कर्मणि 'क्ते' शोधितम्, मृज्यते स्म कर्मणि 'क्ते' मृष्टम्, निष्क्रान्तं शोध्यमस्मात् शोध्यान्निष्क्रान्तमिति वा निःशोध्यम्, न अवस्करोऽत्रेति अनवस्करं स्यादिति पञ्चापनीतमलस्य । न सारोऽत्रेति असारम्, फलति 'ञिफला विशरणे' अस्माद् 'गुक्' फल्गु " फलपाटीति " साधुः " फल्गुः काकोदुम्बरिके वृक्षे निरर्थकेऽपि च " (इति हैमः) इति द्वे निरर्थकस्य । शुनेहितम् " शुनः संप्रसारणं वा च दीर्घः " इति गणसूत्रेण 'यति' संप्रासारणे, दीर्घे च शून्यम् " शून्यं बिन्दौ च निर्जने । शून्या तु नलिका " (इति हैमः) उश्यते " सर्वधातुभ्य इति " 'इनि' " संज्ञायां कन् " इति कनि च वशिकम्, तोदनम् संपदादित्वाद्भावे 'क्विपि' तुद् व्यथा तया-छ्यति मूलविभुजादित्वात् 'के' तुदं छ्यति विग्रहे तु " आतोनुपेति " 'के' वा तुच्छम्, रिच्यते स्म कर्मणि 'क्ते' स्वार्थे 'कनि' च 'रिक्तकं' स्यादिति चत्वारि शून्यस्य ॥ ५६ ॥

न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स न. पु.स.न.

प्रधान या **(क्लीबे) प्रधानं प्रमुखप्रवेकानुत्तमोत्तमाः ।**

मुख्य पु.स.न.पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

मुख्यवर्यवरेण्या (श्च) प्रवर्हानवरार्ध्य (वत्) ॥५७॥

पु.स.न.पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

पराध्यार्ग्रप्राग्रहरप्राग्र्याग्र्याग्रीयमग्रियम् ।

क्लीबे–प्रधीयते, प्रदधाति वा ' ल्युटि ' ' युचि ' वा प्रधानं क्लीबे नपुंसके स्यात् । " प्रधानं स्यान्महामात्रे प्रकृतौ परमात्मनि । प्रज्ञायामपि च क्लीबमेकत्वे तूत्तमे सदा " (इति मेदिनी) प्रकृष्टं मुखमस्य प्रमुखम् " प्रमुखं प्रथमे मुख्ये " (इति हैमः) प्रविच्यते 'घञि' प्रवेकः, न उत्तमोऽस्मादिति अनुत्तमः, अतिशयेन उत्कृष्टः उत्कृष्टार्थवृत्तेरुच्छब्दात् ' तमपि ' द्रव्यप्रकर्षार्थत्वान्नामुः । उत्ताम्यति ' अचि ' उत्तम्यते ' घञि ' वा " नोदात्तेति " वृद्ध्यभावे च उत्तमः, मुखमिव, मुखे भवो वा शाखादित्वाद् ' ये ' मुख्यः, वर्यते ' वर ईप्सायाम् ' चुराद्यदन्तात् " अचोयत् " इति कर्मणि ' यति ' वर्यः, व्रियते " वृञ्एण्यः, " 'इत्येण्ये' वरेण्यः, प्रवर्हति ' अचि ' प्रवर्हः, अवरस्मिन्नर्धेभवः " परावराधमोत्तमपूर्वाच्चेति " अर्धात् ' यति ' अवरार्ध्यः न अवरार्ध्यः " नञ् " इति समासे अनवरार्ध्यः, वदिति समानार्थेऽव्ययम् तेन एते सर्वे समानार्थाः स्युः । परस्मिन्नर्धे भवम् ' अर्धाद्यार ' इति ' यति ' परार्ध्यम्, अगतीति अग्रम् " ऋज्रेन्द्रेति " साधु । " अग्रं पुरस्तादुपरि परिमाणे पलस्य च । आलम्बने समूहे च प्रान्ते च स्यान्नपुंसकम् । अधिके च प्रधाने च प्रथमे चाभिधेयवत् " (इति मेदिनी) प्रकृष्टमग्रं प्राग्रं तस्मिन्हरति " हरतेरनुद्यमनेऽच्" 'इत्यचि' प्राग्रहरम्, प्राग्रे भवम् " अग्राद्यत् " इति ' यति ' प्राग्र्यम्, अग्रे भवम् "घच्छौचेति" चकाराद्यति अग्र्यम् , 'छे' छस्य ईयादेशे च अग्रीयम्, ' घे ' घस्य इयादेशे च अग्रियं स्यादिति सप्तदश प्रधानस्य ॥ ५७ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स न. पु.स.न. पु.स.न.

श्रेष्ठ. **श्रेयाञ्श्रेष्ठः पुष्कलः 'स्या'त्सत्तम(श्चा)तिशोभने॥५८॥**

पु. पु. पु. पु.

श्रेष्ठार्थवाचक. **(स्युरुत्तरपदे) व्याघ्रपुङ्गवर्षभकुञ्जराः ।**

पु. पु. पु.

सिंहशार्दूलनागा (द्याः पुंसि श्रेष्ठार्थगोचराः) ॥५९॥

श्रयेति–अतिशोभने श्रेयान्, श्रेष्ठः, पुष्कलः, सत्तमश्च स्यात् । अतिशयेन प्रशस्यः " द्विवचनविभज्योपपदेतरबीयसुनौ " (५ । ३ । ५७) " अजादी गुणवचनादेव " इति ' ईयसुनि ' " प्रशस्यस्यश्रः " इति आदेशे, गुणे च श्रेयान् " श्रेयो मुक्तौ शुभे धर्मेऽतिप्रशस्ते च वाच्यवत् । श्रेयसी करिपिप्पल्यामभयापाठयोरपि " (इति विश्वः) " अतिशायनेतमबिष्ठनौ " इति ' इष्ठनि ' आदेशे, गुणे च श्रेष्ठः " श्रेष्ठो वरे कुबेरे च " (इति हैमः) पुष्यति " पुषः करः कलश्च " इति ' कले ' पुष्कलः " पुष्कलस्तु पूर्णे श्रेष्ठे " (इति हैमः) अतिशयेन सन् ' तमपि ' सत्तमः

"सत्तमः स्यात्पूज्यतमे साधीयस्युत्तमे त्रिषु" (इति मेदिनी) अतिशयेन शोभनोऽतिशोभनः स्यादिति पञ्च सत्तमस्य शोभनस्य वा । व्याघ्रपुङ्गवर्षभकुञ्जराः सिंहशार्दूलनागाद्या उत्तरपदे स्थिताश्चेत्तदा श्रेष्ठस्यार्थः, श्रेष्ठार्थो गोचरो येषामिति श्रेष्ठार्थगोचराः श्रेष्ठार्थवाचका वा सन्तः पुंसि स्युः । यथा पुरुषो व्याघ्र इव " उपमितं व्याघ्रादिभिरिति " समासे पुरुषव्याघ्रः, पुमांश्चासौ गौश्चेति " गोरतद्धितलुकि " इति 'टचि' पुङ्गवः मुनिषु पुङ्गवो मुनिपुङ्गवः, पुरुषेषु ऋषभः श्रेष्ठः पुरुषर्षभः, मनुष्यः कुञ्जर इव मनुष्यकुञ्जरः, नृपः सिंह इव नृपसिंहः, नृपः शार्दूल इव नृपशार्दूलः, नृपः नाग इव नृपनागः आद्यशब्देन सोमचन्द्रमुखादिग्रहस्तेन ना सोम इव "नृसोमः" इत्यादि सिद्धमित्येते श्रेष्ठार्थवाचकस्य ॥ ५८ । ५९ ॥

पु.स.न. न. न.

अप्रधान. **अप्राग्र्यं (द्वयहीने द्वे) अप्रधानोपसर्जने ।**

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

विस्तीर्ण. **विशंकटं पृथु बृहद्विशालं पृथुलं महत् ॥ ६० ॥**

पु.स.न.पु.स.न.पु.स.न.पु.स.न.पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

मोटा. **वड्रोरु विपुलं पीनपीव्नी (तु) स्थूलपीवरे ।**

अप्रेति–प्राग्र्याद्भिन्नम्=अप्राग्र्यम्, प्रधानादन्यद् अप्रधानम्, उपसृज्यते कर्मणि ल्युटि उपसर्जनम् इमे द्वे द्वयाभ्यां स्त्रीपुंसाभ्यां हीने क्लीबे स्यातामिति त्रीणि अप्रधानस्य । विस्तृतम् विस्तृतार्थवृत्तेर्विशब्दात् " वेः शालच् शंकटचौ " इति 'शंकटचि' विशंकटम्, प्रथते 'प्रथ प्रख्याने' अस्मात् "प्रथिम्रदीति" कौ, संप्रसारणे च पृथु, " पृथुर्विशाले भूपाले बाष्पिका कृष्णाजीरयोः " (इति हेमचन्द्रः) बर्हति 'बृह-वृद्धौ' अस्मात् " वर्तमाने पृषद्बृहन्महत् " इति अति प्रत्ययान्तो निपात्यते । बृहत्, विस्तृतम् 'शालचि' विशालम् " विशालात्विन्द्रवारुण्यामुज्जयिन्यां च योषिति । नृपवृक्षभिदोः पुंसि पृथुले त्वभिधेयवत् " (इति विश्वमेदिन्यौ) पृथुत्वमस्यास्ति सिध्मादित्वात् 'लचि' पृथुत्वं लातीति वा पृथुलम्, महति " वर्तमाने पृषदिति " 'अति' महत्, वलते " बहुलमन्यत्रापि " इति 'रकि' डलयोरैक्याद् वड्रम् , ऊर्णोति " महति ह्रस्वश्च " इति कुप्रत्यये, नुलोपे, ह्रस्वे च उरु, विपोलति " इगुपधेति " 'के' विपुलम् " विपुलः पृथुले गाधे मेरुपश्चिमभूधरे " (इति विश्वः) इति नव विशालस्य विस्तीर्णस्य वा । प्यायते स्म " ओप्यायी वृद्धौ " अस्मात "गत्यर्थेति" कर्तरि 'क्त' " ओदितश्च " इति निष्ठानत्वे, " प्यायः पी " इति 'पी' आदेशे च पीनम्, प्यायते 'प्यैङ् वृद्धौ' अस्मात् " श्वाप्योः संप्रसारणं च " इति 'क्वनिपि' पीव, स्त्रियां तु " वनोरच " इति ङीप्रौ पीवरी, स्थूलयति 'अचि' स्थूलम् " स्थूलः पीने जडे " (इति हैमः) प्यायते " छित्वरछत्वर-

पीवरपीवरेति " ष्वरच् प्रत्ययान्तो निपात्यते पीवरम् " पीवरः स्थूलकूर्मयोः " (इति हेमचन्द्रः) इति चत्वारि स्थूलस्य ।। ६० । ३ ।।

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.पु.स.न.पु.स.न.

थोड़ा **स्तोकाल्पक्षुल्लकाः श्लक्ष्णं सूक्ष्मं दभ्रं कृशं तनु ॥ ६१ ॥**

स. स. पु. पु. पु. पु.

सूक्ष्म या महीन **(स्त्रियां) मात्रा त्रुटी (पुंसि) लवलेशकणाणवः ।**

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

बहुत थोड़ा **अत्यल्पेऽल्पिष्ठमल्पीयः कनीयोऽणीय (इत्यपि) ॥६२॥**

स्तवीति–स्तुच्यते ' ष्टुच प्रसादे ' अस्माद् ' घञ् ' न्यङ्क्वादित्वात्कुत्वे च स्तूयत बाहुलकात्स्तूञः ' के ' वा स्तोकः " स्तोकस्त्रिष्वल्पे चातके पुमान् " (इति मेदिनी) अल्यते वार्यते ' अल भूषणादौ ' अस्माद्बाहुलकात् ' पे ' अल्पः, क्षोदनं संपदादित्वात् ' क्विपि ' क्षुद् तां लाति " आतोऽनुपेति " के " तोर्लि " इति लत्वे स्वार्थे कनि च क्षुद्यते " स्फायितञ्चीति " 'रकि' रलयोरेकत्वात् कपिलिकादित्वाद्वा लत्वे च वा क्षुल्लकः "क्षुल्लकस्त्रिषु नीचेऽल्पे" (इति विश्वः) श्लिष्यति, श्लिष्यते वा "श्लिषेरच्चोपधायाः" इति ' क्स्ने ' श्लक्ष्णम्, सूच्यते " सूचेः स्मन् " इति 'स्मनि' सूक्ष्मम् " सूक्ष्मं स्यात्कतकेऽध्यात्मे पुंस्यणौ त्रिषु चाल्पके " (इति विश्वः) दभ्यते " स्फायितञ्चि " इति ' रकि ' दभ्रम्, कृश्यते स्म कृशम् " अनुपसर्गात्फुल्लक्षीबकृशोल्लाघाः" इति साधु, तन्यते "तनि चरीति" उप्रत्यये 'तनु' "तनुः काये त्वचि स्त्री स्यान्त्रिष्वल्पे विरले कृशे " (इति विश्वः) मीयते " सर्वधातुभ्यः ष्ट्रन् " इति ' ष्ट्रनि ' षितांङीषोऽनित्यत्वात् ' टापि ' मात्रा " मात्रं त्ववधृतौ स्वार्थे कात्स्न्र्ये मात्रा परिच्छदे । अक्षरावयवे द्रव्ये मानेऽल्पे कर्णभूषणे । काले वृत्ते च (इति हैमः) त्रुट्यते " इगुपधात्कित् " इति ' इनि ' " कृदिकारादिति " वा ङीष् त्रुटी, त्रुटिर्वा उभे स्त्रियां स्याताम् । लूयते " ऋदोरप् " इति ' अपि ' लवः " लवः कालभिदि-क्षिदि । विलासे रामजे लेशे " (इति हैमः) लिशति 'अचि' लिश्यते ' घञ् ' वा लेशः, कणति ' अचि ' कणः " कणो धान्यांशलेशयोः । कणाजीरकपिप्पल्योः " (इति हेमचन्द्रः) अणति, अण्यते वा " अणश्च " इति उप्रत्यये अणुः " अणु-र्व्रीह्यल्पयोः " (इति हैमः) एते पुंसि स्युरिति चतुर्दश सूक्ष्मस्य । अत्यल्पे अल्पिष्ठम्, अल्पीयः, कनीयः, अणीय इत्यपि स्यात् । अतिशयेन अल्पः अत्यल्पः, अतिशयेन अल्पः ' इष्ठनि ' अल्पिष्ठम् ' ईयसुनि ' अल्पीयः " युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम् " इति कनादेशे ' कनीयः ' अतिशयेन अणुः ' ईयसुनि ' अणीयः स्यादिति पञ्च अत्यल्पस्य ।। ६१ । ६२ ।।

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न पु.स.न पु.स.न. पु.स.न.

बहुत या। **प्रभूतं प्रचुरं प्राज्यमदभ्रं बहुलं बहु।**

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न, पु.स.न. पु.स.न.

अधिक **पुरुहं पुरु भूयिष्ठं स्फिरं भूय (श्च) भूरि (च)॥ ६३ ॥**

प्रेति–प्रभवति स्म "गत्यर्थेति" क्ते प्रभूतम् "प्रभूतमुद्गते प्राज्ये" (इति हैमः) प्रचोरति चुरादीनां णिज्वैकल्पिकत्वात् "इगुपध" इति 'के' प्रगतं चुरायाः, इति वा प्रचुरं, प्रवीयते 'अज गतौ' ययति, 'बहुलं तण्णीति' 'वी' आदेशाभावे च। प्रकर्षेणाज्यते काम्यते "अञ्जू व्यक्तादौ" आङ्पूर्वात् "अञ्जेः संज्ञायाम्" इति 'क्यपि' वा प्राज्यम्, दभ्रादल्पादन्यत् 'नञ्समासे' अदभ्रम्, बहून् लाति "आतोनुप-" इति 'के' बहुलम् "बहुला नीलिकायां स्यादेलायां गवि योषिति। कृत्तिकासु स्त्रियां भूम्नि विहायसि नपुंसकम्। पुंस्यग्नौ कृष्णपक्षे च वाच्यवत्प्राज्यकृष्णयोः" (इति विश्वमेदिन्यौ) वंहते 'बहि वृद्धौ' अस्माद् "लङ्घिवंह्योर्नलोपश्च" इति 'उप्रत्यये' नलोपे च बहु, "बहु स्यात्त्र्यादिसंख्यासु विपुलेऽप्यभिधेयवत्" (इति विश्वः) पुरून् हन्ति "अन्येभ्योऽपि" इति 'ड' पुरून् जहाति, जिह्रीते वा 'आतोऽनुपेति' 'के' वा पुरुहम्, पिपर्ति, पूर्यते वा 'पृभिदि–' इति 'कौ' "उदोष्ठ्येति" उदादेशे, रपरत्वे च पुरु, "पुरुः प्राज्येऽभिधेयवत्। पुंसि स्याद्देवलोके च नृपभेदपरागयोः" (इति हैमः) अतिशयेन बहु 'इष्ठनि' इलोपे, बहोर्भूरादेशे, यिडागमे च भूयिष्ठम्, स्फायत इति स्फिरम् "अजिरशिशिर–" इति साधु, स्फारमित्यपिपाठः, तत्र 'स्फायितञ्चि' इति 'रकि' स्फारम् "स्फारस्तु स्फरकादीनां बुद्बुदे विपुलेऽपि च" (इति हेमचन्द्रः) अतिशयेन बहु 'ईयसुनि' "बहोर्लोपो भू च बहोः" इति इलोपे, बहोर्भूरादेशे च भूयः, भवति "अदिशदिभूशुभिभ्यः क्रिन्" इति 'क्रिनि' भूरि "भूरिर्ना वासुदेवे च हरे च परमेष्ठिनि। नपुंसकं सुवर्णे च प्राज्ये स्याद्वाच्यलिङ्गकः" (इति मेदिनी) इति द्वादश बहुलस्य ॥ ६३ ॥

पु.स.न.

सौ से परे या **परश्शता (द्यास्ते येषां परा संख्या शतादिकात्)।**

अधिक. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स न.

गिनने योग्य. **गणनीये (तु) गणेयं संख्यातं गणित (मथ) समं सर्वम् ६४।**

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

गिने हुए. **विश्वमशेषं कृत्स्नं समस्तनिखिलाखिलानि निःशेषम्।**

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न पु.स.न.

समग्र या संपूर्ण. **समग्रं सकलं पूर्णमखण्डं (स्याद) नूनके॥ ६५ ॥**

पेति—येषां संख्येयानां संख्या गणना शतादिकात् परा अधिकाचेत्तदा ते क्रमशः परश्शताद्याः स्युः । शतात्परे " पञ्चमी " इति योगविभागात्समासे, राजदन्तादित्वात्परनिपाते, पारस्करादित्वात्सुडागमे च परश्शताः, आद्येन परस्सहस्राः स्युस्तेन " परश्शतानां विदुषां समाजः " इति केषांचिद्वचनं संगच्छत इत्येकं शतात्परस्य । गणनीये तु गणेयं स्यात् । गणयते 'अनीयरि' गणनीयम्, गणयितुं शक्यम् " अचो-यत् " इति 'यति' संज्ञापूर्वकत्वाण्णिलोपाभावे, गुणे च गणेयम्, प्रज्ञाद्यणि तु गाणे-यमपि स्यादिति द्वे गणयितुं शक्यस्य । संख्यायते स्म 'ख्या प्रकथने' अस्माच्चक्षिङा-देशाद्वा कर्मणि 'क्ते' संख्यातम्, गण्यते स्म कर्मणि 'क्ते' गणितं स्यादिति द्वे गणितस्य । अथेति—समति 'षम वैक्लव्ये' अस्मात्पचाद्यचि समम् " सर्वसाधुसमा-नेषु समं स्यादभिधेयवत् " (इति विश्वः) सरति—सृतमनेन विश्वमिति " सर्वनीधृ-ष्वेति " निपातिते, सर्वति, 'अचि' वा सर्वम्, विशति, " अशूप्रुषि—"इति 'क्वनि' विश्वम् " विश्वं कृत्स्ने च भुवने विश्वेदेवेषु नागरे । विश्वाप्यतिविषायां स्यात् " (इति विश्वः) न शेषोऽस्येति अशेषम्, कृत्यते " कृत्यशूभ्यां क्स्नः " इति 'क्स्ने' कृत्स्नम् " कृत्स्नं सर्वाम्बुकुक्षिषु " (इति मेदिनी) समस्यते स्म कर्मणि 'क्ते' सम-स्तम्, निवृत्तं खिलमस्येति निखिलम्, न खिलमस्येति अखिलम्, निष्क्रान्तं शेषात् " निरादयः " इति समासे निःशेषम्, संगतमग्रमस्य, समं ग्रसते वा " अन्येभ्योऽपि" इति 'डे' समग्रम्, कलाभिः सहितम्—सहकलाभिर्वा सकलम्, पूर्यते स्म कर्तरि, कर्मणि वा क्ते पूर्णम् " पूर्णः शक्ते समग्रे ना पूरिते त्वभिधेयवत् " (इति मेदिनी) स्वामिमते तु पूर्वमिति पाठस्तत्र पूर्वति 'पूर्व पूरणे' अस्मादचि पूर्वम्, न खण्ड्यते 'घञि' अखण्डम्, ऊनयति 'अचि' ऊनम् न ऊनम् 'नञ्समासे' अनूनम्, स्वार्थे 'कनि' अनूनकं स्यादिति चतुर्दश समग्रस्य ॥ ६४ । ६५ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
सघनयागभ्िन **घनं निरन्तरं सान्द्रं पेलवं विरलं तनु ।**
पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
विरल या छिटका **समीपे निकटासन्नसंनिकृष्टसनीड (वत्) ॥ ६६ ॥**
पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
समीप या पास **सदेशाभ्याशसविधसमर्यादसवेश (वत्) ।**
पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
उपकण्ठ[1]ान्तिकाभ्यर्णा[2]भ्यग्रा(अप्य)भितो(ऽव्ययम्)॥

घेति—हन्यते 'हन हिंसागत्योः' अस्मात् " मूर्तौ घनः " इति 'अपि' घना-देशे च घनम् " घनः सान्द्रे दृढे दार्ढ्ये विस्तारे मुद्गरेऽम्बुदे । संघे मुस्ते घनं मध्ये

१ तं तस्थिवांसं नगरोपकण्ठे इति । २ अभ्यर्णमागस्कृतमस्पृशद्भिरिति रघुः ।

नृत्यवाद्यप्रभेदयोः ” (इति हेमचन्द्रः) निर्गतमन्तरात्–निर्गतमन्तरमस्मिन्निति वा निरन्तरम्, सह अन्द्यते ‘ अदि बन्धने, बाहुलकाद् ‘ रकि ’ सान्द्रं स्यादिति त्रीणि सघनस्य ‘ गझिन ’ इति ख्यातस्य । पेलनम् ‘ पिल भेदने ’ घञि पेलः सोऽस्त्यस्येति “ अन्येभ्योऽपि ” इति ‘ वे ’ पेलवम्, विराति बाहुलकात् ‘ कलनि ’ आतोलोपे च विरलम्, तन्यते “ भृमृशीति ” उप्रत्यये तनु “ तनुर्वपुस्त्वचोः । विरलेऽल्पे कृशे ” (इति हैमः) इति त्रीणि विरलस्य । संगता आपो यस्मिन्निति विग्रहे ‘ ऋक्पूरब्धूः ’ इति ‘ अप्रत्यये ’ “ द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽपईत् ” इति अपईदादेशे च समीपः, निबद्धम् “ संप्रोदश्च ” इति चान्नेः ‘ कटचि ’ निकटति ‘ अचि ’ वा निकटः, आसीदति स्म “ गत्यर्थेति ” ‘ क्ते ’ आसद्यते स्म कर्मणि ‘ क्ते ’ वा आसन्नः, संनिकृष्यते कर्मणि ‘ क्ते ’ संनिकृष्टः, समानं नीडं वासस्थानमस्य–सहनीडेनेति वा सनीडः, समानो देशोऽस्येति सदेशः, अभ्यश्यते “ अभिपूर्वकादशूङ् व्याप्तौ ” इत्यतो ‘ घञि ’ अभ्याशः मुकुटमते तु अभ्यासीदतीति विग्रहे ‘ अन्येभ्योऽपीति ’ ‘ डे ’ अभ्यासोदन्त्यान्तोऽपि “ अभ्यासोऽभ्यसनेऽन्तिके ” (इति दन्त्यान्तेषु विश्वमेदिन्यौ) समाना विधाऽस्य, सह विधयेति वा सविधः, समाना मर्यादास्येति समर्यादः, समानो वेशोऽस्येति सवेशः, (वंदिति समानार्थेऽव्ययमुभयत्रापि ज्ञेयम्) उपगतः कण्ठः सामीप्यमस्य, उपगतः कण्ठम् “ अत्यादयः ” इति समासे वा उपकण्ठः, अन्तोऽस्यास्ति ‘ ठनि ’ ठस्येकादेशे च अन्तिकः, “ अन्तिकं निकटे वाच्यलिङ्गं स्त्री शोभनौषधौ । चुल्ल्यां ज्येष्ठभगिन्यां च नाट्योक्तयां कीर्त्यतेऽन्तिका (इति विश्वः) अभ्यर्दति स्म, अभ्यर्द्यते स्म वा कर्तरि, कर्मणि वा ‘ क्ते ’ “ अभेश्चाविदूर्ये ” इतीडभावे च अभ्यर्णः, अभिमुखमग्रमस्येति अभ्यग्रः, “ पर्यभिभ्यां च ” इति तसिलि अभितोऽपि अव्ययं स्यादिति पञ्चदश निकटस्य ॥ ६६ । ६७ ॥

संयुक्त या मिला पु स.न. पु.स.न. पु.स.न.

अत्यन्त समीप **संसक्ते (त्व) व्यवहितमपटान्तर (मित्यपि) ।**

पु.स.नं. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

दूर या फासिला **नेदिष्ठमन्तिकतमं (स्था) दूरं विप्रकृष्टकम् ॥ ६८ ॥**

समिति–संसक्ते संयुक्ते तु अव्यवहितम्, अपटान्तरमित्यपि स्यात् । संसज्यते स्म कर्मणि ‘ क्ते ’ संसक्तम्, न व्यवधीयते स्म कर्मणि ‘ क्ते ’ “ दधातेर्हिः ” इति ह्यादेशे च अव्यवहितम्, पटानामन्तरमपटान्तरम्, न पटान्तरमत्रेति अपटान्तरम्, मुकुटमते तु अपदान्तरमपीति त्रीणि संयुक्तस्य । अतिशयेनान्तिकम् ‘ इष्ठनि ’ “ अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ ” इति नेदादेशे, “ यस्येति च ” इत्यल्लोपे च नेदिष्टम्, अतिशये नान्तिकम् ‘ तमपि ’ अन्तिकतमं स्यादिति द्वे अति निकटस्य । दुःखेनेयते प्राप्यते दुरुपसर्गादिणगतावस्माद् “ दुरीणो लोपश्च ” इति रकि इणो लोपे, “ रोरीति ” रलोपे,

" द्रलोपे पूर्वस्येति " दीर्घे च दूरम्, विप्रकृष्यते स्म कर्मणि ' क्ते ' विप्रकृष्टम्, स्वार्थे कनि ' विप्रकृष्टकम् ' स्यादिति द्वे दूरस्य ॥ ६८ ॥

अतिदूर पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
लम्बा चौड़ा **दवीय ' श्च ' दविष्ठं ' च ' सुदूरे दीर्घमायतम्।**
गोल ऊंचा पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
झुका हुआ **वर्तुलं निस्तलं वृत्तं बन्धुरं ' तू ' न्नतानतम् ॥ ६९ ॥**

देति—सुदूरे अतिदूरे दवीयः, दविष्ठं च स्यात्। अत्यन्तं दूरम् ' ईयसुनि ' " स्थूलदूरयुवेति " रलोपे, गुणे, अवादेशे च दवीयः, ' इष्ठनि ' दविष्ठम्, सु=अत्यन्तं दूरं सुदूरं स्यादिति त्रीणि अतिदूरस्य । दृणाति बाहुलकाद् ' घकि ' इदादेशे, दीर्घे च दीर्घम्, आयम्यते स्म कर्मणि ' क्ते ' आयतते 'अचि' वा आयतं स्यादिति द्वे लम्बितस्य विस्तीर्णस्य वा । वर्तते बाहुलकादुलचि वर्तुलम्, निर्गतं तलमस्येति निस्तलम्, " निस्तलं वर्तुले चले " (इति विश्वः) वर्तते स्म ' गत्यर्थेति ' कर्तरि ' क्ते ' वृत्तम् " वृत्तं वृत्तौ दृढे मृते । चरित्रे वर्तुले छन्दः स्वतीताधीतयोर्वृते " (इति हैमः) इति त्रीणि वर्तुलस्य । बध्नाति " मद्गुरादयश्चेति " 'उरचि' बन्धुरः खर्जूरादित्वात् ' ऊरे ' बन्धूरोऽपि " बन्धूरबन्धुरौ स्यातां नम्रसुन्दरयोस्त्रिषु " (इति रन्तिदेवः) उन्नमति स्म उन्नतम्, आनमति स्म आनतम् उन्नतं च तदानतं च उन्नतानतं स्यादिति द्वे उन्नतानतस्य ॥ ६९ ॥

पु.स.न.पु.स.न.पु.स.न.पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
ऊंचा **उच्चप्रांशून्नतोदग्रोच्छ्रितास्तुङ्गे(ऽथ) वामने।**
बौना . पु.स.न.पु.स.न.पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.पु.स.न.
औंधे मुख **न्यग्नीच खर्वह्रस्वाः(स्यु) रवाग्रेऽवनतानते ॥ ७० ॥**

उच्चेति—तुङ्गे उत्तुङ्गे उच्चप्रांशून्नतोदग्रोच्छ्रिताः स्युः—उच्चिनोति " अन्येभ्योऽपीति " 'डे' उच्चैस्त्वमस्त्यस्य ' अचि ' वा " अव्ययानामिति " टिलोपे च उच्चः, प्रकृष्टा अंशवोऽस्येति प्रांशुः, उन्नमति " गत्यर्थेति " कर्तरि ' क्ते ' उन्नतः, उच्छ्रयति स्म कर्तरि ' क्ते ' उच्छ्रितम् " उच्छ्रितं त्रिषु संजाते समुन्नद्धप्रवृद्धयोः " (इति मेदिनी) तुञ्ज्यते कर्मणि ' घञि ' तुङ्गः " तुङ्गः पुन्नागनगयोर्बुधे स्यादुन्नतेऽन्यवत् । तुङ्गी प्रोक्ता हरिद्रायां वर्वरायामपीष्यते " (इति हैमः) । इति षट् उन्नतस्य । अथेति—वामने न्यग्नीचखर्वह्रस्वाः स्युः । वामयति मदम् नन्दादित्वाल्ल्यौ वामनः, न्यञ्चति " ऋत्विगिति " 'क्विनि' न्यक्, नीचैस्त्वमस्त्यत्रेति अर्शआद्यचि ' अव्ययानामिति ' टिलोपे च नीचः "नीचः पामरखर्वयोः" (इति हेमचन्द्रः) खर्वति, पचाद्यचि खर्वः " खर्वं संख्यान्तरे क्लीबं नीचे वामनके त्रिषु " (इति मेदिनी) ह्रसति ' ह्रस शब्दे ' अस्माद्बाहुलकात् ' वे ' ह्रस्वः " खर्वह्रस्वौ न्यग्वामनौ " (इति हैमः)

इति पञ्च वामनस्य " बौना " इति ख्यातस्य । अवाग्रे अधोमुखे अवनतानते स्याताम् । अवनतमग्रमस्येति अवाग्रम्, अवनमतिस्म " गत्यर्थेति " कर्तरि ' क्ते ' अवनतम्; आनमति स्म आनतं स्यादिति त्रीण्यधोमुखस्य ॥ ७० ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

वक्र **अरालं वृजिनं जिह्ममूर्मिमत्कुञ्चितं नतम् ।**

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

या टेढ़ा **आविद्धं कुटिलं भुग्नं वेल्लितं वक्र(मित्यपि) ॥ ७१ ॥**

अरेति–ऋच्छति ' विचि ' अर् तमालाति मूलविभुजादित्वात् ' के ' अराला-ति विग्रहे तु " सुपीति " योगविभागात् ' के ' वा अरालम्, " अरालं कुटिले सर्जरसे च समदन्तिनि " (इति विश्वः) वृज्यते, वृजेः "किच" इति "किनचि" वृजिनम् " वृजिनं कल्मषे क्लीबं केशे ना कुटिले त्रिषु " (इति मेदिनी) जहाति हीयते वा " जहातेः सन्वदालोपश्च " इति ' मनि ' जिह्मम्, " जिह्मस्तु कुटिले मन्दे जिह्मं तगरपादपे " (इति हैमः) । " ऊर्मिः स्त्री पुंसयोर्वीच्यां प्रकाशे वेग-भङ्गयोः । वस्त्रसंकोचरेखायां वेदनापीडयोरपि " (इति मेदिनी) ऊर्मिरस्यास्ति ' मतुपि ' यवादित्वान्मतोर्वस्याभावे च ऊर्मिमत्, कुञ्चति स्म कर्तरि ' क्ते ' बाहु-लकात्संज्ञापूर्वकत्वाद्वा नलोपाभावे च कुञ्चितम्, नमति स्म कर्तरि ' क्ते ' नतम् " नतं तगरपादयां स्यात् क्लीबं कुटिलनम्रयोः । "त्रिषु" (इति मेदिनी) आवि-ध्यते स्म कर्मणि ' क्ते ' " ग्रहिज्येति " संप्रसारणे च आविद्धम् " आविद्धो वाच्य-लिङ्गः स्यात्कुटिले च पराहते " (इति मेदिनी) कुटति " मिथिलादयश्च " इति " इलचि " कुटि कौटिल्यं लाति गृह्णातीति वा " आतोऽनुपेति " ' के ' कुटिलम् " कुटिला त्वापगायां स्त्री भुग्ने तु वाच्यलिङ्गकः " (इति मेदिनी) भुजति स्म " गत्यर्थेति " कर्तरि ' क्ते ' " ओदितश्च " इति निष्ठानत्वे च भुग्नम्, वेल्लति स्म कर्तरि ' क्ते ' वेल्लितम् " वेल्लितं गमने क्लीबं कुटिले विधुते त्रिषु " (इति मेदिनी) वञ्चति " वञ्चु गतौ " अस्मात् " स्फायितञ्चीति " ' रकि ' नलोपे, चस्य के च वक्रम् " वक्रं पुटभेदे वक्रः कुटिले क्रूरभौमयोः " (इति हैमः) इत्येकादश कुटिलस्य ॥ ७१ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

सीधा **ऋजावजिह्मप्रगुणौ व्यस्तेत्वप्रगुणाकुलौ ।**

आकुल पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

नित्य **शाश्वत(स्तु)ध्रुवो नित्य सदातन सनातनाः ॥ ७२॥**

ऋजेति–ऋजौ सरले अजिह्मप्रगुणौ स्याताम् । अर्जति, अर्जयति गुणानिति वा ऋजुः " अर्जिदृशिकम्यमीति " साधुः, भिन्नो जिह्मादिति अजिह्मः, प्रकृष्टा

गुणा यस्येति प्रगुणः स्यादिति त्रीणि सरलस्य। व्यस्ते तु अप्रगुणाकुलौ स्याताम्। व्यस्यते स्म कर्मणि 'क्त' व्यस्तः, भिन्नः प्रगुणादिति अप्रगुणः, आकोलति इगुपधत्वादिति 'के' आकुलः स्यादिति त्रीणि आकुलस्य। शश्वद्भवः "तत्र भवः" इत्यणि, वृद्धौ वहिषष्टिलोप इति वचनादव्ययानां टिलोपस्यानित्यत्वाट्टिलोपाभावे च शाश्वतः, अध्यात्मादित्वात् ठञपि ठस्येकादेशे च शाश्वतिकोऽपि, ध्रुवति "इगुपधेति" 'के' ध्रुवः, "ध्रुवोवटे। वसुयोगभिदोः शम्भौ शङ्कावुत्तानपादजे। स्थिरे नित्ये निश्चिते च ध्रुवं खेऽजस्रतर्कयोः। ध्रुवा मूर्वाशालपर्ण्योः स्रुग्भेदे गीतभिद्यपि" (इति हैमः) नियतं भवः "त्यब्नेर्ध्रुवे" इति 'त्यपि' नित्यः "नित्यं स्यात्संततेऽपि च। शाश्वते त्रिषु" (इति मेदिनी) सदाभवः "सायं चिरमिति" ट्यौ, "युवोरिति" अनादेशे, तुडागमे च सदातनः एवं सनाभवः सनातनः "सनातनोऽच्युते। पितॄणामतिथौ रुद्रवेधसोः शाश्वते स्थिरे" (इति हेमचन्द्रः) इति पञ्चनित्यस्य॥ ७२॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
अति स्थिर. **स्थास्नुः स्थिरतरस्थेया (नेकरूपतया तु यः)।**
स्थिर. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
वृक्षादि. **(कालव्यापी स) कूटस्थः स्थावरो जङ्गमेतरः॥ ७३॥**

स्थेति—स्थानशीलः "ग्लाजिस्थश्चेति" 'ग्स्नौ' स्थास्नुः, अतिशयेन स्थिरः "द्विवचनविभज्येति" 'तरपि' स्थिरतरः, 'ईयसुनि' "प्रियस्थिरेति" स्थादेशे गुणे च स्थेयान्स्यादिति त्रीण्यतिस्थिरस्य। एकरूपतया प्रधानरूपतया यः कालं व्याप्तुं शीलमस्त्यस्येति कालव्यापी स कूटवत्तिष्ठति "सुपिस्थः" इति 'के' कूटस्थः स्यादित्येकं निश्चलस्य। तिष्ठत्येवंशीलः स्थानशीलो वा "स्थेशभासेति" 'वरचि' स्थावरः, जङ्गमादितरो जङ्गमेतरः स्यादिति द्वे जङ्गमेतरस्य॥ ७३॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
चलनेवाले. **चरिष्णुजङ्गमचरं त्रसमिङ्गं चराचरम्।**
पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
कांपनेवाले. **चलनं कम्पनं कम्प्रं चलं लोलं चलाचलम्॥ ७४॥**
पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
चञ्चल. **चञ्चलं तरलं (चैव) पारिप्लवपरिप्लवे॥**

चेति—चरणशीलम् "अलंकृञिति" 'इष्णुचि' चरिष्णु, वक्रं गच्छति, भृशं गच्छति वा यङि, पचाद्यचि, जङ्गमम्, चरति 'अचि' चरम् "चरोक्षद्यूतभेदे च भौमे चारे त्रसे चले" (इति मेदिनी) त्रसति 'अचि' त्रसम्, इङ्गति 'अचि' इङ्गम् "इङ्गः स्यादिङ्गितेऽद्भुते। ज्ञानजङ्गमयोश्चापि" (इति हेमचन्द्रः) चरति

'अचि' "चरिचलीति" द्वित्वे अभ्यासस्यागागमे च चराचरम् "चराचरं जङ्गमे स्यादिङ्गविष्टपयोरपि" (इति हैमः) इति चराचरस्य । चलनशीलम् "चलनशब्देति" युचि, अनादेशे च चलनम्, कम्पनशीलम् 'युचि' कम्पनम्, "नमिकम्पीति" 'रे' कम्प्रं स्यादिति त्रीणि कम्पनशीलस्य। चलति, अचि, चलम्, लोडति "क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गप्रवृत्तेः" अचि डलयोरैक्याद् लोलम्, चलति अचि, "चरिचलीति" द्वित्वे अभ्यासस्यागागमे च चलाचलम्, चञ्चति बाहुलकादलचि चञ्चलम् "चञ्चला तु तडिल्लक्ष्म्योश्चञ्चलश्चपलेऽनिले" (इति मेदिनी) तरति बाहुलकादलचि तरलम् "तरलं चञ्चलेषिङ्गे भास्करेऽपि त्रिलिङ्गकम्" (इति विश्वः) परिप्लवते 'अचि' प्रज्ञाद्यणि च पारिप्लवम्, 'केवलेऽचि' परिप्लवमिति सप्त चञ्चलस्य॥ ७४ ।ई ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
अधिक. **अतिरिक्तः समधिको दृढसंधि'स्तु' संहतः ॥ ७५ ॥**
पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
बड़ा मिलापी. **कक्खटं कठिनं क्रूरं कठोरं निष्ठुरं दृढम् ।**
कठिन. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
बहुत बढ़ेहुए. **जरठं मूर्तिमन्मूर्तं प्रवृद्धं प्रौढमेधितम् ॥ ७६ ॥**

अतीति—अतिरिच्यते स्म कर्मणि 'क्ते' अतिरिक्तः, सम्यगधिकः समधिकः स्यादिति द्वे अधिकस्य। दृढः सन्धिः संधानमस्येति दृढसन्धिः, संहन्यते स्म कर्मणि 'क्ते' संहतः "संहतं संगते दृढे" (इति हैमः) इति द्वे दृढसंधानस्य । कक्खति "कक्ख हसने" शकादित्वादटनि कक्खटम्, खक्खटमिति कवर्गद्वितीयादिरपि । कठति "बहुलमन्यत्रापीति" 'इनचि' कठिनम् "कठिनमपि निष्ठुरे स्यात्स्तब्धेऽपि त्रिषु नपुंसकं स्थाल्याम् । कठिनी खटिकायामपि कठिनागुडशर्करायां च" (इति विश्वः) कृन्तति "कृतेश्छः क्रूच" इति 'रकि' क्रू आदेशे च क्रूरम्, "क्रूरा नृशंसघोरोष्णकठिनाः" (इति हैमः) कठति "कठिचकिभ्यामोरन्" इति 'ओरनि' कठोरम्, "कठोरौ पूर्णकठिनौ" (इति हैमः) नितिष्ठति मद्गुरादित्वादुरचि, आलोपे च निष्ठुरम्, दर्हति, दृंहति स्म वा दृढम् "दृढः स्थूलबलयोः" इति साधु "दृढं स्थूले नितान्ते च प्रगाढे बलवत्यपि" (इति मेदिनी) जीर्यति बाहुलकादठचि जरठम्, "जरठः कर्कशे पाण्डौ कठिनेऽप्यभिधेयवत्" (इति विश्वः) मूर्तिः काठिन्यमस्यास्ति 'मतुपि' मूर्तिमत्, मूर्छति स्म अकर्मकत्वात्कर्तरि 'क्ते' "आदितश्च" इति इडागमाभावे "न ध्याख्येति" नत्वाभावे च मूर्त्तम् "मूर्त्तं स्यात्त्रिषु मूर्छाले कठिने मूर्तिमत्यपि" (इति विश्वः) इति नव कठोरस्य । प्रवर्धते स्म "गत्यर्थेति" कर्तरि 'क्ते' प्रवृद्धम्, प्रोह्यते स्म प्राप्यते स्म कर्मणि 'क्ते' "प्रादूहेति" वृद्धौ च प्रौढम्, एधते स्म कर्तरि 'क्ते' एधितं स्यादिति त्रीणि प्रवृद्धस्य ॥ ७५ । ७६ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न, पु.स.न.

पुराना. पुराणे प्रतनप्रत्नपुरातनचिरन्तनम्।

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न पु.स.न.

नया. प्रत्यग्रोऽभिनवो नव्यो नवीनो नूतनो नवः॥ ७७॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

कोमल. नूत्न (श्च) सुकुमारं (तु) कोमलं मृदुलं मृदु।

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

पीछे. अन्वगन्वक्षमनुगेऽनुपदं[2] (क्लीबमव्ययम्)॥ ७८॥

विवृति–पुराभवम् "सायं चिरमिति" ट्यौ, "पुराणप्रोक्तेषु" इति निर्देशात्तुडभावे च पुराणम् "पुराणं प्रत्नशास्त्रयोः। पुराणः षोडशपणे" (इति हैमः) प्रकृष्टे भवम् "नश्च पुराणे प्राद्वक्तव्य" इति चात् त्नप्–तनप्–खाश्च प्रत्यया वक्तव्याः" इति भाष्यात्तनपि प्रतनम्, 'त्नपि' प्रत्नम्, पुराभवम् 'ट्यौ' पुरातनम्, चिरे भवम् "सायं चिरमिति" ट्यौ, निपातनान्मान्तत्वे च चिरन्तनं स्यादिति पञ्च पुरातनस्य। प्रतिनवमग्रमस्येति प्रत्यग्रः, अभिनूयते "ऋदोरप्" इति 'अपि' अभिनवः, नूयते "अचोयत्" इति 'यति' नव्यः, नव एवेति विग्रहे "नवस्यनूरादेशस्त्नप्, तनप् खाश्च प्रत्ययाः" इति 'खे' खस्येनादेशे च नवीनः, 'तनपि' नूतनः, नूयते, 'अपि' नवः, 'त्नपि' 'नू' आदेशे च नूत्नः स्यादिति सप्त नवीनस्य। सुष्ठु कुमार्यते 'कुमारक्रीडायाम्' चुराद्यदन्तात् 'पुंसीति' 'घे' "एरच्" इति 'अचि' सुकाम्यते "कमेः किदुच्चोपधायाः" इति "आरनि" अत उत्त्वे च वा सुकुमारम्, कौतीति विग्रहे "कुटिकशिकौतिभ्यः प्रत्ययस्य मुट्" इति 'कलचि' मुडागमे, बाहुलकाद्गुणे च कोमलम्, मृदुर्गुणोऽस्यास्ति "सिध्मादिभ्यश्च" इति 'लचि' मृदुलम्, म्रदते, म्रद्यते वा "म्रद मर्दने" भौवादिकात "प्रथिम्रदिभ्रस्जाम्" इति 'कौ' संप्रसारणे च मृदु "मृदुतीक्ष्णे च कोमले" (इति हैमः) इति चत्वारि कोमलस्य। अनुगे वर्तमानमन्वगन्वक्षमनुपदमेतत्त्रयमव्ययं वर्तते क्लीबत्वं तु अन्वक्षानुपदयोरेव भवति अन्वञ्चति "ऋत्विगिति" क्विनि "क्विन्प्रत्ययस्येति" कुत्वे च अन्वक्, अनुगतमक्षमिन्द्रियमन्वक्षम्, अनुगच्छति "अन्येभ्योऽपि" इति 'डे' अनुगम्, पदस्य पश्चात् पश्चादर्थेऽव्ययीभावे अनुपदमिति चत्वार्यनुगस्य॥ ७७। ७८॥

---

१ पुराणशब्देन पुरातनशब्दस्य बाधः प्राप्तोऽपि पृषोदरादित्वान्नेति बोध्यम् "अबाधकान्यपिनिपातनानि" इति भाष्यविरुद्धमिति परिभाषेन्दुशेखरे नागेशः। २ युज्यते चान्वक् शब्दस्याव्ययत्वम् "अन्वग्ययौमध्यमलोकपालः" इत्यत्र 'अन्वङ्' इति रूपापत्तेः। तामित्यत्र "कर्तृकर्मणोरिति" षष्ठ्यापत्तेश्च। अव्ययत्वे तु न लोकाव्ययेति षष्ठी निषेधेन अव्ययादिति सुपोलुकालुप्तत्वेन न काप्यनुपपत्तिः॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

प्रत्यक्ष.अप्रत्यक्ष.**प्रत्यक्षं (स्या) दैन्द्रियकमप्रत्यक्षमतीन्द्रियम् ।**

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

एकाग्रमनवाला.**एकतानोऽनन्यवृत्तिरेकाग्रैकायना (वपि) ॥ ७९ ॥**

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

(अप्ये) कसर्गएकाग्र्यो (ऽप्ये) कायनगतो (ऽपि च)।

प्रेति—अक्षमिन्द्रियं प्रतिगतम् " अत्यादयः " इति समासे प्रत्यक्षम्, इन्द्रियेणानुभूयते कुलालादित्वाद् ' बुञ् ' वृद्धौ, अकादेशे च ऐन्द्रियकं स्यादिति द्वे इन्द्रियज्ञातस्य । भिन्नं प्रत्यक्षात् नञ्समासे अप्रत्यक्षम्, अनध्यक्षमिति वा पाठस्तत्र अक्षेष्वधि विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावे अध्यक्षम् तस्माद्भिन्नमनध्यक्षमपि, इन्द्रियमतिक्रान्तमतीन्द्रियं स्यादिति द्वे इन्द्रियेणाज्ञातस्य । एकस्तानोविस्तारोऽस्य, एकं तानयति ' तनु श्रद्धोपकरणयोः ' अस्माच्चौरादिकात् कर्मण्यणि वा एकतानः, न अन्यावृत्तिरस्येति अनन्यवृत्तिः, एकम्, एकस्मिन् वा अग्रमस्य एकाग्रः, एकमयनमस्येति एकायनः, एकः, एकस्मिन् वा सर्गो निश्चयोऽस्येति एकसर्गः, एकमग्र्यं ज्ञेयमस्येति एकाग्र्यः प्रज्ञाद्यणि तु ऐकाग्र्योऽपि, एकं च तदयनं च एकायनं गतः एकस्मिन्नयने गतं ज्ञानमस्येति वा एकायनगतोऽपि स्यादिति सप्त एकाग्रचित्तस्य समाहितमानसस्य वा ॥७९।½ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.पु.स.न.

आदि. **पुंस्यादिः पूर्वपौरस्त्यप्रथमाद्या (अथास्त्रियाम्)॥ ८० ॥**

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

अन्त. **अन्तो जघन्यं चरममन्त्यपाश्चात्य पश्चिमम् ।**

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

व्यर्थ. साफ. **मोघं निरर्थकं स्पष्टं स्फुटं प्रव्यक्तमुल्बणम् ॥ ८१ ॥**

पुमिति—आप्रथमं दीयते गृह्यते, प्रथममादीयते गृह्यते वा " उपसर्गेघोः किः " इति ' कौ ' आलोपे च आदिः " सामीप्ये च व्यवस्थायां प्रकारेऽवयवे तथा । चतुःष्वर्थेषु मेधावी आदि शब्दं तु लक्षयेदिति " पुंसि स्यात् । पूर्वति ' अचि ' पूर्वः " पूर्वं तु पूर्वजे । प्रागग्रं श्रुतभेदेषु " (इति हैमः) पुरोभवः " दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक् " इति ' त्यकि ' वृद्धौ च पौरस्त्यः, प्रथते ' प्रथ प्रख्याने ' अस्मात् " प्रथेरमच् " इत्यमचि प्रथमः " प्रथमस्तु भवेदादौ प्रधानेऽपि च वाच्यवत् " (इति मेदिनी) आदौ भवः दिगादित्वाद् ' यति ' आद्यः स्यादिति पञ्च प्रथमस्य । अथेति—अमति बाहुलकात्तनि, अन्तति ' अचि ' वा अन्तः अस्त्रियां पुन्नपुंसके स्यात् " अन्तः स्वरूपे निकटे प्रान्ते निश्चयनाशयोः । अवयवेऽपि" (इति हेमचन्द्रः) जघने भवम् दिगादित्वात्—शरीरावयवत्वाद्वा ' यति' जघन्यम् " जघन्यं मेहने क्लीबं चरमे गर्हितेऽन्यवत " (इति मेदिनी) चरति " चरेश्च " इत्यमचि चरमम्,

अन्तेभवम् दिगादित्वाद् ' यति ' अन्त्यम्, " अन्त्यस्त्वन्तभवेऽधमे " (इति हैमः) पश्चाद्भवम् " दक्षिणापश्चादिति " ' त्यकि ' वृद्धौ च पाश्चात्त्यम्, एवम् "अग्रादि पश्चाड्डिमच् " इति ' डिमचि ' पश्चिमं स्यादिति पञ्च पाश्चात्त्यस्य । मुह्यन्त्यस्मिन् " हलश्चेति " ' घञि ' ' अचि ' वा न्यङ्क्वादित्वात्कुत्वे च मोघः " मोघो दीने निष्फले च मोघा स्यात्पाटलातरौ " (इति हैमः) निर्गतोऽर्थोऽस्मादिति निरर्थकं स्यादिति द्वे निष्प्रयोजनस्य । स्पाशयतेस्म णयन्तात्कर्मणि 'क्ते' स्पष्टम् "वादान्तेति" साधुः । स्फुटति इगुपधत्वात् के, स्फुटम् , "स्फुटो व्यक्तप्रफुल्लयोः । सिते व्याप्ते" (इति हैमः) प्रव्यज्यतेस्म, प्रव्यच्यतेस्म इति वा कर्मणि ' क्ते' प्रव्यक्तम् उद्गृणाति उत्पूर्वकाद्गृणाशब्दे अस्मात्पचाद्यचि पृषोदरादित्वाल्लत्वे च उल्वणं स्यादिति चत्वारि स्पष्टस्य ॥८०।८१॥

पु.स.न. न. पु.स.न. १ पु.स.न. पु.स.न.

साधारण. **साधारणं (तु) सामान्यमेकाकी (त्वे)क एककः ।**

असहाय. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.पु.स.न.पु.स.न.पु.स.न.

भिन्न. **भिन्ना "र्थका" अन्यतर एकस्त्वोऽन्येतरा(वपि)॥८२॥**

सेति—सह आधारणेनेति साधारणम्, तदेव " आग्नीध्रसाधारणादञ् " इति 'अञि' साधारणम् स्त्रियां टिड्ढेति ङीपि साधारणी, टापि 'साधारणा' सह मानेन समानं तस्य भावः, चातुर्वर्ण्यादित्वात् स्वार्थे वा 'ष्यञि' सामान्यं स्यादिति द्वे अनेकसम्बन्धिन एकस्य । एक एव " एकादाकिनिच्चासहाये " " चात्कनलुकौ च " इति ' आकिनिचि ' एकाकी, ' कनोलुकि ' एकः " एकं संख्यान्तरे श्रेष्ठे केवलेतरयोस्त्रिपु " (इति मेदिनी) ' कनि ' एककः, पीयूषव्याख्यातः " शाम्भवी शक्तिरेकला " इति वचनादेकलोऽपि तत्र सिध्मादित्वात् " लच् " स्यादिति त्रीण्यसजातीयासहायस्य । भिन्नोऽर्थो येषामिति भिन्नार्थकाः, अन्य एव अल्पाच्तरमितिवत्स्वार्थे ' तरपि ' अन्यतरः कचित् 'एकतरः' इति पाठस्तत्र "एकाच्च प्राचाम् " इति ' डतरच् ' । एति " इणभी " इति ' कनि ' एकः, तनोति " तनोतेरनश्च वः " इति चात् किवित्येके, आगमानित्यत्वात्तुक् वैकल्पिकः, केचित्तुचिकमेवानुवर्तयन्ति एवं मतभेदसिद्धौ त्वत्-त्व-शब्दावन्यपर्यायौ सर्वादिगणे पठिताविति । अनिति अघ्न्यादित्वाद् ' ये ' अन्यः " अन्योऽसदृशेतरयोः " (इति हैमः) तरणम् "ऋदोरप्" इत्यपि, तरः एः कामस्य तरः, इना कामेन तरति पचाद्यचि वा इतरः "इतरः पामरेऽन्यस्मिन् " (इति हेमचन्द्रः) इति षडन्यतरस्य भिन्नार्थवाचकस्य वा ॥ ८२ ॥

अनेकप्रकारका. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

जल्दबाज़ी. **उच्चावचं नैकभेदमुच्चण्डमविलम्बितम् ।**

मर्मभेदक. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

अबाधित. **अरुंतुदं (तु) मर्मस्पृगबाधं (तु) निरर्गलम् ॥ ८३ ॥**

---

१ " एकाकी हयमारुह्य " ति सप्तशतीस्तवः ॥

उच्चेति–उदक् चावाक् चेति उच्चावचम् " मयूरव्यंसकादयश्च " इति निपातनात् साधुः, एकोभेदोऽस्येत्येकभेदम्, न एकभेदम् " सुप्सुपा " इति समासे न एको भेदोऽत्रेति वा उत्तरपदशब्दस्य समासचरमावयवे रूढत्वान्मध्यमपदे नलोपाभावे नैकभेदं स्यादिति द्वे अनेकप्रकारस्य । उच्चण्डनम् भावे ' घञि ' उच्चण्डते पचादित्वादचि वा उच्चण्डम्, विलम्बनं, विलम्ब्यतेस्म वा विलम्बितम् न विलम्बितमिति नञ्समासे ' अविलम्बितम् ' स्वामिमते तु अवलम्बितमवलम्बनमपि स्यादिति द्वे उत्तालस्य " जल्दबाज़ी " इति ख्यातस्य । अरूंपि तुदति ' तुद व्यथने ' अस्मात् ' विध्वरुषोस्तुदः " इति खचि, "अरुर्द्विषदिति" मुमागमे च 'अरुंतुदम्' मर्म स्पृशति ' स्पृश उपतापे ' तौदादिकात् " स्पृशोऽनुदके " इति ' क्विनि ' कवर्गादेशे च मर्मस्पृक् स्यादिति द्वे मर्मपीडकस्य । न बाधा अस्येति अबाधम्, निष्क्रान्तमर्गलायाः "निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या " इति समासे ' निरर्गलम् ' स्यादिति द्वे बाधारहितस्य ॥ ८३ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

उलटा. **प्रसव्यं प्रतिकूलं (स्याद) पसव्यमपष्ठु (च)।**

बायाँ. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

दाहिना. **वामं (शरीरे) सव्यं (स्या) दपसव्यं (तु) (दक्षिणे)॥८४॥**

प्रेति–प्रगतं सव्यादिति प्रसव्यम्, "प्रसव्यं वाच्यलिङ्गं स्यात्प्रतिकूलानुकूलयोः " (इति मेदिनी) प्रतीपं कूलादिति प्रतिकूलम्, अपगतं सव्यादिति अपसव्यम् "अपसव्यं त्रिलिङ्गन्तु दक्षिणप्रतिकूलयोः " (इति विश्वः) अपतिष्ठतीति विग्रहे "अपदुःसुषुस्थः " इति ' कौ ' आलोपे, सुषमादित्वात् षत्वे च 'अपष्ठु' स्यात् "अपष्ठुः, पुंसि काले च वामे स्यादन्यलिङ्गकः " (इति मेदिनी) इति चत्वारि विरुद्धार्थप्रकाशकस्य " उलटा " इति ख्यातस्य । शरीरे यद्वामं तत्सव्यं स्यात् । सूयते ' षू प्रेरणे ' अस्मात्तौदादिकात्कर्मणि " अचोयत् " इति यति अवादेशे च सव्यम् " सव्यं वामे च दक्षिणे " (इत्यजयः)। " सव्यं तु दक्षिणे । वामे च प्रतिकूले च " (इति विश्वः) इत्येकं वामस्य " बायाँ " इति ख्यातस्य । दक्षिणे दक्षिणाङ्गे तु ' अपसव्यम् ' स्यात् अपक्रान्तं सव्यादित्यपसव्यमित्येकं दक्षिणस्य ' दाहिना ' इति ख्यातस्य ॥ ८४ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

संकट. **संकटं (ना तु) सम्बाधः कलिलं गहनं (समे)।**

दुष्प्रवेश. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

संकुल. मूड़ा. **संकीर्णं संकुलाकीर्णौ मुण्डितं परिवापितम् ॥ ८५ ॥**

---

१ दक्षिणे यथा–"वामोबाहुर्मृडान्याः करकलितरणत्कङ्कणालीकरालो यस्मिन्सव्यो भुजगवलयवान् " (इत्यनेकार्थकैरवाकारकौमुदी)॥

समिति—संबाधार्थात्संशब्दात्स्वार्थे "संप्रोदश्चेति" 'कटचि' संकटति 'कटे वर्षावरणयोः' अस्मात्पचाद्यचि वा संकटम्, संबाधन्तेऽत्र "बाधृ विलोडने" अस्माद् "हलश्च" इति 'घञि' संबाधः ना पुमान्स्यात् "संबाधः संकटे भगे[1]" (इति विश्वः) इति द्वे संकीर्णस्य। कलते, कल्यते वा "कल शब्दसंख्यानयोः" भौवादिकात् "सलिकलि–" इति 'इलचि' कलिलम्, गाह्यते, "वहुलमन्यत्रापि" इति 'युचि' "पृषोदरादित्वाद्ध्रस्वे च गस्य गानस्य गतेर्वाहनमिति वा गहनम् "गहनं वनदुःखयोः। गह्वरे कलिले चापि" (इति विश्वहैमौ) उभे समे समानार्थे स्याता-मिति द्वे दुष्प्रवेशस्य। संकीर्यते स्म कर्मणि 'क्ते' संकीर्णम्, "संकीर्णं निचितेऽपि स्यादशुद्धे त्वभिधेयवत्" (इति मेदिनी) संकोलति 'कुल संस्त्याने' अस्मादि-गुपधेति 'के' संकुलम्, आकीर्यते स्म कर्मणि 'क्ते' आकीर्णं स्यादिति त्रीणि नानाजातीयसंमिलितस्य सप्तैकार्थानीत्येके वा। मुण्ड्यते स्म 'मुडि खण्डने' अस्माद्भौवादिकात् कर्मणि 'क्ते' मुण्डितम्, परिवाप्यते स्म "वपिः प्रकिरणे दृष्ट-श्छेदने चापि वर्तते" केशान्वपतीति सूत्रे "आदे च उपदेशेऽशिति" ६। १। ४५ भाष्यात्। मुण्डनार्थोऽत्र वपिस्तस्माण्णयन्तात्कर्मणि 'क्ते' परिवापितम्, स्यादिति द्वे मुण्डितस्य॥ ८५॥

　　　　पु.स.न.　पु.स.न. पु.स.न.　पु.स.न.　पु.स.न.　पु.स.न.
गुंथा हुआ. **ग्रथितं संदितं दृब्धं विसृतं विस्तृतं ततम्।**
फैलाया.　पु.स.न.　　पु.स.न.　　　　पु.स.न.　पु.स.न.
भूला हुआ. स्थापित. **अन्तर्गतं विस्मृतं (स्या) त्प्राप्तप्रणिहिते (समे)॥ ८६॥**

ग्रेति—ग्रथ्यते स्म 'ग्रन्थ संदर्भे' अस्मात्क्रैयादिकात्कर्मणि 'क्ते' नलोपे च ग्रथितम्। ग्रन्थितमिति पाठान्तरम् तत्र 'ग्रथि कौटिल्ये' अस्माद्भौवादिकात्कर्मणि 'क्ते' ग्रन्थितम् 'गुम्फितम्' इति पाठे गुम्फ्यते स्म 'गुम्फ ग्रन्थे' अस्मात्तौदादिकाण्णय-न्तात्कर्मणि 'क्ते' गुम्फितम्, णयन्ताभावे गुफितमपि, पीयूषव्याख्यातो गुन्थित-मिति क्वचित्, स्वामिमते तु मव्यते स्म कर्मणि 'क्ते' मवितम्, अनेकार्थत्वाद् ग्रन्थने वर्तमाना 'न्मृदक्षोदे' क्रैयादिकाण्णयन्तात्कर्मणि 'क्ते' मर्दितमपि, संदीयते 'दो अवखण्डने' अस्माद्दैवादिकात्कर्मणि 'क्ते' "द्यतिस्यतीति" इत्वे च संदितम्, दृभ्यते स्म 'दृभी ग्रन्थे' कर्मणि 'क्ते' 'दृब्धम्' स्यादिति त्रीणि ग्रन्थितस्य। विसरति स्म कर्तरि 'क्ते' विसृतम्, विस्तीर्यते स्म कर्मणि 'क्ते' विस्तृतम्, तायते, तन्यते स्म वा कर्मणि 'क्ते' ततम् "ततं व्याप्ते विस्तृते च त्रिलिङ्गकम्। क्लीबं वीणादिवाद्ये स्यात्पुंलिङ्गस्तु सदागतौ" (इति मेदिनी) इति त्रीणि विस्तृतस्य। अन्तर्गच्छति स्म, गम्यते स्म वा कर्तरि, कर्मणि वा 'क्ते' अन्तर्गतम्, विस्मर्यते स्म

१ भगे योनौ यथा—करिहस्तेन संबाधे प्रविश्यान्तर्विलोडिते। उपसर्पन् ध्वजः पुंसः साधनान्त-विराजिते॥ (इत्यनेकार्थकैरवाकारकौमुदी)॥

कर्मणि ' क्ते ' ' विस्मृतम् ' स्यादिति द्वे विस्मृतस्य। प्राप्यते स्म कर्मणि ' क्ते ' प्राप्तम् " प्राप्तं लब्धे समञ्जसे " (इति मेदिनी) गोवर्धनमते तु प्रोप्यते स्म कर्मणि ' क्ते ' प्रोप्तमपि, प्रणिधीयते स्म कर्मणि ' क्ते ' " दधातेर्हिः " इति ह्यादेशे च प्रणिहितम् उभे समे समानार्थे स्यातामिति द्वे स्थापितस्य ॥ ८६ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

कंपा. **वेल्लितप्रेङ्खिताधूतचलिताकम्पिता धुते ।**

पु.स.न.पु.स.न.पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.पु.स.न.पु.स.न.

भेजा. **नुत्तनुन्नास्तनिष्ठ्यूताविद्धक्षिप्तेरिताः (समाः) ॥ ८७ ॥**

वयिति–वेल्ल्यते स्म ' वेल्ल चलने ' अस्माद्भौवादिकाण्ण्यन्तात्कर्मणि ' क्ते ' वेल्लितः, " वेल्लितं गमने क्लीबं कुटिले विधुते त्रिषु " (इति मेदिनी) प्रेङ्ख्यते स्म कर्तरि, कर्मणि वा ' क्ते ' प्रेङ्खितः, आधूयते स्म ' धू विधूनने ' तौदादिकात् ' धूञ् कम्पने ' क्रैयादिकाद्वा कर्मणि ' क्ते ' आधूतः, चल्यते स्म 'चल कम्पने' भौवादिकाण्ण्यन्तात्कर्मणि ' क्ते ' चलितः, आकम्प्यते स्म आकम्पितः, धूयते स्म, कर्मणि ' क्ते ' धुतः " धुतम् । त्यक्ते विधूते " (इति हैमः) इति षड् ईषत्कम्पितस्य। नुद्यते स्म कर्मणि ' क्ते ' नुत्तः " नुदविद– " इति वा नत्वे नुन्नः, अस्यते स्म कर्मणि ' क्ते ' अस्तः " अस्तः क्षिप्ते पश्चिमाद्रौ " (इति हैमः) निष्ठीव्यते स्म कर्मणि ' क्ते ' " यस्ये " तीडभावे, च " च्छ्वोः– " इति ऊठि च निष्ठ्यूतः, आविध्यते स्म कर्मणि ' क्ते ' आविद्धः " आविद्धो वाच्यलिङ्गः स्यात्कुटिले च पराहते " (इति मेदिनी) क्षिप्यते स्म, क्षिप्तः, ईर्यते स्म ' ईर गतौ कम्पने च ' कर्मणि ' क्ते ' ईरितः एते समाः समानार्थाः स्युरिति सप्त प्रेरितस्य ॥ ८७ ॥

घिरा हुआ पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

चुराया गया **परिक्षिप्तं (तु) निवृतं मूषितं मुषिता (र्थकम्) ।**

फैलाया गया पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

फेंकाहुआ

गुणा किया **प्रवृद्धप्रसृते न्यस्तनिसृष्टे गुणिताहते ॥ ८८ ॥**

पेति–परितः क्षिप्यते स्म कर्मणि ' क्ते ' परिक्षिप्तम्, निव्रियते स्म ' वृञ् वरणे ' क्रैयादिकात्कर्मणि ' क्ते ' निवृतं स्यादिति द्वे परिखादिना वेष्टितस्य । मूष्यते स्म ' मूष स्तेये ' भौवादिकात्कर्मणि ' क्ते ' मूषितम्, मुषितमेवार्थो यस्येति मुषितार्थकम् मुष्यते स्म 'मुष स्तेये ' क्रैयादिकात्कर्मणि 'क्ते' मुषितम् " मुषितं हृतखण्डिते" (इति विश्वः) इति द्वे चोरितस्य। प्रवर्धते स्म "गत्यर्थेति" कर्तरि ' क्ते ' प्रवृद्धम्, प्रसरति स्म कर्तरि ' क्ते ' प्रसृतं स्यादिति द्वे प्रसृतस्य। न्यस्यते स्म कर्मणि ' क्ते ' न्यस्तम्, निसृज्यते स्म 'सृज विसर्गे' कर्मणि ' क्ते ' निसृष्टं स्यादिति द्वे त्यक्तस्य। गुण्यते स्म ' गुण आमन्त्रणे ' चौरादिकात्कर्मणि ' क्ते ' गुणितम्, आहन्यते स्म 'हन हिंसागत्योः' आदादिकात्कर्मणि ' क्ते ' आहतं स्यादिति द्वे गुणितस्य ॥ ८८ ॥

बढ़ा हुआ   पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
छिपा
धूलिलिप्त   **निदिग्धोपचिते गूढगुप्ते गुण्डितरूषिते ।**
रसीला   पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.   पु.स.न.
उबाया
छींका में रक्खा   **द्रुतावदीर्णे उद्गूर्णोद्यते काचितशिक्यिते ॥ ८९ ॥**

नीति—निदिह्यतेस्म 'दिह उपचये' आदादिकात् कर्मणि 'क्ते' निदिग्धम्, उपचीयतेस्म 'चिञ् चयने' कर्मणि 'क्ते' उपचितम् "भवेदुपचितं दिग्धे समृद्धे वाच्यलिङ्गकम्" (इति मेदिनी) इति द्वे पुष्टिं प्रापितस्य । गुह्यतेस्म 'गुहू संवरणे' भौवादिकात्कर्मणि 'क्ते' गूढं "गूढं रहसि गुह्ये च न द्वयोः संवृते त्रिषु" (इति मेदिनी) गुप्यतेस्म 'गुपू रक्षणे' भौवादिकात्कर्मणि 'क्ते' गुप्तम् "गुप्तं गूढे त्राते" (इति हैमः) इति द्वे कृतगोपनस्य । गुण्ड्यते स्म 'गुडि वेष्टने' चौरादिकात्कर्मणि 'क्ते' गुण्डितम्, गुण्ठितमिति पाठे 'गुठि वेष्टने' चौरादिकात्कर्मणि 'क्ते' गुण्ठितमपि, रूष्यतेस्म रूषिर्वेष्टनार्थोऽपठितोऽपि भ्वादौ द्रष्टव्यो भ्वादेराकृतिगणत्वात् कर्मणि 'क्ते' रूषितं स्यादिति द्वे 'गुण्डालित' इति ख्यातस्य । द्रवतिस्म, द्रूयतेस्म वा कर्तरि, कर्मणि वा 'क्ते' द्रुतम् "द्रुतं शीघ्रविलीनयोः" (इति हैमः) अवदीर्यतेस्म 'दॄ विदारणे' क्रैयादिकात्कर्मणि 'क्ते' इदादेशे रपरत्वे, दीर्घे, णत्वे च अवदीर्णम्, स्यादिति द्वे प्रापितद्रवीभावस्य । उद्गूर्यतेस्म 'गुरी उद्यमने' दैवादिकात्कर्मणि 'क्ते' दीर्घे, णत्वे च उद्गूर्णम्, उद्यम्यतेस्म 'यम उपरमे' भौवादिकात्कर्मणि 'क्ते' उद्यतं स्यादिति द्वे उत्तालितस्य । काचे धृतम् "प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे" इति 'णिचि' तदन्तात्कर्मणि 'क्ते' काचितम्, एवं शिक्ये धृतम् 'णिचि' तदन्तात्कर्मणि 'क्ते' 'शिक्यितम्' स्यादिति द्वे शिक्ये स्थापितस्य ॥ ८९ ॥

सूंघा हुआ   पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. १
चन्दनादि लेप   **घ्राणघ्राते दिग्धलिप्ते समुदक्तोद्धृते (समे) ।**
कूपादि से   पु.स.न.   पु.स.न. पु.स.न.   पु.स.न. पु.स.न.
निकालना.नदी
आदि से घिरा   **वेष्टितं(स्या)द्वलयितं संवीतं रुद्धमावृतम् ॥ ९० ॥**

घ्रेति—घ्रायतेस्म, 'घ्रा गन्धोपादाने' भौवादिकात्कर्मणि 'क्ते' "नुदविदेति" वा निष्ठा नत्वे, "अट्कुप्वाङिति" णत्वे च घ्राणः, "घ्राणं तु घ्रातघोणयोः" (इति हैमः) नत्वाभावे तु घ्रातं स्यादिति द्वे आघ्रातस्य । दिह्यतेस्म 'दिह उपचये' आदादिकात्कर्मणि 'क्ते' दिग्धम्, "दिग्धो विषाक्तबाणे स्यात्पुंसि लिप्तेऽन्यलिङ्गकः" (इति मेदिनी) लिप्यतेस्म 'लिप् उपदेहे' तौदादिकात्कर्मणि 'क्ते' 'लिप्तम्' स्यात् "लिप्तं भुक्तविलिप्तयोः" (इति हैमः) इति द्वे लिप्तस्य "लेप" इति ख्यातस्य । समुदच्यतेस्म "अञ्चु गतिपूजनयोः" भौवादिकात्कर्मणि 'क्ते' समुदक्तम्, उद्ध्रियतेस्म 'हृञ् हरणे' 'धृञ् धारणे' वा अस्मात्कर्मणि 'क्ते' उद्धृतम् "उद्धृतं स्यात्त्रिषूत्क्षिप्ते परिभुक्तोज्झितेऽपि च"

१ समे इति 'प्रवृद्धप्रसृते' इत्यारभ्य समुदक्तोद्धृते' इत्यन्तमन्वेतीति भानुः ॥

(इति मेदिनी) उभे 'समे' स्यातामिति द्वे कूपादेर्निष्काशितजलादेः । वेष्टयतेस्म 'वेष्ट वेष्टने' भौवादिकात्कर्मणि'क्ते' वेष्टितम् "वेष्टितं रुद्धे लासके करणान्तरे" (इति मेदिनी) वलयवत्कृतम् "तत्करोति" इति 'णिचि' तदन्तात्कर्मणि 'क्ते' वलयं जातमस्य 'तारकादित्वादितचि' वा वलयितम्, संवीयतेस्म 'व्येञ् संवरणे' अस्मात्कर्मणि 'क्ते' संवीतम्, रुध्यतेस्म कर्मणि 'क्ते' रुद्धम्, आव्रियतेस्म 'वृञ् वरणे' क्रैयादिकात्कर्मणि'क्ते' आवृतं स्यादिति पञ्च नद्यादिवेष्टितस्य ॥ ९० ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

टेढ़े या टूटे. **रुग्णं भुग्ने(ऽथ) निशितक्ष्णुतशातानि तेजिते ।**

तीखे. पके. पु.स.न.पु.स.न.पु.स.न.पु.स.न. पु.स.न.

लज्जित. **(स्याद्वि) नाशोन्मुखं पक्वं ह्रीणह्रीतौ (तु) लज्जिते॥९१॥**

रुग्णिति—भुग्ने आविद्धे रुग्णं स्यात् । रुज्यते स्म 'रुजोभङ्गे' तौदादिकात्कर्मणि 'क्ते' "ओदितश्च" इति निष्ठा नत्वे, कुत्वे णत्वे च रुग्णम्, एवं भुज्यते स्म 'भुजो कौटिल्ये' अस्मात् कर्मणि 'क्ते' नत्वे तस्यासिद्धत्वाच्चोः कुरिति कुत्वे च भुग्नं स्यादिति द्वे वक्रस्य । अथेति—तेजिते तीक्ष्णीकृते निशितक्ष्णुतशातानि स्युः । निशायतेस्म "शो तनूकरणे' दैवादिकात्कर्मणि 'क्ते' "शाच्छोरिति" वेत्वे च निशितम्, पक्षे निशातमपि, क्ष्णूयतेस्म 'क्ष्णुतेजने' आदादिकात्कर्मणि 'क्ते' क्ष्णुतम्, शायतेस्म कर्मणि'क्ते' शातम्, तेज्यतेस्म 'तिज निशाने' चुरादिण्यन्तात्कर्मणि 'क्ते' तेजितं स्यादिति चत्वारि शाणादिना तीक्ष्णीकृतस्य । विनशनम् 'भावे घञ्' विनाशः उद्गतं मुखमारम्भोऽस्य उन्मुखम् विनाशे उन्मुखम् विनाशोन्मुखम्, पच्यतेस्म 'डुपचष् पाके' भौवादिकात्कर्मणि 'क्ते' "पचोवः" इति निष्ठा वत्वे च 'पक्वम्' स्यात् "पक्वं परिणते नाशाभिमुखे" (इति हैमः) इति द्वे विनाशोन्मुखस्य । लज्जिते लज्जासंजाते ह्रीतह्रीणौ स्याताम् । अह्रैषीत्—जिह्रेतिस्म वा 'ह्री लज्जायाम्' जौहोत्यादिकात्कर्तरिनिष्ठा प्रत्यये, "नुदविदेति" वा नत्वे, णत्वे च ह्रीणः, नत्वाभावे तु ह्रीतः, लज्जाजातास्येति विग्रहे तारकादित्वादितचि लज्जितः स्यादिति त्रीणि लज्जितस्य ॥ ९१ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

वरण किये. **वृते (तु) वृत्तवावृत्तौ संयोजित उपाहितः ।**

मिलाये. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

मिलने योग्य. बहते हुए. **प्राप्यं गम्यं समासाद्यं स्यन्नं रीणं स्नुतं स्नुते ॥ ९२ ॥**

व्रिति—वृते वरणीकृते वृत्तवावृत्तौ स्याताम् । व्रियतेस्म 'वृञ् वरणे' क्रैयादिकात्कर्मणि 'क्ते' वृतः, तेन "पौरोहित्याय भगवान् वृतः काव्यः किलासुरैः" इति प्रयोगः संगच्छते । वृत्यतेस्म 'वृतु वरणे' दैवादिकात्कर्मणि 'क्ते' वृत्तः "वृत्तं वृत्तौ दृढे मृते । चरित्रे वर्तुले छन्दः स्वतीताधीतयोर्वृते" (इति हेमचन्द्रः) केचित्तु 'वावृतु वरणे' दैवा-

दिकं पठन्ति तन्मते श्रावृत्यतेस्म कर्मणि 'क्ते' वावृत्तः स्यादिति त्रीणि स्वयंवरादौ स्वीकृतवरादेः । संयोज्यतेस्म 'युजिर् योगे' रौधादिकाण्ण्यन्तात्कर्मणि 'क्ते' संयोजितः, उपाधीयतेस्म 'डुधाञ् धारणपोषणयोः' जौहोत्यादिकात्कर्मणि 'क्ते' "दधातेर्हिः" इति ह्यादेशे च उपाहितः "उपाहितां वक्षसि पीवरस्तने" (इति भारविः) "उपाहितो नलोत्पाते पुमानारोपिते त्रिषु" (इति मेदिनी) इति द्वे मेलितस्य । प्राप्यते "आप्लृ व्याप्तौ" सौवादिकात् "ऋहलोरिति" ण्यति, प्राप्यम्, गम्यते 'गम्लृगतौ' भौवादिकात् "पोरदुपधात्" इति 'यति' गम्यम्, समासाद्यते 'षद्लृ विशरणादौ' भौवादिकात् कर्मणि 'ण्यति' समासाद्यं स्यादिति त्रीण्यानुशक्यस्य । स्यन्दतेस्म, 'स्यन्दू प्रस्रवणे' भौवादिकात्कर्तरि, 'क्ते' " रदाभ्यामिति " निष्ठा नत्वे च स्यन्नम्, रीयतेस्म 'रीङ् प्रस्रवणे' दैवादिकात्कर्तरि, 'क्ते' "स्वादयश्रोदितः" इति नत्वे च रीणम्, स्रवतिस्म स्रूयतेस्म वा 'स्रु गतौ' भौवादिकात्कर्तरि, कर्मणि वा 'क्ते' स्रुतम्, स्नौतिस्म' 'ष्णु प्रस्रवणे' आदादिकात्कर्तरि 'क्ते' स्नुतं स्यादिति चत्वारि प्रस्नुतस्य ॥ ६२ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

जोड़े हुए **संगूढः(स्या)त्संकलितोऽवगीतः ख्यातगर्हणः ।**

निन्दित पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

नानाभांति **विविधः (स्या)द्बहुविधो नानारूपः पृथग्विधः ॥६३ ॥**

समिति–संगुह्यतेस्म 'गुहू संवरणे' भौवादिकात्कर्मणि 'क्ते' ढत्वे, धत्वे, ष्टुत्वे, ढ लोपे, दीर्घे च संगूढः, संकल्यतेस्म 'कल संख्याने' भौवादिकात्कर्मणि 'क्ते' संकलितः स्यादिति द्वे अङ्कान्तरेणैकीकृतस्याङ्कादेः । अवगीयते निन्द्यतेस्म 'गै शब्दे' भौवादिकात्कर्मणि 'क्ते' "घुमास्थेति" ईदादेशे च अवगीतः, "अवगीतं तु निर्वादे दृष्टगर्हितयोरपि" (इति विश्वः) ख्याता गर्हणायस्येति ख्यातगर्हणःस्यादिति द्वे प्रसिद्धनिन्दस्य । विचित्राविधा यस्येति विविधः, बह्वोविधा यस्येति बहुविधः,नानारूपमस्येति नानारूपः, पृथग्विधायस्येति पृथग्विधःस्यादिति चत्वारि नानाप्रकारस्य ॥ ६३ ॥

धिक्कारे पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

घिसे हुए **अवरीणोधिक्कृत (श्चाप्य) वध्वस्तोऽवचूर्णितः ।**

सहाय किये पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

बाजते **अनायासकृतं फाण्टं स्वनितं ध्वनितं(समे) ॥ ६४ ॥**

अवेति–अवरीयतेस्म, 'रीङ् स्रवणे' दैवादिकात्कर्मणि'क्ते' स्वादीनामोदित्वान्निष्ठा नत्वे च अवरीणः, धिगकारि–धिक्क्रियतेस्म वा धिक्कृतः स्यादिति द्वे निन्दितमात्रस्य । अवध्वस्यतेस्म 'ध्वंसुगतौ' भौवादिकात्कर्मणि'क्ते' अवध्वस्तः"अवध्वस्तं परित्यक्ते निन्दितेऽप्यवचूर्णिते" (इति विश्वः) । अपध्वस्यतेस्म विग्रहे तु कर्मणि 'क्ते' अपध्वस्तोऽपि,

---

१ केचित्तु वाग्रहणं वृतु धातोराण्यवत्वमिच्छन्ति । ततोवावृत्यमानासौ रामशालां न्यविक्षत (इति भट्टिः) ॥

अवचूर्ण्यतेस्म "सत्यापेति" णयन्तात्कर्मणि 'क्ते' 'चूर्ण प्रेषे' चौरादिकात्कर्मणि 'क्ते' वा अवचूर्णितः स्यादिति द्वे क्षिप्तसुधादिचूर्णस्य । अनायासेन कृतं फाण्टं स्यात् अथवा आयसनमायासस्तस्माद्भिन्नोऽनायासस्तेन कृतम् अनायासकृतम् , फण्यतेस्म 'फण गतौ' भौवादिकात्कर्मणि 'क्ते' फाण्टम् "क्षुब्धस्वान्तध्वान्तेति साधुरिति द्वे अनायास-साध्यकषायविशेषस्य । स्वन्यतेस्म 'स्वन शब्दे' भौवादिकाद्भावेकर्मणि वा 'क्ते' स्वनितम् ध्वन्यतेस्म 'ध्वन शब्दे' भौवादिकाद्भावे कर्मणि वा 'क्ते' ध्वनितम् उभे समे समानार्थे स्यातामिति द्वे कृतशब्दस्य ॥ ६४ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

बँधे हुए. अच्छे पके. **बद्धे संदानितं मूतमुद्दितं संदितं सितम् ।**

पु.स.न. पु.स.न. [1] पु.स.न.

पके घी आदि. **निष्पक्वं क्वथितं(पाके क्षीराज्यपयसां) श्रृतम् ॥ ६५ ॥**

बेति—बध्यतेस्म 'बन्ध बन्धने' क्रैयादिकात्कर्मणि 'क्ते' बद्धम् , संदान्यतेस्म 'दान खण्डने' भौवादिकात्कर्मणि 'क्ते' संदानितम् , मूयतेस्म 'मूङ् बन्धने' भौवादिकात्कर्मणि 'क्ते' मूतम् मुकुटमते तु 'मुर्व बन्धने' भौवादिकात्कर्मणि 'क्ते' "राल्लोपः" इति वलोपे "हलिचेति" दीर्घे, निष्ठा नत्वे च मूर्णमपि, उद्दीयते "दो अवखण्डने" दैवादिकात्कर्मणि 'क्ते' "द्यतिस्यतीति" इत्वे च उद्दितम्' एवं संदीयते कर्मणि 'क्ते' सन्दितम्, सीयतेस्म 'षिञ् बन्धने' सौवादिकात्कर्मणि 'क्ते' सितम्' स्यादिति षड्बद्धस्य । निश्चयेन पक्वम्, निष्पक्वम्, क्वथ्यतेस्म 'क्वथे निष्पाके' भौवादिकात्कर्मणि 'क्ते' क्वथितं स्यादिति द्वे निष्पक्वस्य । क्षीरं दुग्धम्, आज्यं घृतम् पयो जलम् तेषां पाके श्रृतं स्यात् । श्रायतेस्म 'श्रा पाके' आदादिकात्कर्मणि 'क्ते' श्रृतम् 'श्रृतं पाके' इति साधु इत्येकं दुग्धाज्यादि पाकस्य ॥ ६५ ॥

पु.स.न. पु.स.न.

बुझे. पवनरहित. **निर्वाणो(मुनिवह्न्यादौ) निर्वात(स्तु गतानिले) ।**

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

पके. हगे. मूते. **पक्वं परिणते गूनं हन्ने मीढं(तु) मूत्रिते ॥ ६६ ॥**

निरिति—मुनिवह्न्यादौ निर्वाणः स्यात् । निर्वातिस्म 'वा गतिगन्धनयोः' आदादिकात् "गत्यर्थेति" कर्तरि 'क्ते' निर्वाणः "निर्वाणोऽवाते" इति साधुः । यथा निर्वाणो मुनिः निर्मुक्तः, निर्वाणो वह्निः शान्त इत्यर्थः । आदिना निर्वाणोहस्ती निमग्नइत्यर्थः । "निर्वाणमस्तंगमने निर्वृतौ गजमज्जने । संगमेऽप्यपसर्गे च" (इति विश्वः) इत्येकं निर्मुक्ताद्यस्य । गतानिले गतश्चासावनिलश्च तस्मिन् निर्वातः स्यात् । निर्ववाविति निर्वातः यथा (निर्वातो वातः) इत्येकं गतानिलस्य । परिणते पक्वं स्यात् । अपाचीति पक्वम् , परिणमतिस्म 'णम् प्रह्वत्वे' भौवादिकात् कर्तरि 'क्ते'

१ "क्षीरं पानीयदुग्धयोः" (इति हैमः) " पयः क्षीरं पयोजलम् " (इत्यनेकार्थमञ्जरी) ॥

परिणतं स्यादिति द्वे परिणामं प्राप्तस्य । हन्ने गूनं स्यात्। गूयते स्म 'गु पुरीषोत्सर्गे' तौदादिकात्कर्मणि 'क्ते' "दुग्वो दीर्घश्च" इति निष्ठानत्वे दीर्घे च गूनम्, हद्यते स्म 'हद पुरीषोत्सर्गे' भौवादिकात्कर्मणि 'क्ते' हन्नं स्यादिति द्वे गुदनिष्काशितपुरीषस्य । मूत्रिते तु मीढं स्यात्। मिह्यते स्म 'मिह सेचने' अस्माद्भौवादिकात्कर्मणि 'क्ते' ढत्वे, धत्वे, ष्टुत्वे, ढलोपे, दीर्घे च मीढम्, मूत्र्यते स्म 'मूत्र प्रस्रावे' चौरादिकात्कर्मणि 'क्ते' इडागमे च मूत्रितं स्यादिति द्वे उपस्थनिष्काशितमूत्रस्य ॥ ९६ ॥

पु.स.न.　पु.स.न.　पु.स.न.　पु.स.न.　पु.स.न.　पु.स.न.

पोढे किये क्षमावान् वान्त किये　**पुष्टे (तु) पुषितं सोढे क्षान्तमुद्वान्तमुद्गते ।**

इन्द्रियजित् शान्त किये. मांगे　पु.स.न.　पु.स.न.　पु.स.न.　पु.स.न.　पु.स.न.　पु.स.न.

दान्त(स्तु) दमिते शान्तः शमिते प्रार्थितेऽर्दितः ॥९७॥

स्विति—पुष्टे तु पुषितं स्यात्। पुष्यते स्म 'पुष पुष्टौ' दैवादिकात्कर्मणि 'क्ते' इडभावे च 'पुष्टम्' स्यात् एवं भौवादिकात्कर्मणि 'क्ते' इडागमे च 'पुषितम्' स्यादिति द्वे कृतपोषणस्य । सोढे क्षान्तं स्यात्। सहते, सह्यते स्म वा 'षह मर्षणे' भौवादिकात्कर्तरि, कर्मणि वा 'क्ते' "सहिवहोरोदवर्णस्य" इत्यवर्णस्यौदादेशे च सोढम्, क्षमते, क्षम्यते स्म वा 'क्षमूष् सहने' भौवादिकात्कर्तरि, कर्मणि वा 'क्ते' "अनुनासिकस्येति" दीर्घे च 'क्षान्तम्' स्यादिति द्वे क्षान्तस्य । उद्गते उद्वान्तं स्यात्। उद्वम्यते स्म 'टुवमु उद्गिरणे' भौवादिकात्कर्मणि 'क्ते' दीर्घे च उद्वान्तम्, मुकुटमते तु उद्धायते स्म 'ओहाङ् गतौ' जौहोत्यादिकात्कर्तरि, कर्मणि वा 'क्ते' निष्ठानत्वे च उद्धानम् उद्वानमिति वा कचित्पाठस्तत्र 'ओवै शोषणे' भौवादिकात्कर्मणि 'क्ते' निष्ठानत्वे च उद्वानम्, उद्गम्यते स्म 'गम्लृ गतौ' भौवादिकात्कर्मणि 'क्ते' अनुनासिकलोपे च 'उद्गतम्' स्यादिति द्वे वमित्वात्त्यक्तस्यान्नादेः । दमिते दान्तः स्यात्। दम्यते स्म 'दमु उपशमे' दैवादिकाण्णिजन्तात्कर्मणि 'क्ते' दान्तः "वादान्तेति" साधुः । पक्षे इडागमे, णिलोपे च दमितः "दान्तस्तु दमितेऽपि स्यात्तपःक्लेशसहे त्रिपु" (इति मेदिनी) इति द्वे कृतदमनस्य वृषभादेः । शमिते शान्तः स्यात्। शम्यते स्म 'शमु उपशमे' दैवादिकाण्णिजन्तात्कर्मणि 'क्ते' शान्तः "शान्तोऽतिमुक्तरसयोः पुंसि त्रिपु शमान्विते । अव्ययं धारणे शान्तम्" (इति मेदिनी) पक्षे शमितः णयन्ताभावे तु शान्तो रोगः निवृत्त इत्यर्थः स्यादिति द्वे शान्तस्य । प्रार्थिते अर्दितः स्यात्। प्रार्थ्यते स्म 'अर्थ उपयाच्ञायाम्' चौरादिकात्कर्मणि 'क्ते' इडागमे च प्रार्थितः, अर्द्यते स्म 'अर्द गतौ याचने च' भौवादिकात्कर्मणि 'क्ते' इडागमे च अर्दितः "अर्दितं याचितेऽपि स्याद्वातव्याधौ च हिंसिते" (इति मेदिनी) इति द्वे प्रार्थितस्य ॥ ९७ ॥

पु.स.न.　पु.स.न.　पु.स.न.　पु.स.न.　पु.स.न.　पु.स.न.

जानेहुए पूजित　ढँके पूर्ण　**ज्ञप्त(स्तु) ज्ञपिते छन्नश्छादिते पूजितेऽञ्चितः ।**

क्लेशित. समाप्त　पु.स.न.　पु.स.न.　पु.स.न.　पु.स.न.　पु.स.न.　पु.स.न.

पूर्ण(स्तु) पूरिते क्लिष्टः क्लिशितेऽवसिते सितः[1] ॥ ९८ ॥

१ "सितस्त्ववसिते बद्धे वर्णे सिता तु शर्करा" (इति हैमः) ॥

ज्ञेति—ज्ञप्यते स्म 'ज्ञा अवबोधने' मारणादौ वर्तमानान्मित्संज्ञकाण्णयन्तात्कर्मणि 'क्ते' "वादान्तेति" निपातिते च ज्ञप्तः, पक्षे इडागमे, णिलोपे च ज्ञपितः स्यादिति द्वे ज्ञपितस्य । छादिते अपवारिते छन्नः स्यात् । छाद्यते स्म 'छद अपवारणे' चौरादिकाण्णयन्तात्कर्मणि 'क्ते' "वादान्तेति" निपातिते च छन्नः, "छन्नं रहश्छादितयोः" (इति हैमः) पक्षे इडागमे णिलोपे च छादितः स्यादिति द्वे छादितस्य । पूजितेऽञ्चितः स्यात् । पूज्यते स्म 'पूज पूजायाम्' चौरादिकाण्णयन्तात्कर्मणि 'क्ते' पूजितः यथा "नरदेवेन पूजितः" अञ्च्यते स्म 'अञ्चु पूजायाम्' भौवादिकात्कर्मणि 'क्ते' "अञ्चेः पूजायाम्" इतीडागमे, "नाञ्चेः पूजायाम्" इति नलोपाभावे च अञ्चितः, "अर्चितः" इति पाठे तु 'अर्च पूजायाम्' भौवादिकात्कर्मणि 'क्ते' अर्चितोऽपि स्यादिति द्वे पूजितस्य । पूरिते पूर्णः स्यात् । पूर्य्यते स्म 'पूरी आप्यायने' दैवादिकाण्णयन्तात्कर्मणि 'क्ते' "वादान्तेति" निपातिते च पूर्णः "पूर्णः कृत्स्ने च पूरिते" (इति हैमः) पक्षे इडागमे, णिलोपे च पूरितः स्यादिति द्वे पूर्णस्य । क्लिशिते क्लिष्टः स्यात् । क्लिश्यते स्म 'क्लिशू विबाधने' क्रैयादिकात्कर्मणि 'क्ते' "क्लिशः क्त्वानिष्ठयोः" इति वेट्कत्वादिडभावे "व्रश्चेति" षत्वे, ष्टुत्वे च क्लिष्टः, इडागमे तु क्लिशितः स्यादिति द्वे प्राप्तक्लेशस्य । अवसिते सितः स्यात् । अवस्यति स्म अवसीयते स्म वा 'षोन्तकर्मणि' दैवादिकात्कर्तरि कर्मणि वा 'क्ते' आत्त्वे "द्यतिस्यतीति" इत्त्वे च अवसितः एवं केवलादपि कर्तरि, कर्मणि वा 'क्ते' सितः स्यादिति द्वे समाप्तस्य ॥ ९८ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

जले हुए, सूक्ष्मकिये, छेदे, विचारे

प्रुष्टप्लुष्टोषिता[1] (दग्धे) तष्टत्वष्टौ (तनूकृते) ।

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

वेधितच्छिद्रितौ (विद्धे) विन्नवित्तौ (विचारिते) ॥९९॥

प्रेति—दग्धे भस्मीकृते प्रुष्टप्लुष्टोषिताः स्युः । प्रुष्यते स्म 'प्रुष दाहे' भौवादिकात्कर्मणि 'क्ते' "यस्य विभाषेति" इडभावे च प्लुष्टः, एवं 'प्लुष दाहे' भौवादिकात्कर्मणि 'क्ते' इडभावे च प्लुष्टः, उष्यते स्म 'उष दाहे' भौवादिकात्कर्मणि 'क्ते' इडागमे च उषितः "उषितं व्युषिते प्लुष्टे" (इति हैमः) दह्यते स्म 'दह भस्मीकरणे' भौवादिकात्कर्मणि 'क्ते' घत्वे, धत्वे, गत्वे च दग्धः स्यादिति चत्वारि भस्मीकृतस्य । तनूकृते तष्टत्वष्टौ स्याताम् । तक्ष्यते स्म 'तक्षू तनूकरणे' भौवादिकात्कर्मणि 'क्ते' इडभावे, "स्कोरिति" कलोपे, ष्टुत्वे च तष्टः, एवं त्वक्ष्यते स्म 'त्वक्षू तनूकरणे' कर्मणि 'क्ते' त्वष्टः, अतनुस्तनुरकारि, 'डुकृञ् करणे' तानादिकात्कर्मणि 'क्ते' च्वौ, दीर्घे

---

१ "द्रौण्यस्त्रविप्लुष्टमिदं मदङ्गमिति भागवतम्" ॥

च तनूकृत: स्यादिति त्रीणि तष्टस्य । यथा तष्टं काष्ठं शस्त्रेणाल्पीकृतमित्यर्थ: । विद्धे वेधितच्छिद्रितौ स्याताम् । वेध्यते स्म ‘ विध विधाने ’ तौदादिकाण्णयन्तात्कर्मणि ‘क्ते’ वेधित:, छिद्र्यते स्म ‘ छिद्र वेधे ’ अदन्तचौरादिकात्कर्मणि ‘ क्ते ’ छिद्रित:, विध्यते स्म ‘ व्यध ताडने ’ दैवादिकात्कर्मणि ‘क्ते’ “ ग्रहिज्येति ” संप्रसारणे च विद्ध:स्यात् “ विद्धं स्याद्वेधिते क्षिप्ते सदृशे बाधिते त्रिपु ” (इति विश्व:) इति त्रीणि वेधितस्य । विचारिते विन्नवित्तौ स्याताम् । विद्यते स्म ‘ विद विचारणे ’ रौधादिकात्कर्मणि ‘ क्ते ’ “ नुदविदेति ” वा नत्वे विन्न: “ विन्नं विचारिते लब्धे ” (इति विश्व:) नत्वाभावे वित्त: “ वित्तं क्लीवे धने वाच्यलिङ्गं ख्याते विचारिते ” (इति मेदिनी) विचार्यते स्म ‘ चर गतौ ’ भौवादिकाण्णयन्तात्कर्मणि ‘ क्ते ’ इडागमे, णिलोपे च विचारित: स्यादिति त्रीणि प्राप्तस्य विचारितस्य वा ॥ ९९ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

निस्तेज पि· **(निष्प्रभे) विगतारोकौ (विलीने) विद्रुतद्रुतौ[1] ।**

छला सिद्ध पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

हुआ फाड़ागया **(सिद्धे) निर्वृत्तनिष्पन्नौ (दारिते) भिन्नभेदितौ ॥१००॥**

नीति—निष्प्रभे निस्तेजसि विगतारोकौ स्याताम् । निष्क्रान्ता प्रभाऽस्मादिति निष्प्रभ:, विगच्छति स्म ‘ गम्लृ गतौ ’ भौवादिकाद् “गत्यर्थेति” कर्तरि ‘क्ते’ अनुनासिकलोपे च विगत:, “ विगतौ वीतनिष्प्रभौ ” (इति रुद्र:) रोचनम् ‘ रुच दीप्तौ ’ भौवादिकाद्भावे ‘ घञ् ’ रोक:, न रोकोऽस्येत्यरोक: स्यादिति त्रीणि निष्प्रभस्य । विलीने विद्रुतद्रुतौ स्याताम् । विलीयते स्म ‘ लीङ् श्लेषणे ’ दैवादिकात्कर्तरि ‘क्ते’ स्वादीनामोदित्त्वान्निष्ठानत्वे च विलीन:, विद्रवति स्म ‘ द्रु गतौ ’ भौवादिकात्कर्तरि ‘ क्ते ’ विद्रुत:, एवं केवलादपि कर्तरि ‘क्ते’ द्रुत: स्यादिति त्रीणि स्वत: प्राप्तद्रवीभावस्य । सिद्धे निर्वृत्तनिष्पन्नौ स्याताम् । सिध्यति स्म ‘ षिधु संराद्धौ ’ दैवादिकाद् “ गत्यर्थेति ” कर्तरि ‘ क्ते ’ सिद्ध: “ सिद्धो व्यासादिके देवयोनौ निष्पन्नमुक्तयो: । नित्ये प्रसिद्धे ” (इति हेम:) निर्वर्तते स्म ‘ वृतु वर्तने ’ कर्तरि ‘क्ते’ इडभावे च निर्वृत्त:, निष्पद्यते स्म ‘ पद गतौ ’ दैवादिकात्कर्तरि ‘ क्ते ’ निष्ठानत्वे च निष्पन्न: स्यादिति त्रीणि सिद्धावस्थां प्राप्तस्य । दारिते भिन्नभेदितौ स्याताम् । दार्यते स्म ‘ दॄ विदारणे ’ क्रैयादिकाण्णयन्तात्कर्मणि ‘ क्ते ’ इडागमे, णिलोपे च दारित:, अभेदीति ‘ भिदिर् विदारणे ’ रौधादिकात्कर्मणि ‘ क्ते ’ “ रदाभ्यामिति ” निष्ठानत्वे निष्ठापेक्षया पूर्वस्य दस्यापि नत्वे च भिन्न:, एवं चौरादिकाण्णयन्तात्कर्मणि ‘ क्ते ’ इडागमे, णिलोपे च भेदित: स्यादिति त्रीणि विदारितस्य ॥ १०० ॥

---

१ “ द्रुतं शीघ्रविलीनयो: ” (इति हेम:) ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

बुने वस्त्रआदि **ऊतं स्यूतमुतं (चेति त्रितयं तन्तुसन्तते)।**

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

नमस्कार किय **स्यादर्हितेनमस्यितनमसितमपचायितार्चितापचितम्**

विति—तन्तुसन्तते ऊतं, स्यूतम्, उतं चेति त्रितयं स्यादिति। ऊय्यते स्म, 'ऊयी तन्तुसन्ताने' भौवादिकात्कर्मणि 'क्ते' "लोपो व्योर्वलीति" यलोपे च ऊतम्, सीव्यते स्म। 'षिवु तन्तुसन्ताने' दैवादिकात्कर्मणि 'क्ते' "छ्वो—" रित्यूठि, यणादेशे च स्यूतम्, ऊयते स्म 'वेञ् तन्तुसन्ताने' भौवादिकात्कर्मणि 'क्ते' "ग्रहिज्येति" संप्रसारणे च उतम्, सन्तन्यते स्म कर्मणि 'क्ते' "अनुदात्तोपदेशेति" नलोपे च सन्ततम् तन्तुभिः सन्ततम् "कर्तृकरणे कृता बहुलमिति" समासे तन्तुसन्ततम् स्यादिति चत्वारि स्यूतस्य। अर्ह्यते स्म 'अर्ह पूजायाम्' भौवादिकात्कर्मणि 'क्ते' इडागमे च अर्हितम्, नमःकृतम् "नमोवरीति" क्यचि, तदन्तात्कर्मणि 'क्ते' "क्यस्य विभाषेति" यलोपाभावे, इडागमे च नमस्यितम्, यलोपपक्षे तु नमसितम्, अपचाय्यते स्म 'चायृ पूजानिशामनयोः' भौवादिकात्कर्मणि 'क्ते' इडागमे च अपचायितम्, अर्च्यते स्म 'अर्च पूजायाम्' भौवादिकात्कर्मणि 'क्ते' अर्चितम्, अपचीयते स्म 'चिञ् चयने' सौवादिकात्कर्मणि 'क्ते' "अपचितश्चेति" चायतेर्निपातिते वा अपचितम् स्यादिति षड् नमस्कृतस्य ॥ १०१ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

पूजा किये **वरिवसिते वरिवस्यितमुपासितं चोपचरितं (च)।**

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

तपे या तपाये **सन्तापितसन्तप्तौ धूपितधूपायितौ (च) दून(श्च) १०२॥**

वेति—वरिवसिते वरिवः कृते वरिवस्यितमुपासितमुपचरितं च स्यात् वरिवः कृतम् "नमो वरिवः" इति क्यचि, तदन्तात्कर्मणि 'क्ते' "क्यस्य विभाषेति" यलोपे च वरिवसितम्, यलोपाभावे तु वरिवस्यितम्, उपास्यते स्म 'आस उपवेशने' कर्मणि 'क्ते' उपासितम्, उपचर्यते स्म 'चर गतौ' भौवादिकात्कर्मणि 'क्ते' उपचरितं स्यादिति चत्वारि पूजितस्य। संतापयति स्म, संताप्यते स्म वा 'तप दाहे' चौरादिकात्कर्तरि, कर्मणि वा 'क्ते' संतापितः, संतपति, संतप्यते स्म वा 'तप संतापे' भौवादिकात्कर्तरि, कर्मणि वा 'क्ते' संतप्तः, धूपायति, धूप्यते स्म वा 'धूप संतापे' भौवादिकात्कर्तरि कर्मणि वा 'क्ते' धूपितः एवं "आयादयः--" इति वैकल्पिकत्वाद् धूपाय्यते स्म धूपायितः, दुनोति स्म, दूयते स्म वा 'टुदु उपतापे' सौवादिकात्कर्तरि, कर्मणि वा 'क्ते' "दुग्वो दीर्घश्च" इति निष्ठानत्वे च दूनः स्यादिति पञ्च धूपितस्य ॥ १०२ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

हर्षित **(हृष्टे) मत्तस्तृप्तः प्रह्लन्नः प्रमुदितः प्रीतः ।**

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

कटे हुए **छिन्नं छातं लूनं कृत्तं दातं दितं छितं वृक्णम् ॥१०३॥**

ह्रीति—हृष्टे मत्तः, तृप्तः, प्रह्लन्नः, प्रमुदितः, प्रीतश्च स्यात्। हर्षति स्म, 'हृषु अलीके' भौवादिकात् हृष्यति स्म 'हृष तुष्टौ' दैवादिकाद्वा कर्तरि 'क्ते' "हृषेर्लोमसु" इति विकल्पेट्कत्वाद् "यस्य विभाषेति" इडभावे च हृष्टः, "हृष्टो रोमाञ्चितेऽपि च । जातहर्षे प्रतिहते विस्मितेऽप्यभिधेयवत्"(इति मेदिनी) माद्यति स्म 'मदी हर्षे' दैवादिकात्कर्तरि 'क्ते' "नध्याख्येति" नत्वाभावे च मत्तः, तृप्यति स्म 'तृप प्रीणने' दैवादिकात्कर्तरि 'क्ते' तृप्तः, प्रह्लादते स्म 'ह्लादी सुखे च' भौवादिकात्कर्तरि 'क्ते' "रदाभ्यामिति" निष्ठानत्वे, "ह्लादो निष्ठायामिति" ह्रस्वे च प्रह्लन्नः, प्रमोदते स्म 'मुद हर्षे' भौवादिकात्कर्तरि 'क्ते' प्रमुदितः, प्रीयते स्म 'प्रीङ् प्रीणने' दैवादिकात्कर्तरि 'क्ते' प्रीतः स्यादिति षट् हर्षितस्य । छिद्यते स्म 'छिदिर् द्वैधीकरणे' रौधादिकात्कर्मणि 'क्ते' निष्ठानत्वे च छिन्नम्, छायते स्म 'छो छेदने' दैवादिकात्कर्मणि 'क्ते' छातम्, लूयते स्म 'लूञ् छेदने' क्रैयादिकात्कर्मणि 'क्ते' "ल्वादिभ्य इति" नत्वे च लूनम्, कृत्यते स्म 'कृती छेदने' तौदादिकात्कर्मणि 'क्ते' कृत्तम् दायते स्म 'दाप् लवने' आदादिकात्कर्मणि 'क्ते' दातम्, दीयते स्म 'दो अवखण्डने' दैवादिकात्कर्मणि 'क्ते' "द्यतिस्यतीति" इत्वे च दितम्, अच्छायीति कर्मणि 'क्ते' "शाच्छोरन्यतरस्याम्" इतीत्वे च छितम्, वृश्च्यते स्म 'ओव्रश्चू छेदने' तौदादिकात्कर्मणि 'क्ते' "ग्रहिज्येति" संप्रसारणे, "ओदितश्च" इति निष्ठानत्वे नत्वस्यासिद्धत्वाद् "व्रश्चेति" षत्वे प्राप्ते "निष्ठादेशः षत्वस्वरप्रत्ययेड्विधिषु सिद्धो वाच्यः" इति सिद्धत्वात्षत्वाभावे "स्कोरिति" सलोपे, "चोः कुरिति" कुत्वे, "अट्कुप्वाङिति" णत्वे च 'वृक्णम्' स्यादित्यष्टौ छिन्नस्य ॥ १०३ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

चुये **स्रस्तं ध्वस्तं भ्रष्टं स्कन्नं पन्नं च्युतं गलितम् ।**

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

मिले **लब्धं प्राप्तं विन्नं भावितमासादितं (च) भूतं (च) ॥१०४॥**

स्रेति—स्रंसते स्म, स्रस्यते स्म वा 'स्रंसु ध्वंसु भ्रंशु अवस्रंसने' भौवादिकात्कर्तरि, कर्मणि वा 'क्ते' इडभावे च स्रस्तम्, ध्वंसते, ध्वस्यते स्म वा कर्तरि, कर्मणि वा 'क्ते' ध्वस्तम्, एवं भ्रंशते, भ्रश्यते स्म वा कर्तरि, कर्मणि वा 'क्ते' इडभावे, नलोपे, "व्रश्चेति" षत्वे, ष्टुत्वे च भ्रष्टम्, स्कन्दति, स्कद्यते स्म वा 'स्कन्दिर् गत्यादौ' भौवादिकात्कर्तरि कर्मणि वा 'क्ते' नलोपे, "रदाभ्यामिति" निष्ठानत्वे च स्कन्नम्, पद्यते स्म

---

१ छिन्नं कृत्ते त्रिलिङ्गयां स्याद्गुडूच्यामपि योषिति" (इति मेदिनी) ॥

' पद गतौ ' दैवादिकात्कर्तरि, कर्मणि वा 'क्ते' नत्वे च पन्नम्, च्यवते, च्यूयते स्म वा ' च्युङ् गतौ ' भौवादिकात्कर्तरि, कर्मणि वा 'क्ते' च्युतम्, गल्यते स्म ' गल स्रवणे ' चौरादिकात्कर्तरि, कर्मणि वा 'क्ते' इडागमे च ' गलितम् ' स्यादिति सप्त च्युतस्य । लभ्यते स्म ' डुलभष् प्राप्तौ ' भौवादिकात्कर्मणि 'क्ते' धत्वे बत्वे च लब्धम्, प्राप्यते स्म ' आप्लृ व्याप्तौ ' सौवादिकात्कर्मणि 'क्ते' प्राप्तम्, विद्यते स्म ' विद्लृ लाभे' तौदादिकात्कर्मणि 'क्ते' निष्ठानत्वे च विन्नम्, भाव्यते स्म ' भू प्राप्तौ' चौरादिकाण्णयन्तात्कर्मणि 'क्ते' भावितम्, आसाद्यते स्म ' षद्लृ विशरणादौ ' तौदादिकाण्णयन्तात्कर्मणि 'क्ते' इडागमे, णिलोपे च आसादितम्, भूयते स्म, चुरादीनां णिज्वैकल्पिकत्वाण्णिचोऽभावपक्षे कर्मणि 'क्ते' 'भूतम्' स्यादिति षट् प्राप्तस्य ॥ १०४ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

ढूंढे **अन्वेषितं गवेषितमन्विष्टं मार्गितं मृगितम् ।**

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

गीले **आर्द्रं सार्द्रं क्लिन्नं तिमितं स्तिमितं समुन्नमुत्तं(च)१०५॥**

अन्वयिति—अन्वेष्यते स्म ' एष गतौ ' भौवादिकात् ' इष गतौ ' दैवादिकाण्णयन्ताद्वा कर्मणि 'क्ते' अन्वेषितम्, गवेष्यते स्म ' गवेष मार्गणे' चौरादिकात्कर्मणि 'क्ते' इडागमे च गवेषितम्, अन्विष्यते स्म ' इषु इच्छायाम् ' तौदादिकात्कर्मणि 'क्ते' " यस्य विभाषेति " इडभावे च अन्विष्टम्, मार्ग्यते स्म ' मार्ग अन्वेषणे ' चौरादिकात्कर्मणि 'क्ते' मार्गितम्, मृग्यते स्म ' मृग अन्वेषणे ' चौरादिकात्कर्मणि 'क्ते' मृगितं स्यादिति पञ्च अन्वेषितस्य । अर्द्यते स्म ' अर्द गतौ याचने च ' भौवादिकात्कर्मणि " अर्देर्दीर्घश्च " इति रकि, दीर्घे च आर्द्रम् " आर्द्रा नक्षत्रभेदे स्यात्स्त्रियां क्लिन्नेऽभिधेयवत् " (इति मेदिनी) आर्द्रेण सह वर्तमानं सार्द्रम्, क्लिद्यति स्म ' क्लिदू आर्द्रीभावे' दैवादिकादकर्मकत्वात्कर्तरि 'क्ते' "रदाभ्यामिति" निष्ठानत्वे च क्लिन्नम्, तिम्यति स्म, ' तिम ष्टिम आर्द्रीभावे ' दैवादिकाद् " गत्यर्थाकर्मकेति " कर्तरि ' क्ते ' तिमितम्, एवं स्तिम्यति स्म अकर्मकत्वात्कर्तरि 'क्ते' स्तिमितम् " स्तिमितस्तरले क्लिन्ने" (इति रुद्रः) समुनत्ति स्म ' उन्दी क्लेदने ' रौधादिकादकर्मकत्वात्कर्तरि 'क्ते' " नुदविदेति " वा निष्ठानत्वे च समुन्नम्, नत्वाभावे तु उनत्ति स्म कर्तरि 'क्ते' " श्वीदितो निष्ठायाम् " इतीडभावे च ' उत्तम् ' स्यादिति सप्त सार्द्रस्य ॥ १०५ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

रखाये **त्राणं[1] त्रातं रक्षितमवितं[2] गोपायितं गुप्तम् ।**

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

अपमानित **अवगणितमवमतावज्ञाते अवमानितं(च)परिभूते १०६**

---

१ तत्क्षयम् त्रैलोक्यमेतदखिलं रिपुनाशनेन त्रातं त्वया समरमूर्धनि तेपि हत्वा (इति मार्कण्डेयः) ॥
२ रक्षितं रामनामभिरिति ॥

त्रेति—त्रायते स्म, अत्रायीति वा 'त्रैङ् पालने' भौवादिकात्कर्मणि 'क्त' "नुदविदेति" वा नत्वे च त्राणम् "त्राणं त्राते रक्षणे च त्रायमाणौषधावपि" (इति हैमः) नत्वाभावे तु त्रातम् रक्ष्यते स्म 'रक्ष पालने' भौवादिकात्कर्मणि 'क्त' इडागमे च रक्षितम्, अव्यते स्म 'अव रक्षणादौ' भौवादिकात्कर्मणि 'क्त' इडागमे च अवितम्, गोपाय्यते स्म 'गुपू रक्षणे' भौवादिकाद् "आयादय" इति आयान्तात्कर्मणि 'क्त' गोपायितम्, आयाभावे तु गुप्यते स्म कर्मणि 'क्त' गुप्तं स्यात् "गुप्तं गूढे त्राते" (इति हैमः) इति षट् रक्षितस्य। अवगण्यते स्म 'गण संख्याने' चौरादिकात्कर्मणि 'क्त' अवगणितम्, अवमन्यते स्म 'मन ज्ञाने' दैवादिकात्कर्मणि 'क्त' "अनुदात्तोपदेशेति" नलोपे च अवमतम्, अवज्ञायते स्म 'ज्ञा अवबोधने' क्रैयादिकात्कर्मणि 'क्त' अवज्ञातम्, अवमान्यते स्म 'मान पूजायाम्' भौवादिकात्कर्मणि 'क्त' अवमानितम्, परिभूयते तिरस्क्रियते स्म 'भू सत्तायाम्' कर्मणि 'क्त' परिभूतं स्यादिति पञ्चावमानितस्य ॥ १०६ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

त्यागेहुए **त्यक्तं हीनं विधुतं समुज्झितं धूतमुत्सृष्टम्।**

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

कहेहुए **उक्तंभाषितमुदितंजल्पितमाख्यातमभिहितंलपितम्॥**

त्येति—त्यज्यते स्म 'त्यज हानौ' भौवादिकात्कर्मणि 'क्त' इडभावे, "चोः कुरिति" कुत्वे, "खरि चेति" चर्त्वे च त्यक्तम्, हीयते स्म 'ओहाक् त्यागे' जौहोत्यादिकात्कर्मणि 'क्त' "घुमास्थेति" ईत्वे, निष्ठानत्वे च हीनम्, विधूयते स्म 'धुञ् कम्पने' सौवादिकात्कर्मणि 'क्त' विधुतम्, समुज्झ्यते स्म 'उज्झ उत्सर्गे' तौदादिकात्कर्मणि 'क्त' इडागमे च समुज्झितम्, धूयते स्म, 'धू विधूनने' तौदादिकात्कर्मणि 'क्त' धूतम्, "धूतौ कम्पितभर्त्सितौ" (इति हेमचन्द्रः) उत्सृज्यते स्म उत्पूर्वकात् 'सृज विसर्गे' अस्मात्तौदादिकात्कर्मणि 'क्त' "व्रश्चेति", षत्वे, ष्टुत्वे च 'उत्सृष्टम्' स्यादिति षट् त्यक्तस्य। उच्यते स्म 'वच परिभाषणे' आदादिकाद् ब्रूञो वचेर्वा कर्मणि 'क्त' "वचिस्वपियजादीनां कितीति" संप्रसारणे, कुत्वे च उक्तम्, भाष्यते स्म 'भाष व्यक्तायां वाचि' भौवादिकात्कर्मणि 'क्त' इडागमे च भाषितम्, उद्यते स्म 'वद व्यक्तायां वाचि' भौवादिकात्कर्मणि 'क्त' यजादित्वात्संप्रसारणे, इडागमे च उदितम्, जल्प्यते स्म 'जल्प व्यक्तायां वाचि' भौवादिकात्कर्मणि 'क्त' इडागमे च जल्पितम्, आख्यायते स्म 'ख्या प्रकथने' आदादिकाच्चक्षिङादेशाद्वा कर्मणि 'क्त' आख्यातम्, अभिधीयते स्म 'डुधाञ् धारणपोषणयोः' जौहोत्यादिकात्कर्मणि 'क्त' "दधातेर्हिः" इति ह्यादेशे च अभिहितम्, लप्यते स्म 'लप् व्यक्तायां वाचि' भौवादिकात्कर्मणि 'क्त' इटि च 'लपितम्' स्यादिति सप्त जल्पितस्य ॥ १०७ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
ज्ञात या विदित बुद्धं बुधितं मनितं विदितं प्रतिपन्नमवसितावगते ।
पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
अङ्गीकृत या ऊरीकृतमुररीकृतमङ्गीकृतमाश्रुतं प्रतिज्ञातम् ॥ १०८॥
पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
स्वीकार किया संगीर्णविदितसंश्रुतसमाहितोपश्रुतोपगतम् ।

त्रिति—बुध्यते स्म ' बुध् अवगमने ' दैवादिकात्कर्मणि 'क्त' अनिट्कत्वादिडभावे, धत्वे, दत्वे च बुद्धम् " बुद्धः पण्डिते बोधिते जिने " (इति हैमः) एवं ' बुधिर् बोधने ' ' बुध अवगमने ' वा भौवादिकात्कर्मणि 'क्त' सेट्कत्वादिडागमे च बुधितम्, मन्यते स्म ' मनु अवबोधने ' तानादिकात्कर्मणि 'क्त' " यस्य विभाषेति " निषेधस्यानित्यत्वादिटि " तदनित्यत्वे च ' कृती छेदने ' इतीदित्करणं लिङ्गम् । अन्यथा सेऽसिचीति वेट्कत्वात्सिद्धे किन्तेनेति " वोपदेवस्तु ' मन चेति ' भ्वादिं मनिं पठितवानिति तस्मात्कर्मणि 'क्त' सेट्कत्वादिडागमे च मनितं स्यात्, विद्यते स्म ' विद ज्ञाने ' आदादिकात्कर्मणि 'क्त' इटि च विदितम्, प्रतिपद्यते स्म ' पद गतौ ' दैवादिकात्कर्मणि 'क्त' " रदाभ्यामिति " निष्ठानत्वे च प्रतिपन्नम्, अवसीयते स्म ' षोऽन्तकर्मणि ' दैवादिकात्कर्मणि 'क्त' " द्यतिस्यतीति " इत्वे च अवसितम्, अवगम्यते स्म ' गम्लृ गतौ ' भौवादिकात्कर्मणि 'क्त' " अनुदात्तोपदेशेति " मलोपे च अवगतं स्यादिति सप्त विदितस्य । ऊरीक्रियते स्म ' डुकृञ् करणे ' तानादिकात्कर्मणि ' क्त ' ऊरीकृतम्, उरीकृतमपि, एवम् उररीक्रियते स्म कर्मणि ' क्त ' उररीकृतम्, अनङ्गमङ्गमकारीति कर्मणि 'क्त' च्वौ, दीर्घे च अङ्गीकृतम्, आश्रूयते स्म ' श्रु श्रवणे ' भौवादिकात्कर्मणि ' क्त ' आश्रुतम्, प्रतिज्ञायते स्म ' ज्ञा अवबोधने ' क्रैयादिकात्कर्मणि ' क्त ' प्रतिज्ञातम्, संगीर्यते स्म ' गॄ निगरणे ' तौदादिकात् ' गॄ शब्दे ' क्रैयादिकाद्वा कर्मणि 'क्त' इदादेशे, रपरत्वे, दीर्घे, निष्ठानत्वे, णत्वे च संगीर्णम्, विद्यते स्म ' विद ज्ञाने ' आदादिकात्कर्मणि ' क्त ' इडागमे च विदितम्, " विदितं बुधिताश्रुतयोः " (इति मेदिनी) संश्रूयते स्म कर्मणि ' क्त ' संश्रुतम्, समाधीयते स्म कर्मणि ' क्त ' ह्यादेशे च समाहितम्, उपश्रूयते स्म कर्मणि ' क्त ' उपश्रुतम्, उपगम्यते स्म कर्मणि ' क्त ' मलोपे च उपगतं स्यादित्येकादशाङ्गीकृतस्य ॥ १०८ । १ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
प्रशस्त या ईलितशस्तपणायितपनायितप्रणुतपणितपनितानि ॥
पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
सराहना किये अपगीर्णवर्णिताभिष्टुतेडितानिस्तुतार्थानि ।[1]

ईलीति—ईड्यते स्म 'ईड स्तुतौ' आदादिकात्कर्मणि ' क्त ' डलयोरैक्याल्लत्वे च

१–स्तुतासुरैः पूर्वमभीष्टसंश्रयादिति सप्तशतीस्तवः ॥

ईलितम्, शस्यते स्म 'शंसु स्तुतौ' भौवादिकात्कर्मणि 'क्ते' इडभावे च शस्तम् "शस्तं क्षेमे प्रशस्ते च" (इति हैमः) पणाय्यते स्म 'पण व्यवहारे स्तुतौ च' भौवादिकादायान्तात्कर्मणि 'क्ते' इडागमे "अतो लोप" इत्यलोपे च पणायितम् एवं पनाय्यते स्म कर्मणि 'क्ते' पनायितम्, प्रणूयते स्म 'णु स्तुतौ' आदादिकात्कर्मणि 'क्ते' प्रणुतम्, पणेरायाभावे तु पण्यते स्म कर्मणि 'क्ते' पणितम्, एवं पन्यते स्म आयाभावे कर्मणि 'क्ते' पनितम्, अपिगीर्यते स्म 'गॄ शब्दे' क्रैयादिकात्कर्मणि 'क्ते' अपिगीर्णम्, गीर्यते स्म इति विग्रहे तु कर्मणि 'क्ते' गीर्णमपि, वर्ण्यते स्म 'वर्ण वर्णक्रियाविस्तारगुणवचनेषु' चौरादिकात्कर्मणि 'क्ते' वर्णितम्, अभिष्टूयते स्म 'ष्टुञ् स्तुतौ' आदादिकात्कर्मणि 'क्ते' "उपसर्गात्सुनोतीति" षत्वे च अभिष्टुतम्, ईड्यते स्म कर्मणि 'क्ते' इडागमे च ईडितम्, एतानि स्तुतमेवार्थो येषामिति स्तुतार्थानि स्युरिति द्वादश प्रशस्तस्य ॥ १०९ । ३ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

खाद्ये, **भक्षितचर्वितलिप्तप्रत्यवसितगिलितखादितप्सातम्**

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

चर्वणे **अभ्यवहृतान्नजग्धग्रस्तग्लस्ताशितं भुक्ते ।**

भेति—भक्ष्यते स्म, 'भक्ष अदने' चौरादिकात्कर्मणि 'क्ते' इडागमे च भक्षितम्, चर्व्यते स्म 'चर्व अदने' भौवादिकात्कर्मणि 'क्ते' इडागमे च चर्वितम्, लिप्यते स्म 'लिप उपदेहे' तौदादिकात्कर्मणि 'क्ते' लिप्तम्, कचित्तु लीढमिति पाठस्तत्र 'लिह आस्वादने' आदादिकात्कर्मणि 'क्ते' इडभावे, ढत्वे, धत्वे, ष्टुत्वे, ढलोपे, दीर्घे च लीढम्, प्रत्यवसीयते स्म, 'षो अन्तकर्मणि' दैवादिकात्कर्मणि 'क्ते' "द्यतिस्यतीति" इत्वे च प्रत्यवसितम्, गरणम् 'गॄ निगरणे' तौदादिकाद्भावे "इक्कृष्यादिभ्यः" इति इकि, इदादेशे, रपरत्वे, "अचि विभाषेति" वालत्वे गिलिः, सा संजातास्येति तारकादित्वादितचि, गिलितम्, लत्वाभावे तु गिरितमपि, खाद्यते स्म 'खाद भक्षणे' भौवादिकात्कर्मणि 'क्ते' इडागमे च खादितम्, प्सायते स्म 'प्सा भक्षणे' आदादिकात्कर्मणि 'क्ते' प्सातम्, अभ्यवह्रियते स्म, हृञ् हरणे' भौवादिकात्कर्मणि 'क्ते' अभ्यवहृतम्, अद्यते स्म 'अद भक्षणे' आदादिकात्कर्मणि 'क्ते' "रदाभ्यामिति" निष्ठानत्वे च अन्नम्, "अदोऽनन्ने" इति ज्ञापकाद्वा जग्ध्यादेशे, धत्वे "झरो झरीति" धलोपे च जग्धम्, ग्रस्यते स्म 'ग्रसु ग्लसु अदने' भौवादिकात्कर्मणि 'क्ते' "यस्य विभाषेति" इडभावे च ग्रस्तम् एवं ग्लस्यते स्म कर्मणि 'क्ते' ग्लस्तम्, अश्यते स्म 'अश भोजने' क्रैयादिकात्कर्मणि 'क्ते' सेट्कत्वादिडागमे च अशितम्, भुज्यते स्म 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' रौधादिकात्कर्मणि 'क्ते' इडभावे, गत्वे, कत्वे च 'भुक्तम्' स्यादिति चतुर्दश खादितस्य ॥ ११० । ३ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

अतिशयार्थ वाची ये ६ शब्द हैं क्षेपिष्ठक्षोदिष्ठप्रेष्ठवरिष्ठस्थविष्ठबंहिष्ठाः ॥ १११ ॥

पु.

(क्षिप्रक्षुद्राभीप्सितपृथुपीवरबहुप्रकर्षार्थाः) ।

क्षेपीति—क्षेपिष्ठादयः क्षिप्रादीनां प्रकर्ष एव अर्थो येषामिति प्रकर्षार्था भवन्ति तथातिशयविशिष्टक्षिप्रादिषु यथासंख्यं वर्तन्ते इति—यथा अतिशयेन क्षिप्रः " अतिशायने तमबिष्ठनाविति " इष्ठनि, " स्थूलदूरेति " यणो लोपे गुणे च क्षेपिष्ठः, एवं अतिशयेन क्षुद्रः इष्ठनि, क्षोदिष्ठः, अतिशयेन प्रियः, इष्ठनि " प्रियस्थिरेति " प्रादेशे गुणे च प्रेष्ठः, अतिशयेन उरुः इष्ठनि, वरादेशे च वरिष्ठः, अतिशयेन स्थूलः, इष्ठनि " स्थूलदूरेति " यणो लोपे, गुणे, अवादेशे च स्थविष्ठः, अतिशयेन बहुलः इष्ठनि, " प्रियस्थिरेति " बहुलस्य बंहादेशे च बंहिष्ठः स्यादिति अत्राभीप्सितपृथूप्रियोरुपर्यायाविति पीवरः स्थूलपर्यायः पीवर इति पाठस्त्वयुक्तश्छन्दोभङ्गात् । पीव इति पाठे नान्तो युक्तः स्यादित्येकैकम् ॥ १११ । ३/२ ॥

पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.

अतिशयवाची साधिष्ठ आदि साधिष्ठद्राघिष्ठस्फेष्ठगरिष्ठह्रसिष्ठवृन्दिष्ठाः ॥ ११२ ॥

(बाढव्यायतबहुगुरुवामनवृन्दारकातिशये) ।

इति विशेष्यनिघ्नवर्गः ।

सेति—बाढाद्यतिशये साधिष्ठादयो यथासंख्यं वर्तन्ते अत्र व्यायतबहुवामना दीर्घस्फिरह्रस्वानां पर्यायाः यथा अतिशयेन बाढः इष्ठनि " अन्तिकबाढयोर्नेदसाधाविति " बाढस्य साधादेशे साधिष्ठः, अतिशयेन व्यायतो दीर्घः, इष्ठनि " प्रियस्थिरेति " दीर्घस्य द्राघादेशे द्राघिष्ठः, अतिशयेन स्फिरः इष्ठनि, स्फादेशे, गुणे च स्फेष्ठः, अतिशयेन गुरुः इष्ठनि, गरादेशे चगरिष्ठः, अतिशयेन ह्रस्वः इष्ठनि " स्थूलदूरेति " वलोपे च ह्रसिष्ठः, अतिशयेन वृन्दारको मुख्यः इष्ठनि, " प्रियस्थिरेति " वृन्दादेशे च वृन्दिष्ठः स्यादित्येकैकम् ॥ ११२ । ३/२ ॥

इति विशेष्यनिघ्नवर्गविवरणम् ।

अथ संकीर्णवर्गो व्याख्यायते ।

क्रिया,वारंवार चलना प्रकृतिप्रत्ययाद्यर्थैःसंकीर्णे लिङ्गमुन्नयेत् ।

कर्मक्रिया तत्सातत्ये गम्ये स्युरपरस्पराः ॥ १ ॥

१ नैरन्तर्याभावे तु अपरपराः सकृद्गच्छन्तीति ॥

प्रेति—संकीर्णार्थैः संकीर्णलिङ्गैश्चारब्धत्वात्संकीर्णे वर्गे प्रकृतिप्रत्ययाद्यर्थैर्लिङ्गम्पुंस्त्वादिकं उन्नयेत् ऊहेत । यथा ‘ अपरस्परः ’ अयं हि लिङ्गविशेषाभिधायिप्रत्ययस्याविधानात्प्रकृतिः अस्य च “ परवल्लिङ्गमिति ” अतिदेशात्परशब्दस्यैव लिङ्गं भवति परशब्दस्य च सर्वनामत्वात्त्रिलिङ्गत्वम् । न च द्वन्द्वे चेति निषेधः । तस्य समुदायविषयत्वेनावयवविषयत्वाभावात् । प्रत्ययार्थेन यथा—शान्तिः स्त्रियां क्तिनो विधानात् । ‘ विधूननम् ’ नपुंसके ल्युटो विहितत्वात् । आद्यशब्देन रूपभेदादिग्रहः । रूपभेदेन कर्मादेः क्लीबत्वादि । साहचर्येण डिम्बादेः पुंस्त्वादि । अथवा भिन्नजातीयेन लिङ्गेन संसर्गे सति अत्र वर्गे वर्गान्तरे च प्रकृत्यर्थाद्यैर्लिङ्गं ज्ञेयम् । लिङ्गसंग्रहे वक्ष्यमाणमपि लिङ्गमुन्नेयत्वेनेहोक्तमिति । करणम्, क्रियते वा ‘ डुकृञ् करणे ’ तानादिकाद्भावे कर्मणि “ सर्वधातुभ्यो मनिन् ” इति मनिनि कर्म, “ कर्मव्याप्ये क्रियायां च पुंनपुंसकयोर्मतम् ” (इति रुद्रः) एवं “ कृञः श चेति ” शे, “सार्वधातुके यगिति” यकि “रिङ्शयग्लिङ्क्षु” इति रिङादेशे च यगभावे रिङादेशे “अचिश्नु ” इतीयङि वा क्रिया स्यादिति द्वे क्रियायाः । तत्सातत्ये क्रियायाः क्रियावतां च नैरन्तर्ये गम्ये अपरस्पराः स्युः अपरे च परे चेति द्वन्द्वे “ अपरस्पराः क्रियासातत्ये ” इति सुटि निपातिते ‘ अपरस्पराः ’ क्रियासातत्ये ‘ अपरस्परं गच्छन्ति ’ “ निर्दिष्टं कर्मसातत्ये सुधीभिरपरस्परम् ” (इति भागुरिः) क्रियावतां सातत्ये तु लिङ्गत्रयम्, अपरस्पराः सार्थाः स्त्रियश्च गच्छन्ति, अपरस्पराणि कुलानि इत्येकं नैरन्तर्येण क्रियायाः क्रियावतश्च ॥ १ ॥

साकल्यवचन, आसंगवचन, (साकल्यासङ्गवचने) पारायणतुरायणे । (न. न.)

स्वतन्त्रता, बे-कारण स्थिति यदृच्छा स्वैरिता (हेतुशून्या त्वास्था) विलक्षणम् ॥२॥ (स. स. न.)

सेति—साकल्यं च आसङ्गश्च तौ वक्तः “ कृत्यल्युटो बहुलम् ” इति वचेः कर्तरि ल्युटि, साकल्यासङ्गवचने पारायणतुरायणे स्याताम् । पारस्य अयनम् “पूर्वपदादिति” णत्वे ‘ पारायणम् ’ क्लीबलिङ्गमेवेत्येकेतेन “ रत्नपारायणं नाम लङ्केयं मम मैथिली ” इति भट्टिप्रयोगः संगच्छते । “ परायणम् ” इति वा पाठस्तत्र परं च तदयनं चेति ‘ परायणम् ’ “ आश्रये तत्पराभीष्टे परायणपदं विदुः ” (इति शाश्वतः) । तोतोर्ति ‘ तुर त्वरणे ’ जौहोत्यादिकात्कर्तरि “ इगुपधेति ” ‘ के ’ तुरस्तस्यायं तुरायणम्, त्वराया अयनमिति वा त्वरायणम् । मुकुटस्तु यथाक्रमं साकल्यवचनं पारायणम् । आसङ्गवचनं च परायणमिति व्याख्यातवानिति, तथा च पीयूषव्याख्यायामपि क्वचित्परायणस्थाने तुरायणमितीच्छन्तीत्येकैकम् । ऋच्छनम् ‘ ऋच्छ गत्यादौ ’ तौदादिकाद्भावे “ गुरोश्च हलः ” इत्यप्रत्यये ऋच्छा, या ऋच्छा “ विशेषणं विशे-

ण्येण बहुलम् ” इति समासे यदृच्छा, स्वेनेरितुं शीलमस्य “ सुप्यजाताविति ” णिनौ स्वैरी तस्य भावः ‘ तलि ’ स्वैरिता स्यादिति द्वे स्वातन्त्र्यस्य । हेतुना कारणेन शून्या आस्था स्थितिः विलक्षणं स्यात् । विगतं लक्षणमालोचनं यत्रेति विलक्षणम् “ विलक्षणं मतं स्थानं यद्भवेन्निष्प्रयोजनम् ” (इति भागुरिः) इत्येकं कारणशून्यस्थितेः ॥ २ ॥

शान्ति, इन्द्रियनिग्रह, सुकर्म, महादान

शमथ(स्तु) शमःशान्तिर्दान्ति(स्तु) दमथो दमः ।
(पु. पु. स्त्री. स्त्री. पु. पु.)

अवदानं कर्मवृत्तं काम्यदानं प्रवारणम् ॥ ३ ॥
(न. न. न. न.)

शेति—शमनम् ‘ शमु उपशमे ’ दैवादिकाद्भावे, “बाहुलकाच्छमिदमिभ्यामिति ” अथचि, शमथः, ‘ भावे ’ घञि, “ नोदात्तोपदेश ” इति वृद्ध्यभावे च शमः, “ स्त्रियां क्तिन् ” इति क्तिनि, “अनुनासिकस्य” इति दीर्घे च शान्तिः स्यादिति त्रीणि कामक्रोधाद्यभावस्य । दमनम् ‘ दमु उपशमे ’ दैवादिकाद्भावे स्त्रियां क्तिनि, दीर्घे च दान्तिः, अथचि, दमथः, ‘ घञि ’ दमः स्यादिति त्रीणि तपःक्लेशसहनस्य । अवदातम् ‘ दैप् शोधने ’ भौवादिकाद्भावे ल्युटि, अनादेशे च अवदानम् अपदानमिति वा पाठः, वर्तनम् ‘ वृतु वर्तने ’ अस्माद्भावे ‘क्ते’ इडभावे च वृत्तम्, कर्मणः कर्मणि वा वृत्तम् कर्मवृत्तं स्यादिति द्वे प्रशस्तकर्मणः । कामोऽस्ति यत्रेति “ अन्यत्रापीति ” यपि, काम्यते ‘ कमु कान्तौ ’ भौवादिकात्स्वार्थणयन्तात्कर्मणि “ अचो यत् ” इति यति वा काम्यम, दत्तं दानम्, काम्येनेच्छया काम्यस्य वरस्त्रीहस्त्यश्वादेर्वा दानम् काम्यदानम्, प्रवारितम् प्रपूर्वकात् ‘ वृञ् वरणे ’ चौरादिकाण्णयन्ताद्भावे “ ल्युट् चेति ” ल्युटि, अनादेशे च प्रवारणम् “ प्रवारणं निषेधे स्यात्काम्यदाने च न द्वयोः ” (इति मेदिनी) पीयूषव्याख्यातः प्रचारितमिति विग्रहे तु प्रचारणमपि स्यादिति द्वे महादानस्य ॥ ३ ॥

वशीकरण, उच्चाटन, कांपना, अघाया

वशक्रिया संवननं मूलकर्म ‘तु’ कार्मणम् ।
(स्त्री. न. न.)

विधूननं विधुवनं तर्पणं प्रीणनावनम् ॥ ४ ॥
(न. न. न. न. न.)

वेति—वशस्य करणम् “ कृञः श च ” इति शे, यकि, रिङादेशे च वशक्रिया, संवनितम् संपूर्वको ‘ वनु याचने ’ तानादिको वशीकरणार्थस्तस्माद्भावे ल्युटि, अनादेशे च संवननम्, समुप्तं संवपनम्, समुदितं वा संवदनमपीति द्वे वशीकरणस्य ।

१ “अपश्रियः संवदनं यतस्तत् ” इति मणौरघुवंशः (इति मुकुटपीयूषौ) ॥

ओषध्यादिमूलेन कर्म मूलकर्म, कर्मैव "तद्युक्तात्कर्मणोऽण्" इत्यणि, वृद्धौ च कार्मणम् " कार्मणं मन्त्रतन्त्रादियोजने कर्मठेऽपि च " (इति मेदिनी) इति द्वे कार्मणस्य । विधूनितम् विपूर्वकाद् 'धूञ् कम्पने' चौरादिकाण्ण्यन्ताद्भावे ल्युटि, अनादेशे च विधूननम्, विधूतम् विपूर्वको 'धू विधूनने' तौदादिकस्तस्माद्भावे ल्युटि "गाङ्कुटादिभ्यः" इति ङित्वाद्गुणाभावे, उवङि च 'विधुवनम्' स्यादिति द्वे कम्पनस्य । तृप्तम् 'तृप प्रीणने' दैवादिकाद्भावे ल्युटि, गुणे, अनादेशे, णत्वे च तर्पणम्, प्रीणितम् 'प्रीञ् तर्पणे' क्रैयादिकात्स्वार्थण्यन्ताद्भावे 'ल्युटि' अनादेशे च प्रीणनम्, अवितम् 'अव रक्षणादौ' भौवादिकाद्भावे ल्युटि 'अवनम्' स्यादिति त्रीणि तर्पणस्य ॥ ४ ॥

स. न. न.
रक्षा, सीना, **पर्याप्तिः 'स्या' त्परित्राणं हस्तवारण (मित्यपि) ।**
न. न. स. पु. न. स.
फटना **सेवनं सीवनं स्यूतिर्विदरः स्फुटनं भिदा ॥ ५ ॥**

पेति—पर्यापणम् परिपूर्वकः 'आप्लृ व्याप्तौ' सौवादिकस्त्राणार्थस्तस्मात्स्त्रियां क्तिनि, पर्याप्तिः, परित्रातम् परिपूर्वकः 'त्रैङ् पालने' भौवादिकस्तस्माद्भावे ल्युटि, परित्राणम्, वारितम् 'वृञ् वरणे' चौरादिकात्स्वार्थण्यन्ताद्भावे ल्युटि वारणम्, हस्तेन हस्तस्य वा वारणम हस्तवारणम्, अपिशब्दात्क्वचित् हस्तधारणमिति वा पाठस्तत्र 'धृञ् धारणे' भौवादिकाण्ण्यन्ताद्भावे ल्युटि धारणम्, प्रहारोद्यतस्य हस्तस्य धारणं रोधो हस्तधारणमपि स्यादिति त्रीणि मारणोद्यतनिवारणस्य । स्यूतम् 'षिवु तन्तुसन्ताने' दैवादिकाद्भावे ल्युटि, गुणे, अनादेशे च सेवनम्, पृषोदरादित्वाद्दीर्घे तु सीवनम्, क्तिनि, 'च्छ्वोरित्यूठि' यणादेशे च स्यूतिः "सेवस्तु सेवनं स्यूतिः" इति पाठो न्याय्यस्तत्र 'सेवनम्' भावे घञि सेवः स्यादिति त्रीणि सीवनस्य । विदरणम्, 'दॄ विदारणे' क्रैयादिकाद्भावे "ऋदोरप्" इत्यपि, गुणे च, विदरः, स्फुटितम् 'स्फुट विकसने' तौदादिकाद्भावे ल्युटि, कुटादित्वाद्गुणाभावे च स्फुटनम्, भेदनम् 'भिदिर् विदारणे' रौधादिकाद्भावे "षिद्भिदादिभ्योऽङ्" इत्यङि, गुणाभावे, टापि च भिदा स्यादिति त्रीणि स्फुटनस्य ॥ ५ ॥

न. पु. पु. स.
शापना, अनुभव **आक्रोशनमभीषङ्गः संवेदो वेदना (न ना) ।**
ज्ञान, न. स. स. स. स. स.
सर्वत्र व्याप्त, भिक्षा **संमूर्च्छनमभिव्याप्तिर्याच्ञाभिक्षार्थनार्दना ॥ ६ ॥**

आक्रुविति—आक्रुष्टम् आङ्पूर्वकः 'क्रुश आह्वाने' भौवादिकस्तस्माद्भावे ल्युटि, गुणे, अनादेशे च आक्रोशनम्, अभिषञ्जनम् अभिपूर्वकः 'षञ्ज संगे' भौवादिकस्तस्माद्भावे घञि, "उपसर्गस्य घञि" इति दीर्घे, कुत्वे च 'अभीषङ्गः' स्यादिति द्वे शापस्य। संवेदनम् संपूर्वको 'विद ज्ञाने' आदादिकस्तस्माद्भावे घञि, गुणे च संवेदः, वेदयति—वेद्यते वा 'विद चेतनाख्याननिवासेषु' चौरादिकाण्णयन्तात् "ण्यासेति" "घट्टिवन्दिविदिभ्यश्चेति" वा युचि, अनादेशे, टापि च वेदना ना पुमान् न स्यादिति द्वे अनुभवस्य। संमूर्तम् 'मुर्छा मोहसमुच्छ्राययोः' भौवादिकाद्भावे ल्युटि, अनादेशे च संमूर्च्छनम्, अभिव्यापनम्, अभिविपूर्वकः 'आप्लृ व्याप्तौ' सौवादिकस्तस्मात् "स्त्रियां क्तिन्" इति क्तिनि, अभिव्याप्तिः स्यादिति द्वे सर्वतो व्याप्तेः। याचनम् 'डुयाचृ याच्ञायाम्' भौवादिकाद्भावे "यजयाचेति" नङि, चुत्वे, टापि च याच्ञा, भिक्षणम् 'भिक्ष याचने' भौवादिकाद्भावे "गुरोश्च" इत्यप्रत्यये टापि च भिक्षा, अर्थयति अर्थ्यते वा 'अर्थ याच्ञायाम्' चौरादिकाण्णयन्तात् "ण्यासेति" युचि, अनादेशे च अर्थना, अर्दयति 'अर्द गतौ याचने च' भौवादिकस्तस्मात्स्वार्थण्यन्ताद् युचि अर्दना स्यादिति चत्वारि याच्ञायाः॥ ६ ॥

काटना, कुशा- न. न. न. न.
शानन्द, **वर्धनं छेदने (ऽथ द्वे) आनन्दनसभाजने।**
उत्तमोपदेश, न. पु. पु. पु. स.
हानि **आप्रच्छन (मथा) म्नायः संप्रदायः(क्षये)क्षिया ॥७॥**

वेति—छेदने वर्धनं स्यात्। वर्धितम् 'वर्धच्छेदनपूरणयोः' चौरादिकाण्णयन्ताद्भावे 'ल्युटि' अनादेशे च वर्धनम् "वर्धनं छेदने वृद्धौ" (इति दन्तोष्ठ्यादावजयः) छिन्नम् 'छिदिर् द्वैधीकरणे' रौधादिकाद्भावे 'ल्युटि' छेदनं स्यादिति द्वे छेदनस्य। अथेति—आनन्दितम् आङ्पूर्वकः 'टुणदि समृद्धौ' भौवादिकस्तस्माद्भावे ल्युटि, अनादेशे च आनन्दनम्, आमन्त्रणमिति वा क्वचित्पाठस्तत्राङ्पूर्वको 'मत्रि गुप्तभाषणे' चौरादिकस्तस्माद्भावे 'ल्युटि' आमन्त्रणम्, सभाजितम् 'सभाज प्रीतिसेवनयोः'[1] चौरादिकाद्भावे 'ल्युटि' सभाजनम्, आनन्दनं च सभाजनं चेति आनन्दनसभाजने द्वे तथा च आपृष्टम् आङ्पूर्वकः 'प्रच्छ ज्ञीप्सायाम्' तौदादिक आनन्दनार्थस्तस्माद्भावे 'ल्युटि' आप्रच्छनं स्यादिति त्रीण्यालिङ्गनकुशलप्रश्नादिनानन्दनस्य। अथेति—आम्नानम् आङ्पूर्वको 'म्ना अभ्यासे' भौवादिकस्तस्माद्भावे 'घञि' "आतो युगिति" युकि च आम्नायः, संप्रदानम् संप्रपूर्वको 'डुदाञ् दाने' जौहो-

---

१ मुकुटेन तु "प्रीतिसेवनयोः" इति पाठो धृतः। स्वामिना तु—'प्रीतिदर्शने' इति पाठोऽङ्गीकृतः॥

ण्यादिकस्तस्माद्भावे घञि, युक्ति च संप्रदायः स्यादिति द्वे गुरुपरम्परागतसदुपदेशस्य। क्षये क्षिया स्यात्। क्षयणम् 'क्षि क्षये' भौवादिकस्तस्माद्भावे "एरच्" इत्यचि, गुणे, अयादेशे च क्षयः, एवं 'क्षीप् हिंसायाम्' क्रैयादिकस्तस्मात् "षिद्भिदादिभ्योऽङ्" इत्यङि, इयङि च क्षिया स्यादिति द्वे अपचयस्य ॥ ७ ॥

पु. पु. पु. स. पु. न. पु. पु.
लेना, चाहना, रक्षा, शब्द, **(ग्रहे) ग्राहो वशः (कान्तौ) रक्षण (त्राणे) रणः(क्वणे)।**
छेदना,पकाना, बुलाना,वरदान पु. पु. स. पु. पु. स. पु. स.
व्यधो (वेधे) पचा (पाके) हवो (हूतौ) वरो (वृतौ) ॥८॥

ग्रेति–ग्रहे ग्रहणे ग्राहः स्यात्। ग्रहणम् 'ग्रह उपादाने' क्रैयादिकस्तस्माद्भावे "ग्रहवृदृ–" इत्यपि ग्रहः, ग्राहणम् स्वार्थण्यन्ताद्भावे "एरच्" इत्यचि, घञि वा 'ग्राहः' स्यादिति द्वे ग्रहणस्य। कान्तौ वशः स्यात्। वशनम् 'वश कान्तौ' आदादिकस्तस्माद्भावे "वशिरण्योः" इत्यपि वशः, कमनम 'कमु कान्तौ' भौवादिकस्तस्माद्भावे 'क्तिनि' "अनुनासिकस्य" इति दीर्घे, मस्यानुस्वारे, परसवर्णे च 'कान्तिः' स्यादिति द्वे इच्छायाः। त्राणे पालने रक्षणः स्यात। रक्षणम 'रक्ष पालने' भौवादिकाद्भावे "यजयाचेति" नङि, 'रक्ष्णः' त्रातम् 'त्रैङ् पालने' भौवादिकाद्भावे 'ल्युटि' अनादेशे, णत्वे च 'त्राणम्' स्यादिति द्वे रक्षणस्य। क्वणे रणः स्यात्। रणनम् 'रण शब्दे' भौवादिकाद्भावे "वशिरण्योः" इत्यपि रणः, क्वणनम् 'क्वण शब्दे' भौवादिकाद्भावे 'अपि' क्वणः "क्वणो वीणायामिति" साधुरिति द्वे शब्दकरणस्य। वेधे व्यधः स्यात्। व्यधनम् 'व्यध ताडने' दैवादिकाद्भावे "व्यधजपोः" इत्यपि व्यधः, वेधनम् 'विध विधाने' तौदादिकाद्भावे घञि, गुणे च वेधः, प्रज्ञाद्यणि तु वैधोऽपि स्यादिति द्वे वेधनस्य। पाके पचा स्यात्। पचनम् 'डुपचष् पाके' भौवादिकाद्भावे षित्त्वादङि, टापि च पचा, एवं घञि, कुत्वे च पाकः स्यादिति द्वे पचनस्य। हूतौ हवः स्यात्। ह्वानम् 'ह्वेञ् स्पर्द्धायां शब्दे च' भौवादिकाद्भावे "भावेऽनुपसर्गस्य" इत्यपि, संप्रसारणे, गुणे, अवादेशे च हवः, एवं क्तिनि, यजादित्वात्संप्रसारणे च हूतिः स्यादिति द्वे आह्वानस्य। वृतौ वरः स्यात्। वरणम् 'वृञ् वरणे' सौवादिकाद्भावे "ग्रहवृदृ–" इत्यपि, गुणे, रपरत्वे च वरः "तपोभिरिष्यते यस्तु देवेभ्यः स वरो मतः" एवं क्तिनि वृतिः स्यादिति द्वे वरस्य ॥ ८ ॥

पु. पु. पु. पु. स. स. पु. स.
जलाना, नीति, जीर्ण, भ्रम, **ओषः(प्लोषे) नयो(नाये)ज्यानि(जीर्णौ)भ्रमो(भ्रमौ)।**
बढ़ती,प्रसिद्धता, छूना, टपकना स. स. स. स. स. स. पु. पु.
स्फाति(र्वृद्धौ)प्रथा(ख्यातौ)स्पृष्टिः(पृक्तौ)स्नवः(स्रवे)॥

अवितिः—प्लोषे दाहे ओषः स्यात् । ओषणम् ‘ उष दाहे ’ भौवादिकाद्भावे ‘घञि’ गुणे च ओषः, प्लोषणम् ‘ प्लुष दाहे ’ भौवादिकाद्भावे घञि प्लोषः स्यादिति द्वे दाहस्य । नाये नीतौ नयः स्यात् । नयनम् ‘ णय् गतौ ’ भौवादिकाद्भावे ‘ घञि ’ संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्ध्यभावे च ‘ णीञ् प्रापणे ’ भौवादिकाद्भावे ‘ एरच् ’ इत्यचि वा नयः एवं “ प्रणीभुवो—” इति ‘ घञि ’ वृद्धौ च नायः स्यादिति द्वे नीतेः । जीर्णौ ज्यानिः स्यात् । ज्यानम् ‘ ज्या वयोहानौ ’ क्रैयादिकाद्भावे “ ग्लाम्लाज्याहाभ्यो निः ” इति ‘नौ’ ज्यानिः, जरणम् ‘जॄष् वयोहानौ’ दैवादिकाद्भावे ‘क्तिनि’ इदादेशे, रपरत्वे, दीर्घे “ॠल्वादिभ्य इति” निष्ठावत्वाद् “रदाभ्यामिति” नत्वे, णत्वे च जीर्णिः स्यादितिद्वे जीर्णस्य । भ्रमौ भ्रमः स्यात् । भ्रमणम् ‘ भ्रमु अनवस्थाने ’ दैवादिकाद्भावे ‘ घञि ’ “ नोदात्तोपदेशस्य—” इति वृद्ध्यभावे च भ्रमः एवम् “इकृष्यादिभ्यः” इति ‘ इकि ’ ‘ भ्रमिः ’ स्यादिति द्वे भ्रमणस्य । वृद्धौ स्फातिः स्यात् । स्फातम्, स्फायनं वा ‘ स्फायी वृद्धौ ’ भौवादिकाद्भावे ‘ क्तिनि ’ यलोपे च स्फातिः “ स्फातिर्वृद्धिः प्रसारो ना ” (इति वोपालितः) वर्धनम् ‘ वृधु वृद्धौ ’ भौवादिकाद्भावे ‘ क्तिनि ’ धत्वे, दत्वे च वृद्धिः स्यादिति द्वे वृद्धेः । ख्यातौ प्रथा स्यात् । प्रथनम् ‘ प्रथ प्रख्याने ’ भौवादिकाद्भावे “ घटादयः षितः ” इति षित्त्वादङि प्रथा, ख्यानम् ‘ ख्या प्रकथने ’ आदादिकाच्चक्षिङादेशाद्वा भावे ‘ क्तिनि ’ ख्यातिः स्यादिति द्वे प्रख्यातेः । पृक्तौ स्पृष्टिः स्यात् । स्पर्शनम् ‘ स्पृश् संस्पर्शे ’ तौदादिकाद्भावे ‘ क्तिनि ’ “ व्रश्चेति ” षत्वे, ष्टुत्वे च स्पृष्टिः, पर्चनम् ‘ पृची संपर्के ’ रौधादिकाद्भावे क्तिनि, कुत्वे च पृक्तिः स्यादिति द्वे स्पर्शनस्य । स्नवनम् ‘ ष्णु प्रस्रवणे ’ आदादिकाद्भावे “ॠदोरप्” इत्यपि, गुणे, अवादेशे च स्नवः, स्रवणम् ‘ स्रु गतौ ’ भौवादिकाद्भावे ‘ अपि ’ स्रवः, घञि तु स्नावः, स्रावश्च स्यादिति द्वे प्रस्रवणस्य ॥ ९ ॥

बढना, फुरना, सत्यज्ञान, जनना, घी आदिका झरना या टपकना, ग्लानि

स. स. न. स. स. स.
विधा (समृद्धौ) (स्फुरणे) स्फुरणा (प्रमितौ) प्रमा ।
स. पु. पु. पु. पु. पु.
प्रसूतिः (प्रसवे) (श्च्योते) प्राघारः क्लमथः (क्लमे) ॥ १० ॥

वीति—विधानम् विपूर्वको ‘ डुधाञ् धारणपोषणयोः ’ जौहोत्यादिकस्तस्माद्भावे “ आतश्चोपसर्गे ” इत्यङि, आतो लोपे, टापि च विधा, “ विधा गजान्ने ॠद्धौ च ” (इति मेदिनी) एधनमिति विग्रहे तु “ गुरोश्च हलः ” इत्यप्रत्यये, एधापि, समर्धनम् संपूर्वकः ‘ ॠधु वृद्धौ ’ दैवादिकस्तस्माद्भावे क्तिनि, समृद्धिः स्यादिति द्वे धनसंपत्तेः । स्फुरणे स्फुरणा स्यात् । स्फुरितम् ‘ स्फुर स्फुरणे ’ तौदादिकाद्भावे ल्युटि, अना-

१ “ क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते ” इति ॥

देशे, कुटादित्वाद् गुणाभावे च स्फुरणम् स्वार्थणयन्तात् स्फोरणम् धातुपाठेऽदुपधपाठात् स्फरणम्, प्रज्ञाद्यणि तु स्फारणमपि, स्वार्थणयन्ताद्युचि तु संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणाभावे टापि च स्फुरणा स्यादिति द्वे स्फुरणस्य। प्रमितौ प्रमा स्यात्। प्रमाणम् प्रपूर्वको 'डुमिञ् प्रक्षेपणे' सौवादिकस्तस्माद्भावे 'क्तिनि' प्रमितिः, एवं प्रपूर्वको 'माङ्-माने' दैवादिकस्तस्मात् "आतश्चोपसर्गे" 'इत्यङि' प्रमा स्यादिति द्वे प्रमाज्ञानस्य। प्रसवे प्रसूतिः स्यात्। प्रसवनम् प्रपूर्वकः 'पूङ् प्राणिप्रसवे' दैवादिकस्तस्माद्भावे 'क्तिनि' प्रसूतिः, एवं 'पूङ्' दैवादिकात् 'पू प्रेरणे' तौदादिकाद्वा "ऋदोरप्" इत्यपि, गुणे, अवादेशे च प्रसवः स्यादिति द्वे प्रसवनस्य, प्रेरणस्य वा। श्च्योते क्षरणे प्राघारः स्यात्। श्च्योतनम् 'श्चुतिर् क्षरणे' भौवादिकाद्भावे घञि, गुणे च श्च्योतः। यकार-राहिते तु श्चोतोऽपि, प्रघरणम् प्रपूर्वकः 'घृ क्षरणादीप्तयोः' जौहोत्यादिकस्तस्माद्भावे 'घञि' "उपसर्गस्य" इति दीर्घे, वृद्धौ च 'प्रघारः' स्यादिति द्वे क्षरणस्य। क्लमनम 'क्लमु ग्लानौ' दैवादिकाद्भावे बाहुलकादथचि क्लमथः, घञि तु "नोदात्तोपदेश" इति वृद्ध्यभावे क्लमः स्यादिति द्वे ग्लानेः॥ १०॥

बड़ाई, मिलाप, प्रयोजन, फें-कना या आज्ञा करना, लीलना, उद्यम करना.	पु. उत्कर्षो(ऽतिशये) पु. संधिः (श्लेषे) पु. विषय (आशये)। स. (क्षिपायां) न. क्षेपणं स. गीर्णि (गिरौ) न. गुरण(मुद्यमे)॥ ११॥

उदिति—अतिशये उत्कर्षः स्यात्। उत्कर्षणम् उत्पूर्वकः 'कृष विलेखने' भौवादिकस्तस्माद्भावे घञि, गुणे च उत्कर्षः, अतिशयनम्, अतिपूर्वकः 'शीङ् स्वप्ने' आदादिकस्तस्माद्भावे "एरच्" इत्यचि,गुणे अयादेशे च अतिशयः स्यादिति द्वे उत्कर्षस्य। श्लेषे आलिङ्गने संधिः स्यात्। संधानम् संपूर्वको 'डुधाञ् धारणपोषणयोः' जौहोत्यादिकस्तस्माद्भावे 'उपसर्गे घोः किः' इति कौ, आलोपे च संधिः, श्लेषणम् 'श्लिष आलिङ्गने' दैवादिकाद्भावे 'घञि' गुणे च श्लेषः स्यादिति द्वे सन्धानस्य। आशये विषयः स्यात्। विषयणम् विपूर्वकः 'षिञ् बन्धने' सौवादिकस्तस्माद्भावे 'एरच्' इत्यचि, गुणे च विषयः, आशयनम् आङ्पूर्वकः 'शीङ् स्वप्ने' आदादिकस्तस्मादचि आशयः "आश्रयः" इति वा पाठस्तत्र आङ्पूर्वकः 'श्रिञ् सेवायाम्' अस्माद्भावेऽचि आश्रयोपि स्यादिति द्वे विषयस्य। क्षिपायां क्षेपणं स्यात्। क्षेपणम् 'क्षिप प्रेरणे' तौदादिकाद्भावे भिदाद्यङि क्षिपा, ल्युटि तु क्षेपणं स्यादिति द्वे क्षेपणस्य। गिरौ गीर्णिः स्यात्। गरणम् 'गॄ निगरणे' तौदादिकाद्भावे क्तिनि, इदादेशे, रपरत्वे, दीर्घे, 'ॠल्वादिभ्य इति' निष्ठावत्वान्नत्वे, णत्वे च गीर्णिः 'इक्कृष्यादिभ्यः' इतीकि तु गिरिः स्यादिति द्वे निगरणस्य। उद्यमे गुरणं स्यात्। गूर्णम् 'गुरी उद्यमने' तौदादिकाद्भावे ल्युटि, अनादेशे, कुटादित्वादगुणाभावे च गुरणम्, 'गूरी हिंसागत्योः' दैवादिकाद् 'गूर उद्यमने' चौरादिकाद्वा भावे ल्युटि, अनादेशे च गूरणम्, तौदादिकात्स्वार्थणयन्तात्तु गोरणमपि, उद्यमनम् उत्पूर्वको 'यमु

उपरमे' भौवादिकस्तस्माद्भावे 'घञि' संज्ञापूर्वकत्वाद् वृद्ध्यभावे च उद्यमः स्यादिति द्वे सागद्युद्यमनस्य ॥ ११ ॥

पु. पु. पु. न. न. पु.

उठाना, आश्रय, जीति, कहना, खुशी, ऊबना. **उन्नाय (उन्नये) आयः (अयणे) (जयने) जयः ।**

पु. पु. पु. पु. पु. पु.

निगादो (निगदे) मादो (मदे) उद्वेग (उद्भ्रमे)॥ १२॥

उदिति—उन्नये उन्नायः स्यात् । उन्नयनम् उत्पूर्वको 'णीञ् प्रापणे' भौवादिकस्तस्माद्भावे "अवोदोर्नियः" इति घञि, वृद्धौ च उन्नायः, अचि तु उन्नयः स्यादिति द्वे उन्नयनस्य । अयणे आयः स्यात् । अयणम् 'श्रिञ् सेवायाम्' भौवादिकस्तस्माद्भावे "श्रिणीभुवो" इति घञि, वृद्धौ च आयः, ल्युटि तु 'अयणं' स्यादिति द्वे आश्रयणस्य । जयने जयः स्यात् । जितम् 'जि जये' भौवादिकस्तस्माद्भावे ल्युटि, जयनम्, 'अचि' तु जयः । जपने जपः स्यादिति वा पाठस्तत्र जपितम् 'जप व्यक्तायां वाचि' भौवादिकाद्भावे ल्युटि जपनम् 'अपि' तु जपः स्यादिति द्वे उत्कर्षप्राप्तेः । निगदे निगादः स्यात् । निगदनम् निपूर्वको 'गद व्यक्तायां वाचि' भौवादिकस्तस्माद्भावे घञि, वृद्धौ च निगादः, "नौ गदेति" 'अपि' तु निगदः स्यादिति द्वे निगदनस्य । मदे मादः स्यात् । मदनम् 'मदी हर्षे' दैवादिकस्तस्माद्भावे 'घञि' मादः, "मदोऽनुपसर्गे" इत्यपि तु मदः स्यादिति द्वे हर्षस्य । उद्भ्रमे उद्वेगः स्यात् । उद्वेजनम् उत्पूर्वकः 'ओविजी भयचलनयोः' तौदादिकस्तस्माद्भावे घञि, गुणे, कुत्वे च उद्वेगः, उद्भ्रमणम् उत्पूर्वको 'भ्रमु अनवस्थाने' दैवादिकस्तस्माद्भावे घञि "नोदात्तोपदेशस्येति" वृद्ध्यभावे च 'उद्भ्रमः' स्यादिति द्वे उद्वेजनस्य ॥ १२ ॥

न. पु. स. पु.

मींजना, अङ्गीकार, न मानना, रण में पुकारना. **विमर्दनं परिमले[1]ऽभ्युपपत्तिरनुग्रहः ।**

पु. पु. पु. पु.

निग्रहे[2] 'स्तु' निरोधः (स्याद) भियोगस्त्वभिग्रहः ॥१३॥

वीति—परिमले विमर्दनं स्यात् । विमृदितम् विपूर्वको 'मृद क्षोदे' क्रैयादिकस्तस्माद्भावे 'ल्युटि' गुणे, अनादेशे च विमर्दनम्, परिमलनम् परिपूर्वको 'मल धारणे' भौवादिकस्तस्माद्भावे घञि, संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्ध्यभावे च परिमलः स्यादिति द्वे कुङ्कुमादिमर्दनस्य । अभ्युपपदनम् अभ्युपपूर्वकः 'पद गतौ' दैवादिकाद्भावे 'क्तिनि' अभ्युपपत्तिः, अनुग्रहणम् अनुपूर्वको 'ग्रह उपादाने' क्रैयादिकस्तस्माद्भावे "ग्रहवृद" इत्यपि अनुग्रहः स्यादिति द्वे हितसंपादनाहितनिवारणप्रवृत्तेः । निग्रहणम् 'अपि' निग्रहः, निरोधनम् निपूर्वको 'रुधिर आवरणे' रौधादिकस्तस्माद्भावे घञि, गुणे च निरोधः स्यात् । स्वामिमते तु विग्रहस्तु विरोधः स्यादिति वा पाठस्तत्र विग्रहणम् 'अपि' विग्रहः,

---

१ "परिमलो विमर्देऽपीति" (विश्वः) ॥ २ निग्रहस्तद्विरुद्धः स्यादिति पाठान्तरम् ॥

विरोधनम् 'घञ्' विरोधः स्यादिति द्वे निरोधस्य। अभियोजनम् अभिपूर्वको 'युजिर् योगे' रौधादिकस्तस्माद्भावे 'घञ्' गुणे, कुत्वे च अभियोगः, अभिग्रहणम् अभि पूर्वको ग्रह उपादाने, क्रैयादिकस्तस्माद्भावे 'अपि' अभिग्रहः "अभिग्रहोऽभिग्रहणेऽभ्य-भियोगे च गौरवे" (इति रुद्रः) इति द्वे अभियोगस्य ॥ १३ ॥

मूठीबाँधना, लूटना, बाँधना, संताप.

मुष्टिबन्ध'स्तु' संग्राहो (डिम्बे) डमरविप्लवौ ।
बन्धनं प्रसितिश्चारः स्पर्शः स्प्रष्टोपतप्तरि ॥ १४ ॥

(पु. पु. पु. पु. पु. / न. स. पु. पु. पु. पु.)

म्विति—मुष्यतेऽनया, मुष्णाति वा क्तिनि, क्तिचि वा मुष्टिः "संपीडिताङ्गुलि मुष्टिः" (इति हलायुधः) बन्धनं 'घञ्' बन्धः मुष्टेर्बन्धो मुष्टिबन्धः, संग्रहणम् संपूर्वकाद् 'ग्रह उपादाने' क्रैयादिकाद्भावे "समिमुष्टाविति" घञ्, वृद्धौ च संग्राहः स्यादिति द्वे मुष्टि बन्धनस्य । डिम्बे लुण्ठने डमरविप्लवौ स्याताम् । डिम्बनम् 'डिबि नोदे' अस्माद्भावे 'घञ्' डयनम् 'डीङ् विहायसागतौ' अस्मादौणादिके निपातिते वा डिम्बः "भयध्वनि पुष्कसेऽपि डिम्बः प्लीहनि विप्लवे" (इति रभसः) 'डम' इति शब्दस्यराणम् डम पूर्वको 'रा दाने' आदादिकस्तस्माद्भावे बाहुलकाद् घञर्थे 'के' आलोपे च डमरः, प्रज्ञाद्यणि तु डामरोऽपि । विप्लवनम् विपूर्वकः 'प्लुङ् गतौ' भौवादिकस्तस्माद् "ऋदोरप्" इत्यपि, विप्लवः स्यादिति त्रीणि धाडक लुण्ठनादेर् शस्त्रकलहस्य वा बद्धम् 'बन्ध बन्धने' क्रैयादिकस्तस्माद्भावे ल्युटि, अनादेशे च बन्धनम्, प्रसयनम् प्रपूर्वकः 'षिञ् बन्धने' सौवादिकस्तस्माद्भावे 'क्तिनि' प्रसितिः, चरणम् 'चर गतौ' भौवादिकाद् बन्धनार्थाद्भावे घञ्, वृद्धौ च 'चारः' "बन्धापसर्पयोश्चारः" (इति रुद्रः) स्वामि मते तु 'स्वारः' इति पाठस्तत्र स्वरति 'स्वृ शब्दोपतापयोः' भौवादिकात्पचाद्यचि स्वरः प्रज्ञाद्यणि तु स्वारोऽपि स्यादिति त्रीणि बन्धनस्य । उपतप्तरि स्पर्शः स्प्रष्टा च स्यात् । स्पृशति 'स्पृश संस्पर्शने' तौदादिको धातूनामनेकार्थत्वादुपतापे वृत्तिस्तस्मात्कर्तरि "पदरुजविशस्पृशो घञ्" इति घञ्, गुणे च स्पर्शः "स्पशः" इति रेफहीनपाठे तु 'स्पश बाधनस्पर्शनयोः' भौवादिकात्पचाद्यचि स्पशोऽपि, तृचि "अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम्" इत्यमागमे च स्प्रष्टा पक्षे स्पर्ष्टा च । उपतपति उपपूर्वकः 'तप सन्तापे' भौवादिकस्तस्मात्तृचि, उपतप्ता स्यादिति त्रीणि संतप्तस्य, संतापस्य वा ॥ १४ ॥

अपकार, अभिप्रायानुरूपचेष्टा, प्रकृति का बदलना.

निकारो विप्रकारः (स्यादा) कारस्त्विङ्ग इङ्गितम् ।
परिणामो विकारो (द्वे समे) विकृतिविक्रिये ॥ १५ ॥

(पु. पु. पु. पु. न. / पु. पु. स. स.)

१ स्वामी तु चारस्थाने स्वारं पठित्वा स्वरादीनां चतुर्णां पर्यायतामाह ॥

२ स्वारस्पर्शयोर्भावे घञ्, स्प्रष्टोपतप्तोर्भावे "कृत्यल्युटो बहुलमिति" तृच् भावप्रकरणानुरोधादिति वा ॥

नीति—निकृष्टीकरणम्, निपूर्वको 'डुकृञ् करणे' तानादिकस्तस्माद्भावे 'घञि' वृद्धौ च निकारः "निकारः स्यात्परिभवे धान्यस्योत्क्षेपणेऽपि च" (इति धरणिः) विप्रकरणम् विप्रपूर्वकात्कृञो भावे 'घञि' विप्रकारः स्यादिति द्वे अपकारस्य। आकरणम् आङ्पूर्वकात्कृञो भावे 'घञि' आकारः, इङ्गनम् 'इगि गतौ' भौवादिकाद्भावे 'घञि' इङ्गः, एवं भावे क्ते, नुमि इडागमे च 'इङ्गितम्' स्यादिति त्रीणि अभिप्रायानुरूपचेष्टायाः। परिणामनम् परिपूर्वको 'णम प्रह्वत्वे शब्दे च' भौवादिकस्तस्माद्भावे घञि, वृद्धौ च परिणामः, विकरणम् विपूर्वकात्कृञो भावे 'घञि' विकारः, क्तिनि विकृतिः एवं 'कृञःशचेति' शे, यकि, रिङादेशे च विक्रिया इमे द्वे समे समानार्थे स्यातामिति चत्वारि प्रकृतेरन्यथा भवनस्य ॥ १५ ॥

छीन लेना, बटोरना, लेना, खेल के लिये घूमना.

पु. पु. पु. पु.
अपहारस्त्वपचयः समाहारः समुच्चयः।
पु. न. पु. पु.[1]
प्रत्याहार उपादानं विहार (स्तु) परिक्रमः ॥ १६ ॥

अपेति—अपहरणम् अपपूर्वको 'हृञ् हरणे' भौवादिकस्तस्माद्भावे 'घञि' वृद्धौ च अपहारः, अपचयनम् अपपूर्वकः 'चिञ् चयने' सौवादिकस्तस्माद्भावे 'एरच्' इत्यचि, गुणे, अयादेशे च अपचयः स्यादिति द्वे अपहरणस्य। समाहरणम् समाङ्पूर्वको 'हृञ् हरणे' भौवादिकस्तस्माद्भावे घञि, वृद्धौ च समाहारः, समुच्चयनम् समुत्पूर्वकः 'चिञ् चयने' अस्माद्भावे 'अचि' समुच्चयः स्यादिति द्वे राशीकरणस्य। प्रत्याहरणम् प्रत्याङ् पूर्वकाद् 'हृञ् हरणे' अस्माद्भावे 'घञि' प्रत्याहारः, उपात्तम् उपाङ् पूर्वकाद्दाञो भावे 'ल्युटि' अनादेशे च उपादानम्, स्यादिति द्वे स्वविषयेभ्य इन्द्रियपरावर्तनस्य। विहरणम् विपूर्वकाद् हृञो भावे घञि विहारः, परिक्रमणम् परिपूर्वकः 'क्रमु पादविक्षेपे' भौवादिकस्तस्माद्भावे 'घञि' "नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः" इति वृद्ध्यभावे च परिक्रमः स्यादिति द्वे क्रीडार्थसंचरणस्य ॥ १६ ॥

चोरी करना, युक्ति से बाणादि का निकालना, नकल करना, खर्च.

पु. न. पु. न.
अभिहारोऽभिग्रहणं निर्हारोऽभ्यवकर्षणम्।
पु. पु. पु.
अनुहारोऽनुकारः (स्यादर्थस्यापगमे) व्ययः ॥ १७ ॥

अभीति—अभिहरणम् अभिपूर्वकाद् हृञो भावे घञि, वृद्धौ च अभिहारः, अभ्याङ्पूर्वकाल्ल्युटि तु अभ्याहरणमपि अभिगृहीतम् अभिपूर्वकाद् 'ग्रह उपादाने' अस्माद्भावे ल्युटि अनादेशे, णत्वे च 'अभिग्रहणम्' स्यादिति द्वे आभिमुख्येन ग्रहणस्य। निर्हरणम् "निर्" पूर्वकाद् हृञो भावे 'घञि' निर्हारः, अभ्यवकृष्टम्

---

[1] पुराङ्गनानामवनौ परिक्रम इति ॥

अभ्यवपूर्वकः 'कृष् विलेखने' भौवादिकस्तौदादिकश्च तस्माद्भावे ल्युटि गुणे, अनादेशे, णत्वे च अभ्यवकर्षणं स्यादिति द्वे शस्त्रादेर्युक्त्या निःसारणस्य। अनुहरणम्, अनुपूर्वकाद् हृञो भावे घञि, वृद्धौ च अनुहारः, अनुकरणम् अनुपूर्वकात् कृञो भावे घञि अनुकारः स्यादिति द्वे सदृशीकरणस्य। अर्थस्य धनादिकस्य अपगमे अपक्षयेऽल्पीभावे व्ययः स्यात् व्ययनम् 'व्यय वित्तसमुत्सर्गे' चुराद्यदन्तस्तस्माद्भावे घञि, 'एरच्' इत्यचि वा व्ययः स्यादित्येकमर्थापगमस्य ॥ १७ ॥

पु. स. पु.
बहना, **प्रवाह(स्तु)प्रवृत्तिः (स्या) त्प्रवहो "गमनं बहिः"।**
बाहर जाना, पु. पु. पु. पु. पु. पु.
संयम. **वियामो वियमो यामो यमः संयामसंयमौ ॥ १८ ॥**

प्रेति–प्रवहणम् प्रपूर्वको 'वह प्रापणे' भौवादिकस्तस्माद्भावे 'घञि' वृद्धौ च प्रवाहः, प्रवर्तनम् प्रपूर्वको 'वृतु वर्तने' भौवादिकस्तस्माद्भावे 'क्तिनि' प्रवृत्तिः स्यादिति द्वे अविच्छेदेन जलादिप्रवृत्तेः। बहिर्गमनं प्रवहः स्यात्। वहत्यनेन 'गोचरसंचरवहेति' घान्ते निपातिते वहः प्रकृष्टो वहः प्रवहः "प्रवहस्तु बहिर्यात्रा मातरिश्वप्रभेदयोः" (इति विश्वः) इत्येकं बहिर्यात्रायाः। वियमनम् विपूर्वको 'यम उपरमे' भौवादिकस्तस्माद्भावे 'घञि' वृद्धौ च वियामः, "यमः समुपनिविषु च" इति 'अपि' वियमः, यमनम् 'घञि' यामः चादनुपसर्गाद् अपि तु यमः, संयमनम् 'घञि' संयामः 'अपि' तु संयमः स्यादिति षट् संयमनस्य। स्वामी तु वियामवियमाविति द्वे विविधयमनस्य। यामयमाविति द्वे उपरतिमात्रस्य। संयामसंयमाविति द्वे च संयमनस्येति व्याख्यां व्याख्यातवानिति ॥ १८ ॥

मारण कर्म, न. पु. स. पु.स.
जागना, **हिंसाकर्माभिचारः (स्या)ज्जागर्याजागरा (द्वयोः)।**
विघ्न, पु. पु. पु. पु. पु.
पासका आश्रय. **विघ्नोऽन्तरायः प्रत्यूहः (स्यादु) पघ्नोऽन्तिकाश्रये ॥१९॥**

हिमिति–हिंसाफलं कर्म शाकपार्थिवादित्वान्मध्यमपदलोपे हिंसाकर्म, अभिचरणम् अभिपूर्वकः 'चर गतिभक्षणयोः' भौवादिकस्तस्माद्भावे 'घञि' वृद्धौ च अभिचारः स्यादिति द्वे मारणादिक्रियायाः। जागरणम् "जागृ निद्राक्षये" आदादिकस्तस्माद्भावे 'शे' यकि, "जाग्रोऽविचिण्णल्ङित्सु" इति गुणे, टापि च जागर्या गुणात्परत्वाद्रिङादेशे जाग्रिया, क्तिनि जागर्तिः, 'जागर्तेरकारो वा' इत्यप्रत्यये, गुणे, टापि च जागरा द्वयोः स्त्रीपुंसयोः स्यादिति द्वे जागरणस्य। विहननम् विपूर्वको 'हन हिंसागत्योः' अस्माद् 'घञर्थे कः' इति 'के' "गमहनजनखनघसामिति" उपधालोपे, "हो हन्तेरिति" कुत्वे च विघ्नः अन्तर्मध्ये, अन्तरस्य व्यवधानस्य वा अयनम 'अय गतौ' भौवादिकः 'इण् गतौ' आदादिकश्च तस्माद्भावे घञि,

अचि वा अन्तरायः, प्रत्यूहनम् प्रतिपूर्वकः 'ऊह वितर्के' भौवादिकस्तस्माद्भावे 'घञि' प्रत्यूहः स्यादिति त्रीणि विघ्नस्य । अन्तिकाश्रये उपघ्नः स्यात् । उपहन्यते, उपहननं वा उपपूर्वकाद्धन्तेरप्प्रत्यये उपधालोपे, कुत्वे च उपघ्नः "उपघ्नआश्रये" इति साधुः । अन्तिके आश्रीयते आश्रयणं वा "एरच्" इत्यचि, गुणे, अयादेशे च अन्तिकाश्रयः स्यादिति द्वे संनिहिताश्रयस्य ॥ १६ ॥

उपभोग, परिवार, महावियोग, अभिप्राय.

पु. पु. पु. स.
निर्वेश उपभोगः (स्या) त्परिसर्पः परिक्रिया ।
न. पु. पु. पु. पु.
विधुरं (तु) प्रविश्लेषोऽभिप्रायश्छन्द आशयः ॥ २० ॥

निरिति–निर्वेशनम् निर्पूर्वको 'विश प्रवेशने' तौदादिकस्तस्माद्भावे 'घञि' गुणे च निर्वेशः, उपभोजनम् उपपूर्वको 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' रौधादिकस्तस्माद्भावे घञि, गुणे, कुत्वे च उपभोगः स्यादिति द्वे उपभोगस्य। परितः समन्तात्सर्पणम् परिपूर्वकः 'सृप्लृ गतौ' भौवादिकस्तस्माद्भावे घञि, गुणे, रपरत्वे च परिसर्पः, परिकरणम् परिपूर्वकात्कृञो भावे "कृञः शचेति" शे, यकि, रिङादेशे च परिक्रिया स्यादिति द्वे परिजनादिनावेष्टनस्य । विगता धूः कार्यभारो "ऋक्पूरब्धूः पथामानक्षे" इत्यप्रत्यये विधुरम् क्लीबत्वं लोकात् । प्रविश्लेषणम् प्रविपूर्वकः 'श्लिष् आलिङ्गने' दैवादिकस्तस्माद्भावे घञि, गुणे च प्रविश्लेषः "वैकल्येऽपि च विश्लेषे विधुरं विकले त्रिषु" (इति त्रिकाण्डशेषः) इति द्वे विश्लेषस्य । अभिप्रयणम् अभिपूर्वकः 'प्रीञ् तर्पणे' क्रैयादिकस्तस्माद्भावे 'घञि' वृद्धौ आयादेशे च अभिप्रायः, छन्दनम् 'छदि संवरणे' चौरादिकस्तस्माद्भावे घञि छन्दः, चन्दनं वेति विग्रहे तु 'चदि आह्लादने' भौवादिकस्तस्मात् "सर्वधातुभ्योऽसुन्निति" असुनि "चन्देरादेश्च छः" इति छे च छन्दस्सान्तोपि आशयनम् आङ्पूर्वकः 'शीङ् स्वप्ने' आदादिकस्तस्माद्भावे "एरच्" इत्यचि, गुणे, अयादेशे च आशयः स्यादिति त्रीण्यभिप्रायस्य ॥ २० ॥

संक्षेप, बिगाड़, चारों ओर जाना, आसन.

न. न. स. न.
संक्षेपणं समसनं पर्य्यवस्था विरोधनम् ।
स. पु. स. स. स.
परिसर्या परीसारः (स्यादा)स्या(त्वा)सना स्थितिः॥ २१॥

समिति–संक्षिप्तम् संपूर्वकः 'क्षिप प्रेरणे' तौदादिकस्तस्माद्भावे ल्युटि, गुणे, अनादेशे, णत्वे च संक्षेपणम्, समस्तम् संपूर्वकः 'असु क्षेपणे' दैवादिकस्तस्माद्भावे ल्युटि, अनादेशे च समसनं स्यादिति द्वे संक्षेपस्य । पर्यवस्थानम् पर्यवपूर्वकात्तिष्ठतेर्भावे "आतश्चोपसर्गे" इत्यङि, आलोपे, टापि च पर्यवस्था विरुद्धम् विपूर्वको 'रुधिर् आवरणे' अस्माद्भावे ल्युटि, गुणे, अनादेशे च विरोधनं स्यादिति द्वे विरोधस्य । परि-

सरणम् परिसर्या "परिचर्यापरिसर्येति" साधुः । एवं परिपूर्वकात्सरतेर्भावे 'घञि' उपसर्गस्य 'घञि' इति दीर्घे, वृद्धौ च परीसारः, दीर्घाभावे तु परिसारोऽपि स्यादिति द्वे सर्वतो गमनस्य । आसनम् 'आस उपवेशने' अस्माद्भावे "कृत्यल्युटो बहुलम्" इति 'ण्यति' आस्या, "ण्यासश्रन्थो युच्" इति 'युचि' अनादेशे, टापि च आसना, स्थानम् 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' भौवादिकस्तस्माद्भावे "स्थागापापचो भावे" इति क्तिनि "द्यतिस्यतीति" इत्वे च स्थितिः स्यादिति त्रीणि आसनस्य ॥ २१ ॥

विस्तार, शब्दविस्तार, अङ्गमीजना, लोप या छिपना
पु. पु. पु. पु.
विस्तारो विग्रहो व्यासः (स च शब्दस्य) विस्तरः ।
न. न. पु. न.
(स्या) न्मर्दनं संवाहनं विनाशः (स्याद)दर्शनम् ॥२२॥

वीति—विस्तरणम् विपूर्वकः 'स्तृञ् आच्छादने' क्रैयादिकस्तस्माद्भावे "प्रथने वावशब्दे" इति घञि, वृद्धौ च विस्तारः, विग्रहणम् विपूर्वकाद् 'ग्रह उपादाने' अस्माद्भावे "ग्रहवृद–" इत्यपि विग्रहः, व्यसनम् विपूर्वकः 'असु क्षेपणे' दैवादिकस्तस्माद्भावे घञि, वृद्धौ च व्यासः स्यादिति त्रीणि विस्तारस्य। स च शब्दस्य व्यासश्चेत्तदा विस्तरः स्यात् । विस्तरणम् विपूर्वकात्स्तृणातेर्भावे "ऋदोरप्" इत्यपि, गुणे च विस्तरः स्यादित्येकं शब्दविस्तरस्य । मृदितम् 'मृद क्षोदे' क्रैयादिकस्तस्माद्भावे ल्युटि मर्दनम् एवं संवाहितम् संपूर्वकाद्वहतेस्स्वार्थण्यन्ताद्भावे ल्युटि, " वाहनमाहितादिति " निपातनाद्दीर्घेऽपि वा संवाहनं संवहनं वा स्यादिति द्वे पादमर्दनादेः। विनशनम् विपूर्वकान्नश्यतेर्भावे घञि, वृद्धौ च विनाशः, दर्शनस्याभावोऽदर्शनं स्यादिति द्वे तिरोधानस्य ॥ २२ ॥

परिचय, धानका फैलना, धान्यादि का संग्रह, समीप या पड़ोस.
पु. पु. पु. न.
संस्तवः(स्या)त्परिचयः प्रसर(स्तु)विसर्पणम् ।
पु. पु. पु. न.
नीवाक(स्तु)प्रयामः(स्या)त्संनिधिः संनिकर्षणम् ॥२३॥

समिति—संपूर्वकात्स्तौतेर्भावे "ऋदोरप्" इत्यपि, गुणे, अवादेशे च संस्तवः, परितः समन्ताच्चयनम् परिपूर्वकाच्चिनोतेर्भावे "एरच्" इत्यचि, गुणे, अयादेशे च परिचयः स्यादिति द्वे परिचयस्य " पहिचान " इति ख्यातस्य । प्रसरणम् प्रपूर्वकात्सरतेर्भावे बाहुलकादपि, गुणे च प्रसरः, विसृतम् विपूर्वकः 'सृप्लृ गतौ' भौवादिकस्तस्माद्भावे ल्युटि, गुणे च विसर्पणं स्यादिति द्वे व्रणादिविसरणस्य । निवचनम् निपूर्वकाद्वक्तेर्ब्रवीतेर्वा भावे घञि 'उपसर्गस्येति' दीर्घे, वृद्धौ, कुत्वे च नीवाकः, प्रयमणम् प्रपूर्वकाद्यच्छतेर्भावे घञि, वृद्धौ च प्रयामः स्यादिति द्वे धान्यसंचयस्य क्रयादरस्य वा । संनिधानम् संपूर्वकाद्धाञो भावे "उपसर्गे घोः किः" इति कौ, आलोपे च संनिधिः, घञर्थे के तु संनिधं च " संनिधं समीपमुपकण्ठम् " (इति बोपालितः) संनिकृष्टम् संनिपूर्वकात्कृषेर्भावे ल्युटि गुणे च संनिकर्षणं स्यादिति द्वे संनिधानस्य ॥ २३ ॥

अन्न काटना, अन्नादिकों को साफ करना, प्रसंग, नरी.

पु. पु. न. पु. न. पु.
लवोऽभिलावो (लवने) निष्पावः (पवने) पवः ।
पु. पु. पु. न.
प्रस्तावः(स्याद)वसरस्त्रसरः सूत्रवेष्टनम् ॥ २४ ॥

लेति—लवने छेदने लवः, अभिलवश्च स्यात् । लवनम् लुनातेर्भावे "ऋदोरप्" इत्यपि लवः, अभिलवनम् अभिपूर्वकाल्लूञो भावे 'निरभ्योः पूल्वोः' इति घञि, वृद्धौ, आवादेशे च अभिलावः, लूनम्, लुनातेर्भावे ल्युटि लवनं स्यादिति त्रीणि छेदनस्य। पवने निष्पावः पवश्च स्यात् । निष्पवनम् निष्पूर्वकात्पुनातेर्भावे घञि निष्पावः, पूतम् पूञो भावे ल्युटि, गुणे अनादेशे च पवनम्, एवम् "ऋदोरप्" इत्यपि तु पवः स्यादिति त्रीणि धान्यादीनां बहुलीकरणस्य । प्रस्तवनम् प्रपूर्वकात्स्तौतेर्भावे 'प्रेद्रुस्तुस्रुवः' इति घञि, वृद्धौ, आवादेशे च प्रस्तावः, अवसरणम् अवपूर्वकात्सरतेर्भावे बाहुलकादपि गुणे च अवसरः स्यादिति द्वे प्रसंगस्य। त्रसनम् त्रस्यतेर्भावे बाहुलकादौणादिके 'अरनि' त्रसरः "तसरः" इति पाठे तु तननम् तनोतेर्भावे "तन्पृषिभ्यां क्सरन्" इति क्सरनि, नलोपे च तसरोऽपि सूत्राणां तन्तूनां वेष्टनं सूत्रवेष्टनं स्यादिति द्वे सूत्रस्य वेष्टनक्रियायाः ॥ २४ ॥

प्रथम गर्भ, प्रीति प्रार्थित, बुद्धिशक्ति, कोटका मार्ग.

पु. पु. पु. पु.
प्रजनः (स्यादु) पसरः प्रश्रयप्रणयौ (समौ) ।
स पु. पु. पु.
धीशक्तिर्निष्क्रमो(ऽस्त्री तु) संक्रमो दुर्गसंचरः ॥ २५ ॥

प्रेति—प्रजननम् प्रपूर्वको 'जनी प्रादुर्भावे' दैवादिकस्तस्माद्भावे 'घञि' "जनिवध्योरिति" वृद्ध्यभावे च प्रजनः, उपसरणम् उपपूर्वकात्सरतेर्भावे "प्रजने सर्तेः" इत्यपि, गुणे च उपसरः स्यादिति द्वे प्रथमगर्भग्रहणस्य । प्रश्रयणम् प्रपूर्वकः 'श्रिञ् सेवायाम्' भौवादिकस्तस्माद्भावे "एरच्" इत्यचि गुणे, अयादेशे च प्रश्रयः, "प्रसरः" इति वा पाठस्तत्र प्रसरणम् प्रसरतेर्भावे बाहुलकादपि, गुणे च प्रसरोऽपि, "प्रसरः प्रणये वेगे" (इति मेदिनी) प्रणयनम् प्रपूर्वकान्नयतेर्भावे अचि, गुणे, अयादेशे च प्रणयः उभौ समौ समानार्थौ स्यातामिति द्वे प्रीत्या प्रार्थनस्य । धियः शक्तिः धीशक्तिः साष्टधा "शुश्रूषा श्रवणं चैव ग्रहणं धारणं तथा । ऊहापोहौ च विज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धी गुणाः" निष्क्रमणम् निष्पूर्वकात्क्राम्यतेर्भावे घञि, "नोदात्तोपदेशस्येति" वृद्ध्यभावे च निष्क्रमः "निष्क्रमो निर्गमे ख्यातौ बुद्धिसंपदि निष्क्रमः" (इति रुद्रः) इति द्वे बुद्धिशक्तेः । संक्रमणम् संपूर्वकात्क्रमेर्भावे घञि, वृद्ध्यभावे च संक्रमः अस्त्री पुन्नपुंसकं स्यात् । दुःखेन गम्यतेऽस्मिन्निति "सुदुरोरधिकरणे" इति (डे) दुर्गम्, संचरणम् संपूर्वकाच्चरतेर्भावे पुंसीति 'घे' संचर·

'घञि' तु संचारोऽपि दुर्गस्य संचरो दुर्गसंचरः स्यादिति द्वे दुर्गप्रवेशनक्रियायाः ॥ २५ ॥

युद्धकी बढ़ती या कर्मारम्भ में पहला प्रयोग, प्रथमारम्भ या आरम्भमात्र, वेग.

पु. पु. पु. पु.
प्रत्युत्क्रमः प्रयोगार्थः प्रक्रमः (स्या) दुपक्रमः।
न. पु. पु. पु. स
(स्याद)भ्यादानमुद्घात आरम्भः संभ्रमस्त्वरा॥२६॥

प्रेति—प्रत्युत्क्रमणम् प्रत्युत्पूर्वकात्क्राम्यतेर्भावे घञि, "अनुदात्तोपदेशस्येति" वृद्ध्यभावे च प्रत्युत्क्रमः, क्तिनि तु प्रत्युत्क्रान्तिः, प्रयोजनम् प्रपूर्वकाद्युनक्तेर्भावे घञि, गुणे, कुत्वे च प्रयोगः स एवार्थो यस्येति प्रयोगार्थः "प्रयुद्धार्थः" इति वा पाठस्तत्र योधनं युद्धम् प्रकृष्टं युद्धमर्थोऽस्येति प्रयुद्धार्थोऽपि "प्रत्युत्क्रमः प्रयुद्धार्थः" (इति भागुरिः) इति द्वे कर्मारम्भे प्रथमप्रयोगस्य । प्रक्रमणम् प्रपूर्वकात्क्राम्यतेर्भावे घञि वृद्ध्यभावे च प्रक्रमः, एवम् उपक्रमणम् उपपूर्वकात्क्रमेर्भावे घञि उपक्रमः, आत्तमादानम्, आभिमुख्येनादानम् अभ्यादानम्, उद्धननम् उत्पूर्वकाद्धन्तेर्भावे घञि "हनस्तोऽचिण्णलोः" इति नस्य तत्वे कुत्वे वृद्धौ च उद्घातः, एवमुपोद्घातोऽपि आरम्भणम् आङ्पूर्वकाद् 'रभ राभस्ये' भौवादिकाद्भावे घञि, "रभेरशब्लिटोः इति नुमि च आरम्भः स्यादिति पञ्चारम्भस्य अन्ये त्वाद्यौ प्रथमारम्भस्य त्रीण्यारम्भमात्रस्येत्याहुर्वा । संभ्रमणम् संपूर्वकाद्भ्राम्यतेर्भावे घञि, वृद्ध्यभावे च संभ्रमः, त्वरणम् त्वरतेर्भावे घटादीनां षित्त्वातिदेशादङि टापि च त्वरा स्यात् "आवेगस्तु त्वरा त्वरिः" (इति वाचस्पतिः) इति द्वे त्वरायाः ॥ २६ ॥

कार्य का रुकना, गिरना साक्षात्कार, तिलक लगाना.

पु. पु.[2] पु. न.
प्रतिबन्धः प्रतिष्टम्भोऽवनाय (स्तु) निपातनम्।
पु. पु. पु. न.
उपलम्भस्त्वनुभवः समालम्भो विलेपनम् ॥ २७ ॥

प्रेति—प्रतिबन्धनम् प्रतिपूर्वकाद्बध्नातेर्भावे घञि प्रतिबन्धः "विष्कम्भः प्रतिबन्धो वियोगः" (इति पालितः) प्रतिष्टम्भनम् प्रतिपूर्वकात्स्तभ्नातेर्भावे घञि "स्तम्भेरिति" षत्वे च प्रतिष्टम्भः, एवं विष्टम्भोऽपि स्यादिति द्वे रोधस्य । अवनयनम् अवपूर्वकान्नयतेर्भावे "अवोदोर्नियः" इति घञि, वृद्धौ, आयादेशे च अवनायः, अचि तु अवनयोऽपि निपातितम् निपूर्वकात्पततेः स्वार्थण्यन्ताद्भावे ल्युटि अनादेशे च निपातनम्, नियातनमिति वा पाठस्तत्र निपूर्वकाद् 'यत निकारोपस्कारयोः' चौरादिकाद्भावे ल्युटि नियातनमपि स्यादिति द्वे अधोनयनस्य । उपलम्भनम् उपपूर्वकाल्लभतेर्भावे घञि "उपसर्गात्खल्घञोः" इति नुमि च उपलम्भः अनुभवनम् अनुपूर्वकाद्भ-

1 "संचारो निर्गमो भ्रमाम्बुपथः" (इति रत्नकोषः) ॥
2—'बाहुप्रतिष्टम्भविवृद्धमन्यु' रिति रघुः ॥

वतेर्भावे " ऋदोरप् " इत्यपि, गुणे, अवादेशे च अनुभवः स्यादिति द्वे साक्षात्कारस्य । समालम्भनम् समाङ्पूर्वकाल्लभेर्भावे घञि, नुमि च समालम्भः, विलिप्तम् विपूर्वकाल्लिम्पतेर्भावे ल्युटि, गुणे, अनादेशे च विलेपनं स्यादिति द्वे कुङ्कुमादिनोपलेपस्य ॥ २७ ॥

प्रीति तोड़ना, अतिदान, अतिप्रसिद्धि, पदार्थों का देखना.

पु. पु. पु. न.
विप्रलम्भो विप्रयोगो विलम्भस्त्वतिसर्जनम् ।
पु. स. स. पु.
विश्राव(स्तु)प्रविख्यातिरवेक्षा प्रतिजागरः ॥ २८ ॥

वीति—विप्रलम्भनम् विप्रपूर्वकाल्लभतेर्भावे 'घञि' नुमि च विप्रलम्भः विप्रयोजनम् विप्रपूर्वकाद्युजेर्भावे घञि, गुणे कुत्वे च विप्रयोगः स्यादिति द्वे रागिणोर्वियोजनस्य । विलम्भनम् विपूर्वकाल्लभेर्भावे घञि " उपसर्गादिति " नुमि च विलम्भः, अतिसृष्टम् अतिपूर्वकात्सृज्यतेर्भावे ल्युटि, गुणे, अनादेशे च अतिसर्जनं स्यादिति द्वे अतिदानस्य । विश्रवणम् विपूर्वकाच्छृणोतेर्भावे " वौ क्षुश्रुवः " इति घञि, वृद्धौ, आवादेशे च विश्रावः, प्रविख्यानम् प्रविपूर्वकात्ख्यातेर्भावे क्तिनि, प्रविख्यातिः, एवं प्रतिख्यानम् प्रतिख्यातिरपि स्यादिति द्वे अतिप्रसिद्धेः । अवेक्षणम् अवपूर्वकादीक्षतेर्भावे "गुरोश्च हलः" इत्यप्रत्यये टापि च अवेक्षा, प्रतिजागरणम् प्रतिपूर्वकाज्जागर्तेर्भावे घञि "जाग्रोऽविचिण्णल्ङिति" गुणे रपरत्वे च प्रतिजागरः स्यादिति द्वे अवेक्षणस्य ॥ २८ ॥

पढ़ना, गीला करना, क्लेश, समागम.

पु. पु. पु. पु. पु. न.
निपाठनिपठौ पाठे तेमस्तेमौ समुन्दने ।
पु. पु. पु. पु. पु. पु.
आदीनवास्रवौ क्लेशे मेलकेसङ्गसङ्गमौ ॥ २९ ॥

नीति—पाठे निपाठनिपठौ स्याताम् । निपठनम् निपूर्वकात्पठतेर्भावे 'घञि' वृद्धौ च निपाठः "नौ गदनदेति" अपि तु निपठः एवं केवलादपि घञि पाठः स्यादिति त्रीणि पठनस्य । समुन्दने संक्लेदने तेमस्तेमौ स्याताम् । तेमनम् तिम्यतेर्भावे घञि, गुणे च तेमः, एवं स्तेमनं स्तेमः, समुन्नं समुत्तं वा संपूर्वकादुनत्तेर्भावे ल्युटि अनादेशे च 'समुन्दनम्' स्यादिति त्रीण्यार्द्रीभावस्य । क्लेशे आदीनवास्रवौ स्याताम् । आदानम् आङ् पूर्वको 'दीङ् क्षये' दैवादिकस्तस्माद्भावे क्ते स्वादीनामोदित्त्वात् "ओदितश्चेति" निष्ठानत्वे च आदीनम् + वानम् वातेर्बाहुलकाद् "घञर्थे कः" इति के आलोपे च वः, आदीनस्य वः आदीनवः, आश्रवणम् आङ्पूर्वकात्स्रवतेर्भावे अपि, गुणे अवादेशे च आस्रवः, क्लेशनम् क्लिश्नातेर्भावे घञि, गुणे च क्लेशः स्यादिति त्रीणि क्लेशस्य । मेलके सङ्गसङ्गमौ स्याताम् । मेलनम् मिलतेर्भावे घञि मेलः स्वार्थे कनि च मेलकः सञ्जनम्

१—आस्रवन्तीन्द्रियाण्यनेनेति आस्रवः केषांचिन्मते तु आश्रवणमाश्रवस्तालव्यमध्योऽपि ॥

'षञ्ज सङ्गे' भौवादिकस्तस्माद्भावे घञि, कुत्वे, परसवर्णे च सङ्गः, संगमनम् संपूर्वका-द्गच्छतेर्भावे "ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च" इत्यपि संगमः स्यात्। प्रज्ञाद्यणि तु सांगमोऽपि "नामेलःसंगमोनावा" (इत्यमरमाला) इति त्रीणि सगमस्य ॥ २९ ॥

न. न. न. स. पु.

खोजना, **संवीक्षणं विचयनं मार्गणं मृगणा मृगः ।**

पु. पु. पु. न.

लिपटना. **परिरम्भः परिष्वङ्गः संश्लेष उपगूहनम् ॥ ३० ॥**

संवीति–संवीक्षितम् संविपूर्वकादीक्षतेर्भावे ल्युटि, अनादेशे च संवीक्षणम्, स्वामि-मते तु "अन्वीक्षितमन्वीक्षणम्, अन्वेषितमन्वेषणम्, गवेषितं गवेषणमित्यपि त्रयं स्यात्" विचितम् विपूर्वकाच्चिनोतेर्भावे ल्युटि, गुणे, अनादेशे, अयादेशे च विचयनम्, मार्गितम् 'मार्ग अन्वेषणे' चौरादिकस्तस्माद्भावे ल्युटि मार्गणम्, मृगणम 'मृग अन्वेषणे' चुराद्यदन्ताद्भावे 'ण्यासश्रन्थो युच्' इति युचि, अनादेशे, टापि च मृगणा मुकुटमते तु "परिचर्या परिसर्या मृगयेति" निपातिते मृगयाऽपि घञि तु मृगः स्यादिति पञ्चान्वेषणस्य । परिरम्भणम् परिपूर्वकाद्रभतेर्भावे घञि, "रभेरशब्लिटोः" इति नुमि च परिरम्भः, दीर्घे च परीरम्भोऽपि, परिष्वञ्जनम परिपूर्वकः 'ष्वञ्ज परिष्वङ्गे' भौवादिकस्तस्माद्भावे घञि, कुत्वे, परसवर्णे, "परिनिविभ्यः" इति षत्वे च परिष्वङ्गः, संश्लेषणम् संपूर्व-कात् श्लिष्यतेर्भावे घञि, गुणे च संश्लेषः, उपगूढम् उपपूर्वकाद्गूहतेर्भावे ल्युटि "ऊदुपधाया गोहः" इत्युपधोदादेशे च उपगूहनं स्यादिति चत्वार्यालिङ्गनस्य ॥ ३० ॥

न. न. न. न. न.

देखना, **निर्वर्णनं (तु) निध्यानं दर्शनालोकनेक्षणम् ।**

न. न. पु. स.

निकालना. **प्रत्याख्यानं निरसनं प्रत्यादेशो निराकृतिः ॥ ३१ ॥**

नीति–निर्वर्णितम् निरपूर्वकाद्वर्णयतेर्वर्णशब्दात् "सत्यापेति" णिजन्ताद्वा भावे ल्युटि, अनादेशे च निर्वर्णनम्, निध्यातम् निपूर्वकाद्ध्यायतेर्भावे ल्युटि निध्यानम्, दृष्टम् पश्यतेर्भावे ल्युटि, गुणे, अनादेशे च दर्शनम्, आलोकितम् आङ्पूर्वकाल्लोकते-र्भावे ल्युटि आलोकनम् घञि तु आलोकोऽपि । ईक्षितम् ईक्षतेर्भावे ल्युटि, अनादेशे, णत्वे च ईक्षणम्, एवं लक्षितं लक्षणमपि स्यादिति पञ्च निरीक्षणस्य । प्रत्याख्यातम् प्रत्याङ्पूर्वकात्ख्यातेश्चक्षिङादेशाद्वा भावे ल्युटि प्रत्याख्यानम्, निरस्तम् निरपूर्वका-दस्यतेर्भावे ल्युटि अनादेशे च निरसनम्, प्रत्यादेशनम् प्रत्याङ्पूर्वकाद्दिशतेर्भावे घञि गुणे च प्रत्यादेशः, निराकरणम् निराङ्पूर्वकात्करोतेर्भावे 'क्तिनि' निराकृतिः स्यादिति चत्वारि निराकरणस्य ॥ ३१ ॥

१–वर्णवर्णोक्तयाविस्तारगुणवचनेषु ॥

पु. पु.

प्रहर के सोने वाले, घिनाना, निन्दा या करुणा. **उपशायो विशायश्च (पर्यायशयनार्थकौ) ।**

न. स. स. स.

अर्तनं (च) ऋतीया (च) हृणीया (च) घृणा (र्थके) ॥ ३२ ॥

उपेति—उपशायो विशायश्चेत्युभौ पर्यायेण क्रमेण शयनं तदेवार्थो ययोरिति पर्यायशयनार्थकौ स्याताम् । उपशयनम् उपपूर्वकाच्छेतेर्भावे "व्युपयोः शेतेः पर्याये" इति घञि, वृद्धौ, आयादेशे च उपशायः, एवं विशयनं विशायश्च स्यादिति द्वे पर्यायशयनार्थकस्य । "घृणाजुगुप्साकृपयोरिति" (विश्वः) घृणा एवार्थो यस्येति घृणार्थकस्तस्मिन् घृणार्थके अर्तनम्, ऋतीया, हृणीया च स्यात् । ऋतितम्, ऋतिः सौत्रस्तस्मादीयङोऽभावे भावे ल्युटि, गुणे, अनादेशे च अर्तनम्, ईयङ् पक्षे "अप्रत्ययात्" इत्यप्रत्यये, टापि च ऋतीया, हृणीयनम् कण्ड्वादित्वाद् हृणीयतेर्भावे अप्रत्यये, टापि च हृणीया, पृषोदरादित्वाद्ध्रस्वे च हृणियापि, घर्णनम् घृणोतेर्भावे भिदादित्वादङि टापि च घृणा "मोहो वीज्या जुगुप्सा च हृणीया हृणिया घृणा" (इति वाचस्पतिः) इति चत्वारि जुगुप्सनस्य ॥ ३२ ॥

पु. पु. पु. पु.

उलटा पलटा, अतिक्रम. **स्याद्व्यत्यासो विपर्यासो व्यत्ययश्च विपर्यये ।**

पु. पु. पु. पु.

पर्ययोऽतिक्रमस्तस्मिन्नतिपात उपात्ययः ॥ ३३ ॥

स्यादिति—विपर्यये व्यत्यासः, विपर्यासः, व्यत्ययश्च स्यात् । व्यत्यसनम् व्यतिपूर्वकादस्यतेर्भावे घञि, वृद्धौ च व्यत्यासः, एवं विपर्यसनं विपर्यासः, व्यत्ययनम् व्यतिपूर्वकादेतेर्भावे "एरच्" इत्यचि, गुणे, अयादेशे च व्यत्ययः, विपर्ययनम् विपरिपूर्वकादेतेर्भावे अचि विपर्ययः घञि तु 'विपर्यायः' स्यादिति चत्वारि व्यतिक्रमस्य । पर्ययणम् परिपूर्वकादेतेर्भावे अचि पर्ययः, घञि तु पर्यायः, अतिक्रमणम् अतिपूर्वकात्क्राम्यतेर्भावे घञि, "नोदात्तोपदेशस्येति" वृद्ध्यभावे च अतिक्रमः, तस्मिन्नतिक्रमे अतिपातः, उपात्ययश्च स्यात् । अतिपतनम् अतिपूर्वकात्पततेर्भावे घञि, वृद्धौ च अतिपातः, उपात्ययनम् उपातिपूर्वकादेतेर्भावे अचि, गुणे, अयादेशे च उपात्ययः स्यादिति चत्वार्यतिक्रमस्य ॥ ३३ ॥

न.

भृत्योंको भेजना, यज्ञमें ब्राह्मणों की स्तुति का स्थान. **(प्रेषणं यत्समाहूय तत्रस्या) त्प्रतिशासनम् ।**

पु.

(स) संस्तावः (क्रतुषु या स्तुतिभूमिर्द्विजन्मनाम्) ॥ ३४ ॥

प्रेति—समाहूय यत् प्रेषणं भृत्यादीनामाज्ञाकरणं तत्र प्रतिशासनम् स्यात् । प्रतिपूर्वकाच्छास्तेर्भावे ल्युटि अनादेशे च प्रतिशासनम् स्यादित्येकं भृत्यादिप्रेषणस्य ।

क्रतुषु यागेषु द्विजन्मनां वेदगायकानां विप्राणां या स्तुतिभूमिः स संस्तावः स्यात्। समेत्य स्तुवन्त्यत्रेति विग्रहे संपूर्वकात्स्तौतेराधारे "यज्ञे समिस्तुवः" इति घञि, वृद्धौ, आवादेशे च संस्तावः स्यादित्येकं यज्ञे स्तावकद्विजावस्थानभूमेः ॥ ३४ ॥

बढ़ईन या ठीहा, खन्ता या गढ़ेला

पु.

(निधाय तक्ष्यते यत्र काष्ठे काष्ठं स) उद्घनः।

पु. पु.

स्तम्बघ्न (स्तु)स्तम्बघनः (स्तम्बो येन निहन्यते)॥३५॥

नीति—यत्र यस्मिन् काष्ठे काष्ठं निधाय संस्थाप्य तक्ष्यते तनूक्रियते स काष्ठरूपाधारः उद्घनः स्यात्। उदूर्ध्वं हन्यतेऽस्मिन् उत्पूर्वकाद्धन्तेरधिकरणे अपि "उद्घनोऽत्याधानम्" इति साधुरित्येकमुद्घनस्य "ठीहा" इति ख्यातस्य। येन शस्त्रविशेषेण स्तम्बो गुल्मो निहन्यते स स्तम्बघ्नः स्तम्बघनश्च स्यात्। स्तम्बो हन्यते येन स्तम्बोपपदाद्धन्तेः करणे "स्तम्बे क च" इति के, उपधालोपे, कुत्वे च स्तम्बघ्नः पक्षे अपि, घनादेशे च स्तम्बघनः ल्युटि तु स्तम्बहननमपि स्यादिति द्वे तृणादिगुच्छोन्मूलनसाधनस्य, नीवारादिग्रहणार्थं कृतवंशपात्रस्य वा ॥ ३५ ॥

बर्मा, बराबर जमे वृक्ष अनाज को ऊपर निकालना.

पु. पु.

आविधो (विध्यते येन तत्र) "विष्वक्समे" निघः।

पु. पु.

उत्कार 'श्च' निकार 'श्च' (द्वौ धान्योत्क्षेपणार्थकौ)॥३६॥

आवीति—येन शस्त्रविशेषेण पदार्थो विध्यते तत्र आविधः स्यात्। आविध्यते येन, आङ्पूर्वकाद्विध्यतेः करणे "घञर्थे कः" इति के, "ग्रहिज्येति" संप्रसारणे च आविधः स्यादित्येकं भ्रमरसूच्यादेः "बर्मा" इति ख्यातस्य। विष्वक्समे समन्तात्समारोहपरिणाहमहीरुहादौ निघः स्यात्। नियतं हन्यते निघः "निघो निमित्तम्" इति साधुरित्येकं तुल्यरोहपरिणाहवृक्षादेः। उत्कारो निकारश्चेमौ द्वौ धान्यानामुत्क्षेपणं तदेवार्थो ययोस्ताविति धान्योत्क्षेपणार्थकौ स्याताम्। उत्करणम् उत्पूर्वकात्किरतेर्भावे "कॄ धान्ये" इति घञि, वृद्धौ च उत्कारः एवं निकरणम् 'घञि' निकारःस्यादिति द्वे धान्यानामुत्क्षेपणस्य ॥ ३६ ॥

खाना, डांकना, छींकना, डकारना, उपरति या निवृत्ति, थूंकना, या खखारना.

पु. पु. पु. पु.

निगारोद्गारविक्षावोद्ग्राहा (निगरणादिषु)।

स. स. स. पु. पु.

आरत्यवरति विरतय उपरामे (ऽथास्त्रियां तु) निष्ठेवः ३७।

स. न. न.

निष्ठ्यूतिर्निष्ठेवनं निष्ठीवन (मित्यभिन्नानि)।

नीति—निगारः, उद्गारः, विक्षावः, उद्ग्राह एते चत्वारः क्रमशो निगरणादिषु वर्तन्ते। यथा निगरणम् निपूर्वकाद्गिरतेर्भावे "उन्न्योर्ग्रः" इति घञि, वृद्धौ च निगारः

स्यादित्येकं निगलनस्य । उद्गरणम् उत्पूर्वकाद् गृणातेर्भावे घञि उद्गारः स्यादित्येकं वमनस्य । विक्षवणम् विपूर्वकात् क्षौतेर्भावे "वोक्षुश्रुवः" इति घञि, वृद्धौ, आवादेशे च विक्षावः स्यादित्येकं छिक्कायाः । उद्ग्रहणम् उत्पूर्वकाद् गृह्णातेर्भावे 'उदिग्रहः' इति घञि, वृद्धौ च उद्ग्राहः स्यादित्येकमुद्ग्रहणस्य "डकार" इति ख्यातस्य । उपरामे आरत्यवरतिविरतयः स्युः । आरमणम् आङ्पूर्वकाद्रमतेर्भावे क्तिनि, "अनुदात्तोपदेशेति" मलोपे च आरतिः, अवरमणम् क्तिनि, मलोपे च अवरतिः, एवम् विरमणम् विरतिः, उपरमणम् उपपूर्वकाद्रमेर्भावे घञि, वृद्धौ च उपरामः संज्ञापूर्वकत्वाद्, वृद्ध्यभावे तु उपरमोपि स्यादिति चत्वार्युपरमणस्य । अथेति—निष्ठेवनम् निपूर्वकात् ष्ठीव्यतेर्भावे घञि, गुणे च निष्ठेवः, अस्त्रियां पुन्नपुंसके स्यात् । एवं क्तिनि, "च्छ्वोः शूडनुनासिके च" इत्यूठि, यणादेशे च निष्ठ्यूतिः, ल्युटि, गुणे, अनादेशे च निष्ठेवनम्, पृषोदरादित्वाद्दीर्घपक्षे तु निष्ठीवनम् इमानि अभिन्नानि एकार्थकानि स्युरिति चत्वारि मुखेनश्लेष्मनिरसनस्य ॥ ३७ । ६ ॥

न. स. स. न. पु. स.

वेग, अन्त बु- **जवने जूतिःसातिस्त्ववसाने (स्यादथ)ज्वरे जूर्तिः॥३८॥**

खार, पशुओं पु. न. स.

को खेदना, **उदज (स्तु) पशुप्रेरणमकरणि (रित्यादयः शापे)।**

शाप,औपगव- न.

समूह. **(गोत्रान्तेभ्यस्तस्यवृन्दमित्यौ)पगवका(दिकम्)॥३९॥**

जेति—जवने रंहसि जूतिः स्यात् । "जुः, सौत्रो वेगे" अस्माद्भावे ल्युटि, गुणे अवादेशे च जवनम्, 'क्तिनि' तु जूतिः "ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्तयश्च" इति साधुरिति द्वे वेगस्य । अवसाने विरामे सातिः स्यात् । सानम् स्यतेर्भावे क्तिनि सातिः "ऊतियूतीति" साधुः, अवसितम् अवपूर्वकात्स्यतेर्भावे ल्युटि अनादेशे च अवसानं स्यादिति द्वे समापनस्य । अथेति ज्वरे जूर्तिः स्यात् । ज्वरणम् ज्वरतेर्भावे घञि, संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्ध्यभावे च ज्वरः, एवं क्तिनि "ज्वरत्वरेति" ऊठि च जूर्तिः स्यादिति द्वे ज्वररोगस्य । उदजनम् उत्पूर्वकादजतेर्भावे "समुदोरजः पशुषु" इत्यपि, "अघञपोः" इति पर्युदासाद्वीभावाभावे च उदजः, पशूनां प्रेरणम् पशुप्रेरणं स्यादिति द्वे गवादीनां प्रेरणस्य । शापे आक्रोशे अकरणिरित्यादयः स्युः । अकरणम् नञ्पूर्वकात्करोतेर्भावे "आक्रोशे नञ्यनिः" इत्यनौ, गुणे, णत्वे च अकरणिः आदिना न जननम् 'अनौ' अजननिः, अवग्रहणम् अवपूर्वकाद्गृह्णातेर्भावे "आक्रोशे अवन्योर्ग्रहः" इति घञि, वृद्धौ च अवग्राहः, एवं निग्रहणम् 'घञि' निग्राहः इत्यादयः स्युरित्येकमाक्रोशनस्य । गोत्रान्तेभ्यः अपत्यप्रत्ययान्तेभ्यस्तस्य वृन्दं 'तस्य समूहः' इत्यर्थे औपगवकादिकं स्यात् । यथा उपगोरपत्यानि पुमांसः "तस्यापत्यम्" इत्यणि, वृद्धौ "ओर्गुणः" इति गुणे अवादेशे च औपगवास्तेषां समूहः "गोत्रोक्षोष्ट्र-

राजेति " वुञि, अकादेशे च औपगवकम् आदिना गार्गकम्, दाक्षकमित्यादयो भवन्ति तस्य वृन्दमित्यावर्गपरिसमाप्तेरधिकारोयमित्येकमौपगवसमूहस्य ॥ ३८ । ३९ ॥

पुवा व पूरीका समूह, बाल-समूह या मनुष्य-समूह, मित्र-समूह.

न न

आपूपिकं शाष्कुलिक (मेवमाद्यमचेतसाम्) ।
"माणवानान्तु" माणव्यं "सहायानां" सहायता ॥४०॥

आप्विति—अचेतसां चेतनारहितानां जडानां वृन्दे आपूपिकम्, शाष्कुलिकम् एवमाद्यं स्यात् । अपूपानां समूहः "अचित्तहस्तिधेनोष्ठक्" इति ठकि, वृद्धौ, ठस्येकादेशे च आपूपिकं स्यादित्येकं पूपसमूहस्य । एवं शष्कुलीनां समूहः ठकि, वृद्धौ, इकादेशे च शाष्कुलिकं स्यादित्येकं शष्कुलीसमूहस्य । आदिना सक्तूनां समूहः साक्तुकमित्यादिग्रहः । माणवानां बालकानां वृन्दे तु माणव्यं स्यात् । माणवानां समूहः " ब्राह्मणमाणववाडवाद्यदिति " यति, " यस्येति " अलोपे च माणव्यं स्यादित्येकं बालसमूहस्य । मानवानां समूहे तु मानव्यमपि स्यादित्येकं मानवसमूहस्य । सहायानां वृन्दे सहायता स्यात् । सहायानां समूहः " गजसहायाभ्यामिति " तलि, टापि च सहायता स्यादित्येकं सहायसमूहस्य ॥ ४० ॥

हलों का समूह, ब्राह्मणों का समूह, पशुरियों का समूह, पीठों का समूह.

स. न. न.

हल्या हलानां ब्राह्मण्यवाडव्ये (तु द्विजन्मनाम्) ।

न. न.

(द्वे पर्शुकानां पृष्ठानां) पार्श्वं पृष्ठ्य (मिति क्रमात्) ॥४१॥

हेति—हलानां वृन्दे हल्या स्यात् हलानां समूहः " पाशादिभ्यो यः" इति ये टापि च हल्या स्यादित्येकं हलसमूहस्य । द्विजन्मनां ब्राह्मणानां वृन्दे तु ब्राह्मण्यवाडव्ये स्तः ब्राह्मणानां समूहः " ब्राह्मणमाणवेति " यति, ब्राह्मण्यम् एवं बाडवाना ब्राह्मणानां समूहः बाडव्यं स्यादिति द्वे विप्रसमुदायस्य । पर्शुकानां पृष्ठानां च वृन्दे पार्श्वम्, पृष्ठ्यमिति द्वे क्रमात्स्याताम् । पर्शूनांसमूहः " पर्श्वाणस् " इति णसि, "सिति च " इति पदत्वाद्भत्वाभावे च 'पार्श्वम्' स्यादित्येकं पर्शुसमूहस्य । पृष्ठानां समूहः " पृष्ठाद्यत् " इति यति, पृष्ठ्यं स्यादित्येकं पृष्ठसमूहस्येदं यज्ञविषये स्मरन्तीति विज्ञेयम् ॥ ४१ ॥

खलिहानों का समूह, मनुष्यों का समूह, ग्राम, जन, धुआं, पाश और काशों का समूह.

स. स. न.

(खलानां) खलिनी खल्या (प्यथ) मानुष्यकं (नृणाम्) ।

स. स. स. स. स.

ग्रामता जनता धूम्या पाश्या गल्या (पृथक् पृथक्) ४२॥

खेति—खलानां समुदाये खलिनी, खल्यापि स्यात् । खलानां समूहः "इनित्रकट्यचश्चेति" इनौ, अलोपे ङीपि च खलिनी एवं " खलगोरथात् " इति ये, टापि च खल्या

स्यादिति द्वे खलसमूहस्य "खलिहानवृन्द" इति ख्यातस्य । अथेति नृणां मनुष्याणां निकरे मानुष्यकं स्यात् मनुष्याणां समूहः "गोत्रोक्षोष्ट्रेति" वुञि, वृद्धौ, अकादेशे "प्रकृत्या अके राजन्यमनुष्ययुवानः" इति यलोपाभावे च मानुष्यकं स्यादित्येकं मानुषसमूहस्य । ग्रामाणां समूहः "ग्रामजनबन्धुभ्यस्तल्" इति तलि, टापि च ग्रामता स्यादित्येकं ग्रामसमूहस्य । एवं जनानां समूहः तलि टापि च जनतास्यादित्येकं जनसमूहस्य । धूमानां समूहः "पाशादिभ्यो यः" इति ये, अलोपे, टापि च धूम्या स्यादित्येकं धूमसमूहस्य । पाशानां समूहः ये, पाश्या स्यादित्येकं पाशसमुदायस्य । एवं गला बृहत्काशास्तेषां समूहः 'पाशादिभ्य इति' ये, अलोपे टापि च गल्या स्यादित्येकं काशसमूहस्य एते शब्दाः पृथक् पृथक् भवन्तीति ॥ ४२ ॥

सहस्र, करीष, चर्म और अथर्वादिकों का समूह. 'अपि' साहस्र(न.)कारीष(न.)चार्मण(न.)आथर्वण(न.)(दिकम्) ॥४३॥

इति संकीर्णवर्गः ॥

अपीति—समूहे वर्तमानानां सहस्रादीनां साहस्रकारीषचार्मणाथर्वणादिकं स्यात् । सहस्राणां समूहः 'भिक्षादिभ्योऽण्' इत्यणि, वृद्धौ, अलोपे च साहस्रं स्यादित्येकं सहस्रसमूहस्य । करीषाणां समूहः अणि, वृद्धौ, अलोपे च कारीषं स्यादित्येकं शुष्कगोमयसमूहस्य । चर्मणां चर्मिणां वा समूहः, अणि, वृद्धौ, णत्वे च चार्मणं चार्मिणं वा स्यादित्येकैकं चर्म-चर्मि-समूहस्य । अथर्वणां समूहः अणि, वृद्धौ, णत्वे च आथर्वणं स्यादित्येकमथर्वसमूहस्य आदिना वार्मणमाङ्गारमित्यादिग्रहः । संकीर्णार्थत्वं च घञादीनां कर्तृभिन्ने कारके भावे च विधानात्, उणादीनां भावकारकेषु विधानात् भावे प्रायेण विग्रहो दर्शितः, कारके तु यथासंभवमूहनीयः सद्भिः सुधीभिरिति॥४३॥

इति संकीर्णवर्गविवरणम् ॥

अथ नानार्थवर्गो व्याख्यायते ॥

नानार्थाः केऽपि कान्तादि वर्गेष्वेवात्र कीर्तिताः ।
भूरिप्रयोगा ये येषु पर्यायेष्वपि तेषु ते ॥ १ ॥

नेति—अत्रैव वर्गे वक्ष्यमाणेषु कान्ता आदयो येषामिति तेषां वर्गाः समूहास्तेषु केऽपि नानार्था अनेकार्थाः कीर्तिताः शब्दिताः । यथा "मारुते वेधसि ब्रध्ने पुंसि कः कं शिरोम्बुनोरिति" ये कान्तादयो येषु पर्यायेषु भूरिप्रयोगाः प्रचुरप्रयोगास्ते तेषु कीर्तिताः । अपिशब्दादिहापि । यथा नाकशब्दः । अतः पुनरुक्तिर्नोद्भावनीयेति भावः ॥ १ ॥

आकाश, स्वर्ग, स्वर्गादि, जन, छन्द, कीर्ति, तीर, तलवार. (आकाशे त्रिदिवे) नाको(पु.) लोक(पु.) (स्तु भुवने जने) ।
(पद्ये यशसि च) श्लोकः(पु.) (शरे खड्गे च) सायकः(पु.) ॥२॥

आकेति—आकाशे, त्रिदिवे स्वर्गे च नाकः। न अकं दुःखमत्रेति 'नाकः' स्यादित्येकं स्वर्गाकाशयोः। भुवने, जने च लोकः। लोकनम्, लोक्यते वा लोकतेर्भावे कर्मणि च घञि, गुणे च लोकः स्यादित्येकं जनभुवनयोः। पद्ये छन्दसि यशसि कीर्तौ च श्लोकः। श्लोकनं, श्लोक्यते वा श्लोकतेर्भावे कर्मणि च घञि 'श्लोकः' स्यादित्येकं पद्ययशसोः। शरे बाणे खड्गे च 'सायकः'। स्यतीति स्यतेः कर्तरि ण्वुलि, युकि च सायकः, श्यतीति विग्रहे तु शायकोऽपि स्यादित्येकं बाणखड्गयोः॥ २॥

सियार, वरुण, चिउड़ा, बालक, दर्शन, प्रकाश, तुरही, पटह.

पु. जम्बुकौ (क्रोष्टुवरुणौ) पु. 'पृथुकौ' (चिपिटार्भकौ)।
पु. आलोकौ (दर्शनोद्द्योतौ) (भेरीपटह) पु. मानकौ॥३॥

जमिति—क्रोष्टा शृगालः, वरुणो जलेशः उभौ जम्बुकौ जम्बुकपदवाच्यौ स्याताम्। जमतीति जम्बुकः "मितद्र्वादयश्च" इति साधुः "जम्बुकः फेरवे नीचे पश्चिमाशापतावपि" (इति मेदिनी) इत्येकं क्रोष्टुवरुणयोः। चिपिटार्भकौ चिपिटः चिपटिकः अर्भको बालः उभौ पृथुकौ पृथुकपदवाच्यौ स्याताम्। पृथुरेव "संज्ञायां कन्" इति कनि, प्रथते वा पृथुकः "अर्भकपृथुकपाका वयसि" इति साधुः "पृथुकः पुंसि चिपिटे शिशौ स्यादभिधेयवत्" इत्येकं चिपिटार्भकयोः। दर्शनोद्द्योतौ आलोकावालोकपदवाच्यौ स्याताम्। आलोकनम् आङ्पूर्वकाल्लोकतेर्भावे घञि, गुणे च आलोकः "आलोकस्तु पुमान्द्योते दर्शने बन्दिभाषणे" (इति मेदिनी) इत्येकं दर्शनोद्द्योतयोः। भेरीपटहम् भेरी-पटहमित्युभौ आनकौ आनकपदवाच्यौ स्याताम्। अनिति 'अन प्राणने, आदादिकस्तस्मात्कर्तरि ण्वुलि, वृद्धौ अकादेशे च आनकः "आनकः पटहे भेर्यां मृदङ्गे ध्वनदम्बुदे" (इति मेदिनी) इत्येकं भेरीपटहयोः॥ ३॥

गोदी, चिह्न, चिह्न, अपवाद, सर्प, बढ़ई, स्फटिक, सूर्य.

(उत्सङ्गचिह्नयो) पु. रङ्कः पु. कलङ्को (ऽङ्कापवादयोः)।
पु. तक्षको (नागवर्धक्यो) पु. रर्कः (स्फटिकसूर्ययोः)॥ ४॥

उदिति—उत्सङ्गचिह्नयोर्वाचकः अङ्कः स्यात्। अङ्क्यतेऽनेन 'अकि लक्षणे' भौवादिकस्तस्माद् "हलश्च" इति करणे घञि, नुमि, अनुस्वारे, परसवर्णे च अङ्कः स्यात्-"अङ्को रूपकभेदाङ्गश्चिह्नरेखाजिभूषणे। रूपकांशान्तिकोत्सङ्गस्थाने" (इति मेदिनी) इत्येकमुत्सङ्गचिह्नयोः। अङ्कापवादयोर्वाचकः कलङ्कः स्यात्। कलति 'कल शब्द संख्यानयोः' अस्मात्कर्तरि "अन्येभ्योऽपि दृश्यते" इति क्विपि, कल्—अङ्क्यतेऽनेनेत्यङ्कः, कल् चासावङ्कश्चेति कलङ्कः स्यात्। "कलङ्कोऽङ्केऽपवादे च कालायसमलेऽपि च" (इति मेदिनी) इत्येकमङ्कापवादयोः। नागः सर्पः वर्धकिस्तष्टा उभयोर्वाचकस्त-

क्षकः स्यात् । तक्षति 'तक्षू तनूकरणे' भौवादिकस्तस्मात्कर्तरि एवुलि, अकादेशे च तक्षकः स्यादित्येकं नागवर्धकयोः । स्फटिकसूर्ययोर्वाचकः अर्कः स्यात् । अर्च्यते 'अर्च पूजायाम्' भौवादिकस्तस्मात्कर्मणि घञ्, "चजोरिति" कुत्वे च "कृदाधारार्चि-कलिभ्यःकः" इति के वा "चोः कुरिति" कुत्वे, "झरो झरीति" कलोपे च, अर्क्यते "एरच्" एरजण्यन्तानामिति मते घञि वा अर्कः "अर्कोऽर्कपर्णे स्फटिके रवौ ताम्रे दिवस्पतौ" (इति मेदिनी) इत्येकं स्फटिकसूर्ययोः ॥४॥

पु. न.

वायु, ब्रह्मा, सूर्य, शीश, जल, तिन्नी, संक्षेप, भात का सीथ.

(मारुते वेधसि ब्रध्ने पुंसि) कः कं(शिरोऽम्बुनोः) ।

पु.

(स्या)त्पुलाक(स्तुच्छधान्ये संक्षेपे भक्तसिक्थके)॥५॥

मेति—मारुते वायौ, वेधसि ब्रह्मणि, ब्रध्ने सूर्ये च कः पुंसि स्यात् । शिरोम्बुनोः शिर-जलयोर्वाचकं कं स्यात् । कायति, कचते वा कायतेः कचतेर्वा कर्तरि "अन्येभ्योपीति" डे कः कं वा स्यात्-"को ब्रह्मणि समीरात्मयमदक्षेषु भास्करे । मयूरेऽग्नौ च पुंसि स्यात्सुखशीर्षजलेषु कम्" (इति मेदिनी) इत्येकैकं मारुतादीनाम् । तुच्छधान्ये नीवारादौ संक्षेपे अविस्तारे भक्तसिक्थके च पुलाकः स्यात् । पोलनम्, पोलतेर्भावे संपदादित्वात् क्विपि, पुल् तामकतीति "कर्मण्यण्" इत्यणि, "वलाकादयश्चेति" वा पुलाकः स्यादित्येकं तुच्छधान्यादीनाम् ॥ ५ ॥

पु.

उल्लू, हाथी की पूंछ के पास का मांस, करवा, ओला, अनार, बुद्ध, गणेश, गरुड़.

(उलूके करिणः पुच्छमूलोपान्ते च) पेचकः ।

पु.न. पु.

(कमण्डलौ च) करकः (सुगते च) विनायकः ॥ ६ ॥

विति—उलूके वायसारातौ करिणो हस्तिनः पुच्छमूलोपान्ते च पेचकः स्यात् । पचति, पच्यते वा दुःखेनेति पचतेः कर्तरि, कर्मणि च "पचिमच्योरिच्चोपधायाः" इति वुनि उपधेत्त्वे, अकादेशे, गुणे च पेचकः स्यादित्येकमुलूकगजपुच्छमूलोपान्तयोः । कमण्डलौ करकः स्यात् । करोति "कृञादिभ्यो वुन्" इति वुनि, गुणे, अकादेशे च करकः "करकस्तु पुमान्पक्षिविशेषे दाडिमेऽपि च । द्वयोर्मेघोपले न स्त्री करङ्के च कमण्डलौ" (इति मेदिनी) इत्येकं कमण्डलोः । सुगते शोभनज्ञानवति जिने च विनायकः स्यात् । विनयति, विंपूर्वकान्नयतेः कर्तरि एवुलि, वृद्धौ, अकादेशे च विनायकः "विनायकस्तु हेरम्बे तार्क्ष्ये विघ्ने जिने गुरौ" (इति मेदिनी) इत्येकं बुद्धस्य॥ ६ ॥

पु. पु.

हाथ, बीता; बिच्छू या आठवीं राशि, उलटा, अङ्गा-वयव.

किष्कु (हस्ते वितस्तौ च) (शूककीटे च) वृश्चिकः ।

पु.स.न.

(प्रतिकूले) प्रतीक (स्त्रिष्वेकदेशे तु) पुंस्ययम्)॥७॥

कीति–हस्ते, वितस्तौ च किष्कुः स्यात्। कायतेऽनेन 'कै शब्दे' भौवादिकस्तस्मात् "मृगय्वादयश्च" इति करणे कौ धातोरित्त्वे सुकि, कुकि च निपातिते षत्वे च किष्कु "किष्कुर्द्वयोर्वितस्तौ च सप्रकोष्ठकरेऽपि च" (इति मेदिनी) इत्येकं हस्तवितस्त्योः। शूककीटे शूकसदृशरोमव्याप्तकीटविशेषे 'वृश्चिकः' स्यात्। वृश्चति, वृश्चतेः कर्तरि "व्रश्चिकृषोः किकन्" इति किकनि, "ग्रहिज्येति" संप्रसारणे च वृश्चिकः "वृश्चिकस्तु द्रुणौ राशौ शूककीटौषधीभिदोः" (इति मेदिनी) इत्येकं शूककीटादीनाम्। प्रतिकूले प्रतीकस्त्रिषु त्रिलिङ्गयां स्यात्। एकदेशे तु अयं पुंसि स्यात्। प्रतिगता ईर्लक्ष्मीर्येन यं वा "नद्यृतश्च" इति कपि प्रतीकः "प्रतीकोऽवयवेऽपि स्यात्प्रतिकूलविलोमयोः" (इति मेदिनी) इत्येकं प्रतिकूलादेः॥ ७॥

चिरायता, गन्धतृण, कुकुरमुत्ता, तोरई, चँचेड़ा या चिरचिरा, कायफल, दूधिया खैर, लोबान, तिलोंकी खली या पीना, हींग, काबुलदेश या काबुली घोड़ा.

(स्या) न भूतिक (न्तु भूनिम्बे कत्तृणे भूस्तृणेऽपि च)।
(ज्योत्स्निकायां च घोषे च) स. कोशातक्य (थ कट्फले)॥८॥
(सिते च खदिरे) पु. सोमवल्कः (स्यादथ सिल्हके)।
(तिलकल्के च) पु. पिण्याको न. बाह्लीकं (रामठेऽपि च)॥९॥

स्यादिति–भूनिम्बे, कत्तृणे, भूस्तृणेऽपि च 'भूतिकं' स्यात्। भवति, भवतेः कर्तरि "क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम्" इति क्तिचि तदन्तात्संज्ञायां कनि च भूतिकम् "स्याद्भूतिकं तु भूनिम्बे दीप्यभूस्तृणकत्तृणे" (इति मेदिनी) इत्येकं भूनिम्बादीनाम्। ज्योत्स्निकायां[१] पटोलिकायां घोषे अपामार्गे च कोशातकी स्यात्। कोषं कोशं वातति कोषकोशपूर्वकः 'अत सातत्यगमने' भौवादिकस्तस्मात् "क्वुन्शिल्पिसंज्ञयोरिति" क्वुनि, अकादेशे गौरादित्वान्ङीषि च कोषातकी, कोशातकी वा "कोशातकः कचे पुंसि पटोल्यां घोषके स्त्रियाम्" (इति मेदिनी) इत्येकं पटोलिकापामार्गयोः। अथेति–कट्फले, सिते खदिरे च सोमवल्कः स्यात्। सोम इव वल्को वल्कमस्येति सोमवल्कः स्यादित्येकं कट्फलश्वेतखदिरयोः। अथेति–सिल्हके गन्धद्रव्यविशेषे, तिलकल्के च पिण्याकः स्यात्। पण्यते इति पिण्याकः "पिनाकादयश्च" इति साधुः "पिण्याकोऽस्त्री तिलकल्के हिङ्गुबाह्लीकसिल्हके" (इति मेदिनी) इत्येकं सिल्हकतिलकल्कयोः। रामठे हिङ्गुनि बाह्लीकं स्यात्-चाश्वदेशयोरपि। वहति उह्यते वा बाह्लीकम् "अलीकादयश्च" इति साधुः "बाह्लीकं बाह्लिकं धीरहिङ्गुनोर्नाश्वदेशयोः" (इति रभसः) इत्येकं रामठादीनाम्॥ ८। ९॥

१ "ज्योत्स्नाचन्द्रमसो भासि स्फुरज्ज्योतिर्निशि स्मृता" (इत्यजयः) "ज्योत्स्नी पटोली ज्योत्स्नवन्निशोः" (इति हैमः)॥

इन्द्र, गूगुल, उल्लू, मदारी, विश्वामित्र, नेवला, रोग, ताप, शङ्का, थोड़ा, नीच, छोटा.

पु.
(महेन्द्रगुग्गूलूकव्यालग्राहिषु) कौशिकः ।
पु. पु.
(रुक्तापशङ्कास्वा)तङ्कः(स्वल्पेऽपि)क्षुल्लक(स्त्रिषु)॥ १० ॥

महेति—महेन्द्रो देवराजः, गुग्गुलुः कुम्भः, उलूको वायसारातिः, व्यालग्राही अहितुण्डिको मदारीति यावत् एषु कौशिकः स्यात्। कुशिकस्यापत्यं "ऋष्यण्" इत्यणि, वृद्धौ, अलोपे च कौशिकः "कौशिको नकुले व्यालग्राहिगुग्गुलशक्रयोः । विश्वामित्रे च कोशज्ञो, लूकयोरपि कौशिकः । कौशिकी चण्डिकायां च नदीभेदे च कौशिकी" (इति विश्वः) इत्येकं महेन्द्रादीनाम्। रुक् रोगः तापः संतापः शङ्का आसु आतङ्कः स्यात्। आतङ्कनम्, आतङ्क्यतेऽनेनेति वा भावे, करणे वा घञि आतङ्कः "आतङ्को रोगसन्तापशङ्कासु मुरजध्वनौ" (इति मेदिनी) इत्येकं रोगादीनाम्। स्वल्पे अपिशब्दान्नीचेऽपि क्षुल्लकस्त्रिषु त्रिलिङ्ग्यां स्यात्। क्षोदनम्, क्षोधनम् वा क्षुणत्तेः क्षुध्यतेर्वा भावे संपदादित्वात्क्विपि क्षुद् तां लाति गृह्णाति क्वुनि, अकादेशे, आलोपे, लत्वे च क्षुल्लकः "क्षुल्लकस्त्रिषु नीचेऽल्पे" (इति मेदिनी) इत्येकमल्पादीनाम् ॥ १० ॥

चन्द्रमा, दीर्घायु, कृश, घोड़ेकी टाप, बत्तख, बाघ, आगी, दिग्गज, सफ़ेद कमल, अजवायन, मोरकी चोटी आदि.

पु. पु.
जैवातृकः (शशाङ्केऽपि) (खुरेऽप्यश्वस्य) वर्तकः ।
पु. पु.
(व्याघ्रेऽपि)पुण्डरीको(ना)(यवान्यामपि)दीपकः॥ ११॥

जायिति—शशाङ्के चन्द्रे अपिशब्दाद्दीर्घायुः कृशयोरपि[१] जैवातृकः स्यात्। जीवति, जीवतेः कर्तरि "आतृकन् वृद्धिश्च" इति आतृकनि, वृद्धौ च जैवातृकः "जैवातृकः पुमान्सोमे दीर्घायुःकृशयोस्त्रिषु" (इति मेदिनी) इत्येकं चन्द्रादीनाम् । अश्वस्य घोटकस्य खुरे अपिशब्दाद्विहगेऽपि वर्तकः स्यात् । वर्तते, वृतेः कर्तरि ण्वुलि, गुणे, अकादेशे च वर्तकः, स्त्रियां वर्तिकाऽपि "वर्तकस्तु खुरेऽश्वस्य विहगे वर्तिका द्वयोः" (इति मेदिनी) इत्येकमश्वखुरादीनाम् । व्याघ्रे अपिशब्दाद्दिङ्नागादौ पुण्डरीकः ना पुमान्स्यात्। पुण्डयतीति पुण्डरीकः "फर्फरीकादयश्च" इति साधुः "पुण्डरीकः सिताम्भोजे सितच्छत्रे च भेषजे । पुंसि व्याघ्रेऽग्निदिङ्नागे कोशकारान्तरेऽपि च" (इति मेदिनी) इत्येकं व्याघ्रादीनाम् । यवान्याम्, अपिशब्दादजमोदादावपि

१ कृशयोरपीति पाठान्तरम् ।

दीपकः स्यात्। दीपयति, दीप्यतेर्ण्यन्तात्कर्तरि ण्वुलि, अकादेशे च दीपकः " दीपकं वागलंकारे वाच्यवद्दीप्तिकारके । दीपकश्चाजमोदायां यवानीबर्हिचूडयोः " (इति मेदिनी) इत्येकं यवान्यादीनाम् ॥ ११ ॥

वानर, सियार, कुत्ता आदि, सोना, गेरू, पीड़ा, अप्रिय-अकार्य, अप्रिय, झूठ.

शालावृकाः "कपिक्रोष्टुश्वानः" (स्वर्णेऽपि) गैरिकम् (न.)।
(पीडार्थेऽपि) व्यलीकं (न.) (स्याद)लीकं (न.) (त्वप्रियेऽनृते)॥१२॥

शेति–कपिर्वानरः, क्रोष्टा शृगालः, श्वा शुनकः एते शालावृकाःस्युः । शालां वृणवन्ति, शालापूर्वकाद्वृणोतेः कर्तरि " सृवृभूशुषिमुषिभ्यः कक् " इति ककि, शालावृकाः स्युरित्येकं वानरादीनाम् । स्वर्णे अपिशब्दाद्धातावपि गैरिकं स्यात्। गिरौ भवम् अध्यात्मादित्वाट्ठकि, वृद्धौ, ठस्येकादेशे, इलोपे च गैरिकम् "गैरिकं धातुरुक्मयोः" (इति मेदिनी) इत्येकं स्वर्णादीनाम् । पीडार्थे अपिशब्दादप्रियाकार्यादावपि व्यलीकं स्यात् । अलति ' अल भूषणादौ ' भौवादिकस्तस्मात्कर्तरि " अलीकादयश्च " इति कीकन्नन्ते निपातिते अलीकम् विगतमलीकम् व्यलीकं " व्यलीको नागरे स्मृतः । व्यलीकमप्रियाकार्यवैलक्ष्येष्वपि पीडने " (इति विश्वः) इत्येकं पीडनादीनाम् । अप्रिये, अनृते असत्ये च अलीकं स्यात् " अलीकमप्रियेऽपि स्याद्दिव्यसत्ये नपुंसकम् " (इति मेदिनी) इत्येकमप्रियादीनाम् ॥ १२ ॥

स्वभाव, वंश खण्ड, बकला, १०८ कर्ष सोना, सोना-मात्र, छाती का भूषण, सोने का पल, अशर्फी, विष्ठा, पाप, त्रिशूल, शिव-धनुष.

(शीलान्वया)वनूके (न.) (द्वे)शल्के (शकलवल्कले)।
(साष्टे शते सुवर्णानां हेम्न्युरोभूषणे पले ॥ १३ ॥
दीनारेऽपिच)निष्को (पु.न.) (ऽस्त्री) कल्को (पु.न.) (ऽस्त्रीशमलैनसोः)।
(दम्भेऽप्यथ) पिनाको (पु.न.) (ऽस्त्री शूलशंकरधन्वनोः) १४॥

शीति–शीलं स्वभावः, अन्वयो वंशः उभौ अनूके अनूकपद वाच्यौ स्याताम्। अनूच्यति अनुपूर्वकादुच्यतेः कर्तरि " इगुपधेति " के, न्यङ्क्वादित्वात्कुत्वे च अनुकायति, अनुपूर्वकात्कायतेः कर्तरि " आतश्चोपसर्गे " इति के वा " अन्येषामपीति ' दीर्घे च अनूकम् "अनूकं तु कुले शीले पुंसि स्याद्गतजन्मनि" (इति मेदिनी) इत्येकं शीलादीनाम् । शकलं खण्डम्, वल्कलं त्वक्चेमे द्वे शल्के स्याताम् । शलति शलतेः कर्तरि "इण्भीकेति" कनि 'शल्कम्' स्यादित्येकं खण्डवल्कलयोः । सुवर्णानां साष्टे सहाष्टाभिर्वर्तमाने शते कर्षे, हेम्नि हेममात्रे, उरोभूषणे वक्षोलंकरणे पले हेमपले

दीनारे सांव्यवहारिके रूपकेऽपि च निष्कः अस्त्री पुंनपुंसकं स्यात्। निश्चयेन कायति, निपूर्वकात्कायतेः कर्तरि "आतश्चोपेति" के "इदुदुपधस्य चेति" पत्वे च निष्क- "निष्कमस्त्री साष्टहेमशते दीनारकर्षयोः। वक्षोऽलंकरणे हेममात्रे हेमपलेऽपि च" (इति मेदिनी) इत्येकं स्वर्णसाष्टशतकर्षादीनाम्। शमलैनसोः गूथपापयोः दम्भे लोकवञ्चनाय विहितकर्मानुष्ठानेऽपि कल्कः अस्त्री पुंनपुंसकं स्यात्। कल्यते, कलतेः कर्मणिः "कृपाचारेति" के, कल्कः "कल्कः पापाशये पापे दम्भे विट्किट्ट- योरपि" (इति विश्वः) इत्येकं शमलादीनाम्। अथेति शूलशंकरधन्वनोः पिनाकः अस्त्री पुंनपुंसकं स्यात्। पनाय्यत इति पिनाकः "पिनाकादयश्च" इति साधुः "पिना- कोऽस्त्री रुद्रचापे पांशुवर्षत्रिशूलयोः" (इति मेदिनी) इत्येकं त्रिशूलादीनाम्॥१३।१४॥

हथिनी, नई ब्याई गइया, मेघसमूह,	स. धेनुका (तु करेण्वां च) (मेघजाले च) स. कालिका।
देवी, नरक यातना, वृत्ति, तर्क, हाथी की सूंड़ का अगिला भाग,	स. कारिका (यातनावृत्त्योः) स. कर्णिका (कर्णभूषणे)॥१५॥
कमलबीज,	(करिहस्ताङ्गुलौ पद्मबीजकोश्यां) (त्रिषूत्तरे)।
देवता, मनोज्ञ, श्रेष्ठ, मुख्य, अन्य, केवल.	पु.स.न. वृन्दारकौ (रूपिमुख्या) पु.स.न. वेके (मुख्यान्यकेवलाः)॥१६॥

धयेति—करेण्वां हस्तिन्यां चाद्धेनावपि धेनुका स्यात्। धेनुरेव स्वार्थे कनि, धेनुका "स्याद्धेनुका करिण्यां च धेनावपि ना तु दानवविशेषे" (इति मेदिनी) इत्येकं हस्तिन्यादीनाम्। मेघजाले मेघसमूहे चाद्योगिनीभेदादावपि 'कालिका' स्यात्। कालो वर्णोऽस्त्यस्याः "अत इनिठनाविति" ठनि, ठस्येकादेशे टापि च। काल्येव स्वार्थे कनि वा कालिका "कालिका चण्डिकाभेदे कार्ष्ण्ये वृश्चिकपत्रयोः। क्रमदेय- वस्तुमूल्ये धूसरीनवमेघयोः। पटोलशाखारोमालीमांसीकाकीशिवासु च। मेघावलौ च" (इति मेदिनी) इत्येकं मेघजालादीनाम्। यातनावृत्त्योः वेदनाविवरणश्लो- कयोः कारिका स्यात्। करणम् "धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल्" इति ण्वुलि, वृद्धौ, अकादेशे, टापि अत इत्त्वे च कारिका "कारिका नटयोषिति। कृतौ विवरणश्लोके शिल्पयातनयोरपि। नपुंसकं तु कर्मादौ कारकं कर्तरि त्रिषु" (इति मेदिनी) इत्येकं यातनादीनाम्। कर्णभूषणे कर्णालंकारे, करिहस्ताङ्गुलौ गजशुण्डाग्रभागे, पद्मबीज- कोश्यां च 'कर्णिका' स्यात्। कर्णस्यालंकारः "कर्णललाटादिति" कनि, टापि "प्रत्ययस्थादिती" त्त्वे च कर्णिका "कर्णिका करिहस्ताग्रे करमध्याङ्गुलावपि। क्रमुकादिच्छटांशेऽब्जवराटे कर्णभूषणे" (इति मेदिनी) इत्येकं कर्णभूषणादी-

नाम् । अत उत्तरे खान्तेभ्यः प्राक् वक्ष्यमाणाः शब्दास्त्रिषु त्रिलिङ्ग्यां भवन्तीति। रूपिमुख्यौ वृन्दारकौ वृन्दारकपदवाच्यौ स्याताम् । प्रशस्तं वृन्दमस्य "शृङ्गवृन्दाभ्या मारकन्" इति आरकनि वृन्दारकः "वृन्दारकः सुरे पुंसि मनोज्ञश्रेष्ठयोस्त्रिषु" (इति मेदिनी) इत्येकं सुरादीनाम् । मुख्यान्यकेवलाः एके एकपदवाच्याः स्युः। एति 'इण् गतौ' आदादिकस्तस्मात्कर्तरि "इण्भीकेति" कनि एकः "एकं संख्यान्तरे श्रेष्ठे केवलेतरयोस्त्रिषु" (इति मेदिनी) इत्येकं मुख्यादीनाम् ॥ १५ । १६ ॥

मायावी, दूरसे देखनेवाला, मुँहदेखा, स्वामी का काम न करनेवाला

पु. पु.
(स्या)द्दाम्भिकः कौक्कुटिको(यश्चादूरेरितेक्षणः) ।
पु.
लालाटिकः (प्रभोर्भालदर्शी कार्याक्षमश्च यः)॥ १७ ॥

स्यादिति–दम्भनं दभ्नोतेर्भावे 'घञ्' दम्भः लोकवञ्चनाय विहितकर्मानुष्ठानं दम्भः सोऽस्त्यस्येति, तेन चरतीति वा ठकि, वृद्धौ, ठस्येकादेशे च दाम्भिकः छल-कारिणि स्यादित्येकं मायाविनः । यश्च आदूरेरितेक्षणः दूरदर्शी सः कौक्कुटिकः । कुक्कुटीं पश्यति "संज्ञायां ललाटकुक्कुट्यौ पश्यति" इति ठकि, वृद्धाविकादेशे, ईलोपे च कौक्कुटिकः स्यादित्येकं दूरदर्शिनः । यः प्रभोः स्वामिनः भालं पश्यत्येवंशीलो भालदर्शी, यश्च कार्याक्षमः स्वामिकार्यं कर्तुमशक्तः स लालाटिकः स्यात् । ललाटं पश्यति ठकि लालाटिकः "लालाटिकः प्रभोर्भालदर्शिन्याश्लेषणान्तरे । कार्याक्षमे" (इति मेदिनी) भावदर्शीति वा पाठः "लालाटिकः सदालस्यप्रभुभालनिदर्शिनि" (इत्यजयः) इत्ये-कं स्वामिभालावलोकिकार्यकरणासमर्थयोः ॥ १७ ॥

पर्वत, चूतर, कङ्कण, चक्र, सुई की नोक, छोटा वैरी, रोमाञ्च.

पु. न.
(भूभृन्नितम्बवलयचक्रेषु)कटको(ऽस्त्रियाम्) ।
पु.
(सूच्यग्रे क्षुद्रशत्रौ च लोमहर्षे च) कण्टकः॥ १८ ॥

भ्विति–भूभृत्पर्वतो नृपश्च, नितम्बः कटिपश्चाद्भागः, वलयः कङ्कणम् चक्रं रथा-ङ्गादिकम् एषु कटकः अस्त्रियां पुन्नपुंसके स्यात् । कटति, कट्यते वा कटतेः कर्तरि कर्मणि वा "क्वुन्शिल्पिसंज्ञयोः" इति क्वुनि, अकादेशे च कटकः "कटकोऽस्त्री नितम्बेऽद्रेर्दन्ति-नां दन्तमण्डले । सामुद्रलवणे राजधानीवलययोरपि" (इति मेदिनी) इत्येकं पर्वतादी-नाम् । सूच्यग्रे सूचिमुखे क्षुद्रशत्राावल्पवैरिणि, लोमहर्षे रोमाञ्चे च कण्टकः स्यात् । कण्टति 'कटि गतौ' भौवादिकस्तस्मात्कर्तरि 'ण्वुलि' अकादेशे च कण्टकः "कण्टकः क्षुद्रशत्रौ च कर्मस्थानकदोषयोः । रोमाञ्चे च द्रुमाङ्गे च कण्टको मस्करेऽपि च" (इति विश्वः) इत्येकं सूचीमुखादीनाम् ॥ १८ ॥

पकाना, बालक, हार के बीचकी मणि, अधिपति — पु. पाकौ (पक्तिशिशू) (मध्यरत्ने नेतरि) नायकः । पु.
पलंग या परिवार, वधिक, लोभी — पु. पर्य्यङ्कः(स्यात्परिकरे)(स्याद्व्याधेऽपि च)लुब्धकः१६॥ पु. १

पेति—पचनं पक्तिः, शिशुर्बालकः उभौ पाकौ पाकशब्दवाच्यौ स्याताम् । पायते, पिबति वा पाकः "अर्भकपृथुकपाका वयसि" इति साधुः "पाकः परिणतौ शिशौ - केशस्य जरसा शौक्ल्ये स्थाल्यादौ पचनेऽपि च" (इति मेदिनी) इत्येकं पचनादीनाम् । मध्यरत्ने हारमध्यमणौ, नेतरि अधिपे च नायकः स्यात् । नयति, नयतेः कर्तरि ण्वुलि वृद्धौ अकादेशे, आयादेशे च नायकः "नायको नेतरि श्रेष्ठे हारमध्यमणावपि" (इति विश्वः) इत्येकं मध्यरत्नादीनाम् । परिकरे परिजनादौ पर्य्यङ्कः स्यात् । परितोऽङ्कयते परिपूर्वकः 'अकि लक्षणे' भौवादिकस्तस्मात्कर्मणि घञि पर्यङ्कः "पल्यङ्कोमञ्च पर्यङ्कवृषीपर्यस्तिकासु च" (इति मेदिनी) इत्येकं परिजनादीनाम् । व्याधे अपि शब्दाल्लोभिनि च लुब्धकः स्यात् । लुभ्यतिस्म 'लुभ गार्ध्ये' दैवादिकस्तस्माद् "गत्यर्थेति" कर्तरि क्ते, लुब्धः स्वार्थे कनि च लुब्धकः स्यादित्येकं व्याधादीनाम् ॥ १६ ॥

समूह, पेटारी, गुरु, देश में उपजा, गांव, ढाल, मछुआ या कहार — पेटक(स्त्रिषु वृन्देऽपि) (गुरौ देश्ये च) दैशिकः । पु.
पु. खेटकौ(ग्रामफलकौ) (धीवरेऽपि च)जालिकः ॥ २० ॥ पु.

पयिति—वृन्दे समूहे अपिशब्दान्मञ्जूषायामपि पेटकस्त्रिषु त्रिलिङ्ग्यां स्यात् । पेटति, 'पिट संघाते' भौवादिकस्तस्मात्कर्तरि 'ण्वुलि' गुणे, अकादेशे च पेटकः "पेटकः, पुस्तकादीनां मञ्जूषायां कदम्बके" (इति विश्वः) इत्येकं समूहादेः । गुरावुपदेशकारिणि देश्ये देशोद्भवे च दैशिकः स्यात् । देशनम्, दिशतेर्भावे घञि देशः सोऽस्त्यस्येति. ठनि, अणि च देशेभवोवा अध्यात्मादित्वाट्ठञि वा दैशिकः स्यादित्येकं गुर्वादीनाम् । ग्राम फलकौ खेटकौ खेटकपदवाच्यौ स्याताम् । खेटति ' खिट त्रासे ' भौवादिकस्तस्मात्कर्तरि ण्वुलि, गुणे, अकादेशे च खेटकः स्यादित्येकं ग्रामादेः । धीवरेऽपि जालिकः स्यात् । जालेन चरति " चरतीति " ठकि, वृद्धौ, ठस्येकादेशे च जालिकः स्यादित्येकं धीवरादेः ॥ २० ॥

पराग, पद्मकेसर स्त्रीधन, महसूल, हिलकोरा, भाव, समूह — (पुष्परेणौ च) किञ्जल्कः शुल्को स्त्री (स्त्रीधनेऽपि च) । पु. पु.स.
(स्यात्कल्लोलेप्यु)त्कलिका वार्धकं(भाववृन्दयोः)॥२१॥ स. न.

"१–आर्द्रायामपि लुब्धकः " इत्यपि पाठः ।

किंवि—पुष्परेणौ कुसुमधूलौ चशब्दात्केसरेऽपि किञ्जल्कः स्यात् । किञ्चिज्जलति, किञ्चित्पूर्वकाद् 'जल अपवारणे' अस्माच्चौरादिकाद्बाहुलकात्कप्रत्यये, पृषोदरादित्वात् 'किञ्जल्कः' स्यादित्येकं पुष्परेणवादीनाम् । स्त्रीधने वरादर्थग्रहे, अपि शब्दाद् घट्टादिदेये च शुल्कः अस्त्री पुन्नपुंसकं स्यात् । शुल्क्यते, 'शुल अतिसर्जने' अस्मात्कर्मणि घञि शुल्कः "शुल्कं घट्टादिदेये स्याद्वरादर्थग्रहेऽस्त्रियाम्" (इति मेदिनी) इत्येकं घट्टादिदेयधनादीनाम् । कल्लोले उल्लोले, अपि शब्दादुत्कण्ठादौ च 'उत्कलिका' स्यात् । उत्कलनम्, उत्कल्यते वा उत्पूर्वकात्कलेः "कृञादिभ्यो वुन्" इति वुनि, अकादेशे, टापि, इत्वे च उत्कलिका "उत्कलिका तु हेलायां तरङ्गोत्कण्ठयोरपि" (इति कोषान्तरम्) इत्येकं कल्लोलादीनाम् । भाववृन्दयोः भावसमूहयोर्वाचकं वार्धकं स्यात् । वृद्धानां समूहः "वृद्धाच्च" इति वुञि, वृद्धौ, अकादेशे च वार्धकम् "वार्धकं वृद्धसंघाते वृद्धत्वे वृद्धकर्मणि" (इति विश्वः) वृद्धसमुदाये, वृद्धत्वे, वृद्धकर्मणि च 'वार्धकम्' स्यादित्येकं भाववृन्दयोः ॥ २१ ॥

हथिनी, वेश्या बालक, विदारक, अन्ध, घमण्ड पत्थर काटने का औज़ार

स. पु.
(करिण्यां) चापि गणिका दारकौ (बालभेदकौ) ।
पु. पु.
(अन्धेऽप्य) नेडमूकः स्याट्टङ्कौ (दर्पाश्मदारणौ) ॥ २२ ॥

इति कान्तवर्गः ॥

केति—करिण्यां हस्तिन्याम्, अपिशब्दाद्यूथिकावेश्यादौ च गणिका स्यात् । गणः समूहोऽस्त्यस्या भर्तृत्वेन, ठनि, गणयतीति विग्रहे तु ण्वुलि, अकादेशे टापि, इत्वे च गणिका—"गणिका यूथी-वेश्येभी-तर्कारीषु ना तु दैवज्ञे" (इति मेदिनी) इत्येकं करिण्यादीनाम् । बालभेदकौ बालः अर्भकः भेदको दारकश्च उभौ दारकौ दारकपदवाच्यौ स्याताम् । दृणाति, दारयति वा ण्वुलि, वृद्धौ, अकादेशे च दारकः, द्वित्वे दारकावित्येकमर्भकभेदकयोः । अन्धे लोचनरहिते, अपिशब्दाच्छठे, वाक्श्रुतिवर्जिते च अनेडमूकः स्यात् । नास्ति एडमूकोऽस्मादनेडमूकः "त्रिलिङ्गोऽनेडमूकः स्याच्छठे वाक्श्रुतिवर्जिते" (इति रभसः) इत्येकमन्धादीनाम् । दर्पाश्मदारणौ गर्वग्रावभेदकौ टङ्कौ टङ्कपदवाच्यौ स्याताम् । टङ्कयति, "टकि बन्धे" अस्माच्चौरादिकात्कर्तरि पचाद्यचि टङ्कः, द्वित्वे टङ्कौ स्तः "टङ्को नीलकपित्थे च खनित्रे टङ्कनेऽस्त्रियाम् । "जङ्घायां स्त्री" पुमान्कोपे कोषासिग्रावदारणे" (इति मेदिनी) इत्येकं दर्पादीनाम् ॥ २२ ॥

इति कान्तवर्गविवरणम् ॥

अथ खान्ताः ।

शोभा, किरण, ज्वाला, भौंरा, बाण, निधिभेद, भाल की हड्डी, शङ्ख, इन्द्रियादि

पु. पु.
मयूख (स्त्विट्करज्वालास्व) (लिबाणौ) शिलीमुखौ ।
पु. न.
शङ्खो (निधौ ललाटास्थ्नि कम्बौ न स्त्री) (न्द्रियेपि) खम् २३

मेति–त्वेषणं त्विट् कान्तिः, करः किरणः, ज्वाला अग्निशिखा-एष्वर्थेषु मयूखः स्यात् । मिमीते ‘ माङ्माने ’ जौहोत्यादिकस्तस्मात्कर्तरि “ माङऊखोमयच ” इति ऊखे, माङोमयादेशे च मयूखः “ मयूखः किरणेऽपि च । ज्वालायामपि शोभायाम् ” (इति मेदिनी) इत्येकं त्विडादीनाम् । अलिर्भ्रमरः, बाणः शायकः उभौ शिलीमुखौ स्याताम् । शिली शल्यं मुखे यस्येति शिलीमुखः स्यादित्येकं भ्रमरबाणयोः । निधौ शेवधौ ललाटास्थ्नि भालास्थनि, कम्बौ शङ्खे कङ्कणे च शङ्खः स्त्री न स्यात् । शाम्यत्यनेन शाम्यतेः करणे “ शमेः खः ” इति ‘खे’ दैत्यानां शं सुखं खनति “ अन्येभ्योऽपीति ” डे वा शङ्खः “ शङ्खः कम्बौ न योषिन्ना भालास्थ्नि निधिभिन्नखे ” (इति मेदिनी) इत्येकं निध्यादीनाम् । इन्द्रिये अपिशब्दात्क्षेत्रादावपि ‘ खम् ’ स्यात् । खनति, खनतेः कर्तरि ‘ अन्येभ्योऽपीति ’ डे खम् “ खमिन्द्रिये पुरे क्षेत्रे शून्ये बिन्दौ विहायसि । संवेदने देवलोके शर्मण्यपि नपुंसकम् ” (इति मेदिनी) इत्येकमिन्द्रियादीनाम् ॥ २३ ॥

किरण,ज्वाला, चोटी आदि पर्वत, वृक्ष, वायु, बाण, शर, सूर्य, पक्षी.	(घृणिज्वाले अपि) शिखे (स्त्री.) (शैलवृक्षौ) नगावगौ (पु.)(पु.)। आशुगौ (पु.) (वायुविशिखौ) (शरार्कविहगाः) खगाः (पु.)॥ २४ ॥

घ्रिति–घृणिः किरणः- ज्वाला अग्निशिखा उभे शिखे शिखापदवाच्ये स्याताम् । अपिशब्दाच्छाखादयश्च शिखापदवाच्याः स्युः । शेते “ शीङो ह्रस्वश्च ” इति खे, ह्रस्वे, टापि च शिखा “ शिखाशाखावर्हिचूडालाङ्गलिक्यग्रमात्रके । चूडामात्रे शिफायां च ज्वालायां प्रपदेऽपि च ” (इति मेदिनी) इत्येकं किरणादीनाम् (इति खान्ताः) अथ गान्ता व्याख्यायन्ते–शैलवृक्षौ पर्वतपादपौ नगौ, अगौ च स्याताम् । न गच्छति नञ्पूर्वकाद्गच्छतेः कर्तरि “ अन्येभ्योऽपीति ” डे “ नगोऽप्राणिष्वन्यतरस्याम् ” इति नञि प्रकृतिभूते च नगः “ नगो महीरुहे शैले भास्करे पवनाशने ” (इति हैमः) “नलोपो नञः” इति नस्य लोपे तु अगः “अगः स्यान्नगवत्तरौ । शैले सरीसृपे भानौ ” इति द्वे शैलवृक्षादीनाम् । वायुविशिखौ वातबाणौ आशुगौ स्याताम् । आशु गच्छति, “ अन्येष्वपीति ” डे आशुगः स्यादित्येकं वाय्वादीनाम् । शरो बाणः, अर्कः, सूर्यः, विहगः पक्षी एते खगाः खगपदवाच्याः स्युः । खे गच्छति “ अन्येष्वपीति ” डे खगः “ खगः सूर्ये ग्रहे देवे मार्गणे च विहंगमे ” (इति मेदिनी) इत्येकं बाणादीनाम् ॥२४॥

पक्षी, सूर्य, पांखी, सुपारी, समूह, हरिण, मृगशिर,ढूंढना, प्रवाह, जोरसे चलना.	पतङ्गौ (पु.) (पक्षिसूर्यौ च) पूगः (पु.) (क्रमुकवृन्दयोः) । (पशवोऽपि) मृगा (पु.) वेगः (पु.) (प्रवाहजवयोरपि) ॥ २५ ॥

पेति-पक्षिसूर्यौ विहगादित्यौ पतङ्गौ स्याताम् । चशब्दाच्छलभादयोऽपि पतङ्गाः स्युः । पतति, पततेः कर्तरि "पतेरङ्गच् पक्षिणि" इति अङ्गचि पतङ्गः "पतङ्गः शलभे शालीप्रभेदे पक्षिसूर्ययोः । क्लीबं सूते" (इति मेदिनी) इत्येकं विहंगमादीनाम् । क्रमुकवृन्दयोः पूगः स्यात् । पुनाति, पूयते मुखमनेनेति वा पुनातेः कर्तरि करणे वा "छापूखडिभ्यः कित्" इति गनि पूगः स्यादित्येकं पूगसंघयोः । पशवो वृषादयः अपिशब्दात्कुरङ्गादयोऽपि मृगाः मृगपदवाच्याः स्युः । मृग्यते 'मृग अन्वेषणे' चुराद्यदन्तात्कर्मणि घञि मृगः "मृगः पशौ कुरङ्गे च करिनक्षत्रभेदयोः । अन्वेषणायां याच्ञायां मृगी तु, वनितान्तरे" (इति मेदिनी) इत्येकं पशूनाम् । प्रवाहजवयोः अपिशब्दाद्रेतः किम्पाचयोरपि वेगः स्यात् । वेजनम् "ओविजी भयचलनयोः" अस्माद्भावे घञि, गुणे कुत्वे च वेगः "वेगो रयप्रवाहयोः । रेतः किम्पाचयोश्चापि" (इति हैमः) इत्येकं प्रवाहादीनाम् ॥ २५ ॥

फूलकी धूलि, गन्धचूर्ण धूलि, हाथी आदि, तिलक, नेत्रप्रान्त आदि.

पु.
परागः (कौसुमे रेणौ स्नानीयादौ रजस्यपि) ।
पु. पु. पु.
(गजेऽपि) नागमातङ्गावपाङ्ग (स्तिलकेऽपि च) ॥२६॥

पेति-कौसुमे रेणौ, पुष्पधूलौ, स्नानीयादौ, रजसि अपिशब्दादुपरागचन्दनादावपि परागः स्यात् । परागच्छति "अन्येष्वपीति" डे परागः "परागः कौसुमे रेणौ धूलिस्नानीययोरपि । गिरिप्रभेदे विख्यातावुपरागे च चन्दने" (इति मेदिनी) इत्येकं पुष्पधूल्यादीनाम् । गजे हस्तिनि अपिशब्दात्क्रूराचारितोयदादावपि नागमातङ्गौ स्याताम् । न अगः नागः "नागं नपुंसकं रङ्गे सीसके करणान्तरे । नागः पन्नगमातङ्गक्रूराचारिषु तोयदे । नागकेसरपुंनागनागदन्तकमुस्तके । देहानिलप्रभेदे च श्रेष्ठे स्यादुत्तरः स्थितः" (इति मेदिनी) मतङ्गस्यायम् "तस्येदम्" इत्यणि वृद्धौ, अलोपे च मातङ्गः "मातङ्गः श्वपचे गजे" (इति मेदिनी) इति द्वे गजादीनाम् । तिलके अपि शब्दान्नेत्रप्रान्तादावपि अपाङ्गः स्यात् । अपगतोऽङ्गात् "निरादयः" इति समासे अपाङ्गः "अपाङ्गो नयनस्यान्ते स्याच्चित्रकप्रधानयोः" (इत्यजयः) इत्येकं तिलकादीनाम् ॥ २६ ॥

स्वभाव, त्याग, निश्चय, अध्याय, सृष्टि, कवच, उपाय, ध्यान, संगति, युक्ति.

पु.
सर्गः (स्वभावनिर्मोक्षनिश्चयाध्यायसृष्टिषु) ।
पु.
योगः (संनहनोपायध्यानसंगतियुक्तिषु) ॥ २७ ॥

सेति-स्वभावः, निर्मोक्षस्त्यागः-मोक्षाभावो वा निश्चयः, अध्यायः, सृष्टिश्च एषु सर्गः स्यात् । सृज्यते 'सृज विसर्गे' दैवादिकस्तस्मात्कर्मणि 'घञि' गुणे, कुत्वे च सर्गः "सर्गस्तु निश्चयाध्यायमोहोत्साहात्मसृष्टिषु" (इति मेदिनी) इत्येकं स्वभावादीनाम् । संनहनं कवचम्, उपायः सामादिः, ध्यानं चिन्तनम्, संगतिः

संगमः, युक्तिश्च एष्वर्थेषु योगः स्यात् । योजनम् 'युज् समाधौ' दैवादिकः' 'युजिर् योगे' रौधादिकश्च अस्माद्भावे घञि, गुणे, कुत्वे च योगः "योगोऽपूर्वार्थसंप्राप्तौ संगतिध्यानयुक्तिषु । वपुःस्थैर्यप्रयोगे च विष्कुम्भादिषु भेषजे । विश्रब्धघातके द्रव्योपायसंनहनेष्वपि । कार्मणेऽपि च (इति मेदिनी) इत्येकं कवचादीनाम् ॥ २७ ॥

सुख,स्त्री आदि का पालन, साँप का फन, देह, पपीहा, हरिण, विचित्र रंग.

पु.

भोगः (सुखेस्त्र्यादिभृतावहेश्चफणकाययोः)

पु.

(चातके हरिणे पुंसि) सारङ्गः (शबले त्रिषु) ॥ २८ ॥

भवेति–सुखे, स्त्र्यादिभृतौ, अहेः सर्पस्य फणकाययोश्च भोगः स्यात् । भोजनम् भुनक्तेर्भुजतेर्वा भावे घञि, गुणे, कुत्वे च भोगः "भोगः सुखे धने पुंसि (चाहेः) शरीरफणयोर्मतः । पालनेऽभ्यवहारे च योषिदादिभृतावपि " (इति मेदिनी) भृतिर्भाडिः आदिना हस्त्यश्वादिकर्मकाराणां च भृतिः " पालनेऽभ्यवहारे च निर्वेशे पण्ययोषिताम् (इति विश्वः) इत्येकं सुखादीनाम् । चातके हरिणे च सारङ्गः पुंसि स्यात् । शबले त्रिषु त्रिलिङ्ग्यां स्यात् । सारमङ्गं यस्य, शकन्ध्वादिः सारं गच्छति–"गमेःसुपि वाच्यः" इति खचि (खच्चडिद्वावाच्यः) इति डित्वाट्टिलोपे च, सहारङ्गेणेति वा सारङ्गः " सारङ्गः " पुंसि हरिणे चातके च मतङ्गजे । शबले त्रिषु (इति मेदिनी) इत्येकं चातकादीनाम् ॥ २८ ॥

वानर, मेढक, सारथी, शाप, अनादर, जुवा आदि, जोड़ा, सत्ययुगादि.

पु. पु.

(कपौ च) प्लवगः (शापे) त्वभिषङ्गः (पराभवे) ।

पु. न.

(यानाद्यङ्गे) युगः (पुंसि) युगं (युग्मे कृतादिषु) ॥ २९ ॥

केति–कपौ वानरे चशब्दाद्भेकसारथ्यावावपि प्लवगः स्यात् । प्लवेन गच्छति, 'अन्येष्वपीति डे' टिलोपे च प्लवगः "प्लवगो वानरे भेके सारथौ चोष्णदीधितेः" (इति मेदिनी) इत्येकं वानरादीनाम् । शापे आक्रोशे, पराभवे तिरस्कारे च अभिषङ्गः स्यात् । अभिषञ्जनम् अभिपूर्वकः 'षञ्ज सङ्गे' भौवादिकस्तस्माद्भावे घञि "उपसर्गादिति" षत्वे, कुत्वे च अभिषङ्गः " अभिषङ्गः पुंलिङ्गः पराभवाक्रोशशपथेषु " (इति मेदिनी) इत्येकं शापादीनाम् । यानाद्यङ्गे यानाद्यवयवे युगः पुंसि स्यात् । युग्मे युगले कृतादिषु कृत, त्रेता, द्वापरादिषु आदिना हस्तचतुष्कवृद्ध्यौषधादावपि युगं क्लीबे स्यात् । योजनम्, युज्यते वा युनक्तेर्भावे कर्मणि वा घञि, संज्ञापूर्वकत्वात्तद्वहति रथयुगेति निपातनाद्वा गुणाभावे, कुत्वे च युगः " युगो रथे हलाद्यङ्गे न द्वयोस्तु कृतादिषु । युग्मे हस्तचतुष्केऽपि वृद्धिनामौषधेऽपि च " (इति मेदिनी) इत्येकं रथहलाद्यङ्गादीनाम् ॥ २९ ॥

स्वर्ग, बाण, गौ,बैल आदि, चिह्न, मूत्रेन्द्रिय आदि. (स्वर्गेषुपशुवाग्वज्रदिङ्नेत्रघृणिभूजले ।
पु. स्त्र. न.
लक्ष्यदृष्ट्या स्त्रियां पुंसि) गौर्लिङ्गं (चिह्नशेफसोः) ॥ ३० ॥

स्वरिति—स्वर्गो नाकः, इषुर्बाणः, पशवो वृषादयः, वाग् वाणी, वज्रं कुलिशम्, दिक् दिशा, नेत्रं लोचनम्, घृणिः किरणः, भूर्भूमिः जलं पानीयम् एषु अर्थेषु गौः लक्ष्यदृष्ट्या प्रयोगानुसारेण स्त्रियां पुंसि च स्यात्। गच्छति, गम्यतेऽनेनेति वा गमेः कर्तरि, कर्मणि, करणे वा 'गमेर्डोरिति' डो प्रत्यये गौः "गौर्नादित्ये वलीवर्दे किरणक्रतुभेदयोः । स्त्री तु स्याद्दिशि भारत्यां भूमौ च सुरभावपि । नृस्त्रियोः स्वर्गवज्राम्बुरश्मिदृग्बाणलोमसु" (इति केशवः) इत्येकं स्वर्गादीनाम् । चिह्नं लक्ष्म, शेफो मेहनम् उभयोरर्थे लिङ्गं स्यात्। लिङ्ग्यतेऽनेन "लिगि गतौ" भौवादिकस्तस्मात्करणे "हलश्च" इति घञि, नुमागमे च लिङ्गम् "लिङ्गं चिह्नेऽनुमाने च सांख्योक्तप्रकृतावपि । शिवमूर्तिविशेषे च मेहनेऽपि नपुंसकम्" (इति मेदिनी) इत्येकं चिह्नादेः ॥ ३० ॥

न. न.
स्वामी, शिखर आदि, मस्तक, योनि आदि श्रृङ्गं (प्राधान्यसान्वोश्च) वराङ्गं (मूर्धगुह्ययोः) ।
न.
संपदा, अभिलाषा आदि. भगं (श्रीकाममाहात्म्यवीर्ययत्नार्ककीर्तिषु) ॥ ३१ ॥

इति गान्तवर्गः ।

श्रृङ्गमिति—प्राधान्यसान्वोः प्रभुत्वशिखरयोः चशब्दाच्चिह्नक्रीडाम्बुयन्त्रकादावपि श्रृङ्गं स्यात्। शृणाति 'शॄ हिंसायाम्' क्रैयादिकस्तस्मात्कर्तरि "शृणातेर्ह्रस्वश्च" इति गनि, नुटि च श्रृङ्गम् "श्रृङ्गं प्रभुत्वे शिखरे चिह्ने क्रीडाम्बुयन्त्रके । विषाणोत्कर्षयोश्चाथ श्रृङ्गः स्यात्कूर्चशीर्षके । स्त्री विषायां स्वर्णमीनभेदयोर्ऋषभौषधौ" (इति मेदिनी) इत्येकं प्राधान्यादीनाम् । मूर्धगुह्ययोः मस्तकयोन्योः वरं च तदङ्गं चेति वराङ्गं स्यात् "वराङ्गं योनिमातङ्गमस्तकेषु गुडत्वचि" (इति मेदिनी) इत्येकं मूर्धादीनाम्। श्रीः संपत्तिः शोभा च, कामोऽभिलाषः, माहात्म्यमैश्वर्यम्, वीर्यं पराक्रमः, यत्नः प्रयत्नः, अर्कः सूर्यः, कीर्तिर्यशश्च एष्वर्थेषु भगं स्यात्। भज्यते-भजतेः कर्मणि 'पुंसीति' 'खनोघचेति' वा घे, कुत्वे च भगम् "भगं श्रीयोनिवीर्येच्छाज्ञानवैराग्यकीर्तिषु । माहात्म्यैश्वर्ययत्नेषु धर्मे मोक्षेऽथ ना रवौ" (इति मेदिनी) इत्येकं संपदादीनाम् ॥ ३१ ॥

इति गान्तवर्गः ।

अथ घान्ताः ।

पु. पु.
मारना, अस्त्र, समूह, जल का वेग,मोल, पूजा का जल, पाप, दुःख, शिकार आदि. परिघः (परिघातेऽस्त्रेऽ)प्योघो (वृन्देऽम्भसां रये) ।
पु. न.
(मूल्ये पूजाविधा) वर्घोऽ(होदुःखव्यसनेष्व)घम् ॥ ३२ ॥

परीति–परिघाते, अस्त्रे अस्त्रविशेषे, अपिशब्दाद् योगार्गलयोरपि परिघः स्यात् । परिहननम्, परिहन्यतेऽनेनेति वा हन्तेर्भावे करणे वा “परीघः” इत्यपि, घा देशे च परिघः “परिघो योगभेदेऽस्त्रविशेषेऽर्गलघातयोः” (इति मेदिनी) इत्येकं परिघातादीनाम् । “परेश्चघाङ्कयोः” इति लत्वेऽपि पलिघः “पलिघः काचकलशे घटे प्राकारगोपुरे” (इति हैमः) इत्येकं काचकलशादीनाम् । वृन्दे समूहे, अम्भसां जलानां रये वेगे ओघः स्यात् । आऊह्यतेऽनेन आङ्पूर्वकाद् ‘ऊह वितर्के’ अस्मात्करणे “हलश्च” इति घञि गुणे, न्यङ्कादित्वात्कुत्वे च ओघः “ओघो वेगे-जलस्य च । वृन्दे परम्परायां च द्रुतनृत्योपदेशयोः” (इति मेदिनी) इत्येकं समूहादीनाम् । मूल्ये, पूजाविधौ च अर्घः स्यात् । अर्ह्यतेऽनेन ‘अर्ह पूजायाम्’ भौवादिकस्तस्मात्करणे “हलश्च” इति घञि न्यङ्क्वादित्वात्कुत्वे च अर्घः स्यादित्येकं मूल्यादेः । अंहः पापम्, दुःखं जन्मजरामरणादिकम्, व्यसनं मृगयाद्यूतादिकम् एषु अघं स्यात् । अङ्घ्यतेऽनेन “अघि गत्याक्षेपे” भौवादिकस्तस्मात्करणे घञि, “अनित्यमागमशासनमिति” नुमोऽभावे च ‘अघं’ स्यादित्येकं पापादीनाम् ॥ ३२ ॥

इष्ट, अल्प, सिकहर या छींका, काच, नेत्ररोग, विपरीत, बड़ाई, ठगना, अग्नि, आषाढ, मन्त्री आदि.

(त्रिष्विष्टेऽल्पे) लघुः काचाः (शिक्यमृद्भेददृग्रुजः) ।
(विपर्यासे विस्तरे च) प्रपञ्चः (पावके) शुचिः ॥ ३३ ॥
(मास्यमात्ये चात्युपधे पुंसि मेध्ये सिते त्रिषु) ।

(पु. above काचाः, पु. above शिक्य…, पु. above प्रपञ्चः, पु. above शुचिः)

त्रिष्विति–इष्टे मनोज्ञे, अल्पे च लघुः त्रिषु त्रिलिङ्ग्यां स्यात् । लङ्घ्यते ‘लघि गतौ’ भौवादिकस्तस्मात्कर्मणि “लघिवंह्यो र्नलोपश्च” इत्युप्रत्यये नलोपे च लघुः “कृष्णागुरुणि शीघ्रे च लघु क्लीबेऽगुरौ त्रिषु । निःसारे च मनोज्ञे च पृक्कायां च लघुः स्त्रियाम्” (इति रभसः) इत्येकमिष्टादीनाम् ’ (इति घान्ताः) अथ चान्ता व्याख्यायन्ते–शिक्यं सिकहराख्यम्, मृद्भेदो मृदन्तरम्, दृग्रुक् नेत्ररोगः एते काचाः काचपदवाच्याः स्युः । काच्यतेऽनेन ‘कच बन्धे’ भौवादिकस्तस्मात्करणे घञि “नकादेः” इति कुत्वाभावे च णिजन्तात्पचाद्यचि वा काचः “काचः शिक्ये मणौ नेत्ररोगभेदे मृदन्तरे” (इति मेदिनी) इत्येकं शिक्यादीनाम् । विपर्यासे विपर्यये, विस्तारे, चशब्दात्संचयप्रतारणयोरपि प्रपञ्चः स्यात् । प्रपञ्च्यते प्रपूर्वकः ‘पचि व्यक्तीकरणे’ भौवादिकस्तस्मात्पचाद्यचि, नुमि, अनुस्वारे, परसवर्णे च प्रपञ्चः “प्रपञ्चः संचयेऽपि स्याद्विस्तरे च प्रतारणे” (इति मेदिनी) इत्येकं विपर्यादीनाम् । पावके अनले, मासि आषाढमासे उपधामुत्कोचमतिक्रान्तेऽमात्ये च शुचिः पुंसि स्यात् । मेध्ये पूते, सिते धवले च त्रिषु त्रिलिङ्ग्यां स्यात् । शोचत्यनेन, शोचतेः करणे “इगुपधात्कित्” इति इनि, कित्त्वाद् गुणाभावे च शुचिः “शुचिर्ग्रीष्माग्निश्रृङ्गारे

ष्वाषाढे शुद्धमन्त्रिणि । ज्येष्ठे च पुंसि धवले शुद्धेऽनुपहते त्रिपु" (इति मेदिनी) इत्येकं पावकादीनाम् ॥ ३३ । ३ ॥

क्रोधेच्छा, अभिलाषा किरण आदि. स. (अभिष्वङ्गे स्पृहायां च गभस्तौ च) रुचिः (स्त्रियाम्) ॥ ३४ ॥

इति चान्ताः ।

अभीति—अभिष्वङ्गे क्रोधेच्छायां स्पृहायामत्यासक्तौ, गभस्तौ किरणे चशब्दात्प्रकाशशोभयोरपि रुचिः स्त्रियां स्यात् । रोचते 'रुच दीप्तावभिप्रीतौ च' भौवादिकस्तस्मात्कर्तरि "इगुपधात्कित्" इतीनि, कित्त्वाद् गुणाभावे च रुचिः "रुचिः स्त्रीदीप्तिशोभायामभिष्वङ्गाभिलाषयोः" (इति मेदिनी) इत्येकं क्रोधेच्छादीनाम् ॥ ३४ ॥

इति चान्ताः ।

अथ छान्ताः ।

हर्षित, रीछ, स्फटिक, पल्लव, हार, पहिरनेके कपड़े का छोर, नाव, जल का किनारा.

पु. पु.स.न. (प्रसन्ने भल्लुके) ऽप्यच्छो गुच्छः (स्तवकहारयोः) ।
पु. (परिधानाञ्चले) कच्छो (जलप्रान्ते त्रिलिङ्गकः) ॥ ३५ ॥

प्रेति—प्रसन्ने आनन्दिते भल्लुके ऋक्षे अपिशब्दात्स्फटिकामलयोरपि अच्छः स्यात् । न च्छ्यति दृष्टिम् "सुपीति" के, न च्छाद्यते "अन्येष्वपीति" डे वा अच्छः "अच्छो भल्लूके स्फटिकेऽमलेऽच्छाभिमुखेऽव्ययम् (इति हैमः) इत्येकं प्रसन्नादीनाम् । स्तवकहारयोः गुच्छः स्यात् । गवनम् 'गुङ् शब्दे' भौवादिकस्तस्मात्संपदादित्वात्किपि, तुकि च 'गुत्' तां छ्यतीति "आतोऽनुपेति" के आलोपे च गुच्छः "स्याद् गुच्छः स्तवकेस्तम्बे हारभेदकलापयोः" (इति मेदिनी) इत्येकं स्तवकादीनाम् । परिधानाञ्चले परिधानीयवस्त्रप्रान्ते 'कच्छः' पुंसि, जलप्रान्ते तु त्रिलिङ्गकः स्यात् । कं जलं छ्यति परिच्छिनत्ति कपूर्वकः "छो छेदने" दैवादिकस्तस्मात्कर्तरि "आतोऽनुपेति" के, आलोपे च कच्छः "कच्छो द्रुभेदे नौकाङ्गेऽनूपप्राये तटेऽपि च । कच्छास्तु देशे, कच्छास्यात्परिधानापराञ्चले । चीर्यां वराह्याम्" (इति हैमः) इत्येकं परिधानाञ्चलादीनाम् ॥ ३५ ॥

इति छान्ताः ।

अथ जान्ताः ।

मयूर, गरुड, नेवला, दाँत, ब्राह्मण, पक्षी, विष्णु, शिव, बकरा आदि गौका स्थान, मार्ग, समूह.

पु. पु. (केकिताक्ष्यौं) वहिभुजौ (दन्तविप्राण्डजा) द्विजाः ।
पु. पु. अजा (विष्णुहरच्छागा) (गोष्ठाध्वनिवहा) व्रजाः ॥ ३६ ॥

कयिति-केकी मयूरः, तार्क्ष्यो गरुडो नकुलश्च उभौ अहिभुजौ अहिभुक्पदवाच्यौ स्याताम् । अहिं भुङ्क्ते अहिपूर्वको 'भुज पालनाऽभ्यवहारयोः' रौधादिकस्तस्मात् "क्विप् चेति" क्विपि, अहिभुक् स्यादित्येकं मयूरादीनाम् । दन्ता दशनाः, विप्रा ब्राह्मणाः, अण्डजाः पक्षिणश्च एते द्विजाः द्विजपदवाच्याः स्युः । द्विर्जायते द्विःपूर्वको 'जनी-प्रादुर्भावे' दैवादिकस्तस्मात् "अन्येष्वपीति" डे, डित्त्वाट्टिलोपे च द्विजः "जन्मना जायते शूद्रः कर्मणा द्विज उच्यते" (इत्याद्यभियुक्तोक्तेः) तथा च "द्विजः स्याद्ब्राह्मणक्षत्रवैश्यदन्ताण्डजेषु ना । द्विजा भार्ग्यां हरेणौ च" (इति मेदिनी) इत्येकं दशनादीनाम् । विष्णुर्नारायणः, हरः शिवः, छागो बर्करः, एते अजाः अजपदवाच्याः स्युः । न जायते "अन्येष्वपीति" डे, अजतीति विग्रहे तु पचाद्यचि वा, बहुलं तणीति भाष्यस्थवार्तिकेन, व्यादेशाभावे च अजः "अजो हरौ हरे कामे विधौ छागे रघोःसुते" (इति विश्वः) इत्येकं हरिहरादीनाम् । गोष्ठं गोस्थानकम्, अध्वा मार्गः, निवहः समूहश्च एते व्रजाः व्रजपदवाच्याः स्युः । व्रजति, व्रजेः कर्तरि पचाद्यचि, व्रजत्यस्मिन्निति विग्रहे तु "गोचरसंचरेति" घान्ते निपातिते वा व्रजः "व्रजो गोष्ठाध्ववृन्देषु" (इति मेदिनी) इत्येकं गोष्ठादीनाम् ॥ ३६ ॥

बुद्ध, यमराज, युधिष्ठिर, हाथी-दाँत, सघनवन, खेत, नगर का द्वार, उत्तम स्त्री.

पु. **धर्मराजौ (जिनयमौ)** पु. **कुञ्जो (दन्तेऽपि न स्त्रियाम्)**

न. **बलजे (क्षेत्रपूर्द्वारे)** स. **बलजा (वल्गुदर्शना) ॥ ३७ ॥**

धेति–जिनो बुद्धः, यमो यमराजः उभौ धर्मराजौ धर्मराजपदवाच्यौ स्याताम् । धर्मेण राजति, पचाद्यचि, धर्मस्य राजा, धर्मश्चासौ राजाचेति वा "राजाहः सखिभ्यष्टच्" इति टचि धर्मराजः "धर्मराजो यमे बुद्धे युधिष्ठिरनृपे पुमान्" (इति मेदिनी) इत्येकं बुद्धादीनाम् । दन्ते दन्तिनां दन्ते अपिशब्दाद्ध्वनौ निकुञ्जेऽपि कुञ्जः स्त्रियां न स्यात् । कौ जायते "सप्तम्यां जनेर्डः"–इति डे, पृषोदरादित्वान्नुमागमे च कुञ्जः "कुञ्जोऽस्त्रियां निकुञ्जेऽपि हनौ दन्तेऽपि दन्तिनाम्" (इति मेदिनी) इत्येकं गजदन्तादीनाम् । क्षेत्रं धान्यक्षेत्रम्, पूर्द्वारं गोपुरम् उभे बलजे बलजपदवाच्ये स्याताम् । बले जातम् "सप्तम्यामिति" जनेर्डे, टिलोपे च बलजम् "बलजं गोपुरे क्षेत्रे सस्यसंगरयोरपि" (इति मेदिनी) इत्येकं क्षेत्रादीनाम् । वल्गु मनोहरं दर्शनं यस्या वल्गुदर्शना वराऽबला बलजा स्यात् । बले जाता "सप्तम्यामिति" डे, टिलोपे, टापि च बलजा "बलजा वरयोषायां यूथ्याम्" (इति मेदिनी) इत्येकं वरयोषादीनाम् ॥ ३७ ॥

१–"जन्मना जायते शूद्रः संस्काराद्द्विज उच्यते । वेदाभ्यासाद्भवेद्विप्रो ब्रह्म जानाति ब्राह्मणः"(इति स्मृत्यन्तरम्) ॥

समभूभाग, संग्राम, पुत्र, कन्या, रैयत, शङ्ख, चन्द्रमा, धन्वन्तरि, कमल आदि अपने, नित्य.

स. स.
(समक्ष्मांशे रणे)प्याजिः प्रजा (स्यात्संततौ जने)।
पु. न.
अब्जौ (शङ्खशशाङ्कौ च) (स्वके नित्ये) निजं (त्रिषु) ३८

इति जान्ताः ॥

सेति–समक्ष्मांशे समभूभागे रणे संग्रामेऽपि आजिः स्यात्, अजन्त्यस्याम् 'अज गतौ' भौवादिकस्तस्मादाधारे "अज्यतिभ्यां च" इतीणि, वृद्धौ च आजिः "अथाजिः स्त्री समभूमौ च संग्रामे" (इति मेदिनी) इत्येकं समभूभागादीनाम् । संततौ संताने जने लोके च प्रजा स्यात् । प्रजायते, प्रपूर्वको 'जनी प्रादुर्भावे' दैवादिकस्तस्मात्कर्तरि "उपसर्गे च संज्ञायाम्" इति डे, टापि च प्रजा स्यादित्येकं सन्तानादीनाम् । शङ्खः कम्बुः, शशाङ्कश्चन्द्रः उभौ अब्जौ अब्जपदवाच्यौ स्याताम् । च शब्दान्निचुलादयोऽप्यब्जाः स्युः । 'अप्सु जायते' "सप्तम्यां जनेर्डः" इति डे, जस्त्वे च अब्जः "अब्जोऽस्त्री शङ्खे ना निचुले धन्वन्तरौ च हिमकिरणे । क्लीबं पद्मे" (इति मेदिनी) इत्येकं शङ्खादीनाम् । स्वके स्वकीये, आत्मीये, नित्ये चिरस्थायिनि च 'निजं' त्रिषु त्रिलिङ्ग्यां स्यात् । निजायते निपूर्वकाज्जनेः "उपसर्गे च" इति डे, निजं स्यादित्येकमात्मीयादीनाम् ॥ ३८ ॥

इति जान्ताः ॥

अथ ञान्ताः ।

आत्मा, प्रवीण, बुद्धि, नाम, हाथ आदि से अर्थ बतलाना, गायत्री, सूर्यपत्नी.

पु.
(पुंस्यात्मनि प्रवीणे च) क्षेत्रज्ञो (वाच्यलिङ्गकः)।
स.
संज्ञा (स्याच्चेतनानामहस्ताद्यैश्चार्थसूचना) ॥ ३९ ॥

पुमिति–आत्मनि क्षेत्रज्ञः पुंसि स्यात् । प्रवीणे च वाच्यलिङ्गकः स्यात् । क्षेत्रं जानाति उपपदसमासे 'ज्ञा अवबोधने' क्रैयादिकस्तस्मात्कर्तरि "आतोऽनुपसर्गे कः" इति के आलोपे च क्षेत्रज्ञः स्यादित्येकमात्मादीनाम् । चेतना बुद्धिः, नाम अभिधानम्, हस्ताद्यैः पाणिभ्रुकुटिलोचनाद्यैः अर्थस्य सूचना च एते संज्ञापदवाच्याः स्युः । संज्ञानम्, संपूर्वकाज्ज्ञानातेर्भावे "आतश्चोपसर्गे" इत्यङि, आलोपे च संज्ञा स्यात् । "संज्ञा नामनि गायत्र्यां चेतनारवियोषितोः । अर्थस्य सूचनायां च हस्ताद्यैरपि योषिति" (इति मेदिनी) इत्येकं चेतनादीनाम् ॥ ३९ ॥

वैद्य, पण्डित या प्राज्ञ विद्वान्, बुध.

पु. पु.
दोषज्ञौ (वैद्यविद्वांसौ) ज्ञो (विद्वान्सोमजोऽपि च)॥४०॥

इति ञान्ताः ॥

१–संग्रामे यथा "तिष्ठाम्याजौ स्थिरो भव" (इति मार्कण्डेयः) ॥

दविति—वैद्यश्चिकित्सकः, विद्वान्प्राज्ञः पण्डितश्च उभौ दोषज्ञौ दोषज्ञपदवाच्यौ स्याताम्। दोषं जानातीति दोषपूर्वकाज्जानातेः कर्तरि " आतोऽनुपसर्गे कः " इति के, आलोपे च दोषज्ञः स्यादित्येकं वैद्यादेः। विद्वानध्यात्मवेदकः सोमजश्चन्द्रजः अपिशब्दाद् ब्रह्मा च ज्ञः स्यात्। जानाति, जानातेः कर्तरि " इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः " इति के, आलोपे च ज्ञः "ज्ञो ब्रह्मा–बुध–विद्वत्सु" (इति मेदिनी) इत्येकं प्राज्ञादीनाम्॥ ४०॥

इति ञान्ताः॥

अथ टान्ताः।

कौआ, हाथी का गाल आदि, हाथी का कपोल, कमर आदि, चँदुला, दुष्टचर्म, महेश आदि.

पु. पु.
(काकेभगण्डौ) करटौ (गजगण्डकटी) कटौ।
पु.
शिपिविष्ट (स्तु खलतौ दुश्चर्मणि महेश्वरे)॥ ४१॥

केति—काको वायसः, इभगण्डो हस्तिकपोलः उभौ करटौ करटपदवाच्यौ स्याताम्। क इति रटति कपूर्वको ' रट शब्दे ' भौवादिकस्तस्मात्पचाद्यचि करटः " करटो गजगण्डे स्यात्कुसुम्भे निन्द्यजीवने। एकादशाहादिश्राद्धे दुर्दुरूढेऽपि वायसे। करटो वाद्यभेदे " (इति मेदिनी) इत्येकं काकादीनाम्। गजगण्डकटी हस्तिकपोलश्रोणी कटौ कटपदवाच्यौ स्याताम्। कटति ' कटे वर्षावरणयोः ' भौवादिकस्तस्मात्पचाद्यचि कटः " कटः[1] श्रोणौ क्रियाकारे किलिञ्जे[2]ऽतिशये शवे। समये गजगण्डेऽपि पिप्पल्यां च कटी मता " (इति विश्वः) इत्येकं गजगण्डादीनाम्। खलतौ रोगादिना निष्केशशिरसि, दुष्टचर्मणि, महेश्वरे महेशे शौरौ च शिपिविष्टः स्यात्। शिपिषु रश्मिषु पशुषु वा विष्टः शिपिविष्टः शिपिपिष्टश्च " शिपिविष्टः शिवः शौरिर्दुश्चर्मा खलतिस्तथा " (इति कोषान्तरम्) इत्येकं खल्वाटादीनाम्॥ ४१॥

विश्वकर्मा, बढ़ई, सूर्य, भाग्य, काल, रस, अकार्य, डाह, तीखा.

पु. न.
(देवशिल्पिन्यपि) त्वष्टा दिष्टं (दैवेऽपि न द्वयोः)।
पु. न.
(रसे)कटुः कटु (कार्ये) त्रिषु (मत्सरतीक्ष्णयोः)॥ ४२॥

दयिति—देवशिल्पिनि विश्वकर्मणि अपिशब्दात्तक्षादित्यभेदयोरपि त्वष्टा स्यात्। त्वक्षति, त्वक्ष्यते वा त्वष्टा " नप्तृनेष्टृ– " इति साधुः " त्वष्टा पुमान्देवशिल्पितक्ष्णोरादित्यभिद्यपि " (इति मेदिनी) इत्येकं देवशिल्प्यादीनाम्। दैवे भाग्ये दिष्टं

१—" कटधूमस्य सौरभ्यमवघ्राय व्रजौकसः " (इति भागवतम्)॥

२—किल्यतेऽनेन ' किल श्वैत्यक्रीडनयोः ' अस्माद् " इगुपधात्कित् " इतीनि किलिर्वेत्रवीरणादिस्ततो जातः जनेः " पञ्चम्यामजातौ " इति डे पृषोदरादित्वान्नुमागमे च किलिञ्जस्तस्मिन्निति॥

द्वयोः स्त्रीपुंसयोः न स्यात्। अपिशब्दात्काले पुमान् स्यात्। दिश्यतेस्म दिशतेः कर्मणि क्ते, "व्रश्चेति" षत्वे, ष्टुत्वे च दिष्टम् "दिष्टं दैवे पुमान् काले" (इति मेदिनी) इत्येकं दैवादीनाम्। रसे रसमात्रे कटुः पुमान्, अकार्ये कटु नपुंसकं, मत्सरतीक्ष्णयो-स्तु त्रिषु त्रिलिङ्गयां स्यात्॥ ४२॥

क्षेम, अशुभ, शुभ, शुभ, अशुभ, सौरि का घर, मदिरा, मरणका चिह्न, माया, निश्चल, यन्त्रादि, छोटी इलायची, काल अल्प, संशय.

(न.) रिष्टं (क्षेमाशुभाभावे) ष्वरिष्टे (न.) (तु शुभाशुभे)।
(मायानिश्चलयन्त्रेषु कैतवानृतराशिषु)॥ ४३॥
अयोघने शैलशृङ्गे (सीराङ्गे) कूट (पु.न.) (मस्त्रियाम्)।
(सूक्ष्मैलायां) त्रुटिः (स.) (स्त्रीस्यात्कालेऽल्पेसंशयेऽपि सा) ४४

रीति—क्षेमं कुशलम्, अशुभममङ्गलम्, अभावोऽशुभाभावः एषु रिष्टं स्यात्। रेषणम्, रिष्यते स्म वा "रिष् हिंसायाम्" दैवादिकस्तस्माद्भावे कर्मणि वा क्ते, इडभावे च रिष्टम् "रिष्टं क्षेमाशुभाभावे पुंसि खड्गे च फेनिले" (इति मेदिनी) इत्येकं क्षेमादीनाम्। शुभं कल्याणम्, अशुभमभद्रम् उभे अरिष्टे अरिष्टपदवाच्ये स्याताम। न रिष्टम् नञ्समासे अरिष्टम् "अरिष्टो लशुने निम्बे फेनिले काककङ्कयोः। अरिष्टमशुभे तक्रे सूतिकागार आसवे। शुभे मरणचिह्ने च" (इति मेदिनी) इत्येकं शुभादीनाम्। माया विपरीतदर्शनम्, निश्चलः अचलः, अविकार आकाशादिर्वा, यन्त्रं मृगबन्धनविशेषः, कैतवं कपटम्, अनृतमसत्यम्, राशिः समूहः, अयोघनः लोह-घनः, शैलशृङ्गम् पर्वतशिखरम्, सीराङ्गं फालाधारः एषु कूटम् अस्त्रियां पुन्नपुंसके स्यात्। कूटयते, कूट्यते वा 'कूट आप्रदाने' चौरादिकस्तस्मात्पचाद्यचि, घञि वा कूटम् "कूटं पूर्द्वारयन्त्रयोः। मायादम्भाद्रिशृङ्गेषु सीराङ्गेनृत्ततुच्छयोः। निश्चले-ऽयोघने राशौ" (इति हेमचन्द्रः) इत्येकं मायादीनाम्। सूक्ष्मैलायाम् तुत्थायाम् त्रुटिः स्त्री स्यात्—सा त्रुटिः काले कालमाने, अल्पे स्वल्पे, संशयेऽपि स्यात्। त्रुट्यते-ऽनेन 'त्रुट छेदने' चौरादिकस्तस्माद् 'इगुपधादिति' इनि त्रुटिः, त्रुटी वा "त्रुटिः स्त्री संशये स्वल्पे सूक्ष्मैलाकालमानयोः" (इति मेदिनी) इत्येकं सूक्ष्मैलादीनाम्॥ ४३।४४॥

धन्वा की नोक, बड़ाई, कोन, करोड़, जड़, लिपटे वाल, फल, संपदा, ज्ञान, नेत्र, देखना.

(अत्र्युत्कर्षाश्रयः) कोटयो (स.) (मूले लग्नकचे) जटा (स.)।
व्युष्टिः (स.) (फले समृद्धौ च) दृष्टि (स.) (ज्ञानेऽक्षिणदर्शने)॥ ४५॥

अरिति—अर्तिर्धनुषोऽग्रभागः, उत्कर्षो जयाप्तिः, अश्रिः खड्गादिकोणः एते कोट्यः कोटिपदवाच्याः स्युः। कोटयते 'कूट प्रतापने' चौरादिकस्तस्माद् 'अचइः' इति इप्र-

त्यये, शिलोपे च कोटिः, कोटी वा "कोटिः स्त्री धनुषोऽग्रेऽश्रौ संख्याभेदप्रकर्षयोः" (इति मेदिनी) इत्येकं चापाग्रभागादीनाम्। मूले, लग्नकचे च जटा स्यात्। जटति 'जट संघाते' भौवादिकस्तस्मात्पचाद्यचि, टापि च जटा "जटा लग्नकचे मूले मांस्यां प्लक्षे पुनर्जटी" (इति मेदिनी) इत्येकं मूलादीनाम्। फले, समृद्धौ च व्युष्टिः स्यात्। व्युच्छनम्, व्युच्छ्यतेवा विपूर्वकः 'उच्छी विवासे' भौवादिकस्तस्माद्भावे, कर्मणि वा क्तिनि, "व्रश्चेति" षत्वे, ष्टुत्वे च व्युष्टिः स्यादित्येकं फलादीनाम्। ज्ञाने, अक्षिणि नेत्रे, दर्शने च दृष्टिः स्यात्। दर्शनम्, दृश्यतेऽनयेति वा 'दृशिर्प्रेक्षणे' भौवादिकस्तस्माद्भावे कर्मणि वा क्तिनि, षत्वे, ष्टुत्वे च दृष्टिः "दृष्टिर्ज्ञानेऽक्षिणिदर्शने" (इति हैमः) इत्येकं ज्ञानादीनाम् ॥ ४५ ॥

यज्ञ, इच्छा, निश्चित, बहुत, दुःख, महावन, दक्ष, तीक्ष्ण, नी- रोग, हर, काला कौआ, पेट का कोठा, कोठिला, घरका मध्य, खत्ता कोठरी आदि.

(स.) इष्टि (र्यागेच्छयोः) (स.) सृष्टि (र्निश्चिते बहुनि त्रिषु)।
(पु.स.न.) कष्ट (तु कृच्छ्रगहने) (दक्षामन्दागदेषु तु)॥ ४६ ॥
(पु.स.न.) पटु (द्वौ वाच्यलिङ्गौ च) (पु.) नीलकण्ठः (शिवेऽपि च)।
(पु.) (पुंसि)कोष्ठे(ऽन्तर्जठरं कुसूलोऽन्तर्गृहं तथा)॥ ४७ ॥

यिति–यागो यज्ञः इच्छा वाञ्छा अनयोरिष्टिः स्यात्। एषणम् 'इषु इच्छायाम्' तौदादिकस्तस्माद्भावे क्तिनि, इज्यतेऽनयेति वा यजेः करणे क्तिनि, "व्रश्चेति" षत्वे, ष्टुत्वे च इष्टिः "इष्टिर्मताभिलाषेऽपि संग्रहः श्लोकयागयोः" (इति मेदिनी) इत्येकं यागादीनाम्। निश्चिते, बहुनि प्रचुरे बहुले वा सृष्टिः त्रिषु त्रिलिङ्ग्यां स्यात्। सर्जनम्, 'सृज विसर्गे' दैवादिकस्तस्माद्भावे क्तिनि, षत्वे, ष्टुत्वे च सृष्टिः, अदन्तपाठे तु भावे क्ते सृष्टमपि "मुक्तनिर्मितयोः प्राज्ये त्रिषु सृष्टं तु निश्चिते" (इति रुद्रः) इत्येकं निश्चितादीनाम्। कृच्छ्रं दुःखम्, गहनं कलिलंमहावनं सघनं विकटं वा उभे कष्टे कष्ट-पदवाच्ये स्याताम्। कषति, कष्यते स्म वा कर्तरि कर्मणि वा क्ते "कृच्छ्रगहनयोः कषः" इतीडभावे च कष्टम् "कष्टं तु गहने कृच्छ्रे" (इति कोषान्तरम्) इत्येकं कृच्छ्रादीनाम्। दक्षश्चतुरः अमन्दस्तीक्ष्णः, अगदो नीरोगः एषु पटुः स्यात्। पाटयति। पटतेर्ण्यन्तात् "फलिपाटीति" उप्रत्यये पटादेशे च पटुः "पटुस्तीक्ष्णे स्फुटे दक्षे निष्ठुरे निर्दयेऽपि च" (इति रुद्रः) इत्येकं दक्षादीनाम्। इमौ कष्टपटू द्वौ वाच्यलिङ्गौ स्याताम् (इति टान्ताः) अथ ठान्ता व्याख्यायन्ते–नीलः कण्ठो यस्येति नीलकण्ठः शिवे सदाशिवे अपिशब्दाद्दात्यूहकलविङ्कखञ्जनादिष्वपि स्यात्। "कालकण्ठस्तु दात्यूहे कल-विङ्के च खञ्जने। सितापाङ्गे हरे पीतसारके नीलकण्ठवत्" (इति विश्वः) इत्येकं हरादीनाम्। अन्तर्जठरं जठरमध्यम्, कुसूलो धान्यागारं कोठिलेति यावत् तथा अन्त-

गृहं गेहमध्यम् एतत्रयं कोष्ठः पुंसि स्यात् । कुष्यते कुष्णातेः कर्मणि " उषि कुषीति " थनि, ष्टुत्वे च कोष्ठः " कोष्ठः कुसूले चात्मीये मध्ये कुक्षेर्गृहस्य च " (इति मेदिनी) इत्येकमन्तर्जठरादीनाम् ॥ ४६ । ४७ ॥

सिद्धि, नाश, अन्त, बड़ाई, मर्यादा, दिशा, अत्युत्तम, अति वृद्ध, बड़ा भाई, महीना, बालक, छोटा भाई.

स. स.
निष्ठा (निष्पत्तिनाशान्ताः) काष्ठो (त्कर्षे स्थितौ दिशि) ।
पु.स.न. पु.
(त्रिषु) ज्येष्ठो(ऽतिशस्तेऽपि)कनिष्ठो(ऽतियुवाल्पयोः) ४८

इति ठान्ताः ॥

नीति—निष्पत्तिः निष्पादनं सिद्धिर्वा, नाशोऽदर्शनम्, अन्तः प्रध्वंसः एते निष्ठापदवाच्याः स्युः । निष्ठानम्, निपूर्वकात्तिष्ठतेर्भावे " आतश्चोपसर्गे " इत्यङि, उपसर्गादिति षत्वे टापि च निष्ठा " निष्ठा निष्पत्तिनाशान्तयाच्ञानिर्वहणेषु च " (इति मेदिनी) इत्येकं निष्पत्त्यादीनाम् । उत्कर्षे प्रकर्षे, स्थितौ स्थितिमात्रे, दिशि च काष्ठा स्यात् । काशते " काशृ दीप्तौ " भौवादिकस्तस्मात्कर्तरि " हनिकुषीति " कथनि, षत्वे, ष्टुत्वे, टापि च काष्ठा " काष्ठा दारुहरिद्रायां कालमानप्रकर्षयोः । स्थानमात्रे दिशि च स्त्री दारुणि स्यान्नपुंसकम् " (इति मेदिनी) अतिशस्ते अतिप्रशस्ते अपिशब्दाद् वृद्धमासान्तरादावपि ज्येष्ठस्त्रिषु त्रिलिङ्गयां स्यात् । अतिशयेन प्रशस्तः " अतिशायने तमबिष्ठनाविति " इष्ठनि, " ज्यचेति " प्रशस्यस्य ज्यादेशे, गुणे च ज्येष्ठः " ज्येष्ठः श्रेष्ठे च वृद्धे च त्रिषु मासान्तरे पुमान् । ज्येष्ठा तु गृहगोधाख्यजन्तुनक्षत्रभेदयोः " (इति मेदिनी) इत्येकमतिप्रशस्तादीनाम् । अतियुवा अतितरुणः, अल्पः अत्यल्पः उभयोः कनिष्ठः स्यात् । अतिशयेन युवा अल्पो वा इष्ठनि, " युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम् " इति कनादेशे च कनिष्ठः " कनिष्ठोऽतियुवात्यल्पानुजेस्त्रीदुर्बलाङ्गुलौ " (इति मेदिनी) इत्येकमतियुवादीनाम् ॥ ४८ ॥

इति ठान्ताः ॥

अथ डान्ताः ।

लाठी, दण्डकरना आदि, मिट्टी आदिका गोला या गेंद, मीठा, सांप, बाघ, गौ, धरती, वाणी, बुधभार्या.

पु. न. पु.
दण्डो (ऽस्त्री लगुडेऽपि स्याद्) गुडो (गोलेक्षुपाकयोः) ।
पु. स. स.
(सर्पमांसात्पशू) व्याडौ (गोभूवाच) स्त्विडा इला ॥४९॥

देति—लगुडे यष्टौ, अपिशब्दाद्यममानभेददमसैन्यव्यूहभेदादावपि दण्डः अस्त्री पुन्नपुंसकं स्यात् । दण्डयति, ' दण्ड निपातने ' चौरादिकस्तस्मात्कर्तरि पचाद्यचि, दण्ड्य-

तेऽनेन " तुसीति " घे, दाम्यतीति विग्रहे तु 'ञमान्तादिति' डे वा दण्डः " दण्डो यमे मानभेदे लागुडे दमसैन्ययोः । व्यूहभेदे प्रकाण्डेऽश्वे कोणमन्थानयोरपि । अभिमाने ग्रहे दण्डश्चण्डांशोः पारिपार्श्विके " (इति विश्वः) इत्येकं लगुडादीनाम् । गोलो वर्तुलपिण्डः, पचनं पाकः इक्षूणांपाकः अनयोः गुडः स्यात् । गुडति 'गुड वेष्टने' तौदादिकस्तस्मात्कर्तरि " इगुपधेति " के गुडः " गुडः स्याद्गोलके हस्तिसंनाहेक्षुविकारयोः । गुडा स्नुह्यां च कथिता गुडिकायां च योषिति " (इति मेदिनी) इत्येकं गोलादीनाम् । सर्पो भुजंगः, मांसमत्तीति मांसात् सचासौ पशुश्चेति मांसात्पशुर्व्याघ्रः उभौ व्याडौ व्याडपदवाच्यौ स्याताम् । व्याडति व्याङ्पूर्वकः 'अड उद्यमे' भौवादिकस्तस्मात्पचाद्यचि व्याडः " व्याडो व्याघ्रे खले सर्पे " (इति रभसः) इत्येकं सर्पादीनाम् । गौर्धेनुः, भूर्भूमिः, वाक् वाणी च एते इडापदवाच्या इलापदवाच्याश्च स्युः । इलति 'इल उत्क्षेपे' तौदादिकस्तस्मात्कर्तरि " इगुपधेति " के, टापि, डलयोरैक्याड्डत्वे च इडा " इडा तु बुधयोषिति । सौरभेय्यां च वचने वसुमत्यामपि स्त्रियाम् " (इति मेदिनी) डत्वाभावे तु इलापि " इला कलत्रे सौम्यस्य धरित्र्यां गवि वाचि च " (इति मेदिनी) इति द्वे गवादीनाम् ॥ ४९ ॥

बांसकी शलाका, सिंहनाद, विषादि, घड़ी, नाड़ी, दण्ड, बाण, निन्दित आदि.

स. क्ष्वेडा (वंशशलाकाऽपि) स. नाडी (कालेऽपि षट्क्षणे) ।
पु.न. काण्डोऽस्त्री दण्डबाणार्ववर्गावसरवारिषु) ॥ ५० ॥

क्ष्वयिति—वंशस्य शलाका पिञ्जरार्थवेणुशलाका अपिशब्दात्सिंहनादोऽपि क्ष्वेडा स्यात् । तथा च विषध्वनिकर्णामयेषु क्ष्वेडः, लोहितार्कपर्णफलघोषपुष्पेषु च क्ष्वेडं स्यात् । क्ष्वेलति 'क्ष्वेलृ चलने' भौवादिकस्तस्मात्पचाद्यचि, डलयोरैक्याल्लस्य डत्वे, टापि च क्ष्वेडा "क्ष्वेडो ध्वनौ कर्णामये विषे । क्ष्वेडा वंशशलाकायां सिंहनादे च योषिति । लोहितार्कपर्णफले घोषपुष्पे नपुंसकम् । दुरासदे च कुटिले वाच्यलिङ्गः प्रकीर्तितः " (इति मेदिनी) इत्येकं वेणुशलाकादीनाम् । षट्क्षणे षट्क्षणपरिमिते काले समये अपिशब्दाच्छिद्रादिष्वपि नाडी स्यात् । नालयति 'णल गन्धे' भौवादिकोण्यन्तस्तस्मात्पचाद्यचि, डलयोरैक्याल्लस्य डत्वे, गौरादित्वान्ङीषि च नाडी " नाडी नाले व्रणान्तरे । शिरायां गण्डदूर्वायां चर्यायां कुहनस्य च । तथा च षट्क्षणकालेऽपि " (इति मेदिनी) इति षट्क्षणकालादीनाम् । दण्डो लगुडादिः, बाणः शरः, अर्वा कुत्सितः, वर्गः परिच्छेदः, अवसरः प्रस्तावः, वारि जलम् एषु काण्डो अस्त्री पुन्नपुंसकं स्यात् । कनति 'कनी दीप्तौ' भौवादिकस्तस्मात् 'ञमान्तादिति' डे " कादिभ्यः कित् " इति कित्त्वे, नस्यानुस्वारे, परसवर्णे " अनुनासिकस्येति " दीर्घे च काण्डः " काण्डःस्तम्बे तरुस्कन्धे बाणेऽवसरनीरयोः । कुत्सिते वृक्षभिन्नाडी वृन्ते रहसि न स्त्रियाम् " (इति मेदिनी) इत्येकं दण्डादीनाम् ॥ ५० ॥

घोड़ेका गहना न.
आदि, अत्यर्थ, (स्या)द्भाण्ड (मश्वाभरणेऽमत्रेमूलवणिग्धने) ।
प्रतिज्ञा, दृढ़,
अतिशय, न. न.
दुःख, कष्ट. (भृशप्रतिज्ञयो) र्बाढं प्रगाढं (भृशकृच्छ्रयोः) ॥ ५१ ॥

स्यादिति—अश्वाभरणेऽश्वभूषणे, अमत्रे भाजने, मूलवणिग्धने वणिग्मूलधने, भूषणमात्रे च भाण्डं स्यात् । भण्यते 'भण शब्दे' भौवादिकस्तस्मात्कर्मणि 'अमान्तादिति' डे, पृषोदरादित्वाद्भाण्डम् "भाण्डं पात्रे वणिग्मूलधने भूषाश्वभूषयोः" (इति मेदिनी) इत्येकमश्वाभरणादीनाम् । (इति डान्ताः) अथ ढान्ता व्याख्यायन्ते—भृशमतिशयः, प्रतिज्ञानं प्रतिज्ञा अनयोर्बाढं स्यात् । वाहते, वाह्यते स्म वा "बाहृ प्रयत्ने" भौवादिकस्तस्मात्कर्तरि कर्मणि वा क्ते, "क्षुब्धस्वान्तेति" निपातिते बाढम् "बाढं भृशप्रतिज्ञयोः" (इति कोषान्तरम्) इत्येकमतिशयादीनाम् । भृशकृच्छ्रयोरतिशयदुःखयोः प्रगाढं स्यात् । प्रगाह्यतेस्म प्रपूर्वको 'गाहू विलोडने' अस्मात्कर्मणि क्ते, "यस्य विभाषा" इतीडभावे, हस्य ढत्वे, धत्वे, ष्टुत्वे, ढलोपे च प्रगाढम् "प्रगाढं स्याद्दृढे कृच्छ्रे" (इति धरणिः) इत्येकं भृशादीनाम् ॥ ५१ ॥

समर्थ, मोटा, पु.स.न. पु.स.न.
छोड़े, मिले, (शक्तस्थूलौ त्रिषु) दृढौ व्यूढौ (विन्यस्तसंहतौ) ।
सेना विशेष,
बच्चा.स्त्रीकागर्भ, पु. पु.
बाणासुर,तीर. भ्रूणो(ऽर्भके स्त्रैणगर्भे) बाणो(बलिसुते शरे) ॥ ५२ ॥

शेति—शक्तः समर्थो बलवांश्च, स्थूलः पीवरः उभौ दृढौ दृढपदवाच्यौ सन्तौ त्रिषु त्रिलिङ्गयां स्याताम् । दर्हति, दृंहतिस्म वा "दृह दृहि वृद्धौ" भौवादिकस्तस्मात्कर्तरि 'गत्यर्थाकर्मेति' क्ते "दृढः स्थूलबलयोः" इति निपातिते च दृढः "दृढः स्थूले नितान्ते च प्रगाढे बलवत्यपि" (इति मेदिनी) इत्येकं शक्तादीनाम् । विन्यस्तो विसृष्टो विनिर्मुक्तः संस्थापितश्च, संहतो दृढसन्धिः, सन्नद्धः समुदितश्च उभौ व्यूढौ व्यूढपदवाच्यौ स्याताम् । विशेषेणोह्यतेस्म विपूर्वको 'वह प्रापणे' भौवादिकस्तस्मात्कर्मणि क्ते, यजादित्वाद् "वचिस्वपीति" संप्रसारणे, हस्य ढत्वे, धत्वे, ष्टुत्वे, ढलोपे, दीर्घे च व्यूढः "व्यूढः संहतविन्यस्ते पृथुलेऽप्यभिधेयवत्" (इति मेदिनी) इत्येकं विन्यस्तादीनाम् (इति ढान्ताः) "अथ णान्ता व्याख्यायन्ते—" अर्भके शावके, स्त्रिया अयं स्त्रैणः सचासौ गर्भश्च तस्मिन्स्त्रैणगर्भे स्त्रीगर्भे च भ्रूणः स्यात् । भ्रूण्यते 'भ्रूण आशायाम्' चौरादिकस्तस्मात्कर्मणि घञि भ्रूणः "भ्रूणः स्त्रीगर्भडिम्भयोः" (इति मेदिनी) इत्येकमर्भकादीनाम् । बलिसुते बाणासुरे, शरे शायके च बाणः स्यात् । बाणयति 'बाण शब्दे' भौवादिकः स्वार्थण्यन्तस्तस्मात्कर्तरि पचाद्यचि बाणः "बाणः स्याद्गोस्तने दैत्यभेदे केवलकाण्डयोः । बाणा तु बाणमूले-

१ सेनाविशेषसंस्थापने यथा—"दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकं व्यूढं दुर्योधनस्तदा" (इति भगवद्गीतायाम्) ॥

ऽस्त्री नीलझिण्टया पुनर्द्वयोः ” (इति मेदिनी) इत्येकं बलिसुतादीनाम् ॥ ५२ ॥

अतिसूक्ष्म, चावलों की कनकी, समूह, रुद्रानुचर, जूआ की बाजी आदि

पु. पु.

कणो (ऽतिसूक्ष्मे धान्यांशे संघाते प्रमथे) गणः ।

पु.[१]

पणो (द्यूतादिषूत्सृष्टे भृतौ मूल्ये धनेऽपि च) ॥ ५३ ॥

केति—अतिसूक्ष्मे अतिलवे, परमाणौ वा धान्यांशे धान्यातिसूक्ष्मभागे तण्डुलादिप्रसिद्धे च कणः स्यात् । कणति ‘ कण निमीलने ’ भौवादिकस्तस्मात्पचाद्यचि कणः “ कणा जीरककुम्भीरमक्षिकापिप्पलीषु च । कणोऽतिसूक्ष्मे धान्यांशे ” (इति मेदिनी) इत्येकमतिसूक्ष्मादीनाम् । संघाते समूहे, प्रमथे रुद्रानुचरे च गणः स्यात् । गणयते ‘ गण संख्याने ’ चौरादिकस्तस्मात्कर्मणि ‘ घञि ’ ‘ अचि ’ वा गणः “ गणः स्यात्प्रमथे संघे संख्यासैन्यप्रभेदयोः ” (इति मेदिनी) इत्येकं संघातादीनाम् । द्यूतादिषु कैतवादिषु, उत्सृष्टे समुज्झिते, भृतौ भृत्यायाम्, मूल्ये वस्तुमूल्ये, धने द्रव्ये, अपिशब्दाद्व्यवहारस्तुतिकार्षापणादिष्वपि पणः स्यात् । पणनम्, पण्यतेऽनेनवा ‘ पण व्यवहारे स्तुतौ च ’ भौवादिकस्तस्माद्भावे, करणे वा “ नित्यं पणः परिमाणे ” इत्यपि पणः “ पणो माने वराटानां मूल्ये कार्षापणे धने । द्यूते विक्रय्यशाकादेर्बद्धमुष्टौ ग्लहे भृतौ ” (इति धरणिः) इत्येकं द्यूतादीनाम् ॥ ५३ ॥

धनुषकी रस्सी, रसगन्धादि, मौन रहना आदि.

पु.

(मौर्व्यां द्रव्याश्रिते सत्त्वशुक्लसंध्यादिके) गुणः ।

पु.

(निर्व्यापारस्थितौ कालविशेषोत्सवयोः) क्षणः ॥ ५४ ॥

मार्विति—मौर्व्यां धनुषो ज्यायाम्, द्रव्याश्रिते रसगन्धादौ, सत्त्वं च शुक्लश्च सन्धिश्च सन्ध्या च ते ता वा आदयो यस्येति द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणत्वादादिशब्दस्य प्रत्येकं सम्बन्धस्तेन सत्त्वादौ, शुक्लादौ, सन्धिविग्रहादौ सन्ध्यादौ च गुणः स्यात् । गुणयते ‘ गुण आमन्त्रणे ’ चौरादिकस्तस्मात्कर्मणि घञि गुणः “गुणो मौर्व्यामप्रधाने रूपादौ सूद इन्द्रिये । त्यागशौर्य्यादिसत्त्वादिसन्ध्याद्यावृत्तिरज्जुषु । शुक्लादावपि बुद्ध्यां च” (इति मेदिनी) इत्येकं मौर्व्यादीनाम् । निर्व्यापारस्थितौ व्यापाराभावस्थितौ कालविशेषे त्रिंशत्कलात्मिके काले, उत्सवे पुत्रजन्मपर्वादौ च क्षणः स्यात् । क्षणोति ‘ क्षण हिंसायाम् ’ तानादिकस्तस्मात्कर्तरि पचाद्यचि क्षणः “ क्षणो व्यापारशून्यत्वमुहूर्तोत्सवपर्वसु ” (इति रुद्रः) इत्येकं निर्व्यापारस्थित्यादीनाम् ॥ ५४ ॥

---

१ “ वराटकानां दशकद्वयं यत्सा काकिणी ताश्च पणश्चतस्रः । ते षोडशद्रम्म इहावगम्यो द्रम्मैस्तथा षोडशभिश्च निष्कः ” (इति लीलावत्याम्) ॥

ब्राह्मण, क्षत्रियादि, सफ़ेद, लाल, आदि, बड़ाई, हरूफ़, सूर्य, सूर्यका सारथी, वर्णभेद आदि.

पु. न.
वर्णो (द्विजादौ शुक्लादौ स्तुतौ) वर्णं (तु वाक्षरे) ।
पु.
अरुणो (भास्करेऽपि स्याद्वर्णभेदेऽपि च त्रिषु) ॥ ५५ ॥

वेति–द्विजादौ ब्राह्मणक्षत्रियादौ, शुक्लादौ शुक्लरक्तपीतादौ आदिना यशोगुणकथासु, स्तुतौ च वर्णः पुमान्स्यात् । अक्षरे अक्षरविलेखने तु वर्णं वा क्लीबं स्यात् । वर्ण्यते 'वर्ण प्रेरणे' चौरादिकस्तस्माद्भावे कर्मणि वा घञि वर्णः "वर्णो द्विजादिशुक्लादियशोगुणकथासु च । स्तुतौ ना न स्त्रियां भेदरूपाक्षरविलेखने" (इति मेदिनी) इत्येकं द्विजादीनाम् । भास्करे सूर्ये अपिशब्दादव्यक्तरागसन्ध्यारागार्कसारथ्यादिषु अरुणः पुमान्स्यात् । वर्णभेदेऽपि त्रिषु त्रिलिङ्ग्यां स्यात् । ऋच्छति 'ऋ गतौ' भौवादिकस्तस्मात्कर्तरि "अर्तेश्च" इत्युननि गुणे, णत्वे च अरुणः "अरुणोऽव्यक्तरागेऽर्के सन्ध्यारागेऽर्कसारथौ । निःशब्दे कपिले कुष्ठभेदे ना गुणिनि त्रिषु" (इति मेदिनी) इत्येकं भास्करादीनाम् ॥ ५५ ॥

शिव, खंभा या ठूंठ, वृक्षादि, काला कौआ, द्रोणाचार्य, परिमाण विशेष, शब्द, संग्राम, नाई, मुख्य आदि.

पु. पु. पु.
स्थाणुः (शर्वेऽपि च) द्रोणः (काकेऽपि च) (रवे) रणः ।
पु. *
ग्रामणी (र्नापिते पुंसि श्रेष्ठे ग्रामाधिपे त्रिषु) ॥ ५६ ॥

स्थेति–शर्वे शिवे अपिशब्दात्कीले ध्रुवे च स्थाणुः स्यात् । तिष्ठति, 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' भौवादिकस्तस्मात्कर्तरि "स्थो णुः" इति णौ स्थाणुः "स्थाणुः कीले हरे पुमान् । अस्त्री ध्रुवे" (इति मेदिनी) इत्येकं शिवादीनाम् । काके कृष्णकाके अपिशब्दादाढकादिचतुष्टयकूपीपतिनीवृदन्तरकाष्ठाम्बुवाहिन्यादिष्वपि द्रोणः स्यात् । द्रवति 'द्रु गतौ' भौवादिकस्तस्मात्कर्तरि "कुद्रुश्रूसि" इति ने, णत्वे च द्रोणः "द्रोणोऽस्त्रियामाढके स्यादाढकादिचतुष्टये । पुमान्कूपीपतौ कृष्णकाकेऽस्त्री नीवृदन्तरे । स्त्रियां काष्ठाम्बुवाहिन्यां गवादिन्यामपीष्यते" (इति मेदिनी) इत्येकं काकादीनाम् । रवे कणे, कोणे, समरे च रणः स्यात् । रणति 'रण शब्दे' भौवादिकस्तस्मात्कर्तरि पचाद्यचि रणः "रणः कोणे कणे पुंसि समरे पुन्नपुंसकम्" (इति मेदिनी) इत्येकं कणादीनाम् । नापिते क्षौरकारिणि ग्रामणीः पुंसि स्यात् । श्रेष्ठे प्रधाने ग्रामाधिपे च त्रिषु

---

* "ग्रामीणा नीलिकायां स्त्री ग्रामोद्भूतेऽभिधेयवत्" (इति मेदिनी) । ग्रामोऽस्त्यस्या इति विग्रहे तु ग्रामिणीत्यपि ।

त्रिलिङ्ग्यां स्यात् । ग्रामं नयति उपपदसमासे 'णीञ् प्रापणे' भौवादिकस्तस्मात् "सत्सूद्विषेति" क्विपि "अग्रग्रामाभ्याम्" इति णत्वे च ग्रामणीः "ग्रामणीर्भोगिके पत्यौ प्रधाने नापितेऽपि च । ग्रामणीर्नीलिकायां च ग्रामेयी पण्ययोषितोः" (इति विश्वः) इत्येकं नापितादीनाम् ॥ ५६ ॥

भेड़ा, खरहा, ऊंट आदि लोमों का बना ऊन आदि, मृगी, स्वर्णप्रतिमा आदि.

स. ऊर्णा (मेषादिलोम्नि स्यादावर्ते चान्तराभ्रुवोः[1]) ।
स. हरिणी (स्यान्मृगी हेमप्रतिमा हरिता च या) ॥ ५७ ॥

ऊर्णेति—मेष आदिर्येषामिति आदिना शशोष्ट्रमृगादिग्रहस्तेषां लोम तस्मिन्मेषादिलोम्नि भ्रुवोरन्तरावर्ते च ऊर्णा स्यात् । ऊर्णोति 'ऊर्णुञ् आच्छादने' आदादिकस्तस्माद् "अन्येभ्योऽपीति" डे, टिलोपे, टापि च ऊर्णा "सोर्णा तु चक्रवर्त्यादीनां महारोगिणां च महापुरुषलक्षणभूता मृणालतन्तुसूक्ष्मा, शुभ्रायता प्रशस्तावर्ता प्रायेण भवति" इत्येकं मेषादिलोमादीनाम् । मृगी मृगपत्नी, हेमप्रतिमा सुवर्णमयी मूर्तिः या हरिता हरितवर्णविशिष्टा च सा हरिणी स्यात् । हरिणस्य स्त्री "पुंयोगादिति" ङीषि हरिणी "हरिणी हरितायां च नारीभिद्वृत्तभेदयोः । सुवर्णप्रतिमायां च" (इति मेदिनी) इत्येकं मृग्यादीनाम् ॥ ५७ ॥

पाण्डुरवर्ण, मृग, खम्भा, लोहेकी प्रतिमा, वाञ्छा, पिपासा, निन्दा, दया.

पु. (त्रिषु पाण्डौ च) हरिणः स. स्थूणा (स्तम्भेऽपि वेश्मनः) ।
स. तृष्णे (स्पृहापिपासे द्वे) स. (जुगुप्साकरुणे) घृणे ॥ ५८ ॥

त्रिष्विति—पाण्डौ पाण्डुरवर्णे चशब्दात्सारङ्गेऽपि हरिणः त्रिषु त्रिलिङ्ग्यां स्यात् । हरति 'हृञ् हरणे' भौवादिकस्तस्मात्कर्तरि "हृश्यास्त्या" इतीनचि णत्वे च हरिणः "हरिणः पुंसि सारङ्गे शबले त्वभिधेयवत्" (इति मेदिनी) इत्येकं पाण्डुरादीनाम् । वेश्मनो गृहस्य स्तम्भे अपिशब्दात्सूर्म्यामपि स्थूणा स्यात् । तिष्ठतीति स्थूणा "रास्नासास्नेति" साधुः "स्थूणा स्यात्सूर्म्यां स्तम्भेऽपि वेश्मनः" (इति मेदिनी) इत्येकं गेहस्तम्भादीनाम् । स्पृहा च पिपासा च इमे द्वे तृष्णे तृष्णापदवाच्ये स्याताम् । तर्षणम् 'ञितृष पिपासायाम्' दैवादिकस्तस्मात्कर्तरि "तृषिशुषिरसिभ्यः कित्" इति ने, तस्य कित्त्वाद्गुणाभावे टापि च तृष्णा स्यादित्येकं स्पृहादीनाम् । जुगुप्सा निन्दा, करुणा कृपा च उभे घृणे घृणापदवाच्ये स्याताम् । घर्णनम् 'घृणु दीप्तौ' तानादिकस्तस्माद्भावे "षिद्भिदादिभ्योऽङि" इत्यङि टापि च घृणा स्यादित्येकं निन्दादीनाम् ॥ ५८ ॥

---

[1]—स्वामिमते तु "आवर्ते चान्तराभ्रुवो" इति पाठस्तत्र भ्रुवावित्यत्र 'अन्तरान्तरेण युक्ते' इति द्वितीया ज्ञातव्या ॥

बाजार की गली, दूकान आदि, मदिरा, पश्चिम दिशा, हथिनी, हाथी, बल, धन. (वणिक्पथे च) विपणिः(सुरा प्रत्यक् च) वारुणी[1] । करेणु (रिभ्यां स्त्री नेभे) द्रविणं (तु बलं धनम्)॥ ५९॥

वेति—वणिक्पथे=हट्टमार्गे चशब्दादापणे पण्ये च विपणिः स्त्रियां स्यात्। विपण्यतेऽस्याम् विपूर्वकः 'पण व्यवहारे' भौवादिकस्तस्मात्कर्मणि आधारे वा "सर्वधातुभ्य इन्" इतीनि विपणिः "आपणे पण्यवीथ्यां च पण्ये च विपणिः स्त्रियाम्" (इति रुद्रः) सुरा मदिरा, प्रत्यक् प्रतीची च उभे वारुणीपदवाच्ये स्याताम्। वरुणस्येयम् "तस्येदम्" इत्यणि, वृद्धौ, अलोपे "टिड्ढाणञिति" ङीपि च वारुणी "वारुणी गण्डदूर्वायां प्रतीचीसुरयोः स्त्रियाम्" (इति मेदिनी) इत्येकं सुरादीनाम्। इभ्यां हस्तिन्यां करेणुः स्त्री स्यात्। इभे हस्तिनि च करेणुः ना पुमान्स्यात्। के रुणुरस्य, करोति वा "कृहृभ्यामेणुः" इत्येणौ, गुणे च करेणुः "करेणुर्गजयोषायां स्त्रिया पुंसि मतङ्गजे" (इति मेदिनी) गरेणुर्वा "करेणुश्च गरेणुश्च करिणीकर्णिकारयोः" (इति रन्तिदेवः) बलं पराक्रमः, धनं वित्तं च द्रविणं स्यात्। द्रवति द्रूयते वा 'द्रु गतौ' भौवादिकस्तस्मात्कर्तरि कर्मणि वा "द्रुदक्षिभ्यामिनन्" इतीननि, गुणे, अवादेशे च द्रविणम् "द्रविणं न द्वयोर्वित्ते काञ्चने च पराक्रमे" (इति मेदिनी) इत्येकं बलादीनाम्॥ ५९॥

घर, रक्षा करनेवाला, कमल, अग्निमन्थ, विष, युद्ध, लोहा, तेज़. शरणं (गृहरक्षित्रोः) श्रीपर्णं (कमलेऽपि च)। (विषाभिमरलोहेषु) तीक्ष्णं (क्लीबे खरे त्रिषु)॥ ६०॥

शेति—गृहं गेहम्, रक्षतीति रक्षिता पालयिता च उभयोः शरणं स्यात्। शृणाति, शीर्णं वा 'शॄ हिंसायाम्' क्रैयादिकस्तस्मात्कर्तरि "कृत्यल्युटो बहुलम्" इति 'ल्युटि' भावे वा ल्युटि, अनादेशे, गुणे, णत्वे च 'शरणम्' "शरणं गृहरक्षित्रोर्वधरक्षणयोरपि" (इति मेदिनी) इत्येकं गेहादीनाम्। कमले पद्मे अपिशब्दादग्निमन्थादिषु श्रीपर्णं स्यात्। श्रीः पर्णोऽस्येति श्रीपर्णम् "श्रीपर्णी कुम्भिगम्भार्योः क्लीबे पद्माग्निमन्थयोः" (इति रभसः) इत्येकं पद्मादीनाम्। विषं गरलम्, अभिमरो मरणानिरपेक्षया युद्धोत्साहः, "भवेदभिमरो युद्धे बले स्वबलसाध्वसे" (इति मेदिनी) लोहं कालायसम् एषु तीक्ष्णं क्लीबे नपुंसके स्यात्। खरे तिग्मे त्रिषु त्रिलिङ्ग्यां स्यात्। तेजयति 'तिज निशाने' भौवादिकः स्वार्थण्यन्तो वा "तिजेर्दीर्घश्च" इति क्स्ने, कुत्वे, चर्त्वे, षत्वे, क्षत्वे च तीक्ष्णम् "तीक्ष्णं सामुद्रलवणे विषलोहाजिमुष्कके। क्लीबं यवाग्रजे पुंसि तिग्मात्मत्यागिनोस्त्रिषु" (इति मेदिनी) इत्येकं गरलादीनाम्॥६०॥

१—"वारुणीं मदिरां पीत्वा मदाघूर्णितलोचनाविति" भागवतम्॥

हेतु मर्यादा आदि जिससे क्रिया कीजाय, खेत आदि.

न.
प्रमाणं (हेतुमर्यादाशास्त्रेयत्ताप्रमातृषु) ।
न.
करणं (साधकतमं क्षेत्रगात्रेन्द्रियेष्वपि) ॥ ६१ ॥

प्रेति–हेतुः कारणं धूम्रादिः, मर्यादा, सीमा, शास्त्राणि षड्दर्शनानि, इयत्ता परिच्छेदकता, प्रमाता ज्ञाता एष्वर्थेषु प्रमाणं स्यात् । प्रमिमीते, प्रमितम्, प्रमीयते ज्ञायते वास्तुसार्वस्वं यथार्थतयाऽनेनेति वा प्रपूर्वको 'माङ् माने' जौहोत्यादिकस्तस्मात्कर्तरि, भावे, करणे वा ल्युटि, अनादेशे णत्वे च प्रमाणम् "प्रमाणं नित्यमर्यादा शास्त्रेषु सत्यवादिनि । इयत्तायां च हेतौ च क्लीबैकत्वे प्रमातरि" (इति मेदिनी) इत्येकं कारणादीनाम् । साधकतमं क्रियासिद्धौ प्रकृष्टोपकारकम्, क्षेत्रं धान्योत्पत्तिस्थानम्, गात्रं कलेवरम्, इन्द्रियाणि ज्ञानेन्द्रियाणि–कर्मेन्द्रियाणि च एषु, अपिशब्दात् कर्मकायस्थव्रतबन्धनाट्यगीतादिष्वपि करणं स्यात् । करोति, क्रियते, क्रियतेऽनेन, कृतं वा 'डुकृञ् करणे' तानादिकस्तस्मात्कर्तृकर्मकरणभावेषु ल्युटि, गुणे, अनादेशे, णत्वे च करणम् "करणं कारणे काये साधनेन्द्रियकर्मसु । कायस्थे व्रतबन्धे च नाट्यगीतप्रभेदयोः । पुमाञ्शूद्राविशोः पुत्रे वानरादौ च कीर्त्यते" (इत्यजयः) इत्येकं साधनक्षेत्रादीनाम् ॥ ६१ ॥

जीवोंके जन्मादि
उगिला अन्नादि.

(प्राण्युत्पादे) संसरणं (मसंबाधचमूगतौ) ।
(घण्टापथे) (ऽथ वान्तान्ने) समुद्धरणं (मुन्नये) ॥ ६२ ॥

प्रेति–प्राण्युत्पादे प्राणिनां जीवानामुत्पादे, असंबाधचमूगतौ अव्याहतसेनागतौ, घण्टापथे घण्टोपलक्षितमार्गे, नगरमार्गे च संसरणं स्यात् । सम्यक्सरन्त्यनेन संपूर्वकः 'सृ गतौ' भौवादिकस्तस्मात्करणे ल्युटि, गुणे, अनादेशे, णत्वे च संसरणं स्यादित्येकं जीवोत्पादादीनाम् । अथेति वान्तान्ने भुक्तोज्झिते, उन्नये ऊर्ध्वनयने, उन्मूलिते च समुद्धरणं स्यात् । सम्यग् उद्ध्रियते समुत्पूर्वको 'हृञ् हरणे' भौवादिकस्तस्मात्कर्मणि भावे वा ल्युटि, गुणे, अनादेशे, णत्वे च समुद्धरणम्, उद्धरणमपि "भुक्तोज्झितोन्मूलितयोः स्यादुद्धरणमुन्नये" (इति रभसः) इत्येकं वान्तान्नादीनाम् ॥ ६२ ॥

पशुओंका सींग, हाथीदाँत, क्रम से उतार पृथिव्यादि.

पु.स.न.
(अतस्त्रिषु) विषाणं (स्यात्पशुशृङ्गेभदन्तयोः) ।
पु.स.न.
प्रवणः (क्रमनिम्नोर्व्यां प्रह्वे ना तु चतुष्पथे) ॥ ६३ ॥

अतइति–अतः परम् आणान्तं वक्ष्यमाणाः शब्दास्त्रिषु त्रिलिङ्गयां स्युः । पशूनां वृषभादीनां शृङ्गम्, इभानां हस्तिनां दन्तः उभयोः विषाणं स्यात् । व्यस्तिविपूर्वकः 'अस भुवि' आदादिकस्तस्मात्कर्तरि चानशि, "श्नसोरल्लोपः" इत्यल्लोपे "उपसर्गा-

स्मादुरिति " षत्वे, णत्वे च विषाणम् " विषाणी क्षीरकाकोल्यामजश्रृङ्ग्यां च योषिति । कुष्ठनामौषधौ क्लीबं त्रिपु श्रृङ्गेभदन्तयोः " (इति मेदिनी) इत्येकं पशुश्रृङ्गादीनाम् । क्रमनिम्नोर्व्याम् क्रमनिम्नमहीभागे, प्रह्वे नम्रे च प्रवणस्त्रिपु स्यात् । चतुष्पथे चतुर्मार्गसंगमे तु ना पुमान्स्यात् । प्रवन्तेऽनेनात्रेति वा ' प्रुङ् गतौ ' भौवादिकस्तस्मात्करणे आधारे वा " करणाधिकरणयोश्च " इति ल्युटि, गुणे, अवादेशे, णत्वे च प्रवणः " प्रवणः क्रमनिम्नोर्व्यां प्रह्वे च स्याच्चतुष्पथे । आयत्ते च तथा क्षीणे प्रगुणे समुदाहृतः " (इति धरणिः) इत्येकं क्रमनिम्नमहीभागादीनाम् ॥ ६३ ॥

व्याप्त, अशुद्धादि, शून्य, ऊसर, देव, सूर्यादिनद, समुद्र.

पु.स.न. पु.स.न.

संकीर्णौ (निचिताशुद्धौ) वीरिणं (शून्यमूषरम्) ।
(देवसूर्यौ) विवस्वन्तौ सरस्वन्तौ (नदार्णवौ) ॥६४॥

समिति—निचितो व्याप्तः अशुद्धोऽपूतः उभौ संकीर्णौ संकीर्णपदवाच्यौ स्याताम् । संकीर्यते स्म संपूर्वकः ' कॄ विक्षेपे ' तौदादिकस्तस्मात्कर्मणि क्ते " ॠत इद्धातोः " इतीत्त्वे रपरत्वे दीर्घे " रदाभ्यामिति " निष्ठानत्वे णत्वे च संकीर्णस्त्रिपु स्यात् " संकीर्णं संकटे व्याप्ते कुत्रचिद्वर्णसंकरे " (इत्यजयः) इत्येकं निचितादीनाम् । शून्यं निराश्रयदेशं प्राणिवर्जितं वा, ऊषरं च ईरिणं स्यात् ऋच्छन्ति यस्मिन्निति ' ऋ गतौ ' भौवादिकस्तस्मादाधारे " अर्तेः किदीच्च " इतीननि, कित्त्वाद्गुणाभावे, ईदादेशे, रपरत्वे, णत्वे च ईरिणम् " ईरिणं तूषरे शून्ये " (इति मेदिनी) इदादिरपि " इरिणं निराश्रये भूभागे कथितमूषरे " (इति ह्रस्वादावजयः) इत्येकं शून्यादीनाम् (इति णान्ताः) अथ तान्ता व्याख्यायन्ते—देवः सुरो घनो राजा च, सूर्यो दिवाकरः उभौ विवस्वन्तौ स्याताम् विवस्तेजोऽस्त्यस्येति मतुपि " मादुपधायाश्चेति " मतोर्मस्य वत्वे, दीर्घे, नुमि, सुलोपे, संयोगान्तसलोपे च विवस्वान् " विवस्वांस्तु सुरे सूर्ये तन्नगर्य्यां विवस्वती " (इति मेदिनी) इत्येकं देवादीनाम् । नदः सरिद्विशेषः, अर्णवः समुद्रश्च उभौ सरस्वन्तौ स्याताम् सरोगमनमस्यास्ति मतुपि सरस्वान् " सरस्वांस्तु नदे चाब्धौ नान्यवद्रसिके स्त्रियाम् । वाणीस्त्रीरत्नवाग्देवीगोनदीषु नदीभिदि " (इति मेदिनी) इत्येकं नदादीनाम् ॥ ६४ ॥

पक्षी, गरुड़, गीध, पक्षीमात्र, अग्नि, धूममयी तारा, मेघ, पहाड़.

पु. पु.

(पक्षितार्क्ष्यौ) गरुत्मन्तौ शकुन्तौ (भासपक्षिणौ) ।

पु. पु.

(अग्न्युत्पातौ) धूमकेतू जीमूतौ (मेघपर्वतौ)॥ ६५ ॥

पेति—पक्षी पक्षवान् खगो वा तार्क्ष्यस्य कश्यपस्यापत्यं तार्क्ष्यो गरुडश्च उभौ गरु-

---

१–"देवः सुरे घने राज्ञि देवमाख्यातमिन्द्रिये । देवी कृताभिषेकायां तेजनीस्पृक्कयोरपि " (इति कोषान्तरम्) ॥

त्मन्तौ स्याताम् । गरुतः पक्षाः सन्त्यस्येति 'मतुपि' यवादित्वात् "झयः" इति वत्वा-भावे च गरुत्मान्स्यादित्येकं खगादीनाम् । भासः कुक्कुटो गृद्ध्रश्च "भासो भासि समाख्यातो गोउक्कुटगृद्ध्रयोः" (इति विश्वः) पक्षी पक्षिमात्रश्च उभौ शकुन्तौ शकुन्तपदवाच्यौ स्याताम् । शक्नोति "शकेरुनोन्तोन्त्युनयः" इत्युन्ते शकुन्तः "शकुन्तः कीटभेदे स्याद्भासपक्षिविहंगयोः" (इति मेदिनी) इत्येकं भासादीनाम् । अग्निरनलः, उत्पातः उपसर्गः शुभाशुभसूचको महाभूतविकारो वा उभौ धूमकेतू धूमकेतुपदवाच्यौ स्याताम् । धूमः केतुश्चिह्नमस्येति धूमकेतुः "धूमकेतुः स्मृतो वह्ना-वुत्पातग्रहभेदयोः" (इति विश्वः) इत्येकमनलादीनाम् । मेघः पयोधरः, पर्वतः शैलश्च उभौ जीमूतौ जीमूतपदवाच्यौ स्याताम् । जीवनं जलं मूतं बद्धमनेन पृषोदरादित्वात्साधुः । ज्यानं जीः, जिया वयोहान्या मूतो बद्ध इति वा जीमूतः "जी-मूतोऽद्रौ धृतिकरे देवताड़े पयोधरे" (इति मेदिनी) इत्येकं मेघादीनाम् ॥ ६५ ॥

हाथ, नक्षत्र- पु. पु.
विशेष, पवन, देवता, हाथी-

हस्तौ (तु पाणिनक्षत्रे) मरुतौ (पवनामरौ)।

वान्, गाड़ीवान्, पु. पु.
धारण या पालन करनेवाला आदि.

यन्ता (हस्तिपके सूते) भर्ता (धातरि पोष्टरि) ॥ ६६ ॥

हेति—पाणिर्हस्तः, नक्षत्रमृक्षम् उभे हस्तौ स्याताम् । हसति 'हसे हसने' भौवादिक-स्तस्मात्कर्तरि "हसिमृग्रिण्" इति तनि हस्तः "हस्तः करे करिकरे सप्रकोष्ठकरे-ऽपि च । ऋक्षे कौशात्परो व्राते" (इति मेदिनी) इत्येकं करादीनाम् । पवनो वायुः, अमरो देवः उभौ मरुतौ मरुत्पदवाच्यौ स्याताम् । म्रियतेऽनेन 'मृङ् प्राणत्यागे' तौदादिकस्तस्मात्करणे "मृग्रोरुतिः" इत्युतौ, गुणे च मरुत् "मरुद्देवे समीरे वा ग्रन्थिपर्णे नपुंसकम्" (इति मेदिनी) इत्येकं वाय्वादीनाम् । हस्तिपके हस्त्यारोहे, सूते सारथौ च यन्ता स्यात् । यच्छति 'यमु उपरमे' भौवादिकस्तस्मात्कर्तरि "ण्वुल्-तृचाविति" तृचि अनुस्वारे, परसवर्णे च यन्ता स्यादित्येकं हस्तिपकादीनाम् । धातरि धारणकर्तरि, पोष्टरि पोषणकर्तरि च भर्त्ता स्यात् । भरति, बिभर्ति वा 'भृञ् भरणे' भौवादिकः 'डुभृञ् धारणपोषणयोः' जौहोत्यादिकश्च अस्मात्कर्तरि "ण्वु-ल्तृचाविति" तृचि कर्तृवद्भर्ता स्यात् । "भर्त्ता स्वामिनि पुंसि स्यात् त्रिषु धातरि पोष्टरि" (इति मेदिनी) इत्येकं धात्रादीनाम् ॥ ६६ ॥

पु. पु.
पीने का पात्र, बच्चा आदि,

(पानपात्रे शिशौ) पोतः प्रेतः (प्राण्यन्तरे मृते)।

भूतान्तर, मृतक, पु. पु.
ग्रह, भेद, प-ताका, राजा, पुत्र आदि.

(ग्रहभेदे ध्वजे) केतुः (पार्थिवे तनये) सुतः ॥ ६७ ॥

पेति—पानस्य मद्यादिपानस्य पात्रे यानपात्रे वा शिशौ बालके च पोतः स्यात्

पुनाति, पूयते वा 'पूञ् पवने' क्रैयादिकस्तस्मात्कर्तरि कर्मणि वा "हसिमृग्रिण्-" इति तनि, गुणे च पोत: "पोत: शिशौ वहित्रे च गृहस्थाने च वाससि" (इति मेदिनी) इत्येकं पानपात्रादीनाम् । प्राण्यन्तरे भूतान्तरे मृते मृतके च प्रेत: स्यात् । प्रकर्षेण इत: प्रैति स्म वा "गत्यर्थेति" कर्तरि क्ते प्रेत: "प्रेतो भूतान्तरे पुंसि मृते स्याद्वाच्यलिङ्गक:" (इति मेदिनी) इत्येकं भूतान्तरादीनाम् । ग्रहभेदे, ध्वजे च केतु: स्यात् । चाय्यतेऽनेन 'चायृ पूजानिशामनयो:' भौवादिकस्तस्मात्करणे "चाय: कि" इति तौ, क्यादेशे, गुणे च केतु: "केतुर्ना रुक्पताकारिग्रहोत्पातेषु लक्ष्मणि" (इति मेदिनी) इत्येकं ग्रहभेदादीनाम् । पार्थिवे भूपतौ तनये पुत्रे च सुत: स्यात् सूयते स्म सुनोते: कर्मणि सौति स्म सौते: कर्तरि वा क्ते सुत: "सुत: स्यात्पार्थिवे पुत्रे स्त्र्यपत्ये तु सुता स्मृता" (इति मेदिनी) इत्येकं भूपादीनाम् ॥ ६७ ॥

कारीगर, कंचुकी आदि, पर्वत, राजा भूपाल, क्षत्रिय मात्र.

पु. स्थपति: (कारुभेदेऽपि) पु. भूभृद् (भूमिधरे नृपे) ।
पु. मूर्धाभिषिक्तो (भूपेऽ) प्यृतु: (स्त्रीकुसुमेऽपि च) ॥ ६८ ॥

स्थेति—कारुभेदे शिल्पिभेदे अपिशब्दात्कञ्चुकिनि, जीवेष्टियाजकेऽपि स्थपति: स्यात् तिष्ठन्त्यस्मिन् तिष्ठतेराधारे "घञर्थे क:" इति के, आलोपे च स्थ: पातीति पति: स्थश्चासौ पतिश्चेति स्थपति: "स्थपति: कञ्चुकिन्यपि । जीवेष्टियाजके शिल्पिभेदे ना सप्तमे त्रिषु" (इति मेदिनी) इत्येकं शिल्पिभेदादीनाम् । भूमिधरे पर्वते, नृपे नरपतौ च भूभृत्स्यात् । भुवं बिभर्ति उपपदसमासे "क्विप् च" इति क्विपि, तुकि च भूभृत्स्यादित्येकं भूधरादीनाम् । भूपे भूपतौ अपिशब्दान्मन्त्रिणि क्षत्रियेऽपि मूर्धाभिषिक्त: स्यात् । मूर्धनि अभिषिच्यते स्म अभिपूर्वक: 'षिच् क्षरणे' तौदादिकस्तस्मात्कर्मणि क्ते, कुत्वे च "उपसर्गादिति" षत्वे च मूर्धाभिषिक्त: "मूर्धाभिषिक्तो भूपाले मन्त्रिणि क्षत्रियेऽपि च" (इति मेदिनी) स्त्रीकुसुमे नारीरजसि अपिशब्दान्मासि वसन्तादौ धीरेऽपि ऋतु: स्यात् । ऋच्छति "अर्तेश्च तु:" इति तौ, कित्त्वाद्गुणाभावे च ऋतु: "ऋतुर्मासि वसन्तादौ धीरे स्त्री कुसुमेऽपि च" (इति मेदिनी) इत्येकं रमणीरजसादीनाम् ॥ ६८ ॥

विष्णु, शिवादि, सूर्य, बढ़ई, सारथी, पण्डित, प्रकाशितादि तर्कादिशास्त्र, उदाहरण.

(विष्णौ) पु. वप्यजिता पु. व्यक्तौ पु. सूत (स्त्वष्टरि सारथौ) ।
पु. व्यक्त: (प्राज्ञेऽपि) दृष्टान्ता[1] (वुभे शास्त्रनिदर्शने) ॥ ६९ ॥

वीति—वेवेष्टि सर्वं जगदिति विष्णुर्व्यापकस्तस्मिन् अपिशब्दाच्छंकरे, महदादिके,

१—"निपातांश्चोपसर्गांश्च धातवश्चेति ते त्रय: । अनेकार्था: स्मृता: सर्वे पाठस्तेषां निदर्शनम्" ॥१॥

आत्मन्यस्फुटेऽपि अजिताऽव्यक्तौ स्याताम् । न जीयते स्म नञ्पूर्वको 'जि अभिभवे' भौवादिको द्विकर्मकस्तस्मात्कर्मणि क्ते अजितः "अजितो नाहरौ त्रिपु । अनिर्जिते च" (इति विश्वः) न व्यज्यते स्म नञ्विपूर्वकः 'अञ्जू व्यक्तादौ' रौधादिकस्तस्मात्कर्मणि क्ते "यस्य विभाषेति" इडभावे, कुत्वे चर्त्वे च अव्यक्तः "अव्यक्तः शंकरे विष्णावव्यक्तं महदादिके । आत्मन्यपि स्यादव्यक्तमस्फुटे त्वभिधेयवत्" (इति विश्वः) इति द्वे विष्णवादीनाम् । त्वष्टरि रवौ, तक्षिण वा, सारथौ, क्षत्रियाद्ब्राह्मणीसुतवन्दिपारदप्रसूतादिष्वपि सूतः स्यात् । सुवति, सूयते स्म वा 'षू प्रेरणे' तौदादिकस्तस्मात्कर्तरि कर्मणि वा क्ते सूतः "सूतस्तु सारथौ तक्षिण क्षत्रियाद्ब्राह्मणीसुते । वन्दिपारदयोः पुंसि प्रसूते प्रेरिते त्रिपु" (इति मेदिनी) इत्येकं रव्यादीनाम् । प्राज्ञे पण्डिते अपिशब्दात्स्फुटेऽपि व्यक्तः स्यात् । व्यज्यते स्म विपूर्वकादञ्जेः कर्मणि क्ते, कुत्वे, चर्त्वे च व्यक्तः "व्यक्तः स्फुटमनीषिणोः" (इति मेदिनी) इत्येकं शास्त्रविदादीनाम् । शिष्यतेऽनेनेति शासनं वा शास्त्रं, निदर्शनमुदाहरणं च उभे दृष्टान्तौ स्याताम् । "अन्तः प्रान्तेऽन्तिके नाशे" (इति विश्वः) दृष्टः अन्तः पारोऽत्रेति दृष्टान्तः "दृष्टान्त उदाहृतौ । शास्त्रे च मरणे" (इति मेदिनी) इत्येकं तर्कादिशास्त्रादीनाम् ॥ ६९ ॥

सारथी, ड्योढ़ीदार आदि, प्रकरण आदि.

पु. १
क्षत्ता (स्यात्सारथौ द्वाःस्थे क्षत्रियायां च शूद्रजे) ।

पु.
वृत्तान्तः (स्यात्प्रकरणे प्रकारे कात्स्न्र्यवार्तयोः) ॥७०॥

क्षदिति—सारथौ सूते, द्वाःस्थे द्वारपालके, क्षत्रियायां क्षत्रियायां शूद्रजे शूद्राज्जाते, जायमाने वा चशब्दाद्दासीतनयनियुक्तादिष्वपि क्षत्ता स्यात् । क्षदति 'क्षद संवरणे' सौत्रस्तस्मात् "तृन्तृचौ शंसिक्षदादिभ्यः संज्ञायां चानिटौ" इति तृचि नप्तृवत् क्षत्ता, "क्षत्ता शूद्रात्क्षत्रियाजे प्रतीहारे च सारथौ । भुजिष्यातनये क्षत्ता नियुक्ते च प्रजासृजि" (इति विश्वः) इत्येकं सारथ्यादीनाम् । प्रकरणे प्रस्तावे, प्रकारे भावे अभिप्राये वा कात्स्न्र्यवार्तयोः समग्रवार्ताविशेषयोः वृत्तान्तः स्यात् । वृत्तोऽन्तोऽस्य, वृत्तस्यान्त इति वा वृत्तान्तः "वृत्तान्तोऽवसरे भावे कात्स्न्र्यवार्ताविशेषयोः । वृत्तान्तः प्रक्रियायां च" (इति विश्वः) इत्येकं प्रस्तावादीनाम् ॥ ७० ॥

समर आदि
यमराजादि.

पु.
आनर्तः (समरे नृत्यस्थाननीवृद्विशेषयोः) ।

पु.
कृतान्तो (यमसिद्धान्तदैवाकुशलकर्मसु) ॥ ७१ ॥

आनेति—समरे संग्रामे, नृत्यस्थाने नृत्यशालायाम्, नीवृद्विशेषे जनपदान्तरे जने च

१—"क्षत्ता स्यात्सारथौ द्वाःस्थे वैश्यायामपि शूद्रजे" इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिः ।

आनर्तः स्यात् । आनृत्यन्त्यत्र आङ्पूर्वको 'नृती गात्रविक्षेपे' दैवादिकस्तस्मादाधारे "हलश्च" इति घञि, गुणे च आनर्तः "आनर्तो नृत्यशालायां जने जनपदान्तरे" (इत्यजयः) इत्येकं संग्रामादीनाम् । यमो यमराजः, सिद्धो निष्पन्नोऽन्तो निश्चयोऽत्रेति सिद्धान्तः वादिप्रतिवादिभ्यां निर्णीतो योऽर्थः स च सिद्धान्त इति वा, दैवं पूर्वजन्मकृतं कर्म, अकुशलकर्म पापं च एष्वर्थेषु कृतान्तः स्यात् । कृतोऽन्तो येन यस्येति वा कृतान्तः स्यादित्येकं यमादीनाम् ॥ ७१ ॥

श्लेष्मा, पित्तादि रसादि, पृथिव्यादि, गन्धादि, नेत्रादि, मनशिलादि, भ्वादि.

श्लेष्मादि रसरक्तादि महाभूतानि तद्गुणाः ।
इन्द्रियाण्यश्मविकृतिः शब्दयोनिश्च धातवः ॥ ७२ ॥

श्लयिति—श्लेष्मा कफः स आदिर्यस्येति श्लेष्मादि आदिना पित्तादिग्रहः, रसः प्रथम आहारस्य विकारः, रक्तोऽसृक् तावादी यस्येति रसरक्तादि आदिना वसामज्जाशुक्रादिग्रहः, महाभूतानि पृथिव्यादिपञ्चभूतानि तद्गुणा गन्धादयः, इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि, अश्मनो विकृतिः मनःशिलादिः, शब्दयोनिः शब्दोत्पत्तिस्थानं भू सत्तायामित्यादिश्च एते धातवो धातुपदवाच्याः स्युः । दधाति, धीयते वा धान्वः कर्तरि कर्मणि वा "सितनिगमि" इति तुनि धातुः स्यादित्येकं श्लेष्मादीनाम् ॥ ७२ ॥

राजधानी, रनिवास आदि, बर्छी, सांग, बल या ताकत, कठिनता, शरीर.

(कक्षान्तरेऽपि) शुद्धान्तो (नृपस्यासर्वगोचरे) ।
स. स.
(कासूसामर्थ्ययोः) शक्तिर्मूर्तिः (काठिन्यकाययोः) ७३॥

केति—असर्वगोचरे सर्वजनागम्ये नृपस्य नरपालकस्य कक्षान्तरे गुह्यकक्षाभेदे राजधानी स्थानविशेषे वा अपिशब्दादन्तःपुरे अशौचान्तेऽपि वा शुद्धान्तः स्यात् । शुद्धोऽन्तोऽस्येति शुद्धान्तः "शुद्धान्तोऽन्तःपुरे गुह्यकक्षाभेदे च भूपतेः" (इत्यजयः) इत्येकं भूपतिगुह्यकक्षाभेदादीनाम् । "कासूर्विकलवाचि स्यात्कासूः शक्त्यायुधेऽपि च" (इति विश्वः) कासूः शक्त्यायुधः, सामर्थ्यं बलम् अनयोः शक्तिः स्यात् । शक्यते नया 'शक्ल शक्तौ' सौत्रादिकस्तस्मात्करणे क्तिनि शक्तिः क्तिचि तु शक्तिः शक्ती वा "शक्तिरस्त्रान्तरे गौर्य्यामुत्साहादौ बले स्त्रियाम्" (इति मेदिनी) इत्येकं शक्त्यायुधादीनाम् । कठिनं कठोरं तस्य भावः काठिन्यम्, कायो देहः अनयोः मूर्तिः स्यात् । मूर्च्छति 'मूर्च्छा मोहादौ' भौवादिकस्तस्मात्कर्तरि क्तिचि, "राल्लोपः" इति छलोपे च मूर्तिः "मूर्तिः पुनःप्रतिमायां कायकाठिन्ययोरपि" (इति हैमः) इत्येकं काठिन्यादीनाम् ॥ ७३ ॥

विस्तार, बेलि, रात्रि, घर, क्षय, पूजा, दान, अन्त आदि.

स. स.
(विस्तारवल्लयो) र्व्रततिर्वसती (रात्रिवेश्मनोः) ।
स. स.
(क्षयार्चयो) रपचितिः साति (दानावसानयोः) ॥७४ ॥

व्रीति—विस्तारवल्ल्योः विस्तारलतयोः प्रततिः स्यात् । प्रतं करोति “ तत्करोतीति ” णिजन्तात्कर्तरि बाहुलकादतौ प्रजन्ती ततिरस्याः पृषोदरादित्वाद् वा व्रततिः श्रीभोजमते तु ‘ प्रजति ’ बाहुलकादतौ वा “ व्रततिस्तु प्रतानिन्यां विस्तारेऽपि ” (इति हैमः) “ कृदिकारादिति ” ङीषि तु दीर्घान्तापि “ धराधरेन्द्रं प्रततीततीरिव ” (इति माघः) इत्येकं विस्तारादेः । रात्रिवेश्मनोः निशागेहयोः वसतिः स्यात् वसन्त्यस्याम् वसतेराधारे “ वहिवसीति ” अतौ वसतिः ङीषि तु वसती वा “ वसतिः स्यात्स्त्रियां वासे यामिन्यां च निकेतने ” (इति मेदिनी) इत्येकं राज्यादेः । क्षयार्चयोः हानिपूजयोः अपचितिः स्यात् । अपचीयते, अपचाय्यते वा अपपूर्वकाच्चिनोतेश्चायतेर्वा क्तिनि “ चायः चिक्तिनि ” इति च्यादेशे च ‘ अपचितिः ’ “ भवेदपचितिः पूजाव्ययनिष्कृतिहानिषु ” (इति मेदिनी) इत्येकं क्षयादीनाम् । दानावसानयोः दानविरामयोः सातिः स्यात् सननम्, सानं वा सनोतेः स्यतेर्वा भावे क्तिनि “ जनसनेति ” आत्वे ‘ द्यतिस्यतीति ’ इत्वाभावे निपातिते वा सातिः स्यादित्येकं दानादेः ॥ ७४ ॥

दुःख, धन्वाका स. किनारा, सामान्य जाति, जन्म, लोकाचार, टपकना, गदर, विदेश.

अर्तिः (पीडाधनुष्कोट्योः) जातिः (सामान्यजन्मनोः) ।
(प्रचारस्यन्दयोः) रीतिरीतिः (डिम्बप्रवासयोः) ॥ ७५ ॥

अरिति—पीडा बाधा, धनुष्कोटिः धनुषोऽग्रभागः अनयोरर्तिः स्यात् । अर्दनम् ‘ अर्द हिंसायाम् ’ चौरादिकस्तस्माद्भावे क्तिनि, चर्त्वे च अर्तिः, आङ्पूर्वकादृच्छतेः क्तिनि तु “ उपसर्गादृति धातौ ” इति वृद्धौ आर्तिरपि स्यादित्येकं पीडादीनाम् । सामान्यम् जातम्, जन्म जननम् अनयोर्जातिः स्यात् । जननम्, जायतेऽनयेति वा जनेर्भावे करणे वा क्तिनि, “ जनसनेति ” आत्वे च जातिः “ जातिश्छन्दसि सामान्ये मालत्यां गोत्रजन्मनोः । जातिर्जातीफले धात्र्यां चुल्लीकम्पिल्लयोरपि ” (इति विश्वः) इत्येकं सामान्यादीनाम् । प्रचारो लोकाचारः, स्यन्दः क्षरणम् अनयोरीतिः स्यात् । रीयते ‘ रीङ् स्रवणे ’ दैवादिकः, रिणाति ‘ री गतिरेषणयोः ’ क्रैयादिको वा तस्मात्कर्तरि क्तिचि, रयणमिति विग्रहे तु क्तिनि वा रीतिः “ रीतिः प्रचारे स्यन्दे च लोहकिट्टारकूटयोः ” (इति विश्वः) इत्येकं प्रचारादीनाम् । डिम्बो विप्लवः, प्रवासो विदेशः उभयोः * ईतिः स्यात् । ईयतेऽनया ‘ ईङ् गतौ ’ दैवादिकस्तस्मात्करणे ‘ क्तिनि ’ ईतिः “ ईतिर्डिम्बे प्रवासेऽतिवृष्ट्यादिषट्सु च स्त्रियाम् ” (इति मेदिनी) इत्येकं डिम्बादीनाम ॥ ७५ ॥

---

* “ अतिवृष्टिरनावृष्टिर्मूषिकाः शलभाः शुकाः । अत्यासन्नाश्च राजानः षडेता ईतयः स्मृताः ” (इति स्वामिमुकुटे) ॥

उदय, लाभ, तीनों अग्नियां, दूसरा युग, नारदकी वीणा, महत्व गुणयुक्त भार्या, भस्म, संपदा.

स. स.
(उदयेऽधिगमे) प्राप्तिस्त्रेता (स्त्वग्नित्रये युगे)।
स. १ स.
(वीणाभेदेऽपि) महती भूति (र्भस्मनि संपदि) ॥७६॥

व्रिति–उदये उत्पत्तौ समृद्धौ वा अधिगमे लाभे च प्राप्तिः स्यात्। प्रापणम् प्रपूर्वकः ‘ आप्लृ व्याप्तौ ’ सौवादिकस्तस्माद्भावे क्तिनि प्राप्तिः “प्राप्तिर्महोदये। लाभेऽपि च स्त्रियाम्” (इति मेदिनी) इत्येकं महोदयादीनाम्। अग्नित्रये दक्षिणाग्नि-गार्हपत्याहवनीयेषु, युगे युगद्वये च त्रेता स्यात्। त्रीन् भेदान् इता प्राप्ता पृषोदरादित्वात्साधुः, त्राणां त्रा, सदासंधुक्षणम्, तामिता, त्रायन्ते इति त्राः आहुतयस्ताभिरिता वा त्रेता “ त्रेता युगेऽग्नित्रये च ” (इति हैमः) इत्येकमग्नित्रयादीनाम्। वीणाभेदे नारदस्य वीणायाम् अपिशव्दान्महत्त्वगुणसंपन्नभार्यायामपि महती स्यात्। मह्यते ‘ मह पूजायाम् ’ भौवादिकस्तस्मात्कर्मणि “ वर्तमाने पृषदिति ” अतिप्रत्यये निपातिते शतृवद्भावात्, “ उगितश्चेति ” ङीपि च महती “ महती वल्लकीभेदे राज्ये तु स्यान्नपुंसकम्। तत्त्वभेदे पुमान् श्रेष्ठे वाच्यवत् ” (इति मेदिनी) इत्येकं वीणाभेदादीनाम्। भस्मनि क्षारके, संपदि संपत्तौ च भूतिः स्यात्। भवनम्, भूयतेऽनया वा, ‘ क्तिनि ’ भवति क्तिचि वा भूतिः “ भूतिर्भस्मनि संपत्तिहस्तिशृङ्गारयोः स्त्रियाम् ” (इति मेदिनी) इत्येकं भस्मादीनाम् ॥ ७६ ॥

नागों की नदी, और नगरी, संग्राम, सङ्ग, सभाश्रय, निवास, पृथ्वी.

स.
(नदीनगर्योर्नागानां) भोगव (त्यथ संगरे)।
स. स.
(सङ्गे सभायां) समितिः (क्षयवासावपि) क्षिती ॥ ७७ ॥

नेति–नागानां काद्रवेयाणां नदी सरित्, नगरी पुरी च अनयोः भोगवती स्यात्। भोगोऽस्त्यस्यामिति मतुपि, मस्य वत्वे, ङीपि च भोगवती “ अथ भोगवतीनागपुरीनद्योरहौ पुमान् ” (इति मेदिनी) इत्येकं नागनद्यादीनाम्। अथेति–संगरे संग्रामे, सङ्गे संमेलने, सभायां जनसमूहे च समितिः स्यात्। समयनम् समीयतेऽस्यां वा संपूर्वकः ‘ इण् गतौ ’ आदादिकस्तस्मात् क्तिनि समितिः “ समितिः संपराये स्यात्सभायां संगमेऽपि च ” (इति मेदिनी) इत्येकं समरादीनाम्। क्षयो नाशो ह्रासो वा वासो निवासश्च उभौ क्षिती क्षितिपदवाच्यौ स्याताम्। अपिशब्दात्कालभेदे, मेदिन्यामपि क्षितिः स्यात्। क्षयणम्, क्षीयतेऽस्यां वा क्षयतेः क्षियतेर्वा भावे, आधारे वा क्तिनि क्षितिः

१ “ विश्वावसोस्तु बृहती तुम्बरोस्तु कलावती। महती नारदस्य स्यात्सरस्वत्यास्तु कच्छपी ” (इति वैजयन्ती) ॥

" क्षितिर्निवासे मेदिन्यां कालभेदे क्षये स्त्रियाम् " (इति मेदिनी) इत्येकं क्षयादीनाम् ॥ ७७ ॥

सूर्यका प्रकाश, हथियार, अग्निशिखा, दुनिया, बारह अक्षर पादवाली छन्द, पृथ्वी, जन.

स.
(रवेरर्चिश्च शस्त्रं च वह्निज्वाला च) हेतयः ।

स. *
जगती (जगतिच्छन्दोविशेषेऽपि क्षितावपि) ॥ ७८ ॥

रेति–रवेः सूर्यस्य अर्चिः प्रकाशः, शस्त्रमायुधम्, वह्निज्वाला अग्निशिखा च एते हेतयः हेतिपदवाच्याः स्युः–हिनोति, हन्ति, हन्यतेऽनयेति वा हिनोतेः, हन्तेर्वा कर्तरि क्तिचि, करणे वा क्तिनि " ऊतियूतीति " निपातिते च हेतिः " हेतिर्ज्वालास्त्रसूर्यांशुषु " (इति कोषान्तरम्) इत्येकं सूर्यप्रकाशादीनाम् । जगति लोके, छन्दोविशेषे द्वादशाक्षरपादवृत्ते, क्षितौ पृथिव्याम् अपिशब्दाज्जनेऽपि जगती स्यात् । गच्छति ' गम्लृ गतौ ' भौवादिकस्तस्मात् " पृषद्बृहन्महज्जगदिति " अतिप्रत्यये निपातिते शतृवद्भावात् " उगितश्चेति " ङीपि च जगती " जगत्स्याद्विष्टपे क्लीबं ना वायौ जंगमे त्रिषु । जगती भुवने क्ष्मायां छन्दोभेदे जनेऽपि च " (इति मेदिनी) इत्येकं जगदादीनाम् ॥ ७८ ॥

दशवां छन्द, पांति प्रभाव, उत्तरकाल जाना, सेनाभेद, पक्ष या पखेरूके पंखकी मूल.

स.
पङ्क्ति (श्छन्दोऽपि दशमं) (स्यात्प्रभावेऽपि) चायतिः ।

स.
पत्ति (र्गतौ च) (मूले तु) पक्षतिः (पक्षभेदयोः) ॥ ७९ ॥

पमिति–दशमं छन्दः दशाक्षरपादवृत्तम् " उक्तात्युक्ता तथा मध्या प्रतिष्ठान्यासु पूर्विका । गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च बृहती पङ्क्तिरेव च " इत्यनुक्रमोक्तेषु दशमं छन्दः पङ्क्तिः, " पंक्तिश्छन्दो दशापि स्यादिति " वा क्वचित्पाठः । अपिशब्दाद्दशसंख्यालिषु पंक्तिः स्यात् । पञ्चनम् ' पचि व्यक्तीकरणे ' भौवादिकस्तस्माद्भावे ' क्तिनि ' अथवा पञ्चकद्वयम् पंक्तिः " पंक्तिविंशतीति " साधुः " पंक्तिर्दशाक्षरच्छन्दोदशसंख्यालिषु स्त्रियाम् " (इति मेदिनी) इत्येकं दशाक्षरपादवृत्तादीनाम् । प्रभावे प्रतापे अपिशब्दात्संयमदैर्घ्यागामिकालेषु च आयतिः स्यात् । आयमनम्, आयम्यतेऽनयेति वा आङ्पूर्वको ' यमु उपरमे ' भौवादिकस्तस्माद्भावे, करणे वा ' क्तिनि ' " अनुदात्तोपदेशेति " मलोपे आयतिः " आयतिः संयमे दैर्घ्ये प्रभावागामिकालयोः " (इति विश्वः) इत्येकं प्रभावादीनाम् । गतौ=गमने ' च ' शब्दात्पदगे, एकरथैकेभत्र्यश्वपञ्चपदातिके

---

* " द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च " (वा. ३–२ । १७८) इति क्विपि, " गमः क्वौ " इति मलोपे, तुकि, गौरादित्वान्ङीषि च वा जगती स्यात् ॥

वा पत्तिः स्यात्। पतति पत्तेः कर्तरि क्तिचि पत्तिः " पत्तिर्ना पदगे स्त्रियाम्। गतावेकरथैकेभत्र्यश्वपञ्चपदातिके " (इति मेदिनी) इत्येकं गत्यादीनाम्। पक्षभेदयोः पक्षभेदौ द्वौ एको मासार्धः, अपरः पक्ष्यवयवः, तयोर्मूले तु पक्षतिः स्यात्। पक्षस्य मूलम्, " पक्षात्तिः " इति तौ पक्षतिः " सर्वतोऽक्तिनर्थादिति " ङीषि तु पक्षतीत्यपि " पक्षतिस्तु भवेत्पक्षमूले च प्रतिपत्तिथौ " (इति कोषान्तरम्) इत्येकं पक्षमूलादीनाम्॥ ७६॥

भग, लिङ्ग, मन्त्री आदि, कौशिकी, जीविका आदि, वालू, वालूयुक्त देशादि, वेद, कान, सुनना आदि.

स. प्रकृति (योनिलिङ्गे च) (कौशिक्याद्याश्च) वृत्तयः। स.
सिकताः(स्युर्बालुकाऽपि)(वेदे श्रवसि च) श्रुतिः॥ ८०॥

प्रेति—योनिलिङ्गे योनौ भगे, लिङ्गे मेढ्रके चशब्दाद्गुणसाम्यामात्यादिस्वभावपौरवर्गेषु प्रकृतिः स्यात्। प्रकुरुते प्रपूर्वको ' डुकृञ् करणे ' तानादिकस्तस्मात्कर्तरि क्तिचि, क्तिनि वा प्रकृतिः " प्रकृतिर्गुणसाम्ये स्यादमात्यादिस्वभावयोः। योनौ, लिङ्गे पौरवर्गे " (इति मेदिनी) इत्येकं योन्यादीनाम्। कौशिकी नदीविशेषः यामरचयद्गाधिनन्दनानुजेति यावत् सा आद्या यासां ताः वृत्तयः स्युः। आद्येन आरभटी-सात्वती-भारतीनां ग्रहणम् चशब्दाज्जीविकासूत्रार्थविवरणयोरपि वृत्तिः स्यात्। वर्ततेऽनया वृतेः करणे क्तिनि वृत्तिः " वृत्तिर्विवरणे जीव्ये कौशिक्यादिषु चेष्यते " (इति विश्वः) भारती सात्वती चैव कौशिक्यारभटी तथा। चतस्रो वृत्तयश्चैता यासु नाट्यं प्रतिष्ठितम् (इति भरतः) इत्येकं कौशिक्यादीनाम्। बालुका बालुकायां सिकताः स्युः। अपिशब्दाद्बालुकायुक्तदेशेऽपि सिकता स्त्री स्यात्। सिच्यते ' षिच क्षरणे ' तौदादिकस्तस्मात्कर्मणि बाहुलकादतचि, पृषोदरादित्वाच्चस्य कत्वे च सिकता, द्वित्वे सिकते, बहुत्वे सिकताः स्युः " सिकता स्त्री सिकतले वालुकायान्तु भूमनि " (इति मेदिनी) इत्येकं बालुकादीनाम्। वेदे ऋग्यजुस्सामाथर्वाख्ये, श्रवसि श्रोत्रे, चशब्दाद्वार्ताश्रोत्रकर्मणोरपि श्रुतिः स्यात्। श्रूयतेऽनयेति शृणोतेः करणे क्तिनि श्रुतिः " श्रुतिः श्रोत्रे तथाम्नाये वार्तायां श्रोत्रकर्मणि " (इति विश्वः) इत्येकं वेदादीनाम्॥ ८०॥

बड़ी प्यारी स्त्री, स्त्रीमात्र, भूविवर, गुफा, धारण, धैर्य.

स. वनिता (जनितात्यर्थानुरागायां च योषिति)।
स. गुप्तिः (क्षितिव्युदासेऽपि) स. धृति (र्धारणधैर्ययोः) ॥८१॥

वेति—जनितः उत्पादितोऽत्यर्थोऽनुरागो यस्यां तस्यामिति जनितात्यर्थानुरागायां नार्यां योषिति योषायां च वनिता स्यात्। वन्यते स्म वनतेर्वनोतेर्वा कर्मणि क्ते, " यस्य

विभाषा " इत्यस्यानित्यत्वादिडागमे, टापि च वनिता " वनिता जातरागस्त्रीस्त्रियोः स्त्री त्रिषु याचिते " (इति मेदिनी) इत्येकं जातानुरागनार्यादीनाम् । क्षितिव्युदासे पृथिव्यन्तरबिले अपिशब्दात्कारागाररक्षणाधमावकरस्थानेषु च गुप्तिः स्यात् । गोपनम्, गुप्यते वा गुपेर्भावे कर्मणि वा क्तिनि गुप्तिः " गुप्तिः कारागृहे प्रोक्ता भूगर्ते रक्षणेऽधमे" (इति विश्वः) इत्येकं भूगर्तादीनाम् । धारणधैर्ययोः धृतिः स्यात् । धरणम् धरतेर्भावे ' क्तिनि ' धृतिः " धृतिर्योगान्तरे धैर्ये धारणाध्वरतुष्टिषु " (इति विश्वः) इत्येकं धारणादीनाम् ॥ ८१ ॥

भटकटैया, वनभटा आदि, स्त्री हथिनी, जीविका वार्ताआदि, लघु, असार, रोगरहित, पानी, घी, सुधा, यज्ञशेष, चाँदी, सोना, कारण, चिह्न या निशान.

स.
बृहती (क्षुद्रवार्ताकी छन्दोभेदे महत्यपि) ।

स. स.
वासिता (स्त्रीकरिण्योश्च) वार्ता (वृत्तौ जनश्रुतौ)॥८२॥

न. न. न.
वार्तं (फल्गुन्यरोगे च) (त्रिष्वप्सु च) घृतामृते ।

न. न.
कलधौतं (रूप्यहेम्नो) र्निमित्तं (हेतुलक्ष्मणोः) ॥ ८३ ॥

वृत्ति—क्षुद्रवार्ताकी छन्दोभेदे इति समाहारद्वन्द्वः क्षुद्रवार्ताक्यां=कण्टकार्य्याम्, छन्दोभेदे=नवाक्षरपादवृत्ते, महति विशाले अपिशब्दाद्वारिधान्यादिषु च बृहती स्यात् । बर्हति ' बृह वृद्धौ ' भौवादिकस्तस्मात्कर्तरि "वर्तमाने पृषदिति" अतिप्रत्यये निपातिते शतृवद्भावाद् " उगितश्चेति " ' ङीपि ' च बृहती " बृहती क्षुद्रवार्ताक्यां कण्टकार्यां च वाचि च । वारिधान्यां महत्यां च छन्दोवसनभेदयोः " (इति विश्वः) इत्येकं क्षुद्रवार्ताक्यादीनाम् । स्त्रीकरिण्योः वनिताहस्तिन्योः वासिता स्यात् । चशब्दात्सुरभीकृतधान्यमात्रखगारावव्स्त्रवेष्टितेषु वासितं स्यात् । वास्यते ' वस निवासे ' भौवादिको ण्यन्तो ' वास उपसेवायाम् ' चौरादिको वा तस्मात्कर्मणि क्ते, इडागमे, णिलोपे ' टापि ' च वासिता " वासिता करिणीनार्योर्वासितं सुरभीकृते । धान्यमात्रे खगाराते वासितं वस्त्रवेष्टिते " (इति विश्वः) स्वामी तु ' वाशिता ' तालव्यमध्यमप्याह तत्र " वाश्ट शब्दे " दैवादिकस्तस्मात्कर्मणि क्ते इडागमे च ' वाशिता ' स्यादित्येकं वनितादीनाम् । वृत्तौ जीविकायाम्, जनश्रुतौ किंवदन्त्यां च वार्ता स्यात् । वृत्तिरस्त्यस्याम् " वृत्तेश्च " इति णे, वृद्धौ टापि वार्ता " वार्ता वार्तिङ्गणे वृत्तौ वार्ताकृष्याद्युदन्तयोः " (इति विश्वः) इत्येकं वृत्त्यादीनाम् । फल्गुनि, लघुनि, असारे, तत्त्वहीने वा वार्तं क्लीबं स्यात् । अरोगे रोगरहिते च ' वार्तम् ' त्रिषु त्रिलिङ्ग्यां स्यात् । वृत्तिरस्त्यस्येति णे, वृद्धौ च वार्तम् " वार्तं फल्गुन्यरोगे स्यादारोग्ये वृत्तिमत्यपि " (इति धरणिः) इत्येकमसारादीनाम् । अप्सु जले च घृतामृते त्रिषु त्रिलिङ्ग्यां स्याताम् । जिघर्ति ' घृ क्षरणदीप्त्योः ' जौहोत्यादिकस्तस्मात्कर्तरि " अञ्जिघृसिभ्यः क्तः "

इति 'क्ते' घृतम् "घृतमाज्ये जले क्लीबं प्रदीप्ते त्वभिधेयवत्" (इति मेदिनी) न मृतं मरणमत्रेति अमृतम् "अमृतं यज्ञशेषे स्यात्पीयूषे सलिले घृते। अयाचिते च मोक्षे च ना धन्वन्तरिदेवयोः" (इति मेदिनी) इत्येकं जलादीनाम् । रूप्यहेम्नोः रजत-सुवर्णयोः कलधौतं स्यात् । कलो मलो धौतोऽस्येति कलधौतम् "कलधौतं सुवर्णे स्याद्रजते च नपुंसकम्" (इति मेदिनी) इत्येकं रजतादीनाम् । हेतुलक्ष्मणोः कारण-चिह्नयोः निमित्तं स्यात् । निमेद्यति निपूर्वको 'ञिमिदा स्नेहने' दैवादिकस्तस्माद्वर्तमाने कर्तरि "ञीतः क्तः" इति क्ते, संज्ञापूर्वकत्वात् "अनात्मने पदनिमित्ते" इति निर्देशा-द्वा नत्वाभावे च निमित्तं स्यादित्येकं हेत्वादीनाम् ॥ ८२।८३ ॥

शास्त्र, सुनाहुआ, सत्ययुग, अल-मर्थ, महाभय, बड़ा साहस.

श्रुतं (शास्त्रावधृतयो) युगपर्याप्तयोः[1] कृतम् ।
अत्याहितं महाभीतिः कर्म जीवानपेक्षि च ॥ ८४ ॥

श्रुतमिति—शास्त्रावधृतयोः शिष्यतेऽनेन, शासनं वा शास्त्रम्, अवधरणमवधृतम् अनयोः श्रुतं स्यात् । श्रवणम्, श्रूयते स्म वा शृणोतेर्भावे, कर्मणि वा क्ते श्रुतं स्यादित्येकं शास्त्रादीनाम् । युगपर्याप्तयोः युगं सत्ययुगाख्यम्, पर्याप्तमलमर्थकं च उभयोः कृतं स्यात् । अकारि, क्रियते स्म वा करोतेः कर्मणि 'क्ते' कृतम् "कृतं युगेऽलमर्थे स्याद्विहिते हिंसिते त्रिषु" (इति मेदिनी) इत्येकं युगादीनाम् । महाभीतिः महद्भयम्, जीवानपेक्षि कर्म महासाहसिककार्यं च अत्याहितं स्यात् । अत्याधीयते स्म अत्याङ्पूर्वकाद्धातेः कर्मणि क्ते, "दधातेर्हिः" इति ह्यादेशे च अत्याहितं स्यादि-त्येकं महाभीत्यादीनाम् ॥ ८४ ॥

न्याय, पृथि-व्यादि पञ्चभूत, सत्यादि, श्लोक, यश, भूतका-लादि.

(युक्ते क्ष्मादावृते) भूतं (प्राण्यतीते समे त्रिषु) ।
वृत्तं (पद्ये चरित्रे त्रिष्वतीते दृढनिस्तले) ॥ ८५ ॥

(न.) (न.)

ख्विति—युक्ते न्याय्ये, क्ष्मादौ पृथिव्यादिपञ्चभूतके, ऋते सत्ये 'प्राण्यतीते' इति समाहारद्वन्द्वः प्राणिनि जन्तौ अतीते गतकाले, समे समाने च भूतं त्रिपु त्रिलिङ्ग्यां स्यात् । अभूत्, भवति स्म वा भवतेः कर्तरि "गत्यर्थेति" 'क्ते' भूतम् "भूतं क्ष्मादौ पिशाचादौ जन्तौ क्लीबं त्रिषूचिते । प्राप्ते वृत्ते समे सत्ये द्वे योन्य-न्तरे तु ना । कुमारेऽपि" (इति मेदिनी) इत्येकं न्याय्यादीनाम् । पद्ये श्लोके, चरित्रे यशसि, अतीते गतकाले, 'दृढनिस्तले' इति समाहारद्वन्द्वः दृढे गाढे, निस्तले, गोले, वर्तुले वा वृत्तं त्रिषु स्यात् । वर्तनम्, वर्तते स्म वा 'वृतु वर्तने' भौवा-दिको वरणे दैवादिको वा तस्माद्भावे, कर्तरि वा 'क्ते' वृत्तम् "वृत्तोऽधीतेऽप्यतीते-ऽपि वर्तुलेऽपि मृते वृते । वृत्तेऽन्यलिङ्गं वा क्लीबे छन्दश्चारित्रवृत्तिषु" (इति मेदिनी) इत्येकं पद्यादीनाम् ॥ ८५ ॥

१ "शक्तौ निवारणे तृप्तौ पर्य्याप्तं स्याद्यथेप्सिते" (इति रुद्रः) ॥

राज्य,बड़ाआदि, न. न.
अपवाद, निन्दित, रूपा, **मह (द्राज्यं चा) वगीतं (जन्ये स्याद्गर्हिते त्रिषु) ।**
उजला, द्वीप- न. न.
भेद, रत्नों की माला, सोना, चांदी आदि. **श्वेतं (रूप्येऽपि) रजतं (हेम्नि[1] रूप्ये सिते त्रिषु) ॥८६॥**

मेति—राज्यं महत् मह्त्पदवाच्यं स्यात् । चकाराद्वल्लकीभेदे तत्त्वभेदे, श्रेष्ठेऽपि स्यात् । मह्यते महते: कर्मणि " वर्तमाने पृषदिति " अतिप्रत्यये निपातिते महत् " महती वल्लकी-भेदे राज्ये तु स्यान्नपुंसकम् । तत्त्वभेदे पुमाञ्श्रेष्ठे वाच्यवत् " (इति मेदिनी) इत्येकं राज्यादीनाम् । जन्ये जनापवादे, गर्हिते निन्दिते च 'अवगीतम्' त्रिषु त्रिलिङ्ग्यां स्यात् । अवगीयते स्म अवपूर्वकाद्गायते: कर्मणि 'क्ते' " घुमास्थागापेति " ईत्वे च अवगीतम् " अवगीतस्तु निर्वादे दुष्टगर्हितयोरपि " (इति मेदिनी) इत्येकं जनापवादादीनाम् । रूप्ये रजते अपिशब्दात् श्वेतद्वीपे, शुक्लेऽपि श्वेतं स्यात् । श्वेतते 'श्विता वर्णे' भौवादिकस्तस्मात्पचाद्यचि श्वेतम् " श्वेतो द्वीपाद्रिभेदयो: । श्वेतावराटिकाकाष्ठपाटलाशंखिनीषु च । क्लीबं रूप्येऽन्यवच्छुक्ले " (इति मेदिनी) इत्येकं रूप्यादीनाम् । हेम्नि स्वर्णे, रूप्ये रूपाख्ये, सिते शुभ्रे च रजतं त्रिषु त्रिलिङ्ग्यां स्यात् । रजति, रज्यतेऽनेनेति वा रजते: कर्तरि, करणे वा " पृषिरञ्जिभ्यां कित् " इत्यतचि, कित्त्वान्नलोपे च रजतम् " रजतं रञ्जने रूप्ये शोणिते ह्रदहारयो: " (इत्यजय:) इत्येकं हेमादीनाम् ॥ ८६ ॥

पु.स.न. पु.स.न.
जंगम, भुवन, वायु,नील्यादि रंग, रुधिर, **(त्रिष्वितो) जग (दिङ्गेऽपि) रक्तं (नील्यादिरागि च) ।**
पु.स.न. पु.स.न.
सफ़ेद, पीला, निर्मल बंधा या कैदी, सफ़ेद. **अवदातः(सिते पीते शुद्धे) (बद्धार्जुनौ) सितौ ॥ ८७ ॥**

त्रीति—इत: परमातान्तं वक्ष्यमाणा ये शब्दास्ते त्रिषु त्रिलिङ्ग्यां भवन्ति । इङ्गे जङ्गमे अपिशब्दात् विष्टपे, वायौ च जगत् स्यात् । गच्छति गच्छते: कर्तरि " द्युति-गमिजुहोतीनां द्वे च " इति क्विपि " गम: क्वौ " इति मलोपे, तुकि च जगत् " जगत् स्याद्विष्टपे क्लीबं वायौ ना जंगमे त्रिषु " (इति मेदिनी) इत्येकं जंगमादीनाम् । नील्यादिरागि नील्यादिरागयुक्तं रक्तं स्यात् । चशब्दात् अनुरक्ते, लोहिते त्रिषु, कुङ्कुमे, ताम्रे, प्राचीनामलके, रुधिरे च नपुंसकं स्यात् । रजति, रज्यते वा रजते: कर्तरि कर्मणि वा " गत्यर्थेति " क्ते, जस्य कुत्वे, चर्त्वे च रक्तम् " रक्तोऽनुरक्ते नील्यादिरञ्जिते लोहिते त्रिषु । क्लीबं तु कुङ्कुमे ताम्रे प्राचीनामलकेऽसृजि " (इति मेदिनी) इत्येकं नील्यादिरङ्गवदादीनाम् । सिते शुभ्रे, पीते पीतवर्णयुक्ते, शुद्धे पूते च अवदात: स्यात् ।

---

१ " हारे रूप्ये सिते त्रिषु " इति पाठान्तरम् ॥

अवदायते दायतेः कर्मणि क्ते, अवदातः " अवदातं तु विमले मनोज्ञे सितपीतयोः " (इति हैमः) इत्येकं सितादीनाम् । बद्धार्जुनौ बद्धश्वेतौ सितौ सितपदवाच्यौ स्याताम् । सीयते सिनोतेः कर्मणि क्ते सितः, द्वित्वे सितौ " सितमवसिते च बद्धे धवले त्रिपु शर्करायां स्त्री " (इति मेदिनी) इत्येकं बद्धार्जुनयोः ॥ ८७ ॥

उचित या न्याय्य, संस्कारी, क्षमी, रचेहुए पदार्थ, शास्त्र लक्षण संपन्न, विना सीमा, शेष, विष्णु.

पु.स.न.　　　पु.स.न.

(युक्तेऽतिसंस्कृते मर्षिण्य) भिनीतो (ऽथ) संस्कृतम् ।

पु.स.न.

(कृत्रिमे लक्षणोपेतेऽप्य) नन्तो (ऽनवधावपि) ॥ ८८ ॥

युक्तेति–युक्ते न्याय्ये उचिते वा अतिसंस्कृते अत्यन्तसंस्कारप्राप्ते, मर्षिणि क्षन्तर्यपि अभिनीतः स्यात् । अभिनीयते स्म अभिपूर्वकान्नयतेः कर्मणि क्ते, अभिनीतः " अभिनीतं संस्कृते च न्याय्ये चामर्षिणि त्रिपु " (इति रुद्रः) इत्येकं न्याय्यादीनाम् । अथेति–कृत्रिमे करणेन निर्वृत्ते, लक्षणोपेते लक्षणेन उपेते पाणिन्यादिसूत्रव्युत्पादिते अपिशब्दात् शस्ते भूषिते च संस्कृतं स्यात् । संस्क्रियते स्म संपूर्वकात्करोतेः कर्मणि क्ते सुडागमे च 'संस्कृतम्' " संस्कृतः कृत्रिमे शस्ते भूषितेऽप्यन्यलिङ्गकः । क्लीबन्तु लक्षणोपेते " (इति मेदिनी) इत्येकं कृत्रिमादीनाम् । अनवधौ अवधिरहिते अपिशब्दाच्छेषकेशवादिपु अनन्तः स्यात् । न अन्तोऽस्येत्यनन्तः " अनन्तः केशवे शेषे पुमान्निरवधौ त्रिपु । अनन्ता च विशल्यायां शारिवादूर्वयोरपि । कणादुरालभापथ्यापार्वत्यामलकीपु च । विश्वंभरागुडूच्योः स्यादनन्तं सुखवर्त्मनि " (इति मेदिनी) इत्येकमनवध्यादीनाम् ॥ ८८ ॥

विख्यात, हर्षित आदि, कुलीन, पण्डित आदि, पवित्र, एकान्त आदि, मोहित, बढ़ाहुआ आदि.

पु.स.न.　　　पु.स.न.

(ख्याते हृष्टे) प्रतीतोऽभिजात (स्तु कुलजे बुधे) ।

पु.स.न.　　　पु.स.न.

विविक्तौ (पूतविजनौ) मूर्च्छितौ (मूढसोच्छ्रयौ) ॥ ८९ ॥

ख्येति–ख्याते प्रसिद्धे, हृष्टे हर्षिते च प्रतीतः स्यात् । प्रतीयते स्म प्रतिपूर्वकाद् 'इण् गतौ' अस्मात्कर्मणि क्ते प्रतीतः " प्रज्ञाताज्ञातहृष्टेपु प्रतीतः सादरे त्रिपु " (इति मेदिनी) इत्येकं विख्यातादीनाम् । कुलजे कुलीने, बुधे पण्डिते अभिजातः स्यात् । अभिजायते स्म अभिपूर्वकाज्जनेः कर्तरि " गत्यर्थेति " क्ते " जनसनखनामिति " आत्वे च अभिजातः " अभिजातः कुलीने स्यान्न्याय्यपण्डितयोस्त्रिपु " (इति मेदिनी) इत्येकं कुलीनादीनाम् । पूतः शुद्धः विजनः एकान्तदेशः उभौ विविक्तौ विविक्तपदवाच्यौ स्याताम् । विविज्यते स्म विपूर्वकाद् 'विजिर् पृथग्भावे' जौहोत्यादिकात् 'विचिर् पृथग्भावे' रौधादिकाद्वा कर्मणि क्ते, कुत्वे, चर्त्वे च विविक्तः " विविक्तं त्रिष्वसंपृक्ते रहःपूतविवेकिपु " (इति मेदिनी) इत्येकं पूतादीनाम् । मूढो मोहं प्राप्तः सोच्छ्रयः वृद्धिसमे-

तश्च उभौ मूर्च्छितौ स्याताम् । मूर्च्छा संजातास्येति तारकादित्वादितचि मूर्च्छितः "मूर्च्छितमपि सोच्छ्र्ये च मूढे च" (इति मेदिनी) इत्येकं मूढादीनाम् ॥ ८९ ॥

पु.स.न. पु.स.न.

खट्टा, निठुर, सफ़ेद, स्याह, (द्वौ चाम्लपरुषौ) शुक्रौ शिती (धवलमेचकौ)।

पु.स.न.

सच्चा, साधु, विद्यमान आदि. (सत्ये साधौ विद्यमाने प्रशस्तेऽभ्यर्हिते च) सन् ॥९०॥

द्वाविति–अम्लोऽम्लरसश्चुक्रो वा परुषः कठोरः इमौ द्वौ शुक्तौ शुक्तपदवाच्यौ स्याताम्। शुच्यते स्म, 'ईशुचिर् पूतीभावे' अस्माद्दैवादिकात्कर्मणि क्ते, "श्वीदितः" इतीडभावे च शुक्तः "शुक्तं पूताम्लनिष्ठुरे" (इति मेदिनी) इत्येकमम्लादीनाम् । धवलो गौरः मेचकः श्यामलः उभौ शिती शितिपदवाच्यौ स्याताम् । शीयते शिनोतेः कर्मणि क्तिनि कर्तरि क्तिचि वा शितिः सितिर्वा द्वित्वे शिती सिती वा "शितिर्भूर्जे ना सितासितयोस्त्रिषु" (इति मेदिनी) इत्येकं धवलादीनाम् । सत्ये तथ्ये सत्ययुगादौ वा साधौ परोपकारिणि, उत्तमकुलजे, उचिते वा विद्यमाने वर्तमानकाले, प्रशस्ते श्रेष्ठे, अभ्यर्हिते पूजिते च "सन्" स्यात् । अस्तीति विग्रहे 'अस भुवि' अस्मादादादिकात्कर्तरि "लटः शतृ" इति शतरि "श्नसोरल्लोपः" इत्यल्लोपे नुमि, सुलोपे तलोपे च सन् स्त्रियान्तु "उगितश्चेति" ङीपि "सती" स्यात् "सन्साधौ धीरशस्तयोः । मान्ये सत्ये विद्यमाने त्रिषु साध्व्युमयोः स्त्रियाम्" (इति मेदिनी) इत्येकं सत्यादीनाम् ॥९०॥

पूजित, वैरि-विजित, आगे आया, निवास, अवात, अभेद्य कवच.

पुरस्कृतः (पूजितेऽरात्यभियुक्तेऽग्रतः कृते)।

निवातावा (श्रयावातौ) (शस्त्राभेद्यं च वर्म यत्) ॥९१॥

स्विति–पूजिते सम्मानिते, अरात्यभियुक्ते वैरिविजिते अग्रतःकृते सम्मुखीकृते च पुरस्कृतः स्यात् । पुरोऽकारि पुरःपूर्वकात्करोतेः कर्मणि क्ते "पुरोऽव्ययमिति" गतित्वे "नमस्पुरसोरिति" सत्वे च पुरस्कृतः "पुरस्कृतोऽभिशरतारिग्रस्ताग्रे कृतपूजिते" (इति मेदिनी) इत्येकं पूजितादीनाम् । आश्रयः निवासः, अवातः वातरहितश्च उभौ निवातौ स्याताम् । शस्त्राभेद्यं यद्वर्मकवचादिकं तच्च निवातं स्यात् । निरुद्धो निवृत्तो वा वातोऽस्मादिति निवातः "निवातो दृढसन्नाहे निवासे वातवर्जिते" (इत्यजयः) इत्येकं निवासादीनाम् ॥ ९१ ॥

उपजा, गर्वीला, बहुत ही बड़ा, वृद्धिमान्, लगा और उपजा हुआ, सत्कार संपन्न और पूजित.

जातोन्नद्धप्रवृद्धाः स्युरुच्छ्रिता उत्थितास्त्वमी।

वृद्धिमत्प्रोद्यतोत्पन्ना आदृतौ सादरार्चितौ ॥ ९२ ॥

इति तान्ताः ॥

जेति—जात: उत्पन्न: उन्नद्ध: दृप्त: अभिमानयुक्तो वा प्रवृद्ध: समृद्धश्च एते उच्छ्रिता: उच्छ्रितपदवाच्या: स्यु: । उच्छ्रयति, उच्छ्रीयते स्म वा उत्पूर्वकाच्छ्रयते: कर्तरि कर्मणि वा "गत्यर्थेति" क्ते उच्छ्रित: द्वित्वे उच्छ्रितौ, बहुत्वे उच्छ्रिता: "उच्छ्रितं त्रिषु संजाते समुन्नद्धप्रवृद्धयो:" (इति मेदिनी) इत्येकं जातादीनाम् । अमी वक्ष्यमाणा: वृद्धिमत्प्रोद्यतोत्पन्ना: शब्दा: उत्थिता: उत्थितपदवाच्या: स्यु:। उत्तिष्ठति स्म उत्पूर्वकात्तिष्ठते: कर्तरि "गत्यर्थेति" क्ते, "उद:स्थास्तम्भोरिति" पूर्वसवर्णे, "झरो झरीति" थलोपे, "खरि चेति" चर्त्वे, "द्यतिस्यतिमास्थामिति" इत्वे च उत्थित: द्वित्वे उत्थितौ, बहुत्वे उत्थिता: "उत्थितं स्यात्त्रिषूत्पन्ने प्रोद्यते वृद्धिमत्यपि" (इति मेदिनी) इत्येकं वृद्धिमदादीनाम् । सादर: आदरसमेत: सत्कारयुतो वा अर्चित: पूजितश्च उभौ आदृतौ आदृतपदवाच्यौ स्याताम् । आद्रियते स्म आङ्पूर्वकाद् 'दृङ् आदरे' अस्मात्तौदादिकात्कर्मणि 'क्ते' आदृत: इत्येकं सादरार्चितयो: ॥ ६२ ॥

इति तान्ता: ।

अथ थान्ता व्याख्यायन्ते ॥

वाच्य, धन, पु. वस्तु, हेतु, उपरति, प्याऊ, आगम आदि. **अर्थो (ऽभिधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु) ।**

न. **(निपानागमयो) स्तीर्थ (मृषिजुष्टजले गुरौ) ॥ ६३ ॥**

अरिति—अभिधेय: वाच्य:, रा: धनम्, वस्तु पदार्थव्यूह:, प्रयोजनम् उद्देश्यो हेतुर्वा निवृत्ति: निवर्तनम्, उपरागो विरागो वा एषु अर्थ: स्यात् । ऋच्छति, अर्यते वा 'ऋ गतौ' अस्माज्जौवादिकात्कर्तरि, कर्मणि वा "उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन्" इति थनि, गुणे च अर्थ्यते इति विग्रहे तु 'अर्थ उपयाच्ञायाम्' अस्माच्चौरादिकात् कर्मणि घञि वा अर्थ: "अर्थो विषयार्थनयोर्धनकारणवस्तुषु । अभिधेये च शब्दानां निवृत्तौ च प्रयोजने" (इति मेदिनी) इत्येकमभिधेयादीनाम् । निपानम् जलावतार: उपकूपजलाशयो वा आगम[1]: बौद्धशास्त्रभिन्नशास्त्रमनयो:, ऋषिजुष्टजले ऋषिसेवितजले, गुरौ उपाध्याये अयोध्यादिषु च तीर्थं स्यात् । तीर्यतेऽनेनेति विग्रहे तरते: करणे "पातृतुदीति" थकि किल्त्वादित्वे रपरत्वे दीर्घे च तीर्थम् अर्धर्चादित्वात्तीर्थो वा "तीर्थं शास्त्राध्वरक्षेत्रोपायनारीरज:सु च । अवतारर्षिजुष्टाम्बुपात्रोपाध्यायमन्त्रिषु" (इति मेदिनी) इत्येकं निपानादीनाम् ॥ ६३ ॥

शक्तिमान्, सम्बद्धार्थ, प्रतिकूल, **समर्थ (स्त्रिषु शक्तिस्थे संबद्धार्थे हितेऽपि च) ।**

क्षीणराग, बड़ा बूढ़ा, मार्ग, पांति. **दशमीस्थौ (क्षीणरागवृद्धौ) वीथी (पद्व्यपि) ॥ ६४ ॥**

---

१ आगतं शिववक्त्रेभ्यो गतं च गिरिजाश्रुतौ । मतं च वासुदेवस्य तस्मादागम उच्यते ॥ १ ॥

सेति–शक्तिस्थे शक्तिमति, सम्बद्धार्थे सम्बन्धस्यार्थे, हितेऽनुकूलेऽपि च समर्थस्त्रिषु त्रिलिङ्ग्यां स्यात् । समर्थयते, समर्थ्यते वा संपूर्वकाद् ' अर्थ उपयाच्ञायाम् ' चौरादिकात्कर्तरि पचाद्यचि, कर्मणि घञि वा समर्थः इत्येकं शक्तिमदादीनाम् । क्षीणरागो विगतरागः वृद्धो अतिवृद्धश्च उभौ दशमीस्थौ स्याताम् । दशम्यां तिष्ठतीति विग्रहे " सुपि स्थः " इति के आलोपे च दशमीस्थः द्वित्वे दशमीस्थौ " दशमीस्थो नष्टबीजे स्थविरेऽप्यन्यलिङ्गकः " इत्येकं क्षीणरागादीनाम् । पदवी मार्गः अपिशब्दात्पङ्क्त्यादिश्च वीथी स्यात् । विथ्यते ' विथृ याचने ' अस्माद्भौवादिकाद् " इगुपधात्कित् " इतीनि, बाहुलकाद्दीर्घे, " कृदिकारादिति " ङीषि च वीथी वीथिर्वा "वीथी पङ्क्तौ गृहाङ्गे च रूपकान्तरवर्त्मनोः" (इति मेदिनी) इत्येकं पदव्यादीनाम् ॥ ९४ ॥

सभा, उपाय, पर्वत का अग्र-भाग, परिमाण, भेद, पुस्तक, धन, आधार, स्थिति, मरण.

स. पु.न. *

(आस्थानीयत्नयो) रास्था प्रस्थो (ऽस्त्री सानुमानयोः) ।

पु. स.

"(शास्त्रद्रविणयो)र्ग्रन्थः संस्था(धारे स्थितौ मृतौ) ९५ ॥"

आसिति–आस्थानी सभा, यत्नः उपायश्च अनयोः आस्था स्यात् । आस्थानम्, आतिष्ठत्यस्यामिति वा आङ्पूर्वकात्तिष्ठतेर्भावे आधारे वा " आतश्चोपसर्गे " इत्यङि, आलोपे, टापि च आस्था " आस्था त्वालम्बनास्थानयत्नापेक्षासु योषिति " (इति मेदिनी) इत्येकं सभादीनाम् । सानुः शृङ्गः पर्वताग्रभागो वा मानं परिमाणभेदः अनयोः प्रस्थः अस्त्री पुन्नपुंसकं स्यात् । प्रतिष्ठतेऽनेन अस्मिन्निति वा प्रपूर्वकात्तिष्ठतेः " घञर्थे कः " इति के आलोपे च प्रस्थः " प्रस्थोऽस्त्रियां मानभेदे सानावुन्मितवस्तुनि " (इति मेदिनी) इत्येकं सान्वादीनाम् । शास्त्रम् शासनम्, द्रविणं धनमनयोर्ग्रन्थः स्यात् । ग्रन्थनम्, ग्रथ्यते वा ग्रथ्नातेर्भावे, कर्मणि वा घञि ग्रन्थः इत्येकं शास्त्रादीनाम् । आधारे अधिकरणे, स्थितौ स्थित्याम्, मृतौ मरणे च संस्था स्यात् । संस्थानम्, संतिष्ठतेऽनयेति वा संपूर्वकात्तिष्ठतेर्भावे करणे वा अङि, आलोपे, टापि च संस्था " संस्थश्चरेऽवस्थिते स्त्री स्थितौ सादृश्यनाशयोः " (इति मेदिनी) इत्येकमाधारादीनाम् ॥ ९५ ॥

इति थान्ताः ।

अथ दान्ता व्याख्यायन्ते ।

आशय, वश, मेघ, संवत्सर, निन्दा, हुक्म, पुत्र, बान्धव, किरण, चरण, चौथाई, चन्द्र, अग्नि, सूर्य.

पु. पु.

(अभिप्रायवशौ) छन्दावब्दौ (जीमूतवत्सरौ) ।

पु. पु.

अपवादौ (तु निन्दाज्ञे) दायादौ (सुतबान्धवौ) ॥

पु. पु.

पादा(रश्म्यङ्घ्रितुर्यांशा)(श्चन्द्राग्न्यर्का)स्तमोनुदः ९६ ॥

---

* " सानुः शृङ्गे बुधे मार्गे वात्यायां पल्लवे वने " (इति विश्वः) ॥

अभीति—अभिप्रायः आशयः, वशोऽधीनश्च उभौ छन्दौ छन्दपदवाच्यौ स्याताम् । छन्द्यते 'छदि संवरणे' अस्माच्चौरादिकाद् "अकर्तरि कारके चेति" कर्मणि घञि छन्दः "छन्दो वशेऽभिप्राये च दृषत्पाषाणमात्रके । निष्पेषणार्थपट्टेऽपि" (इति हैमः) इत्येकमभिप्रायादीनाम् । जीमूतो मेघः, वत्सरः संवत्सरश्च उभौ अब्दौ अब्दपदवाच्यौ स्याताम् । अपो ददाति अप्पूर्वकाद्ददातेः "आतोऽनुपेति" के आलोपे च अब्दः "अब्दः संवत्सरे मेघे गिरिभेदे च मुस्तके" (इति विश्वः) इत्येकं मेघादीनाम् । निन्दा जुगुप्सा, आज्ञा शासनं च उभे अपवादौ स्याताम् । अपवदनम्, अपोद्यते वा अप्पूर्वकाद्वदतेर्भावे कर्मणि वा 'घञि' अपवादः मुकुटमते तु अववादः "अववादस्तु निन्दायामाज्ञाविश्रम्भयोरपि" (इति विश्वः) इत्येकं निन्दादीनाम् । सुतः पुत्रः वान्धवो ज्ञातिश्च उभौ दायादौ स्याताम् । दायमत्ति दायपूर्वकाद् 'अद भक्षणे' अस्मात् "कर्मण्यण्" इत्यणि । आदत्ते इति विग्रहे तु आङ्पूर्वकाद्ददातेः कर्तरि "आतश्चोपेति" के आलोपे च आदः दायस्य आदः दायाद इति वा "दायादस्तु भवेत्पुंसि सपिण्डे तनयेऽपि च" (इति मेदिनी) इत्येकं सुतादीनाम् । रश्मिः किरणः अङ्घ्रिश्चरणो वृक्षमूलं वा तुर्यांशश्चतुर्थांशश्च एते पादाः स्युः पद्यतेऽसाविति 'पद गतौ' अस्माद्दैवादिकात् "पदरुजविशेति" घञि पादः "पादो बुध्ने तुरीयांशे शैले प्रत्यन्तपर्वते । चरणे च मयूखे च" (इति मेदिनी) इत्येकं मयूखादीनाम् । चन्द्रो निशाकरः अग्निः पावकः अर्कः सूर्यश्च एते तमोनुदः स्युः । तमो नुदतीति विग्रहे उपपदसमासे तमःपूर्वकाद् 'णुद प्रेरणे' अस्मात्कर्तरि क्विपि तमोनुद्, द्वित्वे तमोनुदौ, बहुत्वे तमोनुदः स्युरित्येकं चन्द्रादीनाम् ॥ ९६ ॥

जनवाद, सि- पु. पु.
द्धान्त, कीचड़, बालतृण, कष्ट **निर्वादो(जनवादेऽपि) शादो (जम्बालशष्पयोः) ।**
पु.
युत रोदन, रक्षक, भयानक युद्ध. **(सारावे रुदिते त्रात)र्याक्रन्दे(दारुणे रणे) ॥ ९७ ॥**

निरिति—जनवादे लोकवादे अपिशब्दान्निर्णीतवादे सिद्धान्ते वा निर्वादः स्यात् । निर्वदनम् निर्पूर्वकाद्वदतेर्भावे 'घञि' निर्वादः "निर्वादः स्याल्लोकवादपरिनिष्ठितवादयोः" (इति मेदिनी) इत्येकं लोकवादादेः । जम्बालः कर्दमः शष्पं बालतृणं च अनयोः शादः स्यात्, शदनम्, शद्यतेऽनेनेति वा 'शद्लृशातने' अस्माज्जौवादिकाद्भावे करणे वा घञि शादः* "शादः कर्दमशष्पयोः" (इति हैमः) इत्येकं कर्दमादेः। सारावे आर्तनादसमेते रुदिते रोदने त्रातरि पार्ष्णिग्राहाक्रान्तस्य विजिगीषोरक्षितरि दारुणे भयानके रणे संग्रामे च "आक्रन्दः" स्यात् । आक्रन्दति, आक्रन्दयति आक्रन्द्यतेऽस्मिन्, आक्रन्दनम्, वा आङ्पूर्वकः 'क्रदि आह्वाने रोदने च' अस्माज्जौवादिकात् 'क्रन्द शब्द-

*श्यतीति विग्रहे तु 'शो तनूकरणे' अस्माद्दैवादिकात्कर्तरि "शाशपिभ्यां ददनाविति" दे आत्वे च शाद इति वा ॥

सातत्ये ' चौरादिकाद्वा कर्तरि पचाद्यचि आधारे, भावे वा घञि आक्रन्दः " आक्रन्दः क्रन्दने ह्वाने मित्रदारुणयुद्धयोः " (इति मेदिनी) इत्येकं कष्टयुतशब्दादीनाम् ॥६७॥

अनुग्रह, प्रसन्नता, काव्यगुण, व्यञ्जन, रसोई करनेवाला, गवाध्यक्ष, प्रमोद, अभिमानआदि.

पु. पु.
(स्या)त्प्रसादो(ऽनुरोधेऽपि)सूदः(स्याद्व्यञ्जनेऽपि च)।
पु. पु. पु.
(गोष्ठाध्यक्षेऽपि)गोविन्दो(हर्षेऽ) प्यामोदवन्मदः ॥६८॥

स्यादिति—अनुरोधे अनुरागे अनुवर्तने वा अपिशब्दात् अनुग्रहकाव्यप्राणस्वास्थ्यादिषु च प्रसादः स्यात् । प्रसदनम्, प्रसद्यतेऽनेनेति वा प्रपूर्वकात्सदेर्भावे करणे वा घञि, वृद्धौ च प्रसादः " प्रसादोऽनुग्रहे काव्यप्राणस्वास्थ्यप्रसत्तिषु " (इति मेदिनी) इत्येकमनुरागादीनाम् । व्यञ्जने सूपादौ, अपिशब्दाच्छक्तिभेदे सूपकारे च सूदः स्यात् । सूदयति, सूद्यते वा ' षूद क्षरणे ' अस्माच्चौरादिकात्कर्त्तरि पचाद्यचि कर्मणि " एरच् " इत्यचि वा सूदः " सूदस्तु सूपवत्सूपकारे च व्यञ्जनेऽपि च " (इति विश्वः) इत्येकं सूपभक्तादीनाम् । गोष्ठाध्यक्षे गोस्थानकाधीशे अपिशब्दाद्वासुदेवे बृहस्पतौ च गोविन्दः स्यात् । गां विन्दति गोपूर्वकाद्विन्दतेः कर्तरि " गवादिषु विन्देः संज्ञायामिति " शे, शित्त्वान्नुमि च गोविन्दः " गोविन्दो वासुदेवे स्याद्गवाध्यक्षे बृहस्पतौ " (इति मेदिनी) इत्येकं गवाध्यक्षादीनाम् । हर्षे प्रमोदे आमोदः स्यात् । तद्वन्मदोऽपि आमोदयति, आमोदनं वा आङ्पूर्वकान्मुदेः स्वार्थण्यन्तात् कर्तरि पचाद्यचि, भावे घञि वा आमोदः " आमोदो गन्धहर्षयोः " (इति मेदिनी) मदनम्, मद्यतेऽनेनेति वा माद्यतेर्भावे करणे वा " मदोऽनुपसर्गे " इत्यपि मदः " मदो रेतसि कस्तूर्यां गर्वे हर्षेभदानयोः " (इति विश्वः) इति द्वे हर्षादीनाम् ॥ ६८ ॥

श्रेष्ठ, राजचिह्न, बैल की लाट, ज्ञान, संभाषण, क्रियाकार, संग्राम और नाम.

पु.न.
(प्राधान्ये राजलिङ्गे च वृषाङ्गे) ककुदो(ऽस्त्रियाम्) ।
स.
(स्त्री)संवि(ज्ज्ञानसंभाषाक्रियाकाराजिनामसु) ॥ ६९ ॥

प्रेति—प्राधान्ये मुख्ये, राजलिङ्गे राजलक्ष्मणि छत्रचामरादिके, वृषाङ्गे वृषभाङ्गविशेषे लाटेति प्रसिद्धे च ककुदः अस्त्रियां पुन्नपुंसकं स्यात् । कं सुखं कौति कपूर्वकात् कौतेः कर्तरि " अब्दादयश्चेति " दे पृषोदरादित्वाद्गुणाभावे च ककुदः यदा हलन्तस्तदा कं सुखं कौतीति विग्रहे क्विपि, तुकि च ककुत् (द्) "ककुद्मत् ककुदं श्रेष्ठे वृषाङ्गे राजलक्ष्मणि " (इति विश्वः) इत्येकं प्राधान्यादीनाम् । ज्ञानं विद्या, संभाषा सुरीत्या संभाषणम्, क्रियायाः कारो नियमः पणबन्धो वा आजिर्युद्धम् नाम संज्ञा एत्वर्थेषु संवित् स्त्री स्यात् । संवेदनम्, संविद्यतेऽनयेति वा संपूर्वकाद् ' विद ज्ञाने ' आदादिकाद् ' विद चेतनादौ च ' चौरादिकाद्वा भावे, करणे वा संपदादित्वात्क्विपि संवित्

" संवित् स्त्रियां प्रतिज्ञायामाचारे ज्ञानसंगरे । संभाषणे क्रियाकारे संकेते नाम्नि तोषणे " (इति मेदिनी) इत्येकं ज्ञानादीनाम् ॥ ९९ ॥

धर्म, एकान्त, वसन्त आदि छः ऋतु, साल, व्यवसाय, रक्षण, स्थान, चिह्न, चरण, वस्तु.

स. (धर्मे रहस्यु) पनिषत् (स्यादृतौ वत्सरे) शरत् । स.

न. पदं (व्यवसितित्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु) ॥ १०० ॥

धेति—धर्मे श्रुतिस्मृतिविहितकर्मणि शास्त्रोक्तकर्मोत्पन्नभाविफलसाधनभूते शुभे पुण्ये दानादौ वा रहसि एकान्ते गोप्ये वा वेदान्ते च उपनिषत् स्यात् । उपनिषदनम्, उपनिषीदति श्रेयोऽस्यामिति वा उपनिपूर्वकात्सीदतेर्भावाधारयोः सम्पदादित्वात् क्विपि उपनिषत् " भवेदुपनिषद्धर्मे वेदान्ते विजने स्त्रियाम् " (इति मेदिनी) इत्येकं विजनादीनाम् । ऋतौ वसन्तादौ वत्सरे वर्षे च ' शरत् ' स्यात् । शृणाति, शीर्यन्ते पाकेनौषधयोऽस्यामिति वा शृणातेः कर्तरि, आधारे वा (शृदृभसोऽदिरिति) अदिप्रत्यये शरत् " शरत्स्त्री वत्सरेऽप्यृतौ " (इति मेदिनी) इत्येकमृतुवत्सरयोः । व्यवसितिर्व्यवसायः, त्राणं रक्षणम्, स्थानं स्थितिः, लक्ष्म लक्षणम्, अङ्घ्रिः चरणः, वस्तु पदार्थः एषु पदं स्यात् । पद्यते, पदनम्, पद्यतेऽनेनेति वा ' पद गतौ ' अस्मादैवादिकात्कर्तरि पचाद्यचि, भावकर्मकरणेषु वा ' घञि ' संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्ध्यभावे च पदम् " पदं शब्दे च वाक्ये च व्यवसायापदेशयोः । पादतच्चिह्नयोः स्थानत्राणयोरङ्कवस्तुनोः " (इति विश्वः) श्लोकपादेऽपि च क्लीबं पुंलिङ्गः किरणे पुनः (इति मेदिन्यां विशेषः) इत्येकं व्यवसायादीनाम् ॥ १०० ॥

गोसेवित देश, मान, स्थान, कार्य, इष्ट, मिष्ट, अकठिन, कोमल.

न. गोष्पदं (सेविते माने) (प्रतिष्ठाकृत्य) मास्पदम् । न.

पु.स.न. पु.स.न. (त्रिष्विष्टमधुरौ) स्वादू मृदू (चातीक्ष्णकोमलौ) ॥ १०१ ॥

गविति—सेविते गोसेवितदेशे, माने प्रमाणे गोपदप्रमिते लम्बिते आयते श्वभ्रे वा गोष्पदं स्यात् । गावः पद्यन्तेऽस्मिन्देशे गोपूर्वकात् ' पद गतौ ' अस्मादैवादिकादाधारे घञि, संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्ध्यभावे च गोःपदमिति समासेवा "गोष्पदं सेवितासेवितप्रमाणेषु" इति सुटि सस्य षत्वे च निपातिते गोष्पदम् " गोष्पदं गोपदे श्वभ्रे गवां च गतिगोचरे " (इति विश्वः) इत्येकं सेवितमानयोः । प्रतिष्ठा स्थानं मर्यादा वा कृत्यं कार्यमेतद्द्वयमास्पदं स्यात् । आपद्यतेऽस्मिन्निति विग्रहे आङ्पूर्वकात्पद्यतेराधारे घञि, वृद्ध्यभावे " आस्पदं प्रतिष्ठायामिति " सुडागमे च आस्पदम् " आस्पदं पदकृत्ययोः " (इति मेदिनी) इत्येकं स्थानकार्ययोः । अतः परमावर्गादान्तास्त्रिषु भवन्ति । इष्टो मनोज्ञः मधुरो मिष्टः उभौ स्वादू स्वादुपदवाच्यौ स्याताम् । स्वदते ' ष्वद आस्वादने ' अस्माद्भौवादिकात्

"कृवापेति" उणि वृद्धौ स्वादुः द्वित्वे स्वादू " स्वादु मिष्टमनोज्ञयोः " (इति मेदिनी) इत्येकमिष्टमधुरयोः । अतीक्ष्णः अतिग्मः कोमलः अकठिनः उभौ " मृदू " मृदुपद-वाच्यौ स्याताम् । मृद्यते 'म्रद मर्दने' अस्माद्भौवादिकात् कर्मणि " प्रथिम्रदीति " कौ, संप्रसारणे च मृदुः द्वित्वे मृदू " मृदुतीक्ष्णे च कोमले " (इति हैमः) इत्येक-मतिग्मकोमलयोः ॥ १०१ ॥

मूर्ख, अल्पादि, नया, अधीर, पण्डित व ढीठ.

(मूढाल्पापटुनिर्भाग्या) मन्दाः पु.स.न. **स्यु (र्द्वौ तु) शारदौ** पु.स.न. **।**
(प्रत्यग्राप्रतिभौ) (विद्वत्सुप्रगल्भौ) विशारदौ पु.स.न. **॥ १०२ ॥**

इति दान्ताः ॥

म्विति—मूढो मूर्खः अल्पा स्वल्पा, अपटुः असमर्थः निर्भाग्यो भाग्यहीनश्च एते मन्दाः मन्दपदवाच्याः स्युः । मन्दते 'मदि स्तुत्यादौ' अस्माद्भौवादिकात्कर्तरि पचाद्यचि, नुमा-गमे च मन्दः द्वित्वे मन्दौ बहुत्वे मन्दाः " मन्दोऽतीक्ष्णे च मूर्खे च स्वैरे चाभाग्य-रोगिणोः । अल्पे च त्रिपु पुंसि स्याद्धस्तिजात्यन्तरे शनौ " (इति मेदिनी) इत्येकं मूढादीनाम् । प्रत्यग्रोऽभिनवः, अप्रतिभः अप्रगल्भोऽधीरो वा इमौ द्वौ तु शारदौ शारद-पदवाच्यौ स्याताम् । शरदि भवः " सन्धिवेले " त्यणि वृद्धौ च शारदः द्वित्वे शारदौ " शारदोऽब्दे स्त्रियां तोयपिप्पलीसप्तपर्णयोः । शस्ये क्लीबं शरज्जातनूतनाप्रतिभे त्रिषु " (इति मेदिनी) इत्येकमभिनवाधीरयोः । विद्वान् पण्डितः सुप्रगल्भः महाधृष्टो महाधीरो वा इमौ द्वौ विशारदौ विशारदपदवाच्यौ स्याताम् । विशिष्टो विपरीतो वा शारदः " प्रादयो गतेति " समासे विशारदः " विशारदः पण्डिते च धृष्टे " (इति मेदिनी) इत्येकं धृष्टपण्डितयोः ॥ १०२ ॥

इति दान्ताः ॥

अथ धान्ता व्याख्यायन्ते ॥

नापविशेष, बरगद, देह, उंचाई, ध्यानादि, रास्ता.

(व्यामो वटश्च) न्यग्रोधा पु. **वुत्सेधः** पु. **(कायउन्नतिः) ।**
(पर्याहारश्च मार्गश्च) विवधौ वीवधौ (च तौ) ॥ १०३ ॥

व्येति—व्यामः ततयोः सकरयोर्बाह्वोस्तिर्यगन्तरम्, वटः बहुपाच्च उभौ न्यग्रोधौ स्याताम् । न्यक्षं रुणद्धीति विग्रहे उपपदसमासे " कर्मण्यण् " इत्यणि, गुणे च न्यग्रोधः द्वित्वे न्यग्रोधौ "न्यग्रोधो व्यामवटयोर्न्यग्रोधश्च शमीतरौ" (इति विश्वः) इत्येकं व्यामवटयोः । कायो देहः उन्नतिरौन्नत्यं च उत्सेधः स्यात् । उत्सेधनम्, उत्सि-ध्यतेऽनेनेति वा उत्पूर्वकः 'षिधु गत्याम्' भौवादिकस्तस्माद्भावे करणे वा घञि, गुणे च उत्सेधः "उत्सेधस्तूच्छ्रये न स्त्री क्लीबं संहननेऽपि च" (इति विश्वः) इत्येकं कायो-

च्छाययो: । पर्याहार: उभयतो बद्धशिक्यं स्कन्धावाह्यं काष्ठम् " काँवडी " इति ख्यातं धान्यादिर्वा मार्गः पन्थाश्च तावुभौ विवधौ वीवधौ च स्याताम् । विविधो वधो हननं गमनं वेति विग्रहे " प्रादिभ्यो धातुजस्येति वा. २ । २ । २४ " समासे, उत्तरपदलोपे च विवध: " अन्येषामपीति " दीर्घपक्षे तु वीवध: द्वित्वे विवधौ-वीवधौ च " विवधो वीवधश्चापि पर्याहारेऽध्वभारयो: " (इति विश्व:) इति द्वे पर्याहारादीनाम् ॥ १०३ ॥

यज्ञीय वृक्षादि, गिरवीं या थाती आदि. **परिधि (पु.) (र्यज्ञियतरोः शाखायामुपसूर्यके) ।**

(बन्धकं व्यसनं चेतः पीडाधिष्ठान) माधयः (पु.) ॥ १०४ ॥

परीति–यज्ञियतरो: पलाशादिवृक्षस्य शाखायाम्, उपसूर्यके सूर्यसमीपस्थे मेष-वृषादिसंनिकर्षाज्जायमाने वेष्टनाकारे मण्डले च परिधि: स्यात् । परिधीयते परिपूर्वका-द्धाते: कर्मणि " उपसर्गे घो: किरिति " कौ, आलोपे च परिधि: स्यादित्येकं यज्ञियवृक्षादे: । बन्धकं उत्तमर्णगृहे आऋणादानाद्विश्वासार्थं यद्वस्तु स्थापितं तद्ब-न्धकं स्यात् । व्यसनं दु:खम्, चेत: पीडा मानसी व्यथा, अधिष्ठानमध्यासनमाश्रयो वा एते आधय: आधिपदवाच्या: स्यु: । आधानम्, आधीयतेऽनेनास्मिन्निति वा आङ्पूर्वकाद्धाञो भावकरणाधारेषु कौ, आलोपे च आधि:, द्वित्वे आधी, बहुत्वे आधय: " आधि: पुमाँश्चित्तपीडाप्रत्याशाबन्धकेषु च । व्यसने चाप्यधिष्ठाने " (इति मेदिनी) इत्येकं बन्धकादीनाम् ॥ १०४ ॥

समाधान आदि थाती या धरोहर आदि. **(स्युः समर्थननीवाकनियमाश्च) समाधयः (पु.) ।**

(दोषोत्पादे)ऽनुबन्धः (पु.) (स्यात्प्रकृत्यादिविनश्वरे) ॥ १०५ ॥

(मुख्यानुयायिनि शिशौ प्रकृतस्यानुवर्तने) ।

स्युरिति–समर्थनं शङ्कापरिहार:, समाधानं वा नीवाको वचनाभाव: मूलोत्कर्षार्थं धान्यादिसंग्रहो वा नियम: अङ्गीकारश्च एते समाधय: समाधिपदवाच्या: स्यु: । समाधानम्, समाधीयतेऽनेनेति वा समाङ्पूर्वकाद्धातेर्भावसाधनयो: कौ, आलोपे च समाधि:, द्वित्वे समाधी, बहुत्वे समाधय: " समाधिर्ध्याननीवाकनियमेषु समर्थने " (इति विश्व:) इत्येकं समर्थनादीनाम् । दोषोत्पादे दोषाणामुत्पादने, प्रकृत्यादिविन-श्वरे प्रकृतिप्रत्ययागमादेशेषु विनश्वरे, इत्संज्ञालोपाभ्यामदर्शनशील वर्णे मुख्या-नुयायिनि मातापित्रादिकानुवर्तिनि शिशौ बालके, प्रकृतस्यानुवर्तने प्रकृतस्य प्रारब्धस्य अनुवर्तने च अनुबन्ध: स्यात् । अनुबध्यते अनुपूर्वकाद्बध्नाते: कर्मणि घञि अनु-बन्ध: " अनुबन्धस्तु बन्धे स्याद्दोषोत्पादे विनश्वरे । मुख्यानुयायिबाले च प्रकृत-स्यानिवर्तने " (इति मेदिनी) इत्येकं दोषोत्पादनादीनाम् ॥ १०५ । १ ॥

विष्णु, चन्द्रमा, परिच्छेद, गड्हा, विधान, भाग्य, याचना, जासूस, पण्डित, समूहादि.

पु. पु.
विधु(र्विष्णौ चन्द्रमसि)(परिच्छेदे बिले)ऽवधिः॥१०६॥
पु. पु.
विधि (र्विधाने दैवेऽपि) प्रणिधिः (प्रार्थने चरे)।
पु. पु. पु.
बुधवृद्धौ (पण्डितेऽपि)स्कन्धः(समुदयेऽपि च)॥१०७॥

वीति—विष्णौ सर्वव्यापिनि परमेश्वरे, चन्द्रमसि निशानाथे अत्रापीत्यनुवृत्त्या कर्पूरे, राक्षसे च 'विधुः' स्यात्। विध्यति विरहिणाम् 'व्यध ताडने' अस्माद्दैवादिकात्कर्तरि "पृभिदीति" कौ "ग्रहिज्येति" संप्रसारणे च विधुः "विधुः शशाङ्के कर्पूरे हृषीकेशे च राक्षसे" (इति विश्वः) इत्येकं हृषीकेशादीनाम्। परिच्छेदे भागे, विभागे, अध्याये, पर्वणि, सर्गे, सीमनि वा बिले विवरे च अवधिः स्यात्। अवधानम् अवधीयतेऽनेनेति वा अवपूर्वकाद्धधातेर्भावसाधनयोः कौ, आलोपे च अवधिः "अवधिस्त्ववधाने स्यात्सीम्नि काले बिले पुमान्" (इति मेदिनी) इत्येकं परिच्छेदादीनाम्। विधाने कर्तव्यकार्ये, दैवे पूर्वजन्मकृते शुभाशुभकर्मणि अपिशब्दात् परमेष्ठिनि, काले च विधिः स्यात्। विधानम्, विधीयतेऽनेनेति वा विपूर्वकाद्धधातेर्भावकरणयोः कौ, आलोपे च विधिः "विधिर्ना नियतौ काले विधाने परमेष्ठिनि" (इति मेदिनी) इत्येकं विधानादीनाम्। प्रार्थने याचने चरे चरिष्णौ, चारे वा प्रणिधिः स्यात्। प्रणिधानम्, प्रणिधीयतेऽनेनेति वा प्रणिपूर्वकाद्धधातेर्भावसाधनयोः कौ, आलोपे च प्रणिधिः "प्रणिधिर्याचने चरे" (इति हैमः) इत्येकं याचनादीनाम्, पण्डिते सदसद्विवेकिनि विदुषि, कवौ वा अपिशब्दाद्रौहिणेयादिषु च बुधवृद्धौ स्याताम्। बुध्यते 'बुध अवगमने' अस्माद्दैवादिकात्कर्त्तरि "इगुपधेति" के, किस्वादगुणाभावे च बुधः "बुधः कवौ रौहिणेये" (इति विश्वः) वर्धते स्म 'वृधु वृद्धौ' अस्माद्भौवादिकात्कर्तरि "गत्यर्थेति" क्ते, धत्वे, दत्वे च वृद्धः "वृद्धो जीर्णे प्रवृद्धे ज्ञे त्रिषु क्लीबन्तु शैलजे" (इति मेदिनी) इति द्वे पण्डितादीनाम्। समुदये समुदाये समूहे वा अपिशब्दान्नृपांससंपरायकायादिषु च स्कन्धः स्यात्। कं शिरो दधाति "आतोनुपसर्गे" इति के, पारस्करादित्वात्सुडागमे, आलोपे च स्कन्धः "स्कन्धः स्यान्नृपतावंसे संपरायसमूहयोः। काये तरुप्रकाण्डे च भद्रादौ छन्दसो भिदि" (इति मेदिनी) इत्येकं समूहादीनाम्॥ १०६। १०७॥

नद विशेष, समुद्र, नदी, विधान, प्रकार, सुन्दर आदि.

पु.स.
देशे (नदविशेषेऽब्धौ)सिन्धु(र्ना सरिति स्त्रियाम्)।
स. पु.स.न.
विधा(विधौ प्रकारे च) साधु (रम्येऽपि च त्रिषु)॥१०८॥

दयिति—देशे देशभेदे, नदविशेषे "भैरव–शोणभद्र–ब्रह्मपुत्रादौ" अब्धौ समुद्रे

च सिन्धुः ना पुमान्स्यात् । सरिति नद्यां तु स्त्रियां स्यात् । स्यन्दते 'स्यन्दू प्रस्रवणे' अस्माद्भौवादिकात्कर्तरि "स्यन्देः संप्रसारणं धश्चेति" उप्रत्यये, संप्रसारणे, दस्य धान्तादेशे च सिन्धुः "सिन्धुः समुद्रे नद्यां च नदे देशेभदानयोः" (इति विश्वः) इत्येकं नदविशेषादीनाम् । विधौ विधाने, प्रकारे भेदे सादृश्ये च 'विधा' स्यात् । विधानम् विपूर्वकाद्धाञो भावे "आतश्चोपेति" अङि, आलोपे, टापि च विधा "विधा गजान्ने ऋद्धौ च प्रकारे वेतने विधौ" (इति विश्वः) इत्येकं विधानादीनाम् । रम्ये रमणीये सुन्दरे वा अपिशब्दाद्वार्धुषिके, सज्जने च 'साधु' त्रिपु त्रिलिङ्ग्यां स्यात् । साध्नोति 'साध संसिद्धौ' अस्मात्सौवादिकात्कर्तरि "कृवापेति" उणि साधु "साधु-र्वार्धुषिके चारौ सज्जने चाभिधेयवत्" (इति विश्वः) इत्येकं रम्यादीनाम् ॥ १०८ ॥

भार्या, पुत्रस्त्री, स्त्रीमात्र, चूना, अमृत, सेहुँड़, संकल्प, मर्यादा, आदर, आकांक्षा.

वधू (स.) "जाया स्नुहा स्त्री च" सुधा (स.) "लेपोऽमृतं स्नुही" ।
सन्धा (स.) "प्रतिज्ञामर्यादा" श्रद्धा[1] (स.) "संप्रत्ययः स्पृहा" (स.) ॥१०९॥

वेति—जाया भार्या, स्नुहा पुत्रपत्नी, स्त्री स्त्रीमात्रा च एते वधूपदवाच्याः स्युः । वहतीति विग्रहे वहतेः कर्तरि "वहो धश्चेति" उप्रत्यये हस्य धादेशे च वधूः "वधूः स्नुषानवोढास्त्रीभार्याप्रृक्काङ्गनासु च । शट्यां शारिवायां च" (इति विश्वः) इत्येकं भार्यादीनाम् । लेपः जेमनम्, "येन देवालयाद्या लिप्यन्ते" चूनेति ख्यातो वा अमृतम् मोक्षः जलं घृतं वा स्नुही सीहुण्डश्च सुधा स्यात् । सुष्ठु, सुखेन वा धीयते धार्यते, पोष्यते, पीयते वा सुपूर्वकाद्धाञो धेटो वा कर्मणि "आतश्चोपसर्गे" इत्यङि, आलोपे, टापि च सुधा "सुधा प्रासादभागद्रव्यं सुधाविद्युत्सुधामृतम् । सुधा हि भोजनं ज्ञेयं सुधा धात्री सुधा स्नुही" (इत्यनेकार्थमञ्जरी) इत्येकं लेपादीनाम् । प्रतिज्ञा संकल्पः स्वीकारो वा मर्यादा सीमा प्रशंसा वा उभे 'सन्धा' पदवाच्ये स्याताम् । संधानम् संधीयतेऽत्रेति वा संपूर्वकाद्धाञो भावाधारयोरङि, आलोपे, टापि च सन्धा स्यादित्येकं प्रतिज्ञादेः । संप्रत्ययः सत्कारः आदरः विश्वासो वा स्पृहा आकाङ्क्षा च उभे 'श्रद्धा' पदवाच्ये स्याताम् । श्रद्धानम्, श्रद्धीयतेऽत्रेति वा श्रत्पूर्वकाद्धधातेर्भावाधिकरणयोरङि, आलोपे, टापि च श्रद्धा "श्रद्धादरे च काङ्क्षा-याम्" (इति मेदिनी) इत्येकमादरादीनाम् ॥ १०९ ॥

मदिरा, फूलका रस, शहद, अन्धा, अँधेरा, मूर्ख, अहंकारी.

मधु[2] (न.) ("मद्ये पुष्परसे" क्षौद्रे)ऽप्यन्धं(तमस्यपि) ।
(अतस्त्रिषु) समुन्नद्धौ (पु.स.न.) (पण्डितंमन्यगर्वितौ) ॥ ११० ॥

१ "गुरुवेदान्तवाक्यादिषु विश्वासः श्रद्धा" (इति तत्त्वबोधः) ॥

२ "मधुपराग मधु चैत है, मधु मदिरा मकरन्द । मधु नभ मधु खग मधु सुधा, मधुसूदन गोविन्द" ॥ (इति भाषाकोषः) ॥

मेति–मद्ये मदिरायाम्, पुष्परसे मकरन्दे, क्षौद्रे माक्षिके अपिशब्दाज्जलदैत्यचैत्रवसन्तजीवाशोकादौ च मधु स्यात् । मन्यते 'मन ज्ञाने' अस्माद्दैवादिकात्कर्तरि "फलपाटीति" उप्रत्यये, धान्तादेशे च मधु "मधु क्षौद्रे जले क्षीरे मद्ये पुष्परसे मधुः । दैत्ये चैत्रे वसन्ते च जीवाशोके मधुद्रुमे" (इति विश्वः) इत्येकं मद्यादीनाम् । तमसि तिमिरे अपिशब्दान्नेत्रहीने जले च अन्धं स्यात् । अन्धयति 'अन्ध दृष्ट्युपघाते' अस्माच्चौरादिकात्कर्त्तरि पचाद्यचि अन्धम् "अन्धन्तु तिमिरे क्लीबं चक्षुहीनेऽभिधेयवत्" (इति मेदिनी) इत्येकं तिमिरादीनाम् । अतः परमाधान्ताद्वक्ष्यमाणाः शब्दास्त्रिषु त्रिलिङ्ग्यां भवन्तीति । आत्मानं पण्डितं मन्यते पण्डितंमन्यो मूर्खः, गर्वितः दृप्तः अभिमानयुक्तो वा उभौ समुन्नद्धौ स्याताम् । समुन्नह्यते स्म समुत्पूर्वकात् 'णह बन्धने' अस्माद्दैवादिकात्कर्त्तरि क्ते हस्य धत्वे, तस्य धत्वे, जश्त्वे च समुन्नद्धः "समुन्नद्धः समुद्भूते पण्डितंमन्यदृप्तयोः" (इति विश्वः) इत्येकं पण्डितंमन्यादीनाम् ॥ ११० ॥

पु.स.न.
निन्दित, आज्ञा आदि, आश्रित, संनिहित, ख्यात, भूषित.

ब्रह्मबन्धु(रधिक्षेपे निर्देशेऽ) (थावलम्बितः) ।

पु.स.न. पु.स.न.

(अविदूरोऽ) प्यवष्टब्धः प्रसिद्धौ (ख्यातभूषितौ) ॥ १११ ॥

इति धान्ताः ॥

ब्रेति–अधिक्षेपे निन्दाप्रयोगे यथा "हे ब्रह्मबन्धो दुष्टोऽसीति" विप्राचारहीने, निन्दितकर्मकारिणि वा निर्देशे आज्ञायाम् उपदेशे वा ब्रह्मबन्धुः स्यात् । ब्रह्मैव ब्राह्मणजातिः बन्धुरस्येति ब्रह्मबन्धुः "ब्रह्मबन्धुरधिक्षेपे निर्देशे च द्विजन्मनाम्" (इति विश्वः) इत्येकमधिक्षेपादेः । अथेति–अवलम्बितः आश्रितः, वस्त्रादिरुद्धो वा न विदूरं यस्येति अविदूरः सन्निहितः जीवितो रुद्धश्च वा अपिशब्दाद्बद्धश्च अवष्टब्धः स्यात् । अवष्टभ्यते स्म अवपूर्वकात्स्तभ्नोतेः स्तभ्नातेर्वा कर्मणि क्ते, धत्वे, जश्त्वे "अवाच्चालम्बनाविदूर्ययोः" इति षत्वे च अवष्टब्धः "अवष्टब्धोविदूरे स्यादाक्रान्ते चावलम्बिते" (इति मेदिनी) इत्येकमवलम्बितादेः । ख्यातः प्रख्यातः कथितो वा भूषितः वस्त्राभरणैरलंकृतश्च उभौ प्रसिद्धौ स्याताम् । प्रसिद्ध्यति, प्रसिद्ध्यते स्म वा प्रपूर्वकात्सेधतेः सिध्यतेर्वा कर्त्तरि, कर्मणि वा क्ते, धत्वे, दत्वे च प्रसिद्धः स्यादित्येकं ख्यातालंकृतयोः ॥ १११ ॥ इति धान्ताः ॥

अथ नान्ता व्याख्यायन्ते ॥

* पु. पु.
सूर्य, आगी, किरण या लग्राम, सूर्य, ब्रह्मा, वपु, मूढ, नीच जाति.

(सूर्यवह्नी) चित्रभानू भानू (रश्मिदिवाकरौ) ।

पु. पु.

भूतात्मानौ (धातृदेहौ)(मूर्खनीचौ) पृथग्जनौ ॥ ११२ ॥

---

* चित्रभानुः पुमान् वैश्वानरे चाहस्करेऽपि च "(इति कोषान्तरम्) ॥

सूरिति–सूर्यो दिवाकरः वह्निरग्निश्च उभौ चित्रभानू चित्रभानुपदवाच्यौ स्याताम् । चित्रा भानवो रश्मयोऽस्येति चित्रभानुः द्वित्वे चित्रभानू स्यातामित्येकं सूर्यादेः । रश्मिः किरणः हयरश्मिर्वा दिवाकरः सूर्यश्च उभौ भानू भानुपदवाच्यौ स्याताम् । भातीति विग्रहे 'भा दीप्तौ' अस्मादादादिकात्कर्तरि "दाभाभ्यां नुः" इति नौ भानुः द्वित्वे भानू "भानुरंशौ रवौ दिने" (इति कोषान्तरम्) इत्येकं किरणादीनाम् । धाता ब्रह्मा विष्णुर्वा देहः कायः उभौ भूतात्मानौ स्याताम् । भूतानामात्मा, भूतानि आत्मा स्वभावो यस्येति वा भूतात्मा द्वित्वे भूतात्मानौ स्यातामित्येकं धात्रादेः । मूर्खो मूढः नीचो हीनजातिः उभौ पृथग्जनौ स्याताम् । पृथक् कार्यो जनः शाकपार्थिवादित्वान्मध्यमपदलोपे पृथग्जनः द्वित्वे पृथग्जनौ स्यातामित्येकं मूढादेः ॥ ११२ ॥

पु. पु.
पर्वत, पत्थर, बाण, पक्षी, **ग्रावाणौ (शैलपाषाणौ) पत्त्रिणौ (शरपक्षिणौ) ।**
पु. पु.
वृक्ष, पहाड़, आगी, मोर. **(तरुशैलौ) शिखरिणौ शिखिनौ (वह्निबर्हिणौ) ॥११३॥**

ग्रेति–शैलः पर्वतः, पाषाणः प्रस्तरः उभौ ग्रावाणौ स्याताम् । ग्रसत इति 'ग्रसु अदने' अस्माद्भौवादिकाड्डे, ग्रः, आवनति आङ्पूर्वकाद्वनतेर्विचि, आवाग्रश्चासावावा चेति ग्रावा द्वित्वे ग्रावाणौ "ग्रावा प्रस्तरे जलदे गिरौ" (इति विश्वः) इत्येकं शैलादीनाम् । शरो वाणो जलं वा पक्षी खगः उभौ पत्त्रिणौ स्याताम् । पत्त्राणि सन्त्यस्य "अत इति" इनौ दीर्घे च पत्त्री, द्वित्वे पत्त्रिणौ "पत्त्री श्येने रथे काण्डे खगद्रुरथिकाद्रिषु" (इति विश्वः) इत्येकं वाणादीनाम् । तरुर्वृक्षः, शैलः पर्वतः उभौ शिखरिणौ स्याताम् । शिखरमस्ति ययोरिति इनौ, शिखरिणौ "शिखरी स्यादपामार्गे शैलपादपयोः पुमान्" (इति कोषान्तरम्) इत्येकं वृक्षादीनाम् । वह्निरग्निः बर्ही मयूरः उभौ शिखिनौ स्याताम् । शिखाः सन्त्यस्येति "द्वन्द्वोपतापेति" व्रीह्यादित्वाद्वा इनौ "यस्येति" आलोपे च शिखी द्वित्वे शिखिनौ "शिखी वह्नौ बलीवर्दे शरे केतुग्रहे द्रुमे । मयूरे कुक्कुटे पुंसि शिखावत्यन्यलिङ्गकः" (इति मेदिनी) इत्येकमग्न्यादीनाम् ॥ ११३ ॥

पु.
वाञ्छा, अनुकूल, सारथी, सवार, **प्रतियत्नौ (उभौ लिप्सोपग्रहावथ) सादिनौ ।**
घोड़ा, बाण, पखेरू. **(द्वौ सारथिहयारोहौ) वाजिनो (ऽश्वेषुपक्षिणः) ॥११४॥**

प्रेति–लिप्सा वाञ्छा, उपग्रहो वन्दीग्रहणादिः उभौ प्रतियत्नौ स्याताम् । प्रतियतनम्, प्रतियत्यते वा प्रतिपूर्वकात् 'यती प्रतियत्ने' अस्माद्भौवादिकात् 'यत निकारादौ' चौरादिकाद्वा "यजयाचेति" नङि प्रतियत्नः द्वित्वे प्रतियत्नौ "प्रतियत्नश्च संस्कारलिप्सोपग्रहणेषु च" (इति मेदिनी) इत्येकं लिप्सादीनाम् ।

अथेति सारथिः सूतः, हयारोहः अश्वारोहश्चेमौ द्वौ सादिनौ स्याताम् । अवश्यं सीदति, सादयति वा ' षद्लृ विशरणादौ ' अस्माद्भौवादिकाण्णयन्ताद्वा " आवश्यकेति " ग्रह्यादित्वाद्वा णिनौ वृद्धौ च सादी द्वित्वे सादिनौ " सादी तुरङ्गमातङ्गरथारोहेषु दृश्यते " (इति मेदिनी) इत्येकं सारथ्यादीनाम् । अश्वो घोटकः इषुर्बाणः, पक्षी विहंगश्च एते वाजिनो वाजिपदवाच्याः स्युः वाजाः पक्षाः सन्त्यस्य " अत इति " इनौ, अलोपे च वाजी, द्वित्वे वाजिनौ, बहुत्वे वाजिनः " वाजी बाणाश्वपक्षिषु " (इति मेदिनी) इत्येकमश्वादीनाम् ॥ ११४ ॥

पु. पु.
कुल, जन्मभूमि, बरस, किरण, तिन्नी पसाई या साठी, चन्द्रमा, आगी, सूर्य.

(कुलेऽप्य)भिजनो (जन्मभूम्यामप्यथ) हायनाः ।
पु.
(वर्षार्चिर्व्रीहिभेदाश्च) (चन्द्राग्न्यर्का) विरोचनाः ११५॥

किति–कुले मुख्यवंशे, जन्मभूम्यां जन्मस्थाने अपिशब्दात् ख्यातादौ च अभिजनः स्यात् । अभिजायतेऽस्मिन् अभिपूर्वकाज्जनेराधारे " हलश्च " इति घञि " जनिवध्योश्चेति " वृद्ध्यभावे च अभिजनः " अभिजनः कुले ख्यातौ जन्मभूम्यां कुलध्वजे" (इति विश्वः) इत्येकं कुलादीनाम् । अथेत्यनन्तरम् वर्षोऽब्दम्, अर्चिर्ज्वाला रश्मिर्वा, व्रीहिभेदो मुकुटमते नीवारादिः स्वामिमते तु षष्टिकश्च एते हायनाः हायनपदवाच्याः स्युः जहाति, जिहीते वा ' ओहाक् त्यागे, ओहाङ् गतौ ' वा अस्माज्जोहोत्यादिकात् " हश्च व्रीहिकालयोरिति " ण्युटि, णित्त्वाद् युगागमे अनादेशे च हायनः " हायनो न स्त्रियां वर्षे पुंस्यर्चिर्व्रीहिभेदयोः " (इति मेदिनी) इत्येकं वर्षादीनाम् । चन्द्रो निशाकरः, अग्निर्वैश्वानरः अर्को दिवाकरश्च एते विरोचनाः विरोचनपदवाच्याः स्युः विरोचते विपूर्वकाद्रुचेः कर्त्तरि " अनुदात्तेतश्च हलादेरिति " युचि, गुणे, अनादेशे च विरोचनः, द्वित्वे विरोचनौ, बहुत्वे विरोचनाः " विरोचनः प्रह्लादस्य तनयेऽर्केऽग्निचन्द्रयोः " (इति मेदिनी) इत्येकं चन्द्रादीनाम् ॥ ११५ ॥

बाल, वरुण, वासुदेव, सूर्य, देवताओं का कारीगर, उपाय, धृति, बुद्धि, स्वभाव, ब्रह्म, शरीर.

पु. पु.
(केशेऽपि) वृजिनो विश्वकर्मा(र्कसुरशिल्पिनोः) ।
आत्मा (यत्नो धृतिर्बुद्धिः स्वभावो ब्रह्म वर्ष्म च)॥ ११६ ॥

कयिति–केशे कचे वरुणे, वासुदेवे वा अपिशब्दात्कल्मषादौ वृजिनः स्यात् । वृज्यते ' वृजी वर्जने ' अस्मादादादिकात्कर्मणि " वृजेः किच्चेति " इननि कित्त्वाद्गुणाभावे च वृजिनः " वृजिनं कल्मषे क्लीबं केशे ना कुटिले त्रिषु " (इति रभसः) इत्येकं चिकुरादीनाम् । अर्कः सूर्यः, सुरशिल्पी देवशिल्पी अनयोर्विश्वकर्मा स्यात् ।

विश्वं कर्म अस्मादस्येति वा विश्वकर्मा " विश्वकर्मा सहस्रांशौ मुनिभिद्देवशिल्पिनोः " (इति मेदिनी) इत्येकं सूर्यादीनाम् । यत्नः परिश्रमः, उद्योगो वा धृतिस्तुष्टिर्धारणं सुखं वा बुद्धिर्ज्ञानम्, सांख्योक्तसुखदुःखाद्यष्टविधधर्मवत्प्रकृतिपरिणामभेदो वा स्वभावः स्वकीयधर्मो निजगुणो वा ब्रह्म परमात्मा " यस्मात्प्रजाः प्रजायन्ते तद्ब्रह्मेति विदुर्बुधाः " (इति श्रुतेः) वर्ष्म देहश्च आत्मा स्यात् । अतति सततं व्याप्नोति 'अत सातत्यगमने' अस्माद्भौवादिकात् " सातिभ्यामनिन्मनिणाविति " मनिणि, णित्त्वाद्वृद्धौ, परत्वादुपधादीर्घे, सुलोपे, नलोपे च आत्मा " आत्मा कलेवरे यत्ने स्वभावे परमात्मनि । चित्ते धृतौ च बुद्धौ च परव्यावर्तनेऽपि च " (इति धरणिः) इत्येकं यत्नादीनाम् ॥ ११६ ॥

इन्द्र, हिंसक, मतवाला हाथी, वर्षा करनेवाला मेघ, धनादिका गर्व, स्नेह, मारडालना.

(शक्रो घातुकमत्तेभो वर्षुकाब्दो) घनाघनः । पु.
अभिमानो (ऽर्थादिदर्पे ज्ञाने प्रणयहिंसयोः) ॥ ११७ ॥ पु.

शेति—शक्रः इन्द्रः, घातुकमत्तेभः घातुकश्चासौ मत्तेभश्चेति कर्मधारये हिंसकमत्तहस्ती क्रूरप्रमत्तकरी वा वर्षुकाब्दः वर्षणशीलो वारिदश्च घनाघनः स्यात् । केचित्तु " शक्रघातुकमत्तेभवर्षुकाब्दा घनाघनाः " इति बहुवचनान्तं पठन्ति तन्मते शक्रः दिवस्पतिः, घातुकः हिंसकः, मत्तेभो मत्तवारणः, वर्षुकाब्दः वर्षाकारी मेघः संवत्सरो वा एते घनाघनाः स्युः । हन्तीति विग्रहे " हन्तेर्घत्वं चेति " पचाद्यचि, द्वित्वे, अभ्यासस्यागमे, कुत्वे च घनाघनः " अन्योन्यघट्टने चैव घातुके च घनाघनः " (इति धरणिः) इत्येकमिन्द्रादीनाम् । अर्थादिदर्पे अर्थो धनं वस्तु वा आदिना कुलपशुगुणादिग्रहस्तेषां दर्पे गर्वे, अज्ञाने विवेकरहिते अविद्यायां वा ज्ञाने विवेके विद्यायां वा प्रणयहिंसयोः प्रणयः स्नेहः हिंसा प्राणवियोगानुकूलव्यापारश्च अनयोरभिमानः स्यात् । अभिमननम् अभिपूर्वाद्दैवादिकान्मनेर्भावे घञि वृद्धौ च अभितः सर्वतो मानो वेत्यभिमानः स्यादित्येकं वित्तादिगर्वादीनाम् ॥ ११७ ॥

बादल, कठिनता, कठोर, सघन, सूर्य, स्वामी, चन्द्रमा, रजपूत, राजा.

पु.स.न.
घनो (मेघे मूर्त्तिगुणे त्रिषु मूर्त्ते निरन्तरे) ।
पु. पु.
इनः (सूर्ये प्रभौ) राजा (मृगाङ्के क्षत्रिये नृपे) ॥ ११८ ॥

घेति—मेघे वारिदे, मूर्त्तिगुणे काठिन्ये, मूर्ते कठिने, कठोरे वा निरन्तरे सान्द्रे, सघने, निविडे वा घनस्त्रिषु त्रिलिङ्ग्यां स्यात् । हननम्, हन्यते वा हन्तेर्भावकर्मणोः " मूर्तौ घनः " इत्यपि, घनादेशे च घनः " घनं सान्द्रं घनं वाद्यं घनो मुस्तो घनोऽम्बुदः । घनः काठिन्यसंघातो विस्तारो लोहमुद्गरः " (इति धरणिः) इत्येकं मेघा-

दीनाम् । सूर्ये दिवाकरे प्रभौ स्वामिनि अधिपे नृपे वा इनः स्यात् । एति, ईयते वा ' इण् गतौ ' अस्मादादादिकात् कर्तरि, कर्मणि वा " इणसिजीति " नकि, इनः " इनः सूर्ये नृपे पत्यौ " (इति कोषान्तरम्) इत्येकं सूर्यादीनाम् । मृगाङ्के चन्द्रमसि, क्षत्रिये क्षत्रियजातौ, नृपे नृपतौ प्रभौ वा राजा स्यात् । राजति, राजते वा राजेः कर्तरि " कनिन् युवृषीति " कनिनि परत्वादुपधादीर्घे, सुलोपे, नलोपे च राजा " राजा प्रभौ च नृपतौ क्षत्रिये रजनीपतौ । यक्षे शक्रे च पुंसि स्यात् " (इति मेदिनी) इत्येकं निशाकरादीनाम् ॥ ११८ ॥

नाचनेवाली, दूती, नदी, सेनाभेद, वज्र, बिजली, बांदा आदि.

स.* स.
वाणिन्यौ (नर्तकीदूत्यौ) (स्रवन्त्यामपि) वाहिनी ।
स. स.
ह्लादिन्यौ (वज्रतडितौ) (वन्दायामपि) कामिनी॥११९॥

वेति—नर्तकी लासिका नृत्यकारिणी वेश्या वा दूती संचारिका मत्ता वा उभे वाणिन्यौ स्याताम् । अवश्यं वणति ' वण शब्दे ' अस्माद्भौवादिकात्कर्तरि " आवश्यकेति " ग्रह्यादित्वाद्वा णिनौ, वृद्धौ, ङीपि च वबयोरैक्याद् वाणिनी " वाणिनी नर्तकीमत्ताविदग्धावनितासु च " (इति मेदिनी) इत्येकं नर्तक्यादीनाम् ; स्रवन्त्यां नद्याम्, ओषध्यां वा अपिशब्दात्सेनायां सैन्यभेदे च वाहिनी स्यात् । वहतीति विग्रहे ग्रह्यादित्वाण्णिनौ, वृद्धौ, ङीपि च वाहिनी " वाहिनी स्यात्तरङ्गिण्यां सेनासैन्यप्रभेदयोः " (इति विश्वः) इत्येकं नद्यादीनाम् । वज्रं कुलिशम्, तडिद्विद्युत् उभे ह्लादिन्यौ स्याताम् । ह्लादतेऽवश्यम् ह्लादेः कर्तरि " आवश्यकेति " णिनौ, वृद्धौ, ङीपि च ह्लादिनी द्वित्वे ह्लादिन्यौ " ह्लादिनी वज्रविद्युतोः " (इति कोषान्तरम्) इत्येकं वज्रादीनाम् । वन्दायां वृक्षादन्याम् वृक्षे विजातीयप्ररोहे वा अपिशब्दाद्भीरौ विलासिन्यां स्त्रीमात्रायां च कामिनी स्यात् " कामिनी भीरुवन्दयोः " (इति मेदिनी) इत्येकं वन्दादीनाम् ॥ ११९ ॥

खाल, देह, गलशुण्डी, याग, विस्तार, कमीना, मूढ़, कार्य, ध्वजा, निमन्त्रण.

स. स.
(त्वग्देहयोरपि) तनुःसूना (धोजिह्विकापि च) ।
न.
(क्रतुविस्तारयोरस्त्री) वितानं (त्रिषु तुच्छके)॥ १२० ॥
न.
(मन्देऽथ) केतनं (कृत्ये केतावुपनिमन्त्रणे) ।

त्वगिति—त्वग् वल्कलं चर्म वा देहः कायः उभयोः, अपिशब्दादल्पे, विरले, कृशे च ' तनुः ' स्यात् तनोति, तन्यते वा तनोतेः कर्तरि कर्मणि वा " भृमृशीति " उप्रत्यये तनुः " तनुः काये त्वचि स्त्री स्यान्निष्त्वल्पे विरले कृशे " (इति मेदिनी) " कृषिचमि-

* " वाणिनीशब्दो मेदिन्यां पवर्गीयादौ पठितः । हैमे तु अन्तस्थादौ पठितः । एवं वाहिनीशब्दोऽपि बोद्धव्यः ॥

तनीति " ऊप्रत्ययेतु तनूरपि इत्येकं त्वगादीनाम् । अधोजिह्विका गलकण्ठिका गलघण्टिका रोगविशेषो वा अपिशब्दात् पुन्नी, वधालयश्च सूना स्यात् । सवनम्, सूयते वा 'पूङ् प्राणिगर्भविमोचने' अस्मादादादिकाद्भावे, कर्मणि वा क्ते, ओदित्त्वात् "ओदितश्चेति" निष्ठानत्वे, टापि च सूना " सूना पुत्र्यांवधस्थानगलशुण्डिकयोरपि " (इति विश्वः) इत्येकं गलशुण्डिकादेः । क्रतुर्यज्ञः, विस्तरो व्यासश्च अनयोर्वितानम् अस्त्री पुन्नपुंसकं स्यात् । तुच्छके शून्ये रिक्तके वा मन्दे मूढे च त्रिषु त्रिलिङ्ग्यां स्यात् । विततनम्, वितन्यते वा विपूर्वकात्तनोतेर्भावे, कर्मणि वा घञि, वृद्धौ च वितानम् " वितानो यज्ञ उल्लोचे विस्तारे पुंनपुंसकम् । क्लीवं वृत्तविशेषे स्यात्त्रिलिङ्गो मन्दतुच्छयोः " (इति मेदिनी) इत्येकं क्रतुकर्मादीनाम् । अथेत्यनन्तरम् कृत्ये कार्ये, केतौ ध्वजे, उपनिमन्त्रणे, आमन्त्रणे, निवासे च 'केतनं' स्यात् । केतनम्, कित्यते, अनेन, अत्रेति वा 'कित निवासादौ' अस्माद्भौवादिकाद्भावकर्मकरणाधिकरणेषु ल्युटि गुणे अनादेशे च केतनम् " केतनं तु ध्वजे कार्ये निमन्त्रणनिवासयोः " (इत्यजयः) इत्येकं कृत्यादीनाम् ॥ १२० । ३ ॥

न. पु.

वेद, तत्त्व, तपस्या, ब्राह्मण, प्रजापति. **(वेदस्तत्त्वं तपो) ब्रह्म ब्रह्मा (विप्रः प्रजापतिः) ॥ १२१ ॥**

वयिति—वेदः श्रुतिः, ऋग्यजुस्सामेति त्रयो वेदा वा ज्ञानम्, ज्ञानशास्त्रम्, तत्साधनं वा तत्त्वं विलम्बितनृत्यभेदः, परमेश्वरस्य सारो मूलं, यथार्थः, सत्यादिकारणम्, चैतन्यः, परमात्मा, सांख्यशास्त्रोक्तप्रकृत्यादयः पञ्चविंशतिः पदार्था वा तपो ग्रीष्मऋतुः कृच्छ्रादिकर्म च ब्रह्म स्यात् । बृंहति 'बृहि वृद्धौ' अस्माद्भौवादिकात्कर्तरि " बृंहेर्नोऽच्चेति " मनिनि, नस्याकारे च ब्रह्म स्यादित्येकं वेदादेः । विप्रो, ब्राह्मणः ऋत्विग्योगयुक्तो वा प्रजापतिः विधाता, दक्षादिर्वा जामाता, वैश्वानरः, दिवाकरस्त्वष्टा वा ब्रह्मा स्यात् । बृंहति वर्धयति प्रजाः अन्तर्भावितण्यर्थाद्बृंहेर्मनिनि नस्यादादेशे दीर्घे, सुलोपे, नलोपे च ब्रह्मा " ब्रह्मा तत्त्वतपोवेदे न द्वयोः पुंसि वेधसि । ऋत्विग्योगभिदोर्विप्रे चाध्यात्मज्ञानयोस्तथा" (इति मेदिनी) इत्येकं विप्रादीनाम्॥ १२१॥

न.

उत्साह, हिंसा, सूचन, प्रकाशन, **(उत्साहने च हिंसायां सूचने चापि) गन्धनम् ।**

न.

जविन, वेग, तर्पण. **आतञ्चनं(प्रतीवापजवनाप्यायनार्थकम्) ॥ १२२ ॥**

उदिति—उत्साहने उत्साहे उत्थापने वा हिंसायां प्राणवियोगानुकूलव्यापारे क्रूरकर्मणि वा सूचने परदोषाविष्करणे अपिशब्दात्सत्यासत्यप्रकाशने च 'गन्धनम्' स्यात् । गन्धितम्, 'गन्ध अर्दने' अस्माच्चौरादिकाद्भावादौ ल्युटि, अनादेशे च गन्धनम् " गन्धनं सूचनोत्साहहिंसनेषु प्रकाशने " (इति विश्वः) इत्येकमुत्साहनादेः ।

प्रतीवापो दुग्धादौ दध्यादिभावार्थे तक्रादिप्रक्षेपः, निक्षेपो वा जवनं वेगः आप्यायनं तर्पणम् तान्येव अर्थो यस्येति आतञ्चनं स्यात् । आतञ्चितम् आङ्पूर्वकात्तञ्चेर्भावादौ ल्युटि, अनादेशे च 'आतञ्चनम्' स्यादित्येकं प्रतीवापादेः ॥ १२२ ॥

चिह्न, दाढ़ी, मूछ, गीलाकरना, अङ्गभेद, लोकापवाद, पश्वादिकों का युद्ध.

न. व्यञ्जनं (लाञ्छने श्मश्रुनिष्ठानावयवेष्वपि)।
न. (स्या)त्कौलीनं(लोकवादे युद्धे पश्वहिपक्षिणाम्)॥१२३॥

व्येति—लाञ्छने चिह्ने, श्मश्रुणि लोमवृद्धौ पुंमुखे, निष्ठाने तेमने अवयवे स्त्रीपुरुषयोरङ्गभेदेऽपि व्यञ्जनं स्यात् । व्यक्तम्, व्यज्यते अनेनेति वा विपूर्वकादञ्जेर्भावादौ ल्युटि अनादेशे च व्यञ्जनम् "व्यञ्जनं तेमने चिह्ने श्मश्रुण्यवयवेऽपि च" (इति मेदिनी) इत्येकं लाञ्छनादेः । लोकवादे लोकापवादे, पश्वहिपक्षिणां पशुर्मृगादिः अहिः सर्पो वृत्रासुरो वा पक्षी खगः एषां युद्धे संग्रामे च कौलीनं स्यात् । कुलीनस्य कर्म भावो वा "युवादयणि" वृद्धौ च कौलीनम् "कौलीनं पशुभिर्युद्धे कुलीनत्वापवादयोः" (इति धरणिः) इत्येकं कौलीनादेः ॥ १२३ ॥

निकलना, वनभेद, प्रयोजन, सावकाश, टिकना, खेलना आदि.

न. (स्या) दुद्यानं (निःसरणे वनभेदे प्रयोजने)।
न. न. (अवकाशे स्थितौ)स्थानं(क्रीडादावपि)देवनम्॥१२४॥

स्यादिति—निःसरणे गेहादिभ्यो निःसृतौ, वनभेदे राज्ञः साधारणे वने उपवने वा प्रयोजने अर्थे, कार्ये, कारणे वा उद्यानं स्यात् । उद्यात्यनेन, अस्मिन्निति वा उत्पूर्वकात् 'या प्रापणे' अस्मादादादिकात् "करणाधिकरणयोश्चेति" ल्युटि अनादेशे च उद्यानम् "उद्यानं वनभेदे स्यान्निःसृतौ च प्रयोजने" (इति धरणिः) इत्येकं निःसरणादीनाम् । अवकाशे अवसर सावकाशे वा स्थितौ गतिनिवृत्तौ, गृहे च स्थानं स्यात् । स्थितम्, स्थीयतेऽत्रेति वा तिष्ठतेर्भावाधिकरणयोर्ल्युटि अनादेशे च स्थानम् "स्थानं सादृश्यऽवकाशे स्थितौ वृद्धिक्षयेतरे" (इति मेदिनी) इत्यकमवकाशादेः । क्रीडा खेला, लीला च आदिना विजिगीषादिग्रहः अपिशब्दादक्षेपु च देवनं स्यात् । द्यूतम्, दीव्यतेऽनेनेति वा 'दिवु क्रीडादौ' अस्माद्भावकरणादौ ल्युटि, गुणे, अनादेशे च देवनम् "देवनं व्यवहार स्याज्जिगीषाक्रीडयोरपि । अक्षेपु देवनः प्राक्तः" (इति विश्वः) इत्येकं क्रीडादीनाम् ॥ १२४ ॥

पौरुष, तन्त्र, बैठे हुए का उठना, तिरस्कार, विरोधाचरण.

न. उत्थानं (पौरुषे तन्त्रे सन्निविष्टोद्गमेऽपि च)।
न. व्युत्थानं(प्रतिरोधे च विरोधाचरणेऽपि च)॥ १२५ ॥

उदिति—पौरुषे=उद्योगे, प्रशंसने, पराक्रमादौ वा, तन्त्रे=कुटुम्बकृत्ये, सिद्धान्ते, औषधोत्तमे, प्रधाने, तन्तुवाने, शास्त्रभेदे, परिच्छदे, श्रुतिशाखान्तरे, हेतौ, उभयार्थ-प्रयोजके वा, सन्निविष्टस्य उद्गमे अपिशब्दात्पुस्तकरणहर्षेषु चशब्दान्मलवेगेऽपि उत्थानं स्यात् । उत्थितम्, उत्थीयतेऽनेनेति वा उत्पूर्वकात्तिष्ठतेर्भावादौ ल्युटि अनादेशे सस्य थे, थलोपे, उदो दस्य चर्त्वेन तत्वे च उत्थानम् " उत्थानमुद्यमे तन्त्रे पौरुषे पुस्तके रणे । प्राङ्गणोद्गमहर्षेषु मलवेगेऽपि न द्वयोः " (इति मेदिनी) इत्येकं पौरुषादीनाम् । प्रतिरोधे तिरस्कारे, बाधे, प्रतिबन्धे, निरोधे वा विरोधाचरणे चौर्यादि-विरुद्धाचरणे अपिशब्दात्स्वतन्त्राचरणे च व्युत्थानं स्यात् । विरुद्धमुत्थानम् " प्रादयो गतेति " समासे व्युत्थानम् " स्वतन्त्रता च व्युत्थानम् " (इति त्रिकाण्डशेषः) इत्येकं प्रतिरोधादीनाम् ॥ १२५ ॥

प्रेतक्रिया, गमन, धनका उपजाना, निर्वर्तन, उपकरण, अनुगमन.

(मारणे मृतसंस्कारे गतौ द्रव्योपपादने ।
निवर्तनोपकरणानुव्रज्यासु च) साधनम् ॥ १२६ ॥ न.

मेति—मारणे निर्वापणे, वधे वा मृतस्य परेतस्य संस्कारे दाहादिकर्मणि, गतौ गमने, द्रव्योपपादने धनोपपादने 'द्रव्येऽर्थदापने' इति पाठे तु द्रव्ये धातुमात्रे पृथिव्यादिपञ्चभूतके वा, अर्थस्य धनादिकस्य दापने, निर्वर्तने अर्थसिद्धौ उपकरणे साधनसामग्र्याम्, परिकरे, उपाये, व्यञ्जनादौ वा अनुव्रज्यायामनुगमने च शब्दात्सैन्ये, सिद्धौषधे, मेढ्रे च साधनं स्यात् । साद्धम्, साध्यते, अनेनेति वा साध्नोतेर्भावकर्मकरणादौ ल्युटि, अनादेशे च साधनम् " साधनं मृतसंस्कारे सैन्ये सिद्धौषधे गतौ । निर्वर्तनोपायमेढ्रदापनेऽनुगमे धने" (इति मेदिनी) इत्येकं मारणादीनाम्॥ १२६॥

वैरका मिटाना, दान देना, धरोहरका फेरना, विपदा, नीचे गिरना, कामज और कोपज दोष.

निर्यातनं (वैरशुद्धौ दाने न्यासार्पणेऽपि च) । न.
व्यसनं (विपदि भ्रंशे दोषे कामजकोपजे) ॥ १२७ ॥ न.

निरिति—वैरशुद्धौ वैरस्य प्रतीकारे दाने गोधनादिप्रदाने न्यासार्पणे उपनिधिप्रतिदानेऽपि च निर्यातनं स्यात् । निर्यातितम्, निर्यात्यते, अनेनेति वा निर्पूर्वकाद् 'यत निकारादौ' अस्माच्चौरादिकात्स्वार्थण्यन्ताद्भावादौ ल्युटि, अनादेशे, णिलोपे च 'निर्यातनं' स्यादित्येकं वैरप्रतीकारादीनाम्। विपदि विपत्तौ, भ्रंशे विनाशने अधःपतने वा कामजकोपजे दोषे कामजे दोषे मृगयाक्षपानादौ,. कोपजे वाक्पारुष्यदण्डपारुष्यार्थदूषणादौ च व्यसनं स्यात् । व्यस्तम्, व्यस्यते, अनेनेति वा विपूर्वकाद् 'असु क्षेपणे' अस्माद्दैवादिकाद्भावादौ ल्युटि, अनादेशे च व्यसनम् " व्यसनं त्वशुभे

सक्तौ पानस्त्रीमृगयादिषु । दैवानिष्टफले पापे विपत्तौ निष्फलोद्यमे " (इति विश्वः) इत्येकं विपदादीनाम् ॥ १२७ ॥

बरौनी, केसर, सूत आदि का बड़ा सूक्ष्मभाग, तिथिभेद, उत्सव, पलकमार्ग.

न. पक्ष्मा(क्षिलोम्नि किञ्जल्के तन्त्वाद्यंशेऽप्यणीयसि) ।
‡ न. न. (तिथिभेदे क्षणे)पर्व वर्त्म(नेत्रच्छदेऽध्वनि) ॥ १२८ ॥

पेति—अक्षिलोम्नि नेत्रलोमनि, किञ्जल्के केसरे, अणीयसि तन्त्वाद्यंशे सूत्रादि सूक्ष्मांशेऽपि पक्ष्म स्यात् । पक्ष्यते, अनेनेति वा 'पक्ष परिग्रहे' अस्माद्धौवादिकात्कर्मकरणादौ मनिनि, सुलुकि, न लोपे च पक्ष्म " पक्ष्मसूत्रादिसूक्ष्मांशे किञ्जल्के नेत्रलोमनि " (इति विश्वः) इत्येकं नेत्रलोमादीनाम् । तिथीनां चतुर्दश्यष्टम्यावास्यापौर्णमासीनां भेदे, क्षणे उत्सवे, अवसरे, मध्ये वा दशलवपरिमितकाले च पर्व स्यात् । पर्वति, पर्व्यते वा 'पर्व पूरणे' अस्माद्धौवादिकात्कर्तरि कर्मणि वा बाहुलकात्कनिनि, सुलुकि, नलोपे च पर्व " पर्व स्यादुत्सवे ग्रन्थौ प्रस्तावे विषुवादिषु । दर्शप्रतिपदोः सन्धौ स्यात्तिथेः पञ्चकान्तरे " (इति धरणिः) इत्येकं तिथिभेदादीनाम् । नेत्रच्छदे नयनच्छदचर्मपुटके, अध्वनि मार्गे च वर्त्म स्यात् । वर्तते, अनेन, अस्मिन्निति वा वृतेः कर्तृकरणाधिकरणेषु मनिनि वर्त्म स्यादित्येकं नयनच्छदादीनाम् ॥ १२८ ॥

अकार्य, लिङ्गाच्छादक वस्त्र, संगति, सुरत, परमात्मा, प्रज्ञा, बुद्धि, निशान.

न. न. (अकार्यगुह्ये) कौपीनं मैथुनं (संगतौ रते) ।
न. न. प्रधानं (परमात्मा धीः) प्रज्ञानं (बुधिचिह्नयोः) ॥१२९॥

अकेति—अकार्ये कार्याभावे अयोग्यकर्मणि वा गुह्ये उपस्थच्छदवस्त्रविशेषे च 'कौपीनम्' स्यात् । कूपपतनमर्हति " शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः " इति खञ्, वृद्धौ, ईनादेशे, अलोपे च कौपीनम् " कौपीनं स्यादकार्येऽपि चीरगुह्यप्रदेशयोः " (इति विश्वः) इत्येकमकार्यादेः । संगतौ भार्यादिसंगमे, संबन्धे वा रते सुरते च मैथुनं स्यात् । मिथुनमेव मिथुनस्येदं वा प्रज्ञाद्यणि, इदमर्थीयेऽणि वा वृद्धौ, अलोपे च मैथुनम् " संबन्धे * सुरते युग्मे राशौ मिथुनमिष्यते " (इति व्याडिः) इत्येकं मैथुनादेः । परमात्मा परब्रह्म, धीः प्रज्ञा च प्रधानं स्यात् । प्रधत्ते, प्रधीयतेऽनेन, अत्रेति वा प्रपूर्वकाद्दधातेः कर्तृकरणादौ ल्युटि अनादेशे च प्रधानम् " प्रधानं स्यान्महामात्रे प्रकृतौ परमात्मनि । प्रज्ञायामपि च क्लीबमेकत्वे तूत्तमे सदा " (इति

‡ " चतुर्दश्यष्टमी कृष्णा अमावास्या च पूर्णिमा । पर्वाण्येतानि राजेन्द्र ! रविसंक्रमणं तथा ॥ १ ॥

* सम्बन्ध, सुरत, जोड़ा और ज्योतिष में तीसरी राशि ये 'मिथुन' कहलाते हैं और उस के कर्म को 'मैथुन' कहते हैं ॥

मेदिनी) इत्येकं परमात्मादेः । बुद्धिः मनीषा, चिह्नं लाञ्छनं च अनयोः प्रज्ञानं स्यात् । प्रज्ञायते, अनेन वा प्रपूर्वकाज्ज्ञानातेः कर्मकरणादौ ल्युटि, अनादेशे च 'प्रज्ञानम्' स्यादित्येकं बुद्ध्यादेः ॥ १२९ ॥

फूल, फल, कुल विनाश, रोना, बुलाना, देह, प्रमाण.

न. प्रसूनं (पुष्पफलयो)र्निधनं (कुलनाशयोः) । न.
न. क्रन्दने (रोदनाह्वाने) न. वर्ष्म (देहप्रमाणयोः) ॥ १३० ॥

प्रेति—पुष्पं कुसुमम्, फलं नारिकेलादिकं च अनयोः प्रसूनं स्यात् । प्रसूयते प्रपूर्वकात्सुनोतेः कर्मणि "सुञोदीर्घश्चेति" ने, दीर्घे च प्रसूनम् "प्रसूनं तु प्रसूते फलपुष्पयोः" (इति हैमः) इत्येकं पुष्पादेः । कुलं गोत्रम्, नाशो विनाशः उभयोर्निधनं स्यात् । निधानम्, निधीयतेऽत्रेति वा निपूर्वकाद्धाञोभावादौ "कूपृवृजीति" क्यौ, अनादेशे, आलोपे च निधनम् "निधनं स्यात्कुले नाशे" (इति मेदिनी) इत्येकं कुलादेः । रोदनमस्रुविमोचनम्, आह्वानमाहूतं च उभे क्रन्दने स्याताम् । क्रन्दितम् क्रन्दतेर्भावे ल्युटि अनादेशे च क्रन्दनम् द्वित्वे क्रन्दने "क्रन्दने रोदनेऽपि स्यादाह्वानेऽपि" (इति मेदिनी) इत्येकं रोदनादेः । देहः स्थूलं सूक्ष्मकारणशरीरम्, प्रमाणं यथार्थज्ञानम् इयत्ता वा उभयोर्वर्ष्म स्यात् । वर्षति, वृष्यते वा वृषेः कर्तरि, कर्मणि वा मनिनि, सुलुकि, नलोपे च वर्ष्म "वर्ष्मदेहप्रमाणातिसुन्दराकृतिषु स्मृतम्" (इति मेदिनी) इत्येकं देहादेः ॥ १३० ॥

घर, देह, दीप्ति, प्रभाव, चौराहा, अच्छावासस्थान, निशान, प्रधान.

(गृहदेहत्विट्प्रभावा) न. धामा (न्यथ चतुष्पथे ।
संनिवेशे च) न. संस्थानं न. लक्ष्म (चिह्नप्रधानयोः) ॥ १३१ ॥

ग्रिति—गृहं गेहम्, देहः कायस्त्रिविधशरीरं वा त्विट् दीप्तिः, छविर्वा प्रभावः प्रतापः कोषदण्डाज्जायमानं तेजो वा एते धामानि स्युः । दधाति, धीयते वा धाञ कर्त्तरि कर्मणि वा मनिनि धाम द्वित्वे धामनी बहुत्वे धामानि "धाम शक्तौ प्रभावे च तेजोमन्दिरजन्मसु" (इति विश्वः) इत्येकं गेहादीनाम् । अथेत्यनन्तरं चतुष्पथे शृङ्गाटके, संनिवेशे निकर्षणे अवयवानां विभागे वा चशब्दान्मरणेऽपि संस्थानं स्यात् । संस्थितम्, संस्थीयतेऽनेन, अत्रेति वा संपूर्वकात्तिष्ठतेर्भावकरणाधिकरणेषु ल्युटि अनादेशे च संस्थानम् "संस्थानमाकृतौ मृत्यौ सन्निवेशे चतुष्पथे" (इति मेदिनी) इत्येकं चतुष्पथादीनाम् । चिह्नम् लाञ्छनम्, प्रधानं परमात्मा प्रकृतिः प्रज्ञादिर्वा उभयोर्लक्ष्म स्यात् । लक्ष्यते, अनेन वा लक्षयतेः कर्मसाधनयोर्ल्युटि, णिलोपे, अनादेशे च लक्ष्म "लक्ष्मप्रधानचिह्नयोः" (इति मेदिनी) इत्येकं लाञ्छनादेः ॥ १३१ ॥

छिपाना, ढांपना, साधन, लाभ, सन्तोष.

न.
आच्छादने (संपिधानमपवारणमित्युभे) ।
न.
आराधनं (साधने स्यादवाप्तौ तोषणेऽपि च) ॥ १३२ ॥

आचिति–संपिधानं तिरोधानम्, अपवारणं वस्त्रादिभिः परिवारणं वस्त्रं वा उभे आच्छादने स्याताम् । आच्छादितम्, आच्छाद्यतेऽनेन वा आङ्पूर्वकात् 'छद अपवारणे' अस्माच्चौरादिकाद्भावसाधनयोर्ल्युटि, अनादेशे च आच्छादनम् द्वित्वे आच्छादने "आच्छादनं संपिधाने वस्त्रेऽपवृत्तिमात्रके" (इति धरणिः) इत्येकमपवारणादेः । साधने निर्वर्तने, उपकरणे अनुगमने वा अवाप्तौ लाभे, संप्राप्तौ वा तोषणे संतोषेऽपि च आराधनं स्यात् । आराध्यतेऽनेन आङ्पूर्वकाद्राध्नोतेः करणे ल्युटि अनादेशे च आराधनं स्यादित्येकं साधनादेः ॥ १३२ ॥

पहिया, नगर, प्रताप, चढ़ाई या परमासन, प्रधान, मणि, जल, जंगल.

न.
अधिष्ठानं (चक्रपुरप्रभावाध्यासनेष्वपि) ।
न. न.
रत्नं (स्वजातिश्रेष्ठेऽपि) वने (सलिलकानने) ॥ १३३ ॥

अधीति–चक्रं रथाङ्गम्, पुरं नगरम्, प्रभावः प्रतापः, अध्यासनमाक्रमणम्, अपिशब्दात्परमासनं च एषु अधिष्ठानं स्यात् । अधिष्ठितम्, अधिष्ठीयते, अनेन वा अधिपूर्वकात्तिष्ठतेर्भावादौ ल्युटि, अनादेशे "उपसर्गात्सुनोतीति" सस्य षत्वे च अधिष्ठानम् "अधिष्ठानं रथस्याङ्गे प्रभावेऽध्यासने पुरे" इत्येकं चक्रादीनाम् । स्वजातिश्रेष्ठे आत्मजातिप्रधाने, स्वकीयजात्युत्तमे वा अपिशब्दान्मणौ च रत्नं स्यात् । रमयति, रमतेऽस्मिन्निति वा अन्तर्भावितणयार्थाद्रमेः कर्तरि, अणयन्तादाधारे वा "रमेस्तच" इति ने, "नेड्वशीति" इडभावे, णिलोपे, मस्य तत्वे च रत्नम् "रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेऽपि मणावपि नपुंसकम्" (इति मेदिनी) इत्येकं स्वजातिप्रधानादीनाम् । सलिलं जलम्, काननं विपिनम् उभे वने वनपदवाच्ये स्याताम् । वनति, वनुते वा भौवादिकात्तानादिकाद्वा वनेः कर्तरि पचाद्यचि वन्यते इति विग्रहे तु कर्मणि "अकर्तरीति" घञि, संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्ध्यभावे च वनम् द्वित्वे वने "क्लीबं स्यात्कानने नीरे निवासे निलये वनम्" (इति रभसः) इत्येकं जलादीनाम् ॥ १३३ ॥

बिरला, थोड़ा, पण्डित, बराबर, मुखिया, क्रूर, सूचक या चुगल.

न.
तलिनं (विरले स्तोके) (वाच्यलिङ्गास्तथोत्तरे) ।
पु.स.न. पु.स.न.
समानाः (सत्समैकेस्युः) पिशुनौ (खलसूचकौ) ॥ १३४ ॥

तेति–विरले अन्तरसमेते, स्तोके अल्पे, "शय्यायाम्, विरले, तुच्छे, स्वच्छे" च

तलिनं स्यात् । तलति, तल्यते वा 'तल प्रतिष्ठायाम्' अस्माद्भौवादिकात्कर्तरि, कर्मणि वा "तलिपुलिभ्यां चेति" इननि तलिनम् "तलिनं विरले स्तोके स्वच्छेऽपि वाच्य-लिङ्गकम्" (इति मेदिनी) इत्येकं विरलादीनाम् । तथा तलिनवत् उत्तरे आनान्ता-द्वक्ष्यमाणाश्शब्दा वाच्यलिङ्गास्त्रिलिङ्गाः स्युः । सन् सुधीः, समः सदृशः, एको मुख्यो-ऽद्वितीयो वा एते समानाः स्युः । समति 'षम वैक्लव्ये' अस्माद्भौवादिकात्कर्तरि "ताच्छी-ल्यवयोवचनशक्तिष्विति" आनशि "आगमशासनमनित्यमिति" न्यायान्मुगागमाभावे च सहमानेन वर्तते, इति वा समानः द्वित्वे समानौ बहुत्वे समानाः "समानं सत्समैकेषु त्रिषु ना नाभिमारुते" (इति मेदिनी) इत्येकं सदादीनाम् । खलो दुर्जनोऽधमो वा, सूचको निन्दकः शिक्षको बोधको वा उभौ पिशुनौ स्याताम् । पिंशति 'पिश अवयवे' अस्मात्तौदादिकात्कर्तरि "क्षुधिपिशिमिथिभ्यः कित्" इत्युननि कित्त्वाद्गुणाभावे च पिशुनः द्वित्वे पिशुनौ "पिशुनं कुङ्कुमेऽपि च । कपिवक्त्रे च काके ना सूचकक्रूरयो-स्त्रिषु" (इति मेदिनी) इत्येकं खलादीनाम् ॥ १३४ ॥

कमती या न्यून, पु.स.न. पु.स.न. पु.स.न.
निन्द्य, वेगवान्, बलवान्, अप-राधी, वैरिग्रस्त, विपदा में प्राप्त हुआ.

हीनन्यूना (वूनगर्ह्यौ) (वेगिशूरौ) तरस्विनौ ।
पु.स.न.
अभिपन्नौ (ऽपराद्धोऽभिग्रस्तव्यापद्गता अपि) ॥ १३५॥

हीति—ऊनः स्वल्पः, गर्ह्यो निन्द्यः उभौ हीनन्यूनौ स्याताम् । जहाति, हीयते वा जहातेः कर्तरि कर्मणि वा "आदिकर्मणि क्तः" इति क्ते "घुमास्तेति" ईदादेशे "ओदि-तश्चेति" निष्ठानत्वे च हीनः "हीनं गर्ह्योनयोस्त्रिषु" (इति मेदिनी) न्यूनयति निपूर्वकात् 'ऊन परिहाने' अस्माच्चौरादिकात्कर्तरि पचाद्यचि, न्यून्यते इति विग्रहे तु "अकर्तरि चेति" कर्मणि घञि न्यूनः "न्यूनं गर्ह्योनयोः" (इति मेदिनी) इति द्वे गर्ह्योनयोः । वेगी वेगवान्, शूरो वीरश्च उभौ तरस्विनौ स्याताम् । तरो बलं जवो वास्यास्ति "अस्मायेति" विनौ, "सौचेति" दीर्घे च तरस्वी द्वित्वे तरस्विनौ स्याताम् । "तरस्वी शूरवेगिनोः" (इति मेदिनी) इत्येकं वेगिशूरयोः । अपराद्धः अपराधवान्, अभिग्रस्तो वैरिपराजितः सर्वतः शत्रुसंरुद्धो वा व्यापद्गतो विपद्गतः अपिशब्दादभिद्रुतश्च अभिपन्नः स्यात् । अभिपद्यते स्म अभिपूर्वकात्पद्यतेः कर्त्तरि, कर्मणि वा क्ते "रदाभ्यामिति" निष्ठानत्वे निष्ठापेक्षया धातोर्दस्य नादेशे च अभिपन्नः "अभिपन्नोऽपराद्धेऽभिद्रुते ग्रस्ते विपद्गते" (इति विश्वः) इत्ये-कमपराधवदादीनाम् ॥ १३५ ॥

इति नान्ताः ॥

अथ पान्ता व्याख्यायन्ते ॥

भूषण, मोरपंख, तरकस, समूह, परिच्छद, चारोंतरफ़ बीज-बोना, जलाधार.

पु.‡ कलापो (भूषणे बर्हे तूणीरे संहतेऽपि च)।
पु. (परिच्छदे) परीवापः (पर्युप्तौ सलिलस्थितौ) ॥१३६॥

केति—भूषणे अलंकारमात्रे, बर्हे मयूरपिच्छे, तूणीरे इषुधौ, संहते समुदाये अपिशब्दात्काञ्च्याम्, चशब्दाच्चन्द्रे, विदग्धे, व्याकरणभेदेऽपि कलापः स्यात् । कलामाप्नोति कलापूर्वकाद् " आप्लृ व्याप्तौ " अस्मात्सौवादिकात् " कर्मण्यण् " इत्यणि । कला आप्यतेऽनेनेति विग्रहे तु " हलश्चेति " घञि वा कलापः " कलापः संहतौ बर्हे काञ्च्यां भूषणतूणयोः " (इत्यजयः) " चन्द्रे, विदग्धे व्याकरणभेदेऽपि कथ्यते बुधैः " (इति मेदिन्यां विशेषः) इत्येकं भूषणादीनाम् । परिच्छदे, परिवारे—पटमण्डपाद्युपकरणे वा, पर्युप्तौ परितो बीजवपने, सलिलस्थितौ जलाधारे च परीवापः स्यात् । परिवपनम्, पर्युप्यतेऽनेन, अत्रेति वा परिपूर्वकाद्वपतेर्भावकरणाधिकरणेषु घञि, वृद्धौ, " उपसर्गस्येति " दीर्घे च परीवापः स्यादित्येकं परिच्छदादीनाम् ॥ १३६ ॥

ग्वाला, गोशालाधिप, शिव, विष्णु, ऊष्मा, आंसू, अनाज, कपड़ा.

पु. पु. (गोधुग्गोष्ठपती)गोपौ(हरविष्णू) वृषाकपी ।
न. पु.न. बाष्प(मूष्मास्त्रु)कशिपु (त्वन्नमाच्छादनं द्वयम्)॥ १३७॥

गविति—गोधुक् गोदोग्धा आभीरो वा गोष्ठपतिर्गोशालाधिपः उभौ गोपौ स्याताम्। गांपाति गोपूर्वकात्पातेः कर्तरि " आतोऽनुपेति " के, कित्त्वादालोपे च गोपः द्वित्वे गोपौ " गोपो ग्रामौघगोष्ठाधिकृतयोर्बल्लवे " (इति विश्वः) इत्येकं गोदुहादीनाम् । हरः शिवः, विष्णुर्नारायणः उभौ वृषाकपी स्याताम् । वृषं धर्मं न कम्पयति, वृषाद्धर्मादाकम्पयति दुष्टानिति वा वृषनञाङ्पूर्वकात् ' कपि किञ्चिच्चलने' अस्मात्कर्त्तरि "कुडिकम्प्योर्नलोपश्चेति " इप्रत्यये, नलोपे च, वर्षति कामानिति " इगुपधेति " के वृषः, आकम्पयति पापानीति पूर्ववदिप्रत्यये, वृषश्चासावाकपिश्च । वृषा इन्द्रोऽनेनास्माद्वा आकम्पते, वृषो धर्मो वृषा इन्द्रो वा कपिरिवशे यस्येति वा, वृषरक्षकः कपिर्वराहः शाकपार्थिवादित्वान्मध्यमपदलोपे वा " अन्येषामपीति"दीर्घे च । वृष्णः इन्द्रस्य अकं दुःखं पियति, प्राप्नोति, प्रापयति दैत्यानिति वा विचि, संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणाभावे च, क्विपि तु आगमशास्त्रस्यानित्यत्वात्तुगागमाभावे च वृषाकपिः द्वित्वे परशब्दस्येष्टवाचित्वादियङ्

‡ " द्वाभ्यां युग्ममिति प्रोक्तं त्रिभिः श्लोकैर्विशेषकम् । कलापकं चतुर्भिः स्यात्तत ऊर्ध्वं कुलकं स्मृतम् ॥ १ ॥

बाधित्वा पूर्वसवर्णादीर्घे च वृषाकपी "वृषाकपिः पुमान्कृष्णे शंकरे जातवेदसि" (इति मेदिनी) इत्येकं शिवादीनाम् । ऊष्मा ग्रीष्मः अश्रुनयनाम्बुबाष्पं स्यात् । बाधते बाधेः कर्तरि "खष्पशिल्पेति" पे, धस्य षत्वे निपातिते च बाष्पम् "बाष्पो नेत्रजलोष्मणोः बाष्पं‡ च" (इत्युणादिः) इत्येकं नेत्रजलादेः । अन्नं भक्तम्, आच्छादनं वस्त्रमेतद्द्वयं कशिपु स्यात् । कश्ते दुःखम्, कश्यते वा कशेः कर्त्तरि, कर्मणि वा "मृगय्वादित्वात्" कौ इपुगागमे निपातिते च कशिपु, कशिपुर्वा अत्र वक्ष्यमाणमस्त्रियामिति संबद्ध्यते तेन पुन्नपुंसकं स्यात् । "एकोक्त्या कशिपुर्भक्ताच्छादने च द्वयोः पृथक्" (इति विश्वः) इत्येकं भक्तादेः ॥ १३७ ॥

शयन या पलंग, अटारी, स्त्री, गुल्म या गुच्छा, पण्डित, मनोहर, कछुई बीणा विशेष, मृगरोम से उपजा कम्बल, दिनका आठवां भाग.

तल्पं (शय्याट्टदारेषु)(स्तम्बेऽपि)विटपो (ऽस्त्रियाम्) ।
प्राप्तरूपस्वरूपाभिरूपा (बुधमनोज्ञयोः) ॥ १३८ ॥
(भेद्यलिङ्गा अमी)(कूर्मी वीणाभेदश्च)कच्छपी ।
"कुतपो(मृगरोमोत्थपटे चाह्नोऽष्टमेंशके)" ॥ १३९ ॥

(न. — तल्पं; पु.न. — विटपो; पु.स.न. — प्राप्तरूप, स्वरूप, अभिरूप; स. — कच्छपी; पु. — कुतपो)

इति पान्ताः ॥

तेति—शय्या शयनीयम् पल्यङ्को वा अट्टोऽट्टालिका दाराः स्त्रियः एषु तल्पं स्यात्। तल्यतेऽस्मिन्, 'तल प्रतिष्ठायाम्' अस्माद्गौवादिकादाधारे "खष्पशिल्पेति" पे, तल्पम् अत्रापि वक्ष्यमाणमस्त्रियामिति संबध्यते इत्येकं शयनादीनाम् । स्तम्बे गुल्मे तृणादिगुच्छे वा अपिशब्दात्पल्लवे, पिङ्गे, विस्तारे, शाखायां च विटपः अस्त्रियां पुन्नपुंसकं स्यात् । वेटंति, विट्यते वा 'विट आक्रोशे, शब्दे च' अस्माद्गौवादिकात्कर्तरि, कर्मणि वा "विटपपिष्टपविशिपोल्पाः" इति कपनि, विटपः विटपं वा "विटपः पल्लवे पिङ्गे विस्तारे स्तम्बशाखयोः" (इति विश्वः) इत्येकं स्तम्बादीनाम् । बुधः पण्डितः सौम्यो वा मनोज्ञः मनोहरो मञ्जुलो वा अनयोः प्राप्तरूपस्वरूपाभिरूपाः स्युः। प्राप्तं रूपं येनेति प्राप्तरूपः, "प्राप्तरूपोज्ञरम्ययोः" (इति मेदिनी) स्वमेवरूपं यस्येति स्वरूपः, अभिलक्ष्यं रूपमस्येति अभिरूपः "अभिरूपो बुधे रम्ये" (इति मेदिनी) अमी शब्दाः भेद्यलिङ्गा वाच्यलिङ्गा भवन्ति इति त्रीणि ज्ञरम्ययोः । कूर्मी कमठी वीणाभेदो वल्लकीभेदश्च कच्छपी स्यात् । कच्छे, कच्छं वा पिबति, कच्छेन पातीति वा "सुपीति" के, गापोष्टगिति तु न भवति पिबतेः सुराशीध्वोरिति वचनात् "गतिकारकोपपदेति" सुबुत्पत्तेः प्राक् समासे "जातेरिति" ङीषि च कच्छपी "कच्छपी वल्लकीभेदे डुलौ क्षुद्रगदान्तरे" (इति विश्वः) इत्येकं कूर्म्यादीनाम् । मृगरोमोत्थपटे मृगलोमजवस्त्रे, अह्नोऽष्टमेंऽशके पञ्चदशमुहूर्तात्मकस्य दिनस्याष्टमेभागे च कुतपः स्यात् । कुत्सितं तपति कुपूर्वकात्तपतेः कर्तरि "संज्ञाया-

---

‡वायति, वाति वेति विग्रहे तु "खष्पाशिल्पेति" प प्रत्ययेपुगागमे निपातिते च वाप्पमपि अतएव गोवर्धनाचार्यैरपि वाप्पाकुलमिति व्याख्यातम् ॥

मिति " क्वचि " अनव्ययस्येत्यनुवृत्तेर्मुमागमाभावे च कुंभुवं तपति वा आगमजमनित्यमित्युक्तत्वान्मुमोऽभावे च कुतपः "कुतपोऽस्त्रियां दौहित्रे वाद्ये छागजकम्बले । कुशे दिनस्याष्टमांशे वा सूर्ये " (इति मेदिनी) इत्येकं मृगरोमोत्थपटादीनाम् ॥१३८।१३६॥

इति पान्ताः ॥

अथ फान्ता व्याख्यायन्ते ॥

पु.

रकार, निन्दित, शिखा या जटा, नदी, जटामांसी, माता. (रवर्णे पुंसि) रेफः (स्यात्कुत्सिते वाच्यलिङ्गकः) ।

स.

शिफा(शिखायां सरिति मांसिकायां च मातरि)॥१४०॥

रेति–रवर्णे ' र ' इत्यक्षरे रेफः पुंसि स्यात् । कुत्सिते निन्दिते च वाच्यलिङ्गकः स्यात् । र इतिवर्णः इति विग्रहे " रादिफः " इति इफे, गुणे च । रिफति, रिफ्यते वा ' रिफ हिंसायाम् ' अस्मात्तौदादिकात्कर्तरि पचाद्यचि कर्मणि " अकर्तरीति " घञि वा गुणे च रेफः " रेफो रवर्णे पुंसि स्यात्कुत्सिते वाच्यवत्पुनः " (इति विश्वः) इत्येकं रवर्णादीनाम् । शिखायां चूडायाम्, सरिति नद्याम्, मांसिकायां जटामांस्याम्, मातरि धात्र्यां सौरभेय्यामाखुकर्ण्यां वा शिफा स्यात् शेते शीङः कर्तरि बाहुलकात् फकि, ह्रस्वे, टापि च शिफा " शिफा जटायां सरिति मांसिकायां च मातरि " (इति विश्वः) इत्येकं शिखादीनाम् ॥ १४० ॥

न.

रूखों की जड़, गौ आदि पशुओं का खुर, शफं (मूले तरूणां स्याद्गवादीनां खुरेऽपि च) ।

पु.

गूंथना, बाहुओं का गहना. गुम्फः (स्याद्गुम्फने बाहोरलंकारे च कीर्तितः)॥१४१॥

इति फान्ताः ॥

शेति–तरूणां वृक्षाणां मूले, गवादीनां धेनूनां खुरेऽपि च शफं स्यात् । शं फणति शम्पूर्वकात् ' फण गतौ ' अस्माद्भौवादिकात्कर्त्तरि " अन्येभ्योऽपीति डे " डित्वाट्टिलोपे, पृषोदरादित्वान्मलोपे च शफं स्यादित्येकं तरुमूलादेः । गुम्फने ग्रन्थने, बाहोः भुजाया अलंकारे भूषणे च गुम्फः वर्णितः स्यात् । गुम्फनम्, गुफ्यते वा ' गुम्फ ग्रन्थे ' अस्मात्तौदादिकाद्भावकर्मणोर्घञि गुम्फः स्यादित्येकं गुम्फनादौ ॥ १४१ ॥

इति फान्ताः ॥

अथ बान्ता व्याख्यायन्ते ।

पु.

जन्म मरण में टिकाहुआ प्राणी, घोड़ा, देवगायक या गवैया, (अन्तराभवसत्त्वेऽश्वे) गन्धर्वो (दिव्यगायने) ।

पु.‡ पु.

कंकण, शंख, सर्प, निन्दक. कम्बु (र्ना वलये शङ्खे) द्विजिह्वौ (सर्पसूचकौ) ॥१४२॥

‡ " कम्बुः शंखेऽस्त्रियां पुंसि शम्बूके वलये गजे " (इति मेदिनी) ॥

अन्तरेति—अन्तराजन्ममरणयोर्मध्ये भवे सत्त्वे यातनाशरीरे, अश्वे घोटके, दिव्यगायने देवगायके विश्वावसुतुम्बुरुचित्ररथादौ, गायनमात्रे च गन्धर्वः स्यात् । गन्धं सौरभमर्वति गन्धपूर्वकाद् ' अर्व गतौ ' अस्मात्कर्तरि " कर्मण्यण् " इत्यणि, सुपो लुकि, शकन्ध्वादित्वात्पररूपे च गन्धर्वः " गन्धर्वः पशुभेदे स्यात्पुंस्कोकिलतुरङ्गयोः । अन्तराभवसत्त्वे च गायनेऽपि च" (इति मेदिनी) इत्येकमन्तराभवसत्त्वादीनाम् । वलये कङ्कणे, शंखे च कम्बुः ना पुमान्स्यात् । काम्यते ' कमु कान्तौ ' अस्मात्कर्मणि " मृगय्वादयश्चेति " कुप्रत्यये, वुगागमे निपातिते च कम्बुः " कम्बुर्वलयशङ्खयोः । गजे शम्बूके कर्चूरे ग्रीवायामलिकेऽपि च " (इति हैमः) इत्येकं वलयादीनाम् । सर्पो भुजंगमः, सूचको निन्दकः पिशुनश्च उभौ द्विजिह्वौ स्याताम् । द्वे जिह्वे ययोस्तावित्येकं सर्पसूचकयोः ॥ १४२ ॥

पु.स.न.

पूर्वे या पूर्वज लोग. **पूर्वो(ऽन्यलिङ्गः प्रागाह) (पुम्बहुत्वेपि पूर्वजान्) ।**

इति वान्ताः ॥

पूरिति—प्राग् पूर्वदिग्वाची यः पूर्वः सः अन्यलिङ्गः वाच्यलिङ्गः स्यात् । इत्याह वदत्याचार्यः । यश्च पूर्वजान् पूर्वजानां वाची स पुंवहुत्वेऽपि स्यात् । पूर्वयति ' पूर्व निकेतने ' अस्माच्चौरादिकात्कर्त्तरि पचाद्यचि पूर्वः " पूर्वे तु पूर्वजेषु स्युः पूर्वः प्रागाद्ययोस्त्रिषु " (इति मेदिनी) पूर्वजेषु पूर्वे स्युः । यथा " पूर्वे स्युः पूर्वजाः पूर्वे ज्ञातयः " (इति धरणिः) प्रागाद्ययोः पूर्वः त्रिषु त्रिलिङ्ग्यां स्यात् । यथा " पूर्वो ग्रामः, प्रयागात्पूर्वाकाशी, पूर्वं वनं वर्तते " पूर्वशब्दो विश्वमेदिन्योरपि स्पर्शान्तेष्वेवोपलभ्यते । हैमेतु दन्त्योष्ठ्यान्तेष्वेवेति सद्भिः सुधीभिरेवाकलनीयमित्येकं प्रागादीनाम् । इत्यादि ज्ञेयम् ॥

इति वान्ताः ॥

अथ भान्ता व्याख्यायन्ते ॥

पु. पु.

घड़ा, हाथी का शिरोभाग, बालक, मूर्ख. **कुम्भौ (घटेभमूर्धांशौ) डिम्भौ (तु शिशुवालिशौ) १४३॥**

किति—घटः कलशः इभमूर्धांशोहस्तिमस्तकभागः उभौ कुम्भौ स्याताम् । कुं भूमिं कुत्सितं वा उम्भति कुपूर्वकाद् ' उम्भ पूरणे ' अस्मात्तौदादिकात्कर्तरि " कर्मण्यण् " इत्यणि, सुपो लुकि, शकन्ध्वादित्वात्पररूपे च कुम्भः द्वित्वे कुम्भौ, " कुम्भः स्यात्कुम्भकर्णस्य सुते वेश्यापतौ घटे । राशिभेदे द्विपाङ्गे च कुम्भं त्रिवृति गुग्गुले " (इति विश्वः) इत्येकं घटादीनाम् । शिशुरर्भकः, वालिशो मूढोऽज्ञो वा उभौ डिम्भौ स्याताम् । डिम्भयति " डिभि संघे " अस्माच्चौरादिकात् " पचाद्यचि " नुमागमे च डिम्भः द्वित्वे डिम्भौ " डिम्भोऽपि वालिशे बाले " (इति मेदिनी) इत्येकं बालादीनाम ॥ १४३ ॥

सूर्मी, थूनी या खंभा, जडता, ब्रह्मा, शिव, उदर, स्त्रीका गर्भ, बालक, प्रणय आदि.

पु. पु.
स्तम्भौ (स्थूणाजडीभावौ) शम्भू (ब्रह्मत्रिलोचनौ) ।
पु. पु.
(कुक्षिभ्रूणार्भका) गर्भा विस्रम्भः (प्रणयेऽपि च)१४४॥

स्तेति—स्थूणा लोहप्रतिमा, गेहस्तम्भो वा, अजडस्य जडस्यभवनं जडीभावो जडता उभौ स्तम्भौ स्याताम् । स्तभ्नाति, स्तभ्नोति वा ' स्तम्भु रोधने ' अस्मात्सौत्रात्क्रैयादिकात्कर्तरि पचाद्यचि, स्तम्भनमिति विग्रहे तु भावे घञि वा स्तम्भः द्वित्वे स्तम्भौ स्यातामित्येकं स्थूणादेः । ब्रह्मा प्रजावर्धको विधाता वा त्रीणि लोचनानि यस्येति त्रिलोचनः सदाशिवः उभौ शम्भू स्याताम् । शं सुखं भवति प्रापयति शंपूर्वकाद् ' भूप्राप्तौ ' अस्माच्चौरादिकादन्तर्भावितण्यर्थात्कर्तरि मितद्र्वादित्वाड्डौ डित्त्वाट्टिलोपे च शम्भुः द्वित्वे शम्भू " शम्भुः पुंसि महादेवे परमेष्ठिनि चार्हति " (इति मेदिनी) इत्येकं ब्रह्मादीनाम् । कुक्षिरुदरम्, भ्रूणस्त्रैणगर्भः गर्भस्थजन्तुर्वा अर्भको बालकः एते गर्भाः स्युः । गिरति, गृणाति, गीर्यते वा गिरतेर्गृणातेर्वा कर्तरि, कर्मणि वा " अर्तिगृभ्यां मन् " इति मनि, गुणे च गर्भः द्वित्वे गर्भौ बहुत्वे गर्भाः " गर्भो भ्रूणेऽर्भके कुक्षौ सन्धौ पनसकण्टके " (इति मेदिनी) इत्येकमुदरादीनाम् । प्रणये परिचये शृङ्गाररसप्रार्थने वा अपिशब्दात्केलिकलहे, विश्वासे, वधे च विस्रम्भः स्यात् । विस्रंभणम्, विस्रभ्यतेऽनेनेति वा विपूर्वकात्' स्रम्भु विश्वासे 'अस्माद्भौवादिकाद्भावसाधनयोर्घञि विस्रम्भः "विस्रम्भः केलिकलहे विश्वासे प्रणये वधे " (इति विश्वः) इत्येकं ‡ प्रणयादीनाम् ॥ १४४ ॥

भेरी, पाशा, कुसुम का फूल, कमण्डलु या करवा आदि.

पु. स.
(स्याद्भेर्यां)दुन्दुभिः(पुंसि स्यादक्षे)दुन्दुभिः(स्त्रियाम्)।
न.
(स्यान्महारजनेक्लीबं) कुसुम्भं (करके पुमान्) ॥१४५॥

स्यादिति—भेर्यां ' तुरही ' इति ख्यातायां बृहड्ढक्कायां वा दुन्दुभिः पुंसि पुंलिङ्गे स्यात् । अक्षे पाशके दुन्दुभिः स्त्रियां स्त्रीलिङ्गे स्यात् । ' दुन्द ' इति शब्देन 'उभति' दुन्दपूर्वकाद् ' उभ पूरणे ' अस्मात्तौदादिकात्कर्तरि "इगुपधात्कित्" इतीनि, कित्त्वाद् गुणाभावे शकन्ध्वादित्वात्पररूपे च ' दुन्द् ' इति हलन्तस्यैवानुकरणे वा तदा पररूपाभावे च दुन्दुभिः " दुन्दुभिः पुमान् । वरुणे दैत्यभेर्योश्च त्र्यक्षे बिन्दुत्रिकद्वये "[1] (इति मेदिनी) इत्येकं भेर्यादीनाम् । महारजने वह्निशिखे ' कुसुम्भं ' क्लीबं स्यात् । करके कमण्डलौ ' करवा ' इति ख्याते वा ' कुसुम्भः ' पुमान् स्यात् । कुषुम्यति, अनेन वा

‡ " परिचयप्रार्थनयोः प्रणयः परिकीर्तितः " (इत्यमरमाला) ॥

१—अक्षे बिन्दुत्रिकद्वये यथा " दुन्दुभ्या किल तत्कृतं पतितया यद्द्रौपदी हारिता " (इति स्वामिमुकुटानेकार्थकैरवाकरकौमुद्यः) ॥

'कुसुम्भक्षेपे' अस्मात्कण्ड्वादिकात्कर्तरि पचाद्यचि, "हलश्चेति" घञि वा पृषोदरादित्वात्षत्वाभावे च कुसुम्भं, कुसुम्भो वा "कुसुम्भं हेमनि महारजने ना कमण्डलौ" (इति मेदिनी) इत्येकं महारजनादीनाम् ॥ १४५ ॥

क्षत्रिय, गौ, गोष्ठी, सामाजिकयासज्जन, अध्यक्ष.

(क्षत्रियेऽपि च) नाभि (र्ना) सुरभि (र्गवि च स्त्रियाम्) ।

पु.

सभा (संसदि सभ्ये च) (त्रिष्वध्यक्षेऽपि) वल्लभः १४६॥

इति भान्ताः ॥

क्षेति—क्षत्रिये क्षात्रजातौ अपिशब्दान्मुख्यनृपतौ, चक्रमध्ये च नाभिः ना पुमान् स्यात् । चशब्दात्प्राणिप्रतीके द्वयोः कस्तूरिकामदे च स्त्रियां स्यादिति । नभ्यते 'णभ हिंसायाम्' अस्माद्भौवादिकात्कर्मणि "इणजादिभ्यः" इत्यणि, णित्त्वाद्वृद्धौ च नाभयतीति विग्रहे तु स्वार्थण्यन्तात्कर्तरि "अ च इः" इतीप्रत्यये, णिलोपे च नाभिः "कृदिकारादिति" ङीपि च नाभी वा "नाभिर्मुख्यनृपे चक्रमध्यक्षत्रिययोः पुमान् । द्वयोः प्राणिप्रतीके स्यात्स्त्रियां कस्तूरिकामदे" (इति मेदिनी) इत्येकं क्षत्रियादीनाम् । गवि कामधेनौ चशब्दाच्छल्लकीमातृभिदोः सुरभिः स्त्रियां स्यात् । चम्पकवसन्तजातीफलेषु पुमान्, स्वर्णगन्धोत्पलेषु नपुंसकम्, सुगन्धितमनोज्ञयोस्त्रिलिङ्ग्याम्, विख्यातादिष्वपि पुमान्स्यात् । सुष्ठुरभते, रभ्यते वा सुपूर्वकाद्रभेः कर्तरि कर्मणि वा "सर्वधातुभ्य इन्" इतीनि सुरभिः "सुरभिः शल्लकीमातृभित्सुरगोषु योषिति । चम्पके च वसन्ते च तथा जातीफले पुमान् । स्वर्णे गन्धोत्पले क्लीबं सुगन्धिकान्तयोस्त्रिषु" । "(विख्याते सचिवेधीरे चैत्रेऽपि पुमानयम्)" । (इति मेदिनी) इत्येकं सुरधेन्वादीनाम् । संसदि परिषदि, सभ्येसामाजिके चशब्दाद्द्यूतमन्दिरयोरपि सभा स्त्रियां स्यात् । सह भान्ति ये, यस्यां वा सहपूर्वकाद्भातेः कर्तरि; आधारे वा "सुपीति" के, "अन्येभ्योऽपीति" डेवा डित्वाट्टिलोपे टापि च सभा "स्त्रियां सामाजिके गोष्ठ्यां द्यूतमन्दिरयोः सभा" (इति रभसः) इत्येकं गोष्ठ्यादीनाम् । अध्यक्षे मुख्याधिकारिणि, अपिशब्दाद्दयिते, सल्लक्षणाश्वे च वल्लभः त्रिषु त्रिलिङ्ग्यां स्यात् । वल्लते, वल्ल्यते वा वल्लेः कर्तरि कर्मणि वा "रासिवल्लिभ्यां चेति" अभचि वल्लभः "वल्लभो दयितेऽध्यक्षे सल्लक्षणतुरंगमे" (इति मेदिनी) इत्येकमध्यक्षादीनाम् ॥ १४६ ॥

इति भान्ताः ॥

अथ मान्ता व्याख्यायन्ते ।

किरण, पगहा, बानर, मेंडक, चाहना, कामदेव, शूरता, उद्योग.

पु. पु.

(किरणप्रग्रहौ) रश्मी (कपिभेकौ) प्लवंगमौ ।

पु. पु.

(इच्छामनोभवौ) कामौ (शौर्योद्योगौ) पराक्रमौ॥१४७॥

कीति–किरणो मयूखः, प्रग्रहो हयादिबन्धनरज्जुः उभौ रश्मी स्याताम् । अश्नुते, अश्यतेऽनेनेति वा अश्नोतेः कर्तृसाधनयोः "अश्नोते रश् च" इति मिप्रत्यये धातोरशादेशे च रश्मिः द्वित्वे रश्मी, "रश्मिः पुमान् दीधितौ स्यात्पक्ष्मप्रग्रहयोरपि" (इति मेदिनी) इत्येकं किरणादीनाम् । कपिर्वानरः रक्तचन्दनम्, वराहः कपिलवर्णो वा भेको मेघो मण्डूको वा एतौ प्लवंगमौ स्याताम् । प्लवेन गच्छति प्लवपूर्वकाद्गमेः कर्तरि "गमश्चेति" खचि, "खच्चडिद्वेति" डित्त्वाभावे मुमागमे च प्लवंगमः "प्लवंगमश्च मण्डूके तथा शाखामृगेऽपि च" (इति मेदिनी) इत्येकं वानरादीनाम् । इच्छा आकाङ्क्षा अभिलाषो वा मनोभवो मदनः उभौ कामौ स्याताम् । कमनम्, कम्यते वा कमेर्भावे, कर्मणि वा घञि, वृद्धौ च कामः द्वित्वे कामौ "कामः स्मरेच्छयोः पुमान् । रेतस्यपि निकामे च काम्येऽपि स्यान्नपुंसकम्" (इति मेदिनी) इत्येकमिच्छादीनाम् । शौर्यं शूरता, उद्योग उपायः शक्त्युद्योगाविति पाठान्तरम् शक्तिः सामर्थ्यम् अस्त्रविशेषो वा उद्यमः उत्साहः उभौ पराक्रमौ स्याताम् । पराक्रमणम्, पराक्रम्यतेऽनेनेति वा परापूर्वकात्क्रमेर्भावसाधनयोर्घञि "नोदात्तोपदेशस्येति" वृद्ध्यभावे च पराक्रमः द्वित्वे पराक्रमौ "पराक्रमः स्यात्सामर्थ्ये विक्रमोद्यमयोरपि" (इति मेदिनी) इत्येकं शौर्यादीनाम् ॥ १४७ ॥

पुण्य, संयम, न्याय, स्वभाव, आचार, सोमपायी, उपाय पूर्वक आरम्भ, घूस या धर्मादिकों से मन्त्रियों की परीक्षा.

पु.न.

धर्माः (पुण्ययमन्यायस्वभावाचारसोमपाः) ।

पु.

(उपायपूर्वा आरम्भ उपधा चाप्यु) पक्रमः ॥ १४८ ॥

धेति–पुण्यं सुकृतम्, यमः संयमो यमो वा, न्यायः कल्पः, स्वभावो निसर्गः आचारः मन्वादिमहर्षिप्रणीतशास्त्रोक्तव्यवहारः, सोमपाः सोमपायी एते धर्माः स्युः । धरति ध्रियते वा धरतेः कर्तृकर्मणोः "अर्तिस्तुसु" इति मनि, गुणे च धर्मः "धर्मोऽस्त्री पुण्य आचारे स्वभावोपमयोः क्रतौ । अहिंसोपनिषन्न्याये ना धनुर्यमसोमपे" (इति मेदिनी) इत्येकं पुण्यादीनाम् । उपायः पूर्वोयस्येति आरम्भः, उपधा उत्कोचः अपिशब्दाच्चिकित्सा, विक्रमश्च उपक्रमः स्यात् । उपक्रमणम्, उपक्रम्यतेऽनेनेति वा उपपूर्वकात्क्रमेर्भावसाधनयोर्घञि, वृद्ध्यभावे च उपक्रमः "उपक्रमः स्यादुपधाचिकित्सारम्भविक्रमे" (इति विश्वः) इत्येकमारम्भादीनाम् ॥ १४८ ॥

वाणिज्य, नगर, वेद, नागर, बनियां, बलदेव, काला, सुन्दर, सफ़ेद.

पु.

(वणिक्पथः पुरं वेदो) निगमा (नागरो वणिक्) ।

पु. पु.

नैगमौ (द्वौ) (बले) रामौ (नीलचारुसिते त्रिषु) ॥ १४९ ॥

वेति—वणिक्पथो वाणिज्यम्, पुरं नगरम्, वेदः आम्नायः एते निगमाः स्युः । निगम्यते, अनेनेति वा " गोचरसंचरेति " घान्ते निपातिते निगमः द्वित्वे निगमौ बहुत्वे निगमाः " निगमो वाणिजे पुर्यां कटे वेदे वणिक्पथे " (इति विश्वः) इत्येकं वाणिज्यादीनाम् । नागरो नगरवासी, वणिग्वैश्यश्चेमौ द्वौ नैगमौ स्याताम् । द्वाविति ब्राह्मणस्य नैगमत्वे निषेधः (इति स्वामी) द्वावित्युक्तेरुपनिषद्ब्राह्मणयोर्नायमित्येके इति पीयूषव्याख्यातोऽवसेयम् । निगमे भवः " तत्रभवः " इत्यणि वृद्धौ च नैगमः "नैगमः स्यादुपनिषद्वणिजोर्नागरेऽपि च " (इति विश्वः) इत्येकं नागरादीनाम् । बले बलदेवे रामः पुमान्स्यात् । नीले कृष्णे, चारौ सुन्दरे रमणीये वा सिते धवले च त्रिषु त्रिलिङ्ग्यां स्यात् । रमते, अनेनेति वा रमेः कर्तरि, करणे वा " ज्वलितिकेति " णे, " हलश्चेति " घञि वा वृद्धौ च रामः " रामः पशुविशेषे स्याज्जामदग्न्ये हलायुधे । राघवे चासितश्वेतमनोज्ञेषु च वाच्यवत् " (इति विश्वः) इत्येकं बलादीनाम् ॥ १४६ ॥

समूह, चढ़ाई, स्तोत्र, यज्ञ, समुदाय, टेढ़ा, आलसी.

(शब्दादिपूर्वो वृन्देऽपि) ग्रामः (पु.) (क्रान्तौ च) विक्रमः (पु.) ।
स्तोमः (पु.) (स्तोत्रेऽध्वरे वृन्दे) जिह्मस्तु (पु.) (कुटिलेऽलसे) १५० ॥

शेति—शब्दादिः पूर्वो यस्येति ग्रामः वृन्दे समुदाये अपिशब्दात्स्वरे संवसथे च स्यात् । ग्रसते, ग्रस्यते वा ग्रसेः कर्तरि, कर्मणि वा " ग्रसेराचेति " मे, सस्यात्वे च ग्रामः " ग्रामः स्वरे संवसथे वृन्दे शब्दादिपूर्वकः " (इति विश्वः) इत्येकं वृन्दादीनाम् । क्रान्तौ क्रान्तिमात्रे चशब्दाच्छक्तिसंपत्तावपि विक्रमः स्यात् । विक्रमणम्, विक्रम्यतेऽनेनेति वा विपूर्वकात्क्रमेर्भावसाधनयोर्घञि, वृद्ध्यभावे च विक्रमः " विक्रमः शक्तिसंपत्तिः क्रान्तिमात्रं च विक्रमः " (इति धरणिः) इत्येकं क्रान्त्यादीनाम् । स्तोत्रे स्तवे, अध्वरे यागे, वृन्दे समूहे च स्तोमः स्यात् । स्तूयते, अनेनेति वा स्तौतेः कार्यसाधनयोः " अर्तिस्तुसु " इति मनि गुणे च स्तोमः " स्तोमः स्तोत्रेऽध्वरे वृन्दे मस्तके लोहदण्डके " (इति कोषान्तरम्) इत्येकं स्तवादीनाम् । कुटिले कुञ्चिते वक्रे वा अलसे मन्दे च जिह्मः स्यात् । जहाति, हीयते वा जहातेः कर्त्तरि, कर्मणि वा " जहातेः सन्वदालोपश्चेति " मनि, सन्वद्भावे, आलोपे च जिह्मः " जिह्मस्तु कुटिले मन्दे जिह्मं तगरपादपे " (इति हैमः) इत्येकं कुटिलादीनाम् ॥ १५० ॥

ग्रीष्म, घाम आदि, हाव, भ्रान्ति, लीला, गुच्छा, फ़ौज, बहिन, भौजाई, देवरानी, जेठानी आदि, पृथ्वी, सहनशीलता, योग्य, समर्थ, हितैषी.

"(उष्णेऽपि) घर्म (पु.) (श्चेष्टालंकारे भ्रान्तौ च) विभ्रमः (पु.) ।"
गुल्मा (पु.) (रुक्स्तम्बसेनाश्च) जामिः (स.) (स्वसृकुलस्त्रियोः) ।
(क्षितिक्षान्त्योः) क्षमा (स.) (युक्ते) क्षमं (न.) (शक्ते हिते त्रिषु) १५१

त्रिति–उष्णे उष्णागमे अपिशब्दात्स्वेदादौ च घर्मः स्यात् । घरति, जिघर्त्यङ्गमनेनेति वा घरतेर्जिघर्त्तेर्वा करणे मकि, गुणे च निपातिते घर्मः " घर्मः स्यादातपे ग्रीष्मेऽप्युष्णस्वेदाम्बुनोरपि " (इति कोषान्तरम्) इत्येकमुष्णादीनाम् । चेष्टालङ्कारे हावे विशेषे भ्रान्तौ चित्तवृत्त्यनवस्थाने च विभ्रमः स्यात् । विभ्रमणम् विपूर्वकाद्भ्राम्यतेर्भावे घञि, " नोदात्तोपदेशेति " वृद्ध्यभावे च विभ्रमः " अथ विभ्रमः । शोभायां संशये हावे " (इति हैमः) इत्येकं हावादीनाम् । रुक् उदररोगः प्लीहारूयव्याधिर्वा स्तम्बोऽप्रकाण्डस्तृणादिगुच्छो वा सेनात्रिसेनामुखम् , चशब्दाद् घट्टसैन्यरक्षणेऽपि एते गुल्माः स्युः । गुड्यते गुडेः कर्मणि बाहुलकान्मकि, डलयोरेकत्वाड्डस्य लत्वे च गुल्मः "गुल्मः स्तम्बे प्लीह्निघट्टसैन्ययोः सैन्यरक्षणे" (इति विश्वः) इत्येकं प्लीहादीनाम् । स्वसा भगिनी, कुलस्त्री कुलवधूः अनयोर्जामिः स्यात् । जायति जायते वा ' जैक्षये ' अस्माद्भौवादिकात्कर्तृकमर्णोर्बाहुलकान्मिप्रत्यये, आत्वे च । जम्यते इति विग्रहेतु जमेः कर्मणि "इन्नजादिभ्य इति" इञि, ञित्वाद्वृद्धौ च जामिः " जामिः स्वसृकुलस्त्रियोः " (इति चवर्गादावजयः) मुकुटस्तु " प्रहरे समये यामो यामिः स्वसृकुलस्त्रियोः " इति रभसादन्तस्थादित्वं व्याख्यातवान् । तत्र यातेर्बाहुलकान्मिप्रत्यये तु यामिः " यामिः कुलस्त्रीस्वस्रोःस्त्री " (इति मेदिनी) इत्येकं भगिन्यादीनाम् । क्षितिः पृथ्वी, क्षान्तिस्तितिक्षा अनयोः क्षमा स्यात्, युक्ते योग्ये क्षमम्, मान्तमव्ययमित्येके । शक्ते पराक्रमे, हिते हितैषिणि च त्रिषु त्रिलिङ्ग्यां स्यात् । क्षमणम् क्षमूषो भावे षित्त्वादङि टापि च क्षमा, क्षमते, क्षम्यते वा पचाद्यचि, घञि वा क्षमः " क्षमा तितिक्षा पृथ्वी च योग्ये शक्ते हिते क्षमम् " (इति धरणिः) इत्येकं क्षित्यादीनाम् ॥ १५१ ॥

हरा, काला, पु.स.न. स. श्यामलता, हल्दी या रात,

(त्रिषु)श्यामौ (हरित्कृष्णौ)श्यामा(स्याच्छारिवा निशा)।

पूंछ, भाल का न. चित्र, घोड़े का गहना, प्रधान और निशान,

ललामं (पुच्छपुण्ड्राश्वभूषाप्राधान्यकेतुषु) ॥ १५२ ॥

त्रिष्विति–हरित्पलाशो दिग्वा, कृष्णः कृष्णवर्णः उभौ श्यामौ त्रिषु त्रिलिङ्ग्या स्याताम् । श्यायते श्यैङः कर्तरि " इषुयुधीन्धि " इति मकि, आत्वे च श्यामः " श्यामो वटे प्रयागस्य वारिदे वृद्धदारके । पिके च कृष्णहरिते पुंसि स्यात्तद्वतित्रिषु । मरिचे सिन्धुलवणे क्लीबं स्त्रीशारिवौषधौ । अप्रसूताङ्गनायां च प्रियङ्गावपि चोच्यते । यमुनायां त्रियामायां कृष्णात्रिवृतिकौषधौ । नीलिकायामिति मेदिनी " इत्येकं हरितादीनाम् । शारिवा अनन्ता श्यामलता वा निशा हरिद्रा, त्रियामा वा श्यामा स्यात् । श्यायते श्यैङो मकि, टापि च श्यामो वर्णोऽस्त्यस्या वा श्यामा " श्यामा गोपवल्ली गोपा गोपालिका च सा " (इति वाचस्पतिः) इत्येकं शारिवादेः । पुच्छो लाङ्गूलं

पुण्ड्रमश्वादीनां ललाटचित्रम्, अश्वो वाजी, भूषा सामीप्यादश्वस्यैव, प्रधानमेव प्राधान्यम्, केतुः पताका एषु ललामं स्यात् । लडनम् लडेर्भावे संपदादित्वात्क्विपि, डलयोरैक्याड्डस्य लत्वे च लल् तामभतीति " कर्मण्यण् " इत्यणि वृद्धौ च ललामम् बाहुलकात्कनिनि नान्तोऽपि " प्रधानध्वजशृङ्गेषु पुण्ड्रवालधिलक्ष्मसु । भूषावाजि-प्रधानेषु ललामं स्याल्ललाम च " (इति रुद्रः) इत्येकं पुच्छादीनाम् ॥ १५२ ॥

न.
लिङ्गशरीर, आदि, प्रधान, सुन्दर, प्रतिकूल, न्यून, निन्दित.

सूक्ष्म(मध्यात्मम)(म्यादौ प्रधाने)प्रथम(स्त्रिषु)।

पु.स.न. पु.स.न.

वामौ (वल्गुप्रतीपौ द्वा) वधमौ (न्यूनकुत्सितौ)॥१५३॥

स्विति—अध्यात्मम् आत्मनि अधिकृतं लिङ्गशरीरम् अपिशब्दात्कैतवादिकं च सूक्ष्मं स्यात् । सूच्यते 'सूच पैशुन्ये' अस्माच्चौरादिकात्कर्मणि " सूचेः स्मन् " इति स्मनि, चस्यकुत्वे, षत्वे, क्षत्वे च सूक्ष्मम् " सूक्ष्मं स्यात्कैतवेऽध्यात्मे पुंस्यग्नौ त्रिषु चाल्पके " (इति मेदिनी) इत्येकमध्यात्मादीनाम् । आदौ, प्रधाने मुख्ये च प्रथमस्त्रिषु त्रिलिङ्ग्यां स्यात् । प्रथते 'प्रथ विस्तारे' अस्माद्भौवादिकात्कर्तरि " प्रथे-रमच् " इत्यमचि प्रथमः " प्रथमस्तु भवेदादौ प्रधानेऽपि च वाच्यवत् " (इति मेदिनी) इत्येकमादिप्रधानयोः । अतः परमामान्तं 'त्रिषु' इत्यधिक्रियते । वल्गु मनोरमम्, प्रतीपो विपरीतः एतौ द्वौ वामौ स्याताम् । वमति वमेः कर्तरि " ज्वलि-तिकेति " णे । वम्यते इति विग्रहे तु कर्मणि घञि ञित्वाद्वृद्धौ च वामः द्वित्वे वामौ " वामं सव्ये प्रतीपे च द्रविणे चातिसुन्दरे । पयोधरे हरे कामे विद्या वामा-मपि स्त्रियाम् । वामी शृगालीवडवारासभीकरभीषु च " (इति विश्वः) इत्येकं मनोहरादीनाम् । न्यूनः ऊनः, कुत्सितो निन्दितः उभौ अवमौ स्याताम् । अवति, अवेः कर्तरि " अवद्यावमाधमेति " अमे, वस्य धान्तादेशे निपातिते च । न धमति, धम्यते वा नञ् पूर्वकाद् 'धम ध्वाने' अस्मात्सौत्रात्कर्तरि पचाद्यचि, कर्मणि घञि वा अधमः " अधमः स्याद्गर्ह्यऊने " (इति विश्वः) इत्येकं न्यूनादेः ॥ १५३ ॥

पु.स.न.
जीर्ण, खाकर त्याग किया.

(जीर्णं च परिभुक्तं च) यातयाम (मिदंद्वयम्)।

इति मान्ताः ॥

जीरिति—जीर्णं परिपक्वम्, परिणामतां प्राप्तं वा परिभुक्तं परिभुक्तोज्झितं चेदं द्वयं यातयामं स्यात् । यातो गतो याम उपभोग कालो यस्येति यातयामम् " यातयामो-ऽन्यवज्जीर्णे परिभुक्तोज्झितेऽपि च " (इति मेदिनी) इत्येकं जीर्णादेः ।

इति मान्ताः ॥

अथ यान्ता व्याख्यायन्ते ।

पु. पु.

घोड़ा, गरुड़, घर, कमतीहोना या अपहार. (तुरंगगरुडौ) तार्क्ष्यौ (निलयापचयौ) क्षयौ ॥ १५४ ॥

त्विति–तुरंगः अश्वः, गरुडः पक्षिराजः उभौ तार्क्ष्यौ स्याताम् । तार्क्ष्यस्य कश्यपस्यापत्यमिति विग्रहे "ऋष्यन्धकेति" अणि, तार्क्ष्यः, द्वित्वे तार्क्ष्यौ "तार्क्ष्योऽश्वसर्पयोः । गरुडाग्रजे सुपर्णे च पुंसि क्लीबं रसाञ्जने" (इति मेदिनी) इत्येकं तुरंगमादेः । निलयः आलयः, अपचयः अपहारो ह्रासो वा एतौ क्षयौ स्याताम् । क्षयणम्, क्षीयतेऽत्रेति वा क्षयतेः, क्षियतेर्वा भावाधारयोः "एरच्" इत्यचि, "पुंसीति" घे वा गुणे च क्षयः "क्षयो रोगान्तरे वेश्मकल्पान्तापचयेषु च" (इति मेदिनी) इत्येकं निलयादीनाम् ॥ १५४ ॥

पु. पु.

देवर, साला, भतीजा, बैरी, श्वशुर्यौ (देवरश्यालौ) भ्रातृव्यौ(भ्रातृजद्विषौ) ।

पु. पु.

गर्जताहुआमेघ, इन्द्र, प्रभु, बनियां. पर्जन्यौ(रसदब्देन्द्रौ)स्यादर्यः(स्वामिवैश्ययोः)॥१५५ ॥

श्वेति–देवरः पतिलघुभ्राता, श्यालः पत्नीभ्राता उभौ श्वशुर्यौ स्याताम् । श्वशुरस्यापत्यमिति विग्रहे "राजश्वशुराद्यत्" इति यति, "यस्येति चेति" अलोपे च श्वशुर्यः द्वित्वे श्वशुर्यावित्येकं देवरादेः । भ्रातृजो भ्रातृसुतः, द्विट् शत्रुरेतौ भ्रातृव्यौ स्याताम् । भ्रातुरपत्यम् "भ्रातुर्व्यच्चेति" व्यति "व्यन्सपत्ने" इति व्यनि वा भ्रातृव्यः, द्वित्वे भ्रातृव्यावित्येकं भ्रातृजादेः । रसदब्दोध्वनदम्बुदः, इन्द्रो देवराजः उभौ 'पर्जन्यौ' स्याताम् । पर्षति, पृषेः कर्तरि 'अन्य' प्रत्यये षस्य जे निपातिते च पर्जन्यः द्वित्वे पर्जन्यौ "पर्जन्यो मेघशब्देऽपि ध्वनदम्बुदशक्रयोः" (इति विश्वः) इत्येकं मेघशब्दादीनाम् । स्वामी प्रभुः वैश्यो वणिग् अनयोः अर्यः स्यात् । अर्यते "ऋ गतौ" अस्मात्कर्मणि "अर्यः स्वामिवैश्ययोरिति" यति, गुणे च 'अर्यः' स्यादित्येकं स्वाम्यादेः ॥ १५५ ॥

पु. पु.

पुष्यनक्षत्र, कलियुग, अवसर, क्रम, आधीन, तिष्यः (पुष्ये कलियुगे) पर्यायो (ऽवसरे क्रमे) ।

पु.

सौगन्द, ज्ञान, विश्वास, हेतु, छेद, शब्द, प्रत्ययो (ऽधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुषु ॥ १५६ ॥

पु.

बहुत काल की शत्रुता, पीछे से पछिताना. रन्ध्रे शब्दे) ऽथानुशयो (दीर्घद्वेषानुतापयोः) ।

तीति–पुष्ये पुष्यनक्षत्रे, कलियुगे तुर्ययुगे च तिष्यः स्यात् । त्विषन्ति कार्याण्य-

स्मिन्, त्विषेराधारे अघ्न्यादित्वाद् ' यकि ' वलोपे निपातिते च तिष्यः " तिष्यः कलियुगे ऋक्षे तिष्या धात्री च कीर्त्यते " (इति धरणिः) इत्येकं पुष्यादेः । अवसरे अवकाशे प्रस्तावे वा क्रमे कल्पे विधाने वा पर्यायः स्यात् । पर्ययणम्, परिपूर्वका-देतेर्भावे "परावनुपात्यये" इति घञि, ञित्वाद्वृद्धौ, यणादेशे च पर्यायः " पर्यायस्तु प्रकारे स्यान्निर्माणेऽवसरे क्रमे " (इति विश्वः) इत्येकमवसरादेः । अधीनः निघ्नः आयत्तो वा शपथः शापज्ञानं मोक्षविषयिणी बुद्धिः इन्द्रियार्थसंनिकर्षजन्यं वा, विश्वासो विस्रम्भः, हेतुः कारणम् एषु तथा रन्ध्रे छिद्रे, शब्दे च प्रत्ययः स्यात् । प्रत्ययनम्, प्रतीयतेऽनेनेति वा प्रतिपूर्वकादिणोभावसाधनयोः " एरच् " इत्यचि ' पुंसीति ' घे वा गुणे अयादेशे च प्रत्ययः " प्रत्ययः शपथे रन्ध्रे विश्वासाचार-हेतुषु । प्रथितत्वे च सन्नादावधीनज्ञानयोरपि " (इति विश्वः) इत्येकमधीनादी-नाम् । अथेत्यनन्तरम् दीर्घद्वेषो महाद्वेषो बहुकालिकी शत्रुता वा अनुतापः पश्चा-त्तापः अनयोः अनुशयः स्यात् । अनुशयनम्, अनुशीयतेऽनेनेति वा अनुपूर्व-काच्छीङो भावाधारयोः " एरच् " इत्यचि " पुंसीति " घेवा गुणे, अयादेशे च अनुशयः " भवेदनुशयो द्वेषे पश्चात्तापानुबन्धयोः " (इति विश्वः) इत्येकं दीर्घ-द्वेषादीनाम् ॥ १५६ ॥

असंपूर्णता, हाथियों की मध्यमगति, सौगन्द, आचार, काल, सिद्धान्त, सुभाषा, व्यसन, अशुभ, दैव, विपत्ति.

पु. **स्थूलोच्चय(स्त्वसाकल्ये गजानां मध्यमे गते)॥१५७॥**

पु. **समयाः(शपथाचारकालसिद्धान्तसंविदः) ।**

पु. **(व्यसनान्यशुभं दैवं विपदि) त्यनया (स्त्रयः)॥ १५८॥**

स्थिवति—असाकल्ये असामग्र्ये गजानां हस्तिनां मध्यमे गते गमने च स्थूलोच्चयः स्यात् । उच्चयनम् उत्पूर्वकाच्चिनोतेर्भावे " एरच् " इत्यचि, गुणे, अयादेशे, उदो दस्य चुत्वेन जे, चर्त्वेन चे च उच्चयः स्थूलस्योच्चयः स्थूलोच्चयः " स्थूलोच्चयस्त्वसाकल्ये गण्डोपलकरण्डयोः "(इति विश्वः) इत्येकमसाकल्यादेः । शपथः शपनम्, आचारोधर्म-शास्त्रोक्तव्यवहारः, कालो दण्डधरो, दिष्टो वा सिद्धान्तो राद्धान्तः, संवित् संभाषा च एते समयाः स्युः । समयनम्, समीयतेऽनेनात्रेति वा संपूर्वकादिणोभावसाधनाधारेषु " एरच् " इत्यचि, " पुंसीति " घे वा समेतीति विग्रहे तु " पचाद्यच् " इत्यचि वा गुणे, अयादेशे च समयः द्वित्वे समयौ, बहुत्वे समयाः " समयः शप-थाचारसिद्धान्तेषु तथा धियि । क्रियाकारे च निर्देशे संकेते कालभाषयोः (इति मेदिनी) इत्येकं शपथादीनाम् । व्यसनानि स्त्रीद्यूतपानादीनि अशुभम् अभद्रदायकं दैवं भागधेयम्, विपद् विपत्तिः एते त्रयोऽनयाः स्युः । न नयनम्, न नीयतेऽनेनात्रेति वा विरोधार्थकनञ्पूर्वकान्नयतेर्भावकरणाधिकरणेषु " एरच् " इत्यचि, अयाच्छुभा-

वहविधेरन्यो वा अनयः, द्वित्वे अनयौ, वहुत्वे अनयाः "अनयस्तु विपदैवाशुभयोर्व्यसनेषु च" (इति मेदिनी) इत्येकं व्यसनादीनाम् ॥ १५७ । १५८ ॥

उल्लंघन, कष्ट, पु. दोष, दण्डदेना, आपदा, लड़ाई, आनेवालाकाल, श्वशुर आदि.

अत्ययो (ऽतिक्रमे कृच्छ्रे दोषे दण्डेऽप्यथापदि) ।
पु. पु.
(युद्धायत्योः) संपरायः पूज्य (स्तु श्वशुरेऽपि च)॥ १५९ ॥

अतीति—अतिक्रमे अतिपाते, अभीतस्य रणे याने वा, कृच्छ्रे कष्टे सान्तपनादिके वा दोषे अवगुणे, अपराधे, वातपित्तकफात्मके वा दण्डे, दमे लगुडे वा अपिशब्दादत्युत्पाते, नाशे, विध्वंसे च अत्ययः स्यात् । अत्ययनम्, अतीयतेऽनेनात्रेति वा अतिपूर्वकादिणोभावकरणाधिकरणेषु "एरच्" इत्यचि, गुणे अयादेशे च अत्ययः "अत्ययोऽतिक्रमे कृच्छ्रेऽत्युत्पाते नाशदण्डयोः" (इति धरणिः) इत्येकमतिक्रमादीनाम् । अथेत्यनन्तरम् आपदि विपत्तौ युद्धे संग्रामे, आयतावुत्तरकाले च संपरायः स्यात् । संपरायणम्, संपरेयतेऽनेनात्रेति वा संपरापूर्वकादिणोभावसाधनाधारेषु अचि, गुणे, अयादेशे, सवर्णदीर्घे च संपरायः "संपरायः समीके स्यादापदुत्तरकालयोः" (इति मेदिनी) इत्येकमापदादीनाम् । श्वशुरे पतिपत्न्योः पितरि, अपिशब्दात्पूजायोग्ये च पूज्यः स्यात् । पूजयितुमर्हः 'पूज पूजायाम्' अस्माच्चौरादिकाद् "अर्हे कृत्यतृचश्चेति" यति पूज्यः "पूज्यौ श्वशुरपूजार्हौ" (इति मेदिनी) इत्येकं पूज्यादेः ॥ १५९ ॥

सेना पृष्ठभागस्थ सेना, समूह, समुदाय, अच्छा बासस्थान, वि- श्वास, मांगना, प्रेम, बैर, उँचाई, जिसका जो जा- नागया, शब्द, पु. स्पर्श आदि.

पु.
(पश्चादवस्थायिबलं समवायश्च) संनयौ ।
पु. पु.
(संघाते सन्निवेशे च)संस्त्यायः प्रणया(स्त्वमी)॥१६०॥
पु.
(विस्रम्भयाच्ञाप्रेमाणो) (विरोधेऽपि) समुच्छ्रयः ।
विषयो (यस्य यो ज्ञातस्तत्र शब्दादिकेष्वपि)॥ १६१ ॥

पेति—पश्चात्सेनापृष्ठभागे अवस्थातुं शीलं यस्येति बलं सैन्यम्, समवायः संघातश्च उभौ संनयौ स्याताम् । संनयनम्, संनीयते वा संपूर्वकान्नयतेर्भावकर्मणोः "एरच्" इत्यचि संनयतीति विग्रहे तु कर्तरि "पचाद्यचि" वा गुणे, अयादेशे च संनयः द्वित्वे संनयावित्येकं सेनापृष्ठस्थसेनादेः । संघाते समुदाये, सन्निवेशे निकर्षणे च शब्दाद्विस्तृतावपि संस्त्यायः स्यात् । संस्त्यानम्, संपूर्वकात्स्त्यायतेर्भावे घञि आत्वे, युगागमे च संस्त्यायः "संस्त्यायः सन्निवेशे च संघाते विस्तृतावपि" (इति मेदिनी) इत्येकं समूहादेः । विस्रम्भो विश्वासः, याच्ञा, प्रार्थना, प्रेमा, प्रियता

अमी प्रणायाः स्युः। प्रणायनम्, प्रपूर्वकान्नयतेर्भावे "एरच्" इत्यचि, गुणे, अयादेशे च प्रणायः, द्वित्वे प्रणायौ, बहुत्वे प्रणायाः "प्रणायः प्रसरे प्रेम्णि याच्ञाविस्रम्भयोरपि। निर्वाणेऽपि" (इति मेदिनी) इत्येकं विश्वासादीनाम्। विरोधे वैरे अपिशब्दादुन्नतौ च समुच्छ्रयः स्यात्। समुच्छ्रयणम्, समुत्पूर्वकात् श्रिञोभावे, अचि, गुणे अयादेशे दस्य चुत्वेन जे, चर्त्वेन चे 'शश्छोऽटीति' छे च समुच्छ्रयः "वैरोन्नत्योः समुच्छ्रयः" (इति रभसः) इत्येकं विरोधादेः। यस्य प्राणिनः प्रबन्धाद् यः पदार्थो ज्ञातो नित्यं सेवितस्तत्र, शब्दादिके, अपिशब्दाद् गोचरे, देशे, जनपदे च विषयः स्यात्। विषयणम्, विषीयतेऽत्रेति वा "एरच्" इत्यचि, "पुंसीति" घे, वा विषिणोतीति विग्रहे तु पचाद्यचि वा गुणे, अयादेशे "परिनिविभ्यः सेवसितसयेति" षत्वे च विषयः "विषयो गोचरे देशे तथा जनपदेऽपि च। प्रबन्धाद्यस्य यो ज्ञातस्तत्र रूपादिके पुमान्" (इति मेदिनी) इत्येकं गोचरादेः॥ १६० । १६१ ॥

कषेला, काढ़ा या गोंद, समाज, बाहुल्य, अन्त-गति, दीनता, यज्ञ, कोप.

(निर्यासेऽपि)कषायो(ऽस्त्री) (सभायां च)प्रतिश्रयः।
प्रायो(भूम्न्यन्तगमने) मन्यु (र्दैन्ये क्रतौ क्रुधि) १६२॥

(पु. पु. पु. पु.)

निरिति—निर्यासे क्वाथे अपिशब्दाद्रसभेदाङ्गरागविलेपनादौ च कषायः अस्त्री पुन्नपुंसकं स्यात्। कषति कण्ठम्, कषेः कर्त्तरि बाहुलकादायेकषायः "कषायो रसभेदे स्यादङ्गरागे विलेपने। निर्यासे च कषायोऽथ सुरभौ लोहितेऽन्यवत्" (इति विश्वः) इत्येकं निर्यासादेः। सभायां गोष्ठ्याम्, चशब्दादङ्गीकारे, आश्रयेऽपि प्रतिश्रयः स्यात्। प्रतिश्रयणम्, प्रतिश्रीयतेऽत्रेति वा प्रतिपूर्वकाच्छ्रयतेर्भावाधारयोः "एरच्" इत्यचि "पुंसीति" घे वा गुणे अयादेशे च प्रतिश्रयः "प्रतिश्रयः सभायां चाश्रयेऽभ्युपगमेऽपि च" (इति मेदिनी) इत्येकं समाजादेः। भूम्नि बाहुल्ये, अन्तगमने अन्तगतौ मरणे वा अनशने, तुल्ये च प्रायः स्यात्। प्रायणम्, प्रपूर्वकादयतेरेतेर्वाभावे घञि, वृद्धौ, आयादेशे, सवर्णादीर्घे च प्रायः "प्रायश्चानशने मृत्यौ प्रायोबाहुल्यतुल्ययोः" (इति विश्वः) इत्येकं बाहुल्यादेः। दैन्ये दीनतायाम्, क्रतौ यागे, क्रुधि कोपे, शोके च मन्युः स्यात्। मन्यते मनः कर्तरि "यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्यो युच्" इति युचि "अनुनासिकयोः" इत्युक्तत्वादनादेशाभावे च मन्युः "मन्युः पुमान् क्रुधि। दैन्ये शोके च यज्ञे च" (इति मेदिनी) इत्येकं दैन्यादीनाम्॥ १६२ ॥

गोप्य, लिङ्ग, भग, सौगन्द, सही या ठीक, बल, प्रभाव, शुभ, पृथ्वी आदि.

(रहस्योपस्थयो)र्गुह्यं सत्यं(शपथतथ्ययोः)।
वीर्यं(बले प्रभावे च)द्रव्यं(भव्ये गुणाश्रये)॥ १६३॥

(न. न. न. न.)

---

१ बाहुल्ये यथा "प्रायेण ब्राह्मणा भोज्याः" अन्तगतौ यथा "प्रायोपवेशः कृतः"(इत्यग्निवेशः)॥

रेति–रहस्यं रहसिभवम्, गोप्यं वा उपस्थो भगं, लिङ्गश्च अनयोर्गुह्यं स्यात् । गूहनम्, गुह्यते वा गूहतेर्भावे, कर्मणि वा "शंसिदुहिगुहिभ्यो वेति" क्यपि, किरवादगुणाभावे च, ण्यति तु संज्ञापूर्वकत्वादगुणाभावे वा गुह्यम् "गुह्यं रहस्युपस्थे च गुह्यः कमठदम्भयोः" (इति विश्वः) इत्येकं रहस्यादीनाम् । शपथः शपनम्, शापो वा, तथ्यमृतं च एतयोः सत्यं स्यात् । सति साधुः "तत्र साधुरिति" यति सत्यम् "सत्यं कृते च शपथे तथ्ये च त्रिषु तद्वति" (इति मेदिनी) इत्येकं शपथादेः । वले शौर्य्ये, सामर्थ्ये वा प्रभावे प्रतापे, तेजोविशेषे वा चशब्दाच्छुक्रे च वीर्यं स्यात् । वीर्य्यतेऽनेन, 'वीर विक्रान्तौ' अस्माच्चौरादिकात्करणे "अचोयत्" इति 'यति' वीरे साधुरिति विग्रहे तु "तत्र साधुरिति" यति, वा वीर्यम् "वीर्यं प्रभावे शुक्रे च तेजः सामर्थ्ययोरपि" (इति मेदिनी) इत्येकं बलादेः । भव्ये शुभे, सत्ये जीवे वा गुणाश्रये पृथिव्यादौ, "द्रविणे च" द्रव्यं स्यात् । द्रोरिदम्, "द्रव्यं च भव्ये" इति यति, गुणे, अवादेशे च द्रव्यम् "द्रव्यं स्याद्द्रविणे भव्ये पृथिव्यादौ च पित्तले । भेषजे च विलेपे च जतुद्रुमविशेषयोः" (इति विश्वः) इत्येकं भव्यादेः ॥ १६३ ॥

ठिकाना, घर, न. नक्षत्र, आगी. शुभाशुभ कर्म, न.

धिष्ण्यं(स्थाने गृहे भेऽग्नौ) भाग्यं(कर्म शुभाशुभम्) ।

कसेरू वा सोना, न. वज्रदन्ती या दन्तीवृक्ष आदि. स.

(कशेरुहेम्नो)र्गाङ्गेयं विशल्या (दन्तिकाऽपि च) ॥१६४॥

धीति–स्थाने अवकाशे, स्थितौ वा गृहे गेहे, भे नक्षत्रे, अग्नौ वह्नौ च धिष्ण्यं स्यात् । धृष्णोति, 'ञिधृषा प्रागल्भ्ये' अस्मात्सौवादिकात्कर्तरि "सानसि वर्णसीति" ण्ये, ऋकारस्येकारे च धिष्ण्यम् "धिष्ण्यं स्थानाग्निसद्मसु । शक्तावृक्षेऽपि" (इति मेदिनी) इत्येकं स्थानादेः । शुभाशुभं जन्मान्तरीयं कर्म्म, ऐश्वर्यं च भाग्यं स्यात् । भज्यतेऽनेनेति विग्रहे भजतेः करणे "ऋहलोर्ण्यत्" इति ण्यति, णित्वाद्वृद्धौ, "चजोरिति" कुत्वे च, भगस्यैश्वर्यस्य भावोवेति विग्रहे तु ब्राह्मणादित्वात् ष्यञि, भाग्यम् "भाग्यं शुभात्मकविधौ स्याच्छुभाशुभकर्मणि" (इति विश्वः) इत्येकं शुभाशुभकर्मादेः । कशेरुस्वनामख्याततृणकन्दविशेषः, हेम हिरण्यम् अनयोर्गाङ्गेयं स्यात् । गङ्गाया अपत्यम् "शुभ्नादिभ्यश्चेति" ढकि, वृद्धौ, ढस्यैयादेशे आलोपे च गाङ्गेयम् "गाङ्गेयः स्यात्पुमान्भीष्मे क्लीबं स्वर्णकशेरुणोः" (इति मेदिनी) इत्येकं कशेरुकादेः । दन्तिका उदुम्बरपर्णिका अपिशब्दादग्निशिखा, चशब्दाद्गुडूची त्रिपुटा च विशल्या स्यात् । विगता शल्यात्, विगतं शल्यं यस्या वेति विशल्या "विशल्याग्निशिखादन्ती गुडूची त्रिपुटासु च" (इति मेदिनी) इत्येकं दन्तिकादेः ॥ १६४ ॥

लक्ष्मी, पार्वती, नाम, शोभा, आरम्भ आदि. स. **वृषाकपायी(श्रीगौर्यो) रभिख्या (नामशोभयोः) ।** स.
(आरम्भोनिष्कृतिः शिक्षा पूजनं संप्रधारणम् ॥१६५॥
उपायः कर्म चेष्टा च चिकित्सा‡ च नव) क्रियाः ।

व्रिति–श्रीर्लक्ष्मीः, गौरी शिवप्रिया अनयोर्वृषाकपायी स्यात् । वृषाकपेः स्त्री, "वृषाकप्यग्नीति" ङीपि, ऐकारे, आयादेशे च वृषाकपायी "वृषाकपायी श्रीगौरी-वरीजीवन्तिकासु च" (इति मेदिनी) इत्येकं लक्ष्म्यादीनाम् । नाम अभिधानम्, शोभा कान्तिः अनयोः अभिख्या स्यात् । अभिख्यानम्, अभिपूर्वकात्ख्यातेश्चक्षिङा-देशाद्वा भावे "आतश्चोपसर्गे" इत्यङि, आलोपे, टापि च अभिख्या "अभिख्या त्वभिधाने स्याच्छोभायां च यशस्यपि" (इति मेदिनी) इत्येकं नामादेः । आरम्भः प्रारम्भः, निष्कृतिः प्रायश्चित्तम्, शिक्षा अभ्यासो वर्णोच्चारणविधिर्वा, पूजनमर्च-नम्, संप्रधारणं विचारः, उपायः सामादिः, कर्म कार्यं फलाश्रयत्वं वा, चेष्टा परिस्पन्दः, चिकित्सा रुक्प्रतिक्रिया एते नव क्रियापदवाच्याः स्युः । करणम्, करोतेर्भावादौ "कृञः शचेति" शे, यकि, रिङादेशे, इयङि सति वा टापि च क्रिया "क्रिया कर्मणि चेष्टायां करणे संप्रधारणे । आरम्भोपायशिक्षार्थचिकित्सानिष्कृतिष्वपि" (इति विश्वः) आरम्भे यथा "सर्वाः क्रिया मन्त्रमूला नृपाणाम्" निष्कृतौ यथा "महापातकिनां पुंसां क्रिया प्राणान्तिका स्मृता" शिक्षायां यथा "क्रिया हि वस्तू-पहिता प्रसीदति" पूजने यथा "देवक्रियापरस्तपस्वी" संप्रधारणे यथा "क्रियां विना को हि जानाति कृत्यम्" उपाये यथा "सप्तसामादिकाः क्रियाः" कर्मणि यथा "निष्क्रियस्य कुतः सुखम्" चेष्टायां यथा "मृतः किं निष्क्रियो यतः" चिकि-त्सायां यथा "पूर्वे ज्वरे समुत्पन्ने क्रिया पूर्वज्वरानुगा" इत्येकमारम्भादीनाम् ॥ १६५ ॥

सूर्यपत्नी, शोभा, प्रतिबिम्ब, घाम का अभाव, स. **छाया(सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिबिम्बमनातपः) ॥ १६६ ॥**

धनियों के व राजाओं के मन्दिरोंकीड्योढ़ी, स. **कक्ष्या(प्रकोष्ठे हर्म्यादेः काञ्च्यां मध्येभबन्धने) ।**

करधनी, हाथी का कमरबन्ध, क्रिया, तामसी देवता आदि. स. **कृत्या(क्रियादेवतयोस्त्रिषु भेद्येधनादिभिः) ॥ १६७ ॥**

छेति–सूर्यप्रिया सूर्यकान्ता, कान्तिः शोभा, प्रतिबिम्बं प्रतिमानम्, अनातपः प्रकाशाभावो घर्माभावश्च वा एते छायापदवाच्याः स्युः । छ्यति, छ्यतेः कर्तरि "श्याद्व्यधेति" णे, आत्वे, युगागमे, "माछाशसिभ्यो यः" इति ये वा, आत्वे,

‡ "या क्रिया व्याधिहरणी सा चिकित्सा निगद्यते । दोषधातुमलानां या साम्यकृत्सैव रोगहृत् ॥" (इति भावप्रकाशः) ॥

टापि च छाया “ छाया स्यादातपाभावे प्रतिबिम्बार्कयोषितोः ” (इति मेदिनी) इत्येकं सूर्यप्रियादीनाम् । हर्म्यादेर्धनिनांगेहादेर्नृपालयादेर्वा प्रकोष्ठे, काञ्च्यां मेखलायाम्, मध्येभवन्धने हस्तिकटिबन्धने च कक्ष्या स्यात् । कक्षेभवा, “ शरीरावयवादिति ” यति, अलोपे, टापि च कक्ष्या “ कक्ष्या बृहतिकायां स्यात्काञ्च्यां मध्येभवन्धने । हर्म्यादीनां प्रकोष्ठे च ” (इति मेदिनी) इत्येकं हर्म्यादिप्रकोष्ठादेः । क्रिया कर्म, देवता दैवतविशेषः एतयोः कृत्या स्त्री स्यात् । धनादिभिर्भेद्ये भेदनीये च त्रिषु त्रिलिङ्ग्यां स्यात् । करणम्, करोतेर्भावे “ कृञः श च ” इति चात् क्यपि, तुकि च, कृत्यते इति विग्रहे तु कृन्ततेः कर्मणि “ ऋदुपधादिति ” वा क्यपि टापि च कृत्या “ कृत्यो विद्विषि कार्ये च कृत्या क्रिया दिवौकसोः ” (इति रभसः) इत्येकं क्रियादेः ॥ १६६ । १६७ ॥

झगड़ा, युद्धादि, चरम, अधम, निन्दित, अधीन, संनद्ध, नीरोग.

पु.स.न. पु.स.न.

जन्यः (स्याज्जनवादेऽपि) जघन्यो(ऽन्तेऽधमेऽपि च) ।

पु.स.न. पु.स.न.

(गर्ह्याधीनौ च)वक्तव्यौ कल्यौ (सज्जनिरामयौ)॥ १६८॥

जेति–जनानां वादे निन्दितवादे अपिशब्दाद्युद्धादौ च ‘ जन्यः ’ स्यात् । जनस्य जल्पः, “ मतजनहलादिति ” यति, जायते, जनयति वा जनेः कर्तरि[1] “ ऋहलोरिति” ण्यति, “ जनिवध्योश्चेति ” वृद्ध्यभावे, “ अचोयत् ” इति यति वा जन्यः जनीं वहतीति विग्रहे तु “ संज्ञायां जन्या ” इति वा साधुः । “ जन्यामातृवयस्यास्याज्जन्या जनीवरप्रिया । जननीजनपित्रोश्च जन्यं निर्वादयुद्धयोः ” (इति धरणिः) इत्येकं जनवादादेः । अन्ते चरमे, अधमे अवद्ये निकृष्टे वा अपि शब्दाच्छिश्नादौ च जघन्यः स्यात् । जघनेभवः, “ शरीरावयवादिति ” यति, कुटिलं हन्यते, वा हन्तेर्यङन्तात् “ अचोयत् ” इति यति, आगमशासनस्यानित्यत्वात् “ नुगतः ” इति नुगागमाभावे च जघन्यः “ जघन्यं चरमे शिश्ने जघन्यं गर्हितेऽन्यवत् ” (इति विश्वः) इत्येकमन्तादेः । गर्ह्योऽधमः पामरो वा अधीनो निघ्नः आयतो वा चशब्दाद्वचनार्हश्च उभौ वक्तव्यौ स्याताम् । वचनार्हः, वक्तेर्ब्रूञादेशाद्वा कर्मणि तव्ये, चस्य कुत्वे च वक्तव्यः, द्वित्वे वक्तव्यौ “ वक्तव्यं कुत्सिते हीने वचनार्हे च वाच्यवत् ” (इति मेदिनी) इत्येकं गर्ह्यादेः । सज्जो बद्धसंनाहादिः, निरामयो नीरोगः एतौ कल्यौ स्याताम् । कलासु साधुः, “ तत्र साधुः ” इति यति, आलोपे च, कल्यते इति विग्रहे तु कलयतेश्चुराद्यदन्तात्कर्मणि “ अचोयत् ” इति यति वा णिलोपे च कल्यः द्वित्वे कल्यौ, “ कल्यं प्रभाते क्लीबं स्यात्कल्यो वाक्श्रुतिवर्जिते । सज्जनीरोगदक्षेषु कल्याणवचनेऽपि च । उपायवचनेऽपि स्यात्त्रिषु मद्ये तु योषिति ” (इति मेदिनी) इत्येकं सज्जादीनाम् ॥ १६८ ॥

१ कर्तरि ण्यदादयस्तु “ कृत्यल्युटो बहुलम् ” (३।३।११३) इत्युक्तेरुन्नेयः ॥

पु.स.न पु.स.न.

ज्ञानी, धनी, सुन्दर, अच्छा (आत्मवाननपेतोऽर्थादर्थ्यौ पुण्य(न्तु चार्वपि) ।

रूप, प्रियवादी., पु.स.न. पु.स.न.

रूप्यं(प्रशस्ते रूपेऽपि) वदान्यो(वल्गुवागपि)॥ १६६ ॥

आदिति—आत्मवान् ज्ञानी, अर्थाद्धनादनपेतः संयुक्तो धनी अर्थशाली वा एतौ अर्थ्यौ स्याताम् । अर्थे साधुः, "तत्र साधुरिति" यति, अर्थादनपेतः "धर्मपथ्य-र्थेति" यति वा "यस्येति" अलोपे च अर्थ्यः द्वित्वे अर्थ्यौ "अर्थ्यौ विज्ञार्थ-शालिनोः" (इत्यजयः) "अर्थ्यं शिलाजतुन्यर्थ्यो बुधे न्याय्ये च वाच्यवत्" (इति मेदिनी) इत्येकमात्मवदादेः । चारु सुन्दरम्, अपिशब्दात्सुकृतं धर्मं च पुण्यं स्यात् । पुनाति, पूञः कर्तरि "पूञो यगणुग्ह्रस्वश्च" इति, यणि, णुकि, ह्रस्वे च, पुणतीति विग्रहे तु "इगुपधेति" के, पुणस्तस्मिन्साधु, "तत्रसाधुरिति" यति वा पुण्यम् "पुण्यस्त्रिपु मनोज्ञे स्यात्क्लीवं सुकृतधर्मयोः" (इति विश्वः) इत्येकं चार्वादेः । प्रशस्ते रूपे अपिशब्दादाहतस्वर्णरजते रजतमात्रे च रूप्यं स्यात् । आहतं प्रशस्तं "वा" रूपमस्त्यस्येति, "रूपादाहतप्रशंसयोः" इति यपि, रूप्यम् "रूप्यः स्यात्सुन्दरे त्रिपु । आहतस्वर्णरजते रजते च नपुंसकम्" (इति मेदिनी) इत्येकं प्रशस्त-रूपादेः । वल्गुवाक् मनोहरवादी वाग्मी वा अपिशब्दाद्दाता च वदान्यः स्यात् । वदति, वदेः कर्तरि "वदेरान्यः" इत्यान्ये वदान्यः "वदान्यो दातृवाग्मिनोः" (इत्यजयः) इत्येकं वल्गुवागादेः ॥ १६६ ॥

पु.स.न. पु.स.न.

योग्य, सुन्दर, सोम देवता वाला. (न्याय्येऽपि) मध्यं सौम्यं (तु सुन्दरे सोमदैवते) ।

इति यान्ताः ॥

नेति—न्याय्ये युक्ते अपिशब्दादवलग्नान्तराधमादिषु च मध्यं स्यात् । मां शोभां ध्यायति, धत्ते वा मापूर्वकाद् ध्यायतेः कर्तरि "आतोऽनुपेति" के, धाञो यकि वा आलोपे पृषोदरादित्वाद्ध्रस्वे च मह्यते इति विग्रहे तु "अघ्न्यादयश्चेति" यकि, हस्य धत्वे निपातिते च मध्यम् "न्याय्यावलग्नयोर्मध्यमन्तरे चाधमे त्रिपु" (इति रभसः) इत्येकं न्याय्यादीनाम् । सुन्दरे रुचिरे, सोमदैवते चन्द्रदैवते च सौम्यं स्यात् । सोमो देवताऽस्य । "सोमाट्ट्यण्" इति टयणि, सोमइवेति विग्रहे तु चातुवर्ण्या-दित्वात् ष्यञि वा वृद्धौ च सौम्यम् । "सौम्यो बुधे मनोज्ञे स्यादनुगे सोमदैवते" (इति विश्वः) इत्येकं सुन्दरादेः ॥

इति यान्ताः ॥

अथ रान्ता व्याख्यायन्ते ।

पु. पु.

समूह, प्रसंग, पत्थर, यज्ञ, (निवहावसरौ) वारौ संस्तरौ (प्रस्तराध्वरौ) ॥ १७० ॥

बृहस्पति, पिता आदि, युग, पु. पु. गुरू (गीष्पतिपित्राद्यौ) द्वापरौ (युगसंशयौ) ।

संशय, भेद, सादृश्य, आकार, चेष्टित. पु. पु. प्रकारौ (भेदसादृश्ये) आकारा (विङ्गिताकृती) ॥१७१॥

नीति–निवहः समूहः, अवसरः प्रस्तावः एतौ वारौ स्याताम् । वारयति, व्रियते वा वृणोतेः स्वार्थरायन्तात्प्रेरणार्थकाद्वा कर्तरि पचाद्यचि, कर्मणि घञि वा वृद्धौ, रपरत्वे च वारः " वारः सूर्यादिदिवसे वारोऽवसरवृन्दयोः । कुब्जवृक्षे हरेद्वारे वारं मद्यस्य भाजने " (इति विश्वः) इत्येकं समुदायादेः । प्रस्तरः शय्या, पाषाणो वा अध्वरो यागः एतौ संस्तरौ स्याताम् । संस्तीर्यते, संपूर्वकात्स्तृणातेः कर्मणि " ऋदोरप् " इत्यपि, गुणे, रपरत्वे च संस्तरः " संस्तरप्रस्तरावेतौ प्रस्तराध्वरयोरपि । मणिपाषाणयोश्चापि यथाक्रममुदीरितौ " (इति विश्वः) इत्येकं प्रस्तरादेः । गीष्पतिः सुराचार्यः पित्राद्यः पिता जनकः आद्यान्महद्दुर्जरालघ्वादिग्रहः एतौ गुरू स्याताम् । गृणाति आत्मतत्त्वमिति, गृणातेः कर्तरि " कृग्रोरुच्चेति " कुप्रत्यये, उदादेशे रपरत्वे च गुरुः " गुरुस्त्रिलिङ्ग्यां महति दुर्जरालघुनोरपि । पुमान्निषेकादिकरे पित्रादौ सुरमन्त्रिणि " (इति मेदिनी) इत्येकं गीष्पत्यादेः । युगः सत्यत्रेतादियुगभेदः, संशयः संदेहः एतौ द्वापरौ स्याताम् । द्वाभ्यां परः, द्वौपरावत्रेति वा पृषोदरादित्वाद् द्विशब्दस्य द्वादेशे द्वापरः " द्वापरं संशये युगे " (इति कोषान्तरम्) इत्येकं युगादेः । भेदः उपजायो विशेषो वा सादृश्यं तुल्यम् उभे प्रकारौ स्याताम् । प्रकरणम्, प्रपूर्वकात्करोतेर्भावे घञि, वृद्धौरपरत्वे च प्रकारः द्वित्वे प्रकारौ " प्रकारस्तुल्यभेदयोः " (इति मेदिनी) इत्येकं भेदादेः । इङ्गितम् चेष्टा, आकृतिरवयवसंस्थानम् एते द्वे ' आकारौ ' स्याताम् । आकरणम्, आङ्पूर्वकात्कृञोभावे घञि, वृद्धौ रपरत्वे च आकारः द्वित्वे आकाराविंत्येकमिङ्गितादेः ॥ १७० । १७१ ॥

पु. पु.

अनाज का अग्रभाग, बाण, किंशारू (धान्यशूकेषू) मरू (धन्वधराधरौ) ।

धन्वा, पर्वत, वृक्ष, शैल, सूर्य, कुच, मेघ. पु. पु. अद्रयो (द्रुमशैलार्काः) (स्त्रीस्तनाब्दौ) पयोधरौ ॥१७२॥

किमिति–धान्यशूकः शस्यशूकः, इषुर्बाणः कङ्कपत्री वा एतौ किंशारू स्याताम् । किंचित्, कुत्सितं वा शृणाति, किंपूर्वकाच्छृणातेः कर्तरि " किंजरयोः श्रिणः " इति ञुणि, वृद्धौ, रपरत्वे च किंशारुः द्वित्वे किंशारू " किंशारुर्ना शस्यशूके विशिखे कङ्कपत्रिणि ", (इति मेदिनी) इत्येकं धान्यशूकादेः । धन्वा निर्जलदेशश्चापो वा

धराधरः पर्वतः एतौ मरू स्याताम् । म्रियन्ते जन्तवोऽत्रेति विग्रहे म्रियतेराधारे "भृमृशीति" उप्रत्यये, गुणे, रपरत्वे च मरुः द्वित्वे मरू "मरुर्ना गिरिधन्वनोः" (इति मेदिनी) इत्येकं धनुरादेः । द्रुमो वृक्षः, शैलः शिलोच्चयः अर्को दिवाकरः एते अद्रयः स्युः । अत्ति, अद्यते वा अदेः कर्तरि कर्मणि ना "अदिशदीति" क्रिनि, अद्रिः, द्वित्वे अद्री, बहुत्वे अद्रयः "अद्रिस्तु पर्वते । सूर्ये शाखिनि च" (इति हैमः) इत्येकं द्रुमादीनाम् । स्त्रीस्तनो युवतीकुचः, अब्दो वारिदः एतौ पयोधरौ स्याताम् । धरतीति "पचाद्यचि" धरः पयसोधरः पयोधरः द्वित्वे पयोधरौ "पयोधरः कोषकारे नारिकेले स्तनेऽपि च । कशेरुमेघयोः पुंसि" (इति मेदिनी) इत्येकं कामिनीकुचादेः ॥ १७२ ॥

अंधेरा, वैरी, दानव, भेद, हाथ, किरण, पराजय या तरङ्ग, बाण, दार, कोना आदि.

(ध्वान्तारिदानवा) वृत्रा (बलिहस्तांशवः) कराः ।
प्रदरा(भङ्गनारीरुग्बाणा) अस्राः (कचा अपि) ॥ १७३ ॥

ध्वेति—ध्वान्तः अन्धकारः, अरिः शत्रुः, दानवो दनुजभेदः एते वृत्राः स्युः । वर्तते, वृतेः कर्तरि "स्फायितञ्चिवञ्चीति" रकि, वृणोतीति विग्रहे तु वृणोतेः कर्तरि बाहुलकात्क्रे वा वृत्रः वृत्रो वा द्वित्वे वृत्रौ, वृत्रौ वा बहुत्वे वृत्राः, वृत्रा वा "वृत्रो रिपौ घने ध्वान्ते शैलभेदे च दानवे" (इति मेदिनी) इत्येकं ध्वान्तादीनाम् । बली राजग्राह्यो भागः, हस्तः पाणिः, अंशुर्मयूखः एते कराः स्युः । कीर्यते, किरतेः कर्मणि "ऋृदोरप्" इत्यपि, गुणे, रपरत्वे च, करोतीति विग्रहे तु "पचाद्यचि" वा करः द्वित्वे करौ, बहुत्वे कराः "करो वर्षोपले रश्मौ पाणौ प्रत्यायशुण्डयोः" (इति मेदिनी) इत्येकं बल्यादीनाम् । भङ्गः पराजयस्तरङ्गो वा नारीरुक् रमणी-रोगविशेषः बाणो विशिखः एते प्रदराः स्युः । प्रदरणम्, प्रदीर्यतेऽनेनेति वा प्रपूर्वकाद्दृणातेर्भावसाधनयोः "ऋृदोरप्" इत्यपि, गुणे, रपरत्वे च प्रदरः, द्वित्वे प्रदरौ, बहुत्वे प्रदराः "प्रदरो रोगभेदे स्याद्विदारे शरभङ्गयोः" (इति मेदिनी) इत्येकं भङ्गादीनाम् । कचाः केशाः, अपिशब्दादश्रूणि कोणाश्च एते अस्राः स्युः । अस्यते, असेः कर्मणि बाहुलकाद्रकि, अस्रः द्वित्वे अस्रौ, बहुत्वे अस्राः "अस्रः कोणे, कचे पुंसि क्लीबमश्रुणि शोणिते" (इति मेदिनी) इत्येकं कचादीनाम् ॥ १७३ ॥

बिना सींग का बैल, बिनादाढ़ी मूछ का पुरुष, सोना, धन, पलंग, परिवार.

(अजातशृङ्गो गौः कालेऽप्यश्मश्रुर्ना च) तूबरौ ।
(स्वर्णेऽपि) राः परिकरः (पर्यङ्कपरिवारयोः) ॥ १७४ ॥

† "अर्थागमो भवेदायो भागधेयो बलिः करः" (इति हलायुधः) ॥

अजेति—काले इत्युभाभ्यां संबध्यते, यौवनसमये न जातं उत्पन्नं शृङ्गं विषाणमस्त्यस्येति 'अजातशृङ्गो गौर्वृषभः, अश्मश्रुः श्मश्रुविहीनो ना पुरुषश्च उभौ तूवरौ स्याताम्। तौति, तौतेः कर्त्तरि बाहुलकाद्वरे, दीर्घे च तनोतीति विग्रहे तु बाहुलकाडू प्रत्यये तूः वृणोति, व्रियते वा वृणोतेः कर्तरि अचि, कर्मणि अपि, वा वरः तूश्चासौ वरश्चाच्छादको वा तूवरः "तूवरो दन्तोष्ठ्यमध्यो ग्रन्थकृता पठितः। वस्तुतस्तु पवर्गाद्यमध्यः। वेदे तथा दर्शनात् "अश्वस्तूपरो गोमृगः" (इति पीयूषव्याख्यातोऽवसेयम्) तूवरोऽश्मश्रुपुरुषे प्रौढाशृङ्गगवेऽपि च। पुरुषे व्यञ्जनत्यक्ते स्यात्कषायरसेऽपि च" (इति मेदिनी) इत्येकमजातशृङ्गादेः। स्वर्णे काञ्चने अपिशब्दाद्रित्ते च राः स्यात्। राति सुखम्, रायते वा रातेः कर्तरि कर्मणि वा "रातेर्डैः" इति डै प्रत्यये डित्त्वाट्टिलोपे "रायो हलि" इत्याकारान्तादेशे, रुत्वे, विसर्गे च राः "राः पुंसि स्वर्णवित्तयोः" (इति मेदिनी) इत्येकं हिरण्यादेः। पर्यङ्को मञ्चः परिवारः परिजनः उभयोः 'परिकरः' स्यात्। परिकीर्यते परिपूर्वकात्किरतेः कर्मणि "ऋदोरप्" इत्यपि, परिकीर्यतेऽनेनेति विग्रहे तु करणे "पुंसीति" घे वा गुणे, रपरत्वे च परिकरः "भवेत्परिकरो व्राते पर्यङ्कपरिवारयोः। प्रगाढगात्रिकाबन्धे विवेकारम्भयोरपि" (इति विश्वः) इत्येकं पर्यङ्कादेः॥ १७४॥

शुद्धमोती, वायु, चितकबरा, प्रतिज्ञा, युद्ध, सुभाषा, आपदा.

(मुक्ताशुद्धौ च) तारः पु. **स्याच्छारो** पु. **(वायौ स तु त्रिषु। कर्बुरे) (ऽथ प्रतिज्ञाजिसंविदापत्सु) संगरः** पु. **॥ १७५॥**

मुक्तेति—मुक्तायाः शुद्धिस्तस्याम्, चशब्दात्तरणशुद्धमौक्तिकरजतादौ च तारः स्यात्। तारयति, तार्य्यते, अनेनेति वा तारयतेः कर्तरि पचाद्यचि, कर्मणि घञि, साधने 'घे' वा णिलोपे च तारः "तारो मुक्तादिसंशुद्धौ तरणे शुद्धमौक्तिके। तारं च रजतेऽस्त्युच्चस्वरेऽप्यन्यवदीरितम्। ऋक्षाक्षिमध्ययोस्तारा सुग्रीवगुरुयोषितोः। बुद्धदेव्यां मता तारा" (इति विश्वः) इत्येकं शुद्धमौक्तिकादेः। वायौ समीरणे क्षारः पुमान्स्यात्। स तु कर्बुरे शबले त्रिषु त्रिलिङ्ग्यां स्यात्। शृणाति, शीर्यतेऽनेनेति वा शृणातेः कर्तरि, करणे वा "शॄ वायुवर्णनिवृत्तेषु" घञि, वृद्धौ, रपरत्वे च शारः "शारः स्याच्छबले वाच्यलिङ्गः पुंसि समीरणे" (इति मेदिनी) इत्येकं वाय्वादेः। अथेत्यनन्तरम् प्रतिज्ञा कर्तव्योपदेशः, आज्ञा वा आजिः संग्रामः, संवित्सु भाषा क्रियाकारो वा आपत् विपत्तिः एष्वर्थेषु संगरः स्यात्। संगरणम्, संगीर्यते, अनेनेति वा संपूर्वकाद्गृणातेर्भावकर्मसाधनेषु "ऋदोरप्" इत्यपि, "पुंसीति" घे वा गुणे रपरत्वे च संगरः "संगरो युधि चापदि। क्रियाकारे विषे चाङ्गीकारे क्लीबं शमीफले" (इति मेदिनी) इत्येकं प्रतिज्ञानादेः॥ १७५॥

मन्त्रभाग, गुप्त-वाद, सूर्य, यज्ञ, बाण, यज्ञस्तम्भ का टुकड़ा, गुह्येन्द्रिय, विष्ठादि

पु. पु.
(वेदभेदे गुह्यवादे) मन्त्रो मित्रो (रवावपि)।
पु. पु.
(मखेषु यूपखण्डेऽपि) स्वरु (र्गुह्ये) ऽप्यवस्करः ॥ १७६॥

वयिति—वेदभेदे वेदविशेषे, गुह्यवादे गुप्तवादे रहसि कर्तव्यनिश्चये वा मन्त्रः स्यात् । मन्त्रणम्, मन्त्र्यते वा मन्त्रयतेर्भावकर्मणोर्घञि, नुमागमे, परसवर्णे च मन्त्रः “ मन्त्रोवेदविशेषे स्याद्देवादीनां च साधने । गुह्यवादेऽपि च पुमान् ” (इति मेदिनी) इत्येकं वेदभेदादेः । रवौसूर्ये अपिशब्दात्सुहृदि च मित्रः स्यात् । मेद्यति, मिदेः कर्तरि “ अमिचिमिदिशसिभ्यः क्तः ” इति क्ते, दस्य चर्त्वेन तकारे च मित्रः “ मित्रं सुहृदि न द्वयोः । सूर्ये पुंसि ” (इति मेदिनी) इत्येकं सूर्यादीनाम् । मखो यागः, इपुर्बाणः यूपखण्डस्तक्ष्यमाणयूपस्य प्रथमपतितशकलः एषां समाहारद्वन्द्वे मखेषु यूपखण्डम्, तस्मिन्, अपिशब्दाद्भिदुरे च स्वरुः स्यात् । स्वरति, स्वर्यते वा स्वरतेः कर्तरि कर्मणि वा “ शृस्वृस्निहीति ” उ प्रत्यये, गुणे, रपरत्वे च स्वरुः “स्वरुः पुमान् यूपखण्डे भिदुरेऽप्यध्वरे शरे ” (इति मेदिनी) इत्येकं मखादेः । गुह्ये उपस्थे, अपिशब्दाद्वर्चस्के च अवस्करः स्यात् । अवोऽधः कीर्यते, अवपूर्वकात्किरतेः कर्मणि “ ऋदोरप् ” इत्यपि, गुणे, रपरत्वे, “ वर्चस्केऽवस्करः ” इति सुडागमे च अवस्करः “ अवस्करोऽपि वर्चस्के गुह्ये ” (इति मेदिनी) इत्येकमवस्करादेः ॥ १७६॥

मृदङ्गादिकों की ध्वनि, गजेन्द्रों की गर्जना, अभियोग, चौर्य, कवचादिधारण.

पु.
आडम्बर(स्तूर्यरवे गजेन्द्राणां च गर्जिते)।
पु.
अभिहारो (ऽभियोगे च चौर्ये संनहनेऽपि च) ॥१७७॥

आडमिति—तूर्यरवे मृदङ्गमुरजादिवाद्यध्वनौ, गजेन्द्राणां मत्तमातङ्गानां गर्जिते गर्जने, चशब्दात्समारम्भेऽपि आडम्बरः स्यात् । आडम्ब्यते, आङ् पूर्वकाद् डम्बयतेश्चौरादिकाद्भावकर्मणोर्घञि आडम्बरस्तं रातीति विग्रहे “ आतोऽनुपेति ” के आलोपे च आडम्बरः “ आडम्बरः समारम्भे गजगर्जिततूर्ययोः ” (इति विश्वः) इत्येकं तूर्यरवादेः । अभियोगे अभिगम्याक्रमणे, चौर्ये चोरकर्मणि, संनहने कवचादिधारणेऽपि च अभिहारः स्यात् । अभिहरणम्, अभिपूर्वकाद्धरतेर्भावे घञि, वृद्धौ, रपरत्वे च अभिहारः स्यादित्येकमभियोगादेः ॥ १७७ ॥

परिजन, तलवारका म्यान, उपकरण, वृक्ष, मूठी परिमाण कुश, पीठाआदि आसन.

पु.
(स्याज्जङ्गमे) परीवारः (खड्गकोशे परिच्छदे)।
पु.
विष्टरो(विटपी दर्भमुष्टिः पीठाद्यमासनम्) ॥ १७८ ॥

स्यादिति—जङ्गमे, परिजने, खड्गकोशे करवालकोशे, परिच्छदे उपकरणे च परीवारः स्यात् । परिवारणम्, परिवार्यतेऽनेनेति वा परिपूर्वकाद् वृणोतेः स्वार्थणयन्ताद्भावे, साधने वा घञि, दीर्घे, णिलोपे च परीवारः " परीवारो परिजने खड्गकोशे परिच्छदे " (इति मेदिनी) इत्येकं जङ्गमादेः । विटपी पादपः, दर्भमुष्टिः मुष्टिकापरिमाणदर्भः, पीठमाद्यं यस्य तदासनं च ' विष्टरः ' स्यात् । विस्तीर्यते, विपूर्वकात्स्तृणातेः कर्मणि, " वृक्षासनयोर्विष्टरः " इत्यपि, स्त्रः सस्य षत्वे ष्टुत्वे च निपातिते विष्टरः " विष्टरो वृक्ष आसनं च " इत्येकं वृक्षादेः ॥ १७८ ॥

दरवाजा, द्वारपाल, ड्योढ़ीदारिन, विशाल, नेवला, विष्णु, पीलारंग.

पु. स.
(द्वारि द्वाःस्थे) प्रतीहारः (प्रतीहार्यप्यनन्तरे) ।
पु.
(विपुले नकुले विष्णौ)बभ्रुः(स्यात्पिङ्गले त्रिषु) ॥१७९॥

द्वेति—द्वारि द्वारे, द्वाःस्थे द्वारपाले च प्रतीहारः स्यात् । अनन्तरे द्वास्थे प्रतीहारी अपि स्यात् । प्रतिह्रियतेऽनेन, अत्रेति वा प्रतिपूर्वकाद्धरतेः साधनाधारयोर्घञि वृद्धौ, रपरत्वे " उपसर्गस्येति " दीर्घे च प्रतीहारः, गौरादित्वान्ङीषि च प्रतीहार्यपि "प्रतीहारो द्वारि द्वाःस्थे द्वाःस्थितायां तु योषिति " (इति मेदिनी) इत्येकं द्वारादीनाम् । विपुले विशाले, नकुले ' नेवला ' इति ख्याते, विष्णौ सर्वव्यापिनि परमेश्वरे बभ्रुः पुमान्स्यात् । पिङ्गले पीतवर्णे त्रिषु त्रिलिङ्ग्यां स्यात् । भरति, बिभर्ति वा भृञः कर्तरि " कुर्भ्रश्चेति " कौ, द्वित्वे, अभ्यासऋवर्णस्यादादेशे, रपरत्वे, रलोपे, जस्त्वे, यणादेशे च बभ्रुः " बभ्रुर्ना नकुले विष्णौ विपुले पिङ्गले त्रिषु " (इति बलशर्मा) इत्येकं विपुलादेः ॥ १७९ ॥

सामर्थ्य, स्थिरांश, न्याय्य, श्रेष्ठ, जूआरी, बाज़ी, जूआ.

पु.
सारो (बले स्थिरांशे च न्याय्ये क्लीबं वरे त्रिषु) ।
पु. न.
दुरोदरो(द्यूतकारे पणे) (द्यूते) दुरोदरम् ॥ १८० ॥

सेति—बले स्थौल्ये, सामर्थ्ये, सैन्ये वा स्थिरांशे वृक्षादेः स्थिरांशे च सारः पुमान्स्यात् । न्याय्ये न्याययुक्ते क्लीबं नपुंसकम्, वरे श्रेष्ठे त्रिषु त्रिलिङ्ग्यां स्यात् । सरति सरतेः कर्तरि " सृ स्थिरे " इति घञि, वृद्धौ, रपरत्वे च सारः " सारो बले स्थिरांशे च मज्जि पुंसि जले धने । न्याय्ये क्लीबं त्रिषु वरे " (इति मेदिनी) इत्येकं बलादीनाम् । द्यूतकारे कैतवकारके, पणे ग्रहे च दुरोदरः स्यात्, द्यूते तु दुरोदरं स्यात् । दुष्टमासमन्तादुदरमस्येति दुरोदरः " दुरोदरं द्यूतभेदे द्यूतकृत्पणयोः पुमान् " (इति मेदिनी) " आश्रित्य दुर्गं गिरिकन्दरोदरं क्रीडन्त्यमुष्मिन्सजतं दुरोदरमिति यमकाग्निरुकारोऽपीति " गोवर्धनाचार्यो व्याख्यातवानित्येकं द्यूतकारादेः ॥ १८० ॥

पु.न.
महावन, दुर्गम मार्ग, परसम्पत्ति का नहीं सहने वाला आदि. (महारण्ये दुर्गपथे) कान्तारः (पुन्नपुंसकम्)।
पु.
मत्सरो(ऽन्यशुभद्वेषे तद्वत्कृपणयोस्त्रिषु)॥ १८१॥

मेति—महारण्ये महावने, दुर्गपथे दुर्गमवर्त्मनि च कान्तारः पुन्नपुंसकं स्यात्। कान्ता अरा अस्य, कान्तं मनोज्ञमृच्छति, इयर्ति वा कान्तपूर्वकादृच्छतेरियतेर्वा "कर्मण्यण्" इत्यणि, उपपदसमासे, विभक्तिलोपे, वृद्धौ, रपरत्वे च कान्तारः "कान्तारोऽस्त्रीमहारण्ये बिले दुर्गमवर्त्मनि। पुंसि स्यादिक्षुभेदे" (इति मेदिनी) इत्येकं महारण्यादेः। अन्यशुभद्वेषे परशुभद्वेषे मत्सरः पुमान्स्यात्। तद्वानन्यशुभद्वेषवान्, कृपणः कदर्यश्चैतयोस्त्रिषु त्रिलिङ्गयां स्यात्। माद्यति परकृच्छ्रे, मदेः कर्तरि "कृभूमदिभ्यः कित्" इति सेर, दस्य चर्त्वेन तकारे च मत्सरः "मत्सरा मक्षिकायां स्यान्मात्सर्यक्रोधयोः पुमान्। असह्यपरसंपत्तौ कृपणे चाभिधेयवत्" (इति मेदिनी) इत्येकमन्यशुभद्वेषादेः॥ १८१॥

देवता से चाहा, श्रेष्ठ, थोड़ा प्यारा, बांसकाअँखुआ, करील, कलश. (देवाद्वृते) वरः (श्रेष्ठे त्रिषु क्लीबं मनाक्प्रिये)।
(वंशाङ्कुरे)करीरो(ऽस्त्री तरुभेदे घटे च ना)॥ १८२॥

दयिति—देवाद्वृते देवादभिलषिते वरः पुमान् स्यात्। श्रेष्ठे त्रिषु त्रिलिङ्गयां स्यात्, मनाक्प्रिये ईषत्प्रिये च क्लीबं नपुंसकं स्यात्। वरणम्, व्रियते वा वृणोतेर्भावे कर्मणि वा "ग्रहवृदृ" इत्यपि, वृणोतीति विग्रहे तु कर्तरि पचाद्यचि वा गुणे, रपरत्वे च वरः "वरो जामातरि वृतौ देवतादेरभीप्सिते षिङ्गे पुंसि त्रिषु श्रेष्ठ कुङ्कुमे तु नपुंसकम्। वरी प्रोक्ता शतावर्यां वरा च स्यात्फलत्रिके। मनागिष्टे वरं क्लीबं केचिदाहुस्तदव्ययम्" (इति मेदिनी) इत्येकं देवाद्वृतादेः। वंशाङ्कुरे वेणवङ्कुरे करीरः अस्त्री पुन्नपुंसकं स्यात्, तरुभेदे वृक्षभेदे, घटे कलशे च ना पुमान्स्यात्। किरति, कीर्यते, कृणाति वा किरतेः कृणातेर्वा कर्तरि कर्मणि वा "कॄशॄपॄकटीति" ईरनि, करिणमीरयतीति विग्रहे तु करिपूर्वकादीरयतेः कर्तरि "कर्मण्यण्" इत्यणि गुणे, रपरत्वे च करीरः "वंशाङ्कुरे करीरोऽस्त्रीवृक्षभिद्घटयोः पुमान्। करीरा चीरिकायान्तु दन्तमूले तु दन्तिनाम" (इति मेदिनी) इत्येकं वंशाङ्कुरादेः॥ १८२॥

पु.
सेनाका पृष्ठभाग या पुरोभाग, रक्षासूत, यम, पवन आदि. (ना चमूजघने हस्तसूत्रे) प्रतिसरो (ऽस्त्रियाम्)।
(यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहांशुवाजिषु॥ १८३॥
शुकाहिकपिभेकेषु) हरि (र्ना कपिले त्रिषु)॥

नेति—चमूजवने सेनापुरोभागे चमूपृष्ठे वा प्रतिसरो ना पुमान् स्यात् । हस्तसूत्रे करसूत्रेऽस्त्रियां पुन्नपुंसकं स्यात् । प्रतिसरति, प्रतिपूर्वकात्सरतेः कर्तरि पचाद्यचि, प्रतिस्त्रियतेऽनेनेति विग्रहे तु " पुंसीति " घे वा गुणे, रपरत्वे च प्रतिसरः " भवेत्प्रतिसरो मन्त्रभेदे माल्ये च कङ्कणे । व्रणशुद्धौ चमूपृष्ठे पुंसि न स्त्री तु मण्डले । आरक्षे करसूत्रे च नियोज्ये त्वन्यलिङ्गकः " (इति मेदिनी) इत्येकं चमूजघनादीनाम् । यमो यमराजः, अनिलो वायुः, इन्द्रो देवराजः, चन्द्रो निशापतिः, अर्कः सूर्यः, विष्णुर्नारायणः, सिंहो मृगेन्द्रः, अंशुः किरणः, वाजी अश्वः एषु, शुकः कीरः, अहिः सर्पः, कपिर्वानरः, भेको मण्डूकः एषु हरिः ना पुमान्स्यात् । कपिले पिङ्गले त्रिषु त्रिलिङ्ग्यां स्यात् । हरति, हृञः कर्तरि " अचइः " इतीप्रत्यये, गुणे, रपरत्वे च हरिः " हरिर्वातार्कचन्द्रेन्द्रयमोपेन्द्रमरीचिषु । सिंहाश्वकपिभेकाहिशुकलोकान्तरेषु च । हरिर्वाच्यवदाख्यातो हरित्कपिलवर्णयोः " (इति विश्वः) इत्येकं यमादीनाम् ॥ १८३ । ‡ ॥

सिटकी, खांड़, पत्थर, चलाना या बिताना, चलना, देवपूजनविषयक उत्साह, पृथ्वी, वाणी, मदिरा, जल, नींद, आलस्य, धाई, धरती, आंवला.

स. स. ‡

शर्करा (कर्परांशेऽपि) यात्रा (स्याद्यापने गतौ)॥ १८४॥

स. स.

इरा (भूवाक्सुराप्सु) (स्या) त्तन्द्री (निद्राप्रमीलयोः)।

स.

धात्री (स्यादुपमातापि क्षितिरप्यामलक्यपि) ॥ १८५॥

शरिति—कर्परांशे खर्परांशे अपिशब्दादुपलाखण्डविकृतिशर्करान्वितदेशादौ च शर्करा स्यात् । शृणाति, शीर्यते वा शृणातेः कर्तरि कर्मणि वा " शः करन् " इति करनि, गुणे, रपरत्वे च शर्करा " शर्कराखण्डविकृतावुपलाकर्परांशयोः । शर्करान्वितदेशेऽपि रुग्भेदे शकलेऽपि च " (इति मेदिनी) इत्येकं कर्परांशादेः । यापने प्रापणे, चालने, निःसारणे वा गतौ गमने च यात्रा स्यात् । यानम्, यायतेऽनयेति वा यातेर्भावसाधनयोः " हुयामेति " त्रनि, टापि यात्रा " यात्रा तु यापनोपाये गतौ देवार्चनोत्सवे " (इति विश्वः) इत्येकं यापनादेः । भूः पृथ्वी, वाक् वाणी, सुरा मदिरा, आपो जलम् एषु इरा स्यात् । एति, ईयते वा एतेः कर्तरि, कर्मणि वा " ऋज्रेन्द्राग्रेति " रनि, गुणाभावे निपातिते, टापि च इरा " इरा

---

‡ " कोकिल तावद्विरसान्यापय दिवसान् वनान्तरे निवसन् । यावदलिकुलमालः कोपि रसालःसमुल्लसति " (इति भामिनीविलासः) ॥

१—" पीताय यदि बालस्य विदध्यादुपमातरम् । सुविचार्य गुणान्दोषान्कुर्याद्धात्रीं तदेदृशीम् । सवर्णां मध्यवयस्कां सच्छीलां मुदितां सदा । शुद्धदुग्धां बहुक्षीरां सवत्सामतिवत्सलाम् । स्वाधीनामल्पसंतुष्टां कुलीनां सज्जनात्मजाम् । कैतवेन परित्यक्तां निजपुत्रदृशं शिशौ " (इति भावप्रकाशः) ॥

मध्ये च वारिणि " इत्येकं पृथिव्यादेः । निद्रा शयनम्, प्रमीला अत्यन्तश्रमादिना मोहप्राया चैतयोः तन्द्री स्यात् । तत् राति, द्राति वा तत्पूर्वकाद् रातेर्द्रातेर्वा " आतोऽनुपेति " के, आलोपे तदो नान्तत्वे निपातिते गौरादित्वान्ङीषि च तन्द्री, टापि तु तन्द्रापि, तन्द्रायाः करणमिति विग्रहे तु " तत्करोति " इति णिजन्तात्कर्तरि " अच इः " तन्द्रिः " कृदिकारादिति " वा ङीषि तन्द्री " तन्द्रिस्तन्द्रीस्तन्द्रा " (इति द्विरूपकोषः) इत्येकं निद्राप्रमीलयोः । उपमाता दुग्धपायिका, क्षितिः पृथ्वी, आमलकी तिष्यफला अपिशब्दाज्जननी च धात्री स्यात् । धीयते, धेटः कर्मणि, " धः कर्मणि ष्ट्रन् " इति ष्ट्रनि, आत्वे, षित्त्वान्ङीषि च धात्री " धात्री जनन्यामलकी वसुमत्युपमातृषु " (इति मेदिनी) इत्येकमुपमात्रादेः ॥ १८४ । १८५ ॥

अङ्गहीन, नटी, मधुमक्खी, भटकटैया, वेश्या,

क्षुद्रा (व्यङ्गा नटी वेश्या सरघा कण्टकारिका) ।

निर्दय, नीच, थोड़ा, उपकरण, स्वल्प, माप, समग्र, निश्चित.

(त्रिषु क्रूरेऽधमेऽल्पेऽपि) क्षुद्रो मात्रा(परिच्छदे १८६॥

अल्पे च परिमाणे स्या) न्मात्रं (कात्स्न्र्येऽवधारणे) ।

क्षुद्रेति—व्यङ्गा अङ्गहीना, नटी शैलूषी, वेश्या गणिका, सरघा मधुमक्षिका कण्टकारिका बृहती च क्षुद्रा स्यात् । क्रूरे नृशंसे, अधमे नीचे, अल्पे स्तोके अपिशब्दात्कृपणे च क्षुद्रस्त्रिषु त्रिलिङ्ग्यां स्यात् । क्षुणत्ति, क्षुद्यते वा क्षुणत्तेः कर्त्तरि, कर्मणि वा " स्फायितञ्चीति " रकि, टापि च क्षुद्रा टाबभावे तु क्षुद्रः " क्षुद्रः स्यादधमक्रूरकृपणाल्पेषु वाच्यवत् । क्षुद्राव्यङ्गानटीकण्टकारिकासरघासु च । चाङ्गेरीवेश्ययोर्हिंस्रामक्षिकामात्रयोरपि " (इति विश्वः) इत्येकं व्यङ्गादीनाम् । परिच्छदे उपकरणे, अल्पे क्षुल्लके, परिमाणे परितो माने च सा मात्रा स्यात् । कात्स्न्र्ये सामग्र्ये अवधारणे निश्चिते च मात्रं स्यात् । माति, मिमीते, मीयतेऽनयेति वा मातेर्माङो वा कर्तृसाधनयोः " हुयामेति " त्रनि, टापि च मात्रा, टाबभावे तु मात्रम् " मात्रा कर्णविभूषायां वित्ते माने परिच्छदे । अक्षरावयवे स्वल्पे क्लीबं कात्स्न्र्येऽवधारणे " (इति मेदिनी) इत्येकं परिच्छदादीनाम् ॥ १८६ । ३ ॥

चित्रसारी, आश्चर्य, कमर, स्त्री, उचित, भाजन, वाहन, पक्ष, हुक्म, ग्रन्थ, हथियार, लोहा.

(आलेख्याश्चर्ययो)श्चित्रं कलत्रं(श्रोणिभार्ययोः) १८७॥

(योग्यभाजनयोः) पात्रं पत्त्रं (वाहनपक्षयोः) ।

(निदेशग्रन्थयोः)शास्त्रं शस्त्र (मायुधलोहयोः) ॥१८८॥

१ " शासनादनिशं देवि ! वर्णाश्रमनिवासिनाम् । तारणात्सर्वपापेभ्यः शास्त्रमित्यभिधीयते " (इति कुलार्णवतन्त्रम्) ॥

एति—आलेख्यं भित्त्यादौ नानावर्णप्रलेखनम्, आश्चर्यमद्भुतं चैतयोश्चित्रं स्यात् । चिनोति, चीयते वा चिनोतेः कर्तरि कर्मणि वा "अमिचीति" के, कित्त्वाद्गुणाभावे च चित्रम् "चित्राखुपर्णीगोडुम्बासुभद्रादन्तिकासु च । मायायां सर्पनक्षत्रनदीभेदेषु च स्त्रियाम् । तिलकालेख्ययोः क्लीबं कर्बुराद्भुतयोरपि ॥ तद्युक्तयोर्वाच्यलिङ्गं चित्री झिल्यां नपुंसकम् । गोस्तने वस्त्रभेदे च रेखालिखनभेदयोः" (इति मेदिनी) इत्येकमालेख्यादेः । श्रोणिः कटिः भार्या जाया चैतयोः कलत्रं स्यात् । गडति, गड्यते वा गडेः कर्तृकर्मणोः "गडेरादेश्च कः" इत्यत्रनि, गस्य कादेशे, डलयोरैक्याड्डस्य लत्वे च, कलं त्रायते, कलपूर्वकात्त्रैङः कर्तरि "आतोऽनुपेति" के, आलोपे च । कडति, कड्यते वा कडेः कर्तरि कर्मणि वा वाहुलकादत्रनि, डस्य लत्वे च वा कलत्रम् "दुर्गस्थाने नृपादीनां कलत्रं श्रोणिभार्ययोः" (इति रभसः) इत्येकं कट्यादेः । योग्यो निपुणः उचितो वा, भाजनं भाण्डं चानयोः पात्रं स्यात् । पाति, पायते, पीयतेऽनेनेति वा पातेः कर्तृकर्मणोः पिबतेः साधने वा "दादिभ्यश्छन्दसि" इति ष्ट्रनि पात्रम् "पात्रन्तु भाजने योग्ये पात्रं तीरद्वयान्तरे । पात्रं स्रुवादौ पर्णे च राजमन्त्रिणि चेष्यते" (इति विश्वः) इत्येकं योग्यादेः । वाहनं यानम्, पक्षः शुक्लादिश्चैतयोः पत्रं स्यात् । पतन्त्यनेन, पततेः करणे "दाम्नीति" ष्ट्रनि पत्रम् "पत्रन्तु वाहने पर्णे पक्षे च शरपक्षिणोः" (इति विश्वः) इत्येकं वाहनादेः । निदेश आज्ञा, ग्रन्थो व्याकरणादिश्चानयोः शास्त्रं स्यात् । शासनम्, शिष्यतेऽनेनेति वा शासेर्भावसाधनयोः "सर्वधातुभ्य इति" ष्ट्रनि शास्त्रमित्येकं निदेशादेः । आयुधं प्रहरणम्, लोहः कालायसं चैतयोः शस्त्रं स्यात् । शस्यतेऽनेन, शसेः साधने "दाम्नीति" ष्ट्रनि शस्त्रम् "शस्त्रं लोहास्त्रयोः क्लीबं छुरिकायां तु योषिति" (इति मेदिनी) इत्येकमायुधादेः ॥ १८७।१८८ ॥

जटा, वस्त्रभेद, भार्या, शरीर, सूअर व हलका मुखाग्र, नाम, वंश आदि.

(स्या) (ज्जटांशुकयो) र्नेत्रं क्षेत्रं (पत्नीशरीरयोः) ।
(मुखाग्रे क्रोडहलयोः)पोत्रं गोत्रं (च नाम्नि च)॥१८९॥

(न. न. / न. न.)

स्यादिति—जटा संलग्नकचा, अंशुकं वसनं चैतयोर्नेत्रं स्यात् । नयति, नीयते, अनेनेति वा नयतेः कर्तृकर्मकरणेषु ष्ट्रनि, गुणे च नेत्रम् "नेत्रं मथिगुणे वस्त्रे तरुमूले विलोचने । नेत्रं रथे च नाड्यां च नेत्री नेतरि भेद्यवत्" (इति विश्वः) "नेत्रं मथिगुणे वस्त्रभेदे मूले द्रुमस्य च । रथे चक्षुषि नद्यां च नेत्री नाड्यां च योषिति" (इति मेदिनी) इत्येकं जटादेः । पत्नी धर्मपत्नी, शरीरं कलेवरं चानयोः क्षेत्रं स्यात् । क्षयति, क्षियति, क्षीयते, अनेन वा क्षयतेः क्षियतेर्वा कर्तृकर्मसाधनेषु "सर्वधातुभ्यः ष्ट्रन्" इति ष्ट्रनि गुणे च क्षेत्रम् "क्षेत्रं शरीरे केदारे सिद्धस्थानकलत्रयोः" (इति मेदिनी) इत्येकं पत्न्यादेः । क्रोडहलयोः सूकरलाङ्गलयो-

मुखाग्रे 'पात्रं' स्यात् । पूयतेऽनेन पुनातेः करणे "हलसूकरयोः पुवः" इति ष्ट्रनि, गुणे च पोत्रम् "पोत्रं वस्त्रे मुखाग्रे च सूकरस्य हलस्य च" (इति विश्वः) इत्येकं क्रोडहलमुखाग्रादेः । नाम्नि नामधेये चशब्दात् कुलसंभावनीयबोधकाननक्षेत्रादावपि गोत्रं स्यात् । गूयतेऽनेन, गुङः साधने ष्ट्रनि, गुणे च गोत्रम् "गोत्रा भूगव्ययोर्गोत्रः शैले गोत्रं कुलाख्ययोः । संभावनीयबोधे च काननक्षेत्रवर्त्मसु" (इति मेदिनी) इत्येकमभिधानादेः ॥ १८९ ॥

ढांपना, यज्ञ, नित्यदान, जंगल, छल, शब्दादि विषय, काया, आकाश, वस्त्र.

सत्र (माच्छादने यज्ञे सदादाने वनेऽपि च) । (न.)
अजिरं(विषये काये)ऽप्यम्बरं(व्योम्नि वाससि)॥१९०॥

सदिति—आच्छादने अपवारणे वसने वा, यज्ञे यागे, सदादाने नित्यदाने, वने अरण्ये, अपिशब्दात्कैतवे च सत्रं स्यात् । सीदन्त्यनेन, अत्रेति वा सदेः साधनाधारयोः ष्ट्रनि, दस्य चर्त्वेन तकारे च सत्रम् । "सत्रं यज्ञे सदादानछादनारण्यकैतवे" (इति मेदिनी) इत्येकमाच्छादनादेः । विषये शब्दस्पर्शरूपादौ, काये देहे अपिशब्दात्प्राङ्गणवातदर्दुरेपुच अजिरं स्यात् । अजन्त्यत्र, अनेन वा अजतेराधारे साधने वा "अजिरशिशिरेति" किरचि, वीभावाभावे च अजिरम् "अजिरं प्राङ्गणे वाते विषये दर्दुरे तनौ । स्त्री चण्ड्याम्" (इति मेदिनी) इत्येकं विषयादेः । व्योम्नि आकाशे, वाससि वस्त्रे च अम्बरं स्यात् । अम्बते, अम्ब्यते वा "अबि शब्दे" अस्मान्नौवादिकात्कर्तरि, कर्मणि वा बाहुलकादरे, नुमागमे च अम्बरम् "अम्बरं वाससि व्योम्नि कार्पासे च सुगन्धके" (इति विश्वः) इत्येकमाकाशादेः॥ १९० ॥

राज्यादि, मोक्षादि, जल, दूध, सोना आदि, द्वारमात्र या नगरद्वार आदि.

चक्रं (राष्ट्रे)ऽप्यक्षरं (तु मोक्षेऽपि) क्षीर (मप्सु च) । (न. न. न.)
(स्वर्णेऽपि) भूरिचन्द्रौ (द्वौ)(द्वारमात्रे तु) गोपुरम्१९१ ॥ (पु. पु. न.)

चेति—राष्ट्रे, राज्ये, देशे वा अपिशब्दाद् व्रजसैन्यरथाङ्गदम्भान्तरकुलालाद्युपकरणादौ च चक्रं स्यात् । क्रियतेऽनेन, "घञर्थे कः" इति के "के कृञादीनामिति" द्वित्वे च चक्रम् "चक्रः कोके पुमान् क्लीबं व्रजे सैन्यरथाङ्गयोः । राष्ट्रे दम्भान्तरे कुम्भकारोपकरणास्त्रयोः । जलावर्तेऽपि" (इति मेदिनी) इत्येकं राष्ट्रादीनाम् । मोक्षे अपवर्गे अपिशब्दादकारादिवर्णाव्ययब्रह्माच्युताकाशधर्मतपस्यामूलकारणेषु च अक्षरं स्यात् । न क्षरति, नञ्पूर्वकात्क्षरतेः कर्तरि "पचाद्यचि" अश्नुते, इति विग्रहे तु "अशेः सरः" इति सरे वा "व्रश्चेति" षत्वे, "षढोरिति" कत्वे, षत्वे, क्षत्वे, च अक्षरम् "मोक्षेऽपवर्गे ब्रह्मण्यच्युतेक्षरम्" (इत्यनेकार्थ-

कोषः) इत्येकं मोक्षादेः । अप्सु जले चशब्दाद्दुग्धे च ' क्षीरं ' स्यात् । घस्यते, घसतेः कर्मणि " घसेः किच्चेति " ईरनि " गमहन " इत्युपधालोपे, " खरि चेति " घस्य कत्वे, " शासिवसीति " षत्वे, क्षत्वे च क्षीरम् " क्षीरं दुग्धे जले " (इति मेदिनी) इत्येकं जलादेः । स्वर्णे सुवर्णे अपिशब्दाद् वासुदेवहरविधिकर्पूरकाम्पिल्लसुधांशुचर्वादौ च भूरिचन्द्राविति द्वौ स्याताम् । भवति, भूयते वा भवतेर्भावयतेर्वा कर्तरि भावादौ च " अदिशदीति " क्रिनि, कित्त्वाद्गुणाभावे च भूरिः " भूरिर्ना वासुदेवे च हरे च परमेष्ठिनि । नपुंसकं सुवर्णे च प्राज्ये स्याद्वाच्यलिङ्गकः " (इति मेदिनी) चन्दति चन्देः कर्तरि " स्फायितञ्चीति " रकि, नुमागमे च चन्द्रः "चन्द्रः कर्पूरकाम्पिल्लसुधांशुस्वर्णचरुषु " (इति मेदिनी) इति द्वे काञ्चनादेः । द्वारमात्रे, पुरद्वारे च गोपुरं स्यात् । पुरति, पुरेः कर्तरि " इगुपधेति " के कित्त्वाद्गुणाभावे च पुरम्, गवां पुरम् गोपुरम् "गोपुरं द्वारि पूर्द्वारि कैवर्ती मुस्तकेऽपि च" (इति मेदिनी) इत्येकं द्वारमात्रादेः ॥ १६१ ॥

गुहा, कपट, (गुहादम्भौ) गह्वरे (न.) (द्वे) (रहोऽन्तिक) मुपह्वरे (न.) ।
एकान्त, समीप,
अगाड़ी, अधिक, ऊपर, घर, नगर (पुरोऽधिकमुप) र्यग्राण्य (न.) (गारे नगरे) पुरम् (न.) ॥ १६२ ॥
विषय, उपद्रव. मन्दिरं (न.) (चाथ) राष्ट्रो (पु. न.) (ऽस्त्री विषये स्यादुपद्रवे) ।

गेति—गुहा देवखातम्, दम्भो व्याजश्चेति द्वे नाम्नी गह्वरे गह्वरपदवाच्ये स्याताम् । गाह्यते, गाहतेः कर्मणि " छित्वरच्छत्वरेति " ष्वरचि ह्रस्वत्वे निपातिते च गह्वरम् द्वित्वे गह्वरे " गह्वरस्तु गुहादम्भनिकुञ्जगहनेष्वपि " (इति विश्वः) इत्येकं गुहादेः । रहो विजनम्, अन्तिकं निकटं चेति द्वे उपह्वरे स्याताम् । उपह्वरन्त्यत्र, उपपूर्वकाद् ह्वरतेराधारे " पुंसीति " घे, गुणे, रपरत्वे च उपह्वरम्, द्वित्वे उपह्वरे " उपह्वरं समीपे स्यादेकान्ते च नपुंसकम् " (इति मेदिनी) इत्येकमेकान्तादेः । पुरः पुरस्तात्, अधिकं प्राज्यम्, उपरि उपरिष्टादिमानि त्राणि अग्राणि स्युः । अंगति, अंग्यते वा अंगतेः कर्तरि कर्मणि वा " ऋज्रेन्द्राग्रेति " रनि, नलोपे निपातिते च अग्रम्, द्वित्वे अग्रे, बहुत्वे अग्राणि " अग्रं पुरस्तादुपरिपरिमाणे पलस्य च । आलम्बने समूहे च प्रान्ते च स्यान्नपुंसकम् । अधिके च प्रधाने च प्रथमे चाभिधेयवत् " (इति मेदिनी) इत्येकं पुरस्तादादेः । अगारे आलये नगरे नगर्यां च पुरं, मन्दिरं च स्यात् । पुरति, पुरेः कर्तरि " इगुपधेति " के, कित्त्वाद्गुणाभावे च पिपर्तीति विग्रहे तु " मूलविभुजादित्वात् " के वा उदादेशे रपरत्वे च पुरम् " पुरं शरीरमित्याहुर्गृहोपरिगृहेपुरम् । पुरो गुग्गुलुराख्यातो नगरेऽपि पुरंपुरी " (इति अरुणः) मन्दतेऽत्र मन्देराधारे " इषिमदिमुदीति " किरचि, नुमागमे च मन्दिरम्

"मन्दिरं नगरेऽगारे क्लीबं ना मकरालये" (इति मेदिनी) इत्येकमगारादेः। अथेत्यनन्तरं विषये जनपदे, उपद्रवे मरणादौ च राष्ट्रोऽस्त्री पुन्नपुंसकं स्यात्। राजति, राजेः कर्तरि "सर्वधातुभ्यः ष्ट्रन्" इति ष्ट्रनि, "व्रश्चेति" षत्वे च राष्ट्रः "राष्ट्रं स्यादुपवर्तने। उपद्रवे क्लीबपुंसोः" (इति मेदिनी) इत्येकं विषयादेः॥ १९२। १/२॥

डर, गड्हा, हीरा, वज्र आदि. पु.न. **दरो(ऽस्त्रियां भये श्वभ्रे) वज्रो (ऽस्त्री हीरके पवौ)** पु.न. १९३॥

देति—भये त्रासे, श्वभ्रे गर्ते च दरः अस्त्रियां पुन्नपुंसके स्यात्। दरणम्, दीर्यते वा दरतेर्दृणातेर्वा भावे, कर्मणि वा "ऋदोरप्" इत्यपि, गुणे, रपरत्वे च दरः "दरोऽस्त्री साध्वसे गर्ते कन्दहे तु दरी स्मृता। दराव्ययं मनागर्थे" (इति मेदिनी) इत्येकं भयादेः। हीरके "हीरा" इति ख्याते, पवौ कुलिशे च वज्रः अस्त्री पुन्नपुंसकं स्यात्। वजति, वजेः कर्तरि "ऋज्रेन्द्रेति" रनि, वज्रः, वज्रमपि "वज्रं स्याद्‌बालके धात्र्यां क्लीबं योगान्तरे पुमान्। वज्रा स्नुह्यां गुडूच्यां च वज्री स्नुह्यन्तरे स्मृता। दम्भोलौ हीरकोप्यस्त्री वज्रं त्रपुवरत्रयोः" (इति मेदिनी) इत्येकं हीरकादेः॥१९३॥

प्रधान, सिद्धान्त, कोली, बिछौना आदि सामान, चवँर की डांड़ी, खस की टट्टी, शयन, आसन.

न. **तन्त्रं (प्रधाने सिद्धान्ते सूत्रवाये परिच्छदे)।**

न. **औशीरं (चामरे दण्डेऽप्यौशीरं शयनासने)** ॥१९४॥

तनिति—प्रधाने स्वतन्त्रे महामात्रे परमात्मनि वा, सिद्धान्ते राद्धान्ते, सूत्रवाये तन्तुवाये, परिच्छदे उपकरणादौ च तन्त्रं स्यात्। तननम्, तन्यते, अनेन वा तनोतेर्भावकर्मसाधनेषु ष्ट्रनि। तन्त्रणम्, तन्त्र्यते वा तन्त्रयतेर्भावे, कर्मणि वा घञि, अचि वा तन्त्रयतीति विग्रहे तु कर्तरि पचाद्यचि वा तन्त्रम् "तन्त्रं कुटुम्बकृत्ये स्यात्सिद्धान्ते चौषधोत्तमे। प्रधाने तन्तुवाये च शास्त्रभेदे परिच्छदे। श्रुतिशाखान्तरे हेतावुभयार्थप्रयोजके" (इति मेदिनी) इत्येकं प्रधानादेः। चामरे चमरसम्बन्धिनि दण्डे औशीरम्, शयनासने शयनं चासनं च शयनासनं तत्रापि औशीरं स्यात्। उश्यते, वशेः कर्मणि "वशेः कित्" इतीरनि, कित्त्वात्संप्रसारणे च उशीरं तदेव प्रज्ञाद्यणि, उशीरस्येदमिति विग्रहे तु "तस्येदम्" इत्यणि वा वृद्धौ च औशीरम् "औशीरं चामरे दण्डे औशीरं स्वापपीठयोः" (इत्यजयः) इत्येकं चामरदण्डादेः॥ १९४॥

हाथीसूंड़ का अग्रभाग, बाजा का मुख, पानी, आकाश, तलवार की नोक, कमल, तीर्थ, कूट.

न. **पुष्करं (करिहस्ताग्रे वाद्यभाण्डमुखे जले)।**

व्योम्नि खड्गफले पद्मे तीर्थौषधिविशेषयोः) ॥ १९५॥

च्विति—करिहस्ताग्रे गजशुण्डाग्रे, वाद्यभाण्डमुखे वाद्यपात्रास्ये, जले पानीये, व्योम्नि आकाशे, खड्गफले असिफलके, पद्मे कमले, तीर्थे, औषधिविशेषे च पुष्करं स्यात् । पुष्णाति, पुष्यते, अनेन वा पुषेः कर्तरि, कर्मणि, करणे वा " पुषः कित् " इति करनि ' पुष्करम् ' " पुष्करं द्वीपतीर्थाहिखगराजौषधान्तरे । तूर्यास्येऽसिफले काण्डे शुण्डाग्रे खे जलेऽम्बुजे " (इति हैमः) इत्येकं करिकराग्रादेः ॥ १९५ ॥

अवकाश आदि. न. **अन्तर (मवकाशावधिपरिधानान्तर्धिभेदतादर्थ्ये ।**
छिद्रात्मीयविनाबहिरवसरमध्येऽन्तरात्मनि च) १९६ ॥

अनिति—अवकाशादित्रयोदशार्थवाचकमन्तरं स्यात् । अन्तं राति अन्तपूर्वकाद्रातेः कर्तरि "आतोऽनुपेति" के, आलोपे च अन्तरम् । अवकाशे यथा 'अन्तरे हिमम्' अवधौ यथा ' मासान्तरे देयम् ' परिधाने यथा अन्तरे—अन्तरा वा शाटकाः परिधानीयाः, अन्तर्द्धौ यथा 'पर्वतान्तरतो रविः' भेदे यथा 'यदन्तरं सर्षपशैलराजयोः' तादर्थ्ये यथा ' त्वदन्तरेण ऋणमेतत् ' छिद्रे यथा 'परान्तरे प्रहर्तव्यम् ' आत्मीये यथा 'अयमत्यन्तरो मम' विनार्थे यथा 'अन्तरेण पुरुषकारम्' बहिर्बाह्ये यथा 'अन्तरे चाण्डालगृहाः' अवसरे यथा ' अन्तरङ्गः सेवकः' मध्ये यथा 'आवयोरन्तरे जातः पर्वतः' अन्तरात्मनि यथा ' दृष्टोऽन्तरे ज्योतीरूपः ' चशब्दात्सादृश्ये यथा 'हकारस्य घकारोऽन्तरतमः' इत्येकमवकाशादेः ॥ १९६ ॥

मोथा, कन्दविशेष बड़ा अँधेरा, घातुक, हिंसक, कठोर आदि.

न. न. **(मुस्तेऽपि) पिठरं (राजकशेरुण्यपि) नागरम् ।**
न. **शार्वरं (त्वन्धतमसे घातुके भेद्यलिङ्गकम्) ॥ १९७ ॥**

ग्विति—मुस्ते मुस्तके, अपिशब्दान्मन्थानदण्डके, स्थावरविषभेदे सुगन्धद्रव्यादौ च पिठरं स्यात् । पेठति, पिठ्यते वा पिठेः कर्तरि कर्मणि वा बाहुलकादरे, गुणाभावे च पिठरम् "पिठरः स्थाल्यां ना क्लीबं मुस्तामन्थानदण्डयोः " (इति मेदिनी) इत्येकं मुस्तादेः । राजकशेरुणि कन्दविशेषे अपिशब्दान्मुस्तकशुण्ठीविदग्धादौ च नागरं स्यात् । नगरे भवम् "तत्र भवः" इत्यणि, वृद्धौ च, न अगं राति वा नकारेण "सुप्सुपा" इति समासे नागपूर्वकाद्रातेः " आतोऽनुपेति " के आलोपे च नागरम् " नागरं मुस्तके शुण्ठ्यां विदग्धे नगरोद्भवे" (इति मेदिनी) इत्येकं राजकशेर्वादेः । अन्धतमसे गाढे ध्वान्ते, घातुके हिंसके क्रूरे वा शार्वरं भेद्यलिङ्गकं वाच्यलिङ्गकं स्यात् । "स्वामी तु "घातुकेभे नृलिङ्गकम् " इति पठित्वा घातुकश्चासाविभश्च तत्र नृलिङ्गं पुंलिङ्गं व्याख्यातवानिति" शर्वर्यां भवम् " तत्र भवः " इत्यणि णित्वाद्वृद्धौ च शार्वरमित्येकमन्धतमसादेः ॥ १९७ ॥

लाल, सफ़ेद, पीला, घावकरने वाला, कठिन नीच आदि.

पु.स.न. पु.स.न.
गौरो(ऽरुणे सिते पीते) (व्रणकार्य्य) (प्यरुष्करः) ।
पु.स.न. पु.स.न.
जठरः (कठिनेऽपि स्या) (दधस्तादपि) चाधरः ॥१९८॥

गाविति—अरुणे सूर्ये, सूर्यसारथौ, सन्ध्यारागे अव्यक्तरागे वा सिते श्वेते, पीते पीतवर्णे च गौरः स्यात् । गवते मनोऽत्र, गुङोऽधिकरणे "ऋज्रेन्द्रेति" रनि वृद्धित्वे निपातिते च । गूर्यतेऽनेनेति वा गुरतेः साधने "हलश्चेति" घञि, गुणे च गोर एव "प्रज्ञाद्यणि" वृद्धौ च गौरः "गौरः पीतेऽरुणे श्वेते विशुद्धे चाभिधेयवत् । ना श्वेतसर्षपे चन्द्रे न द्वयोः पद्मकेसरे" (इति मेदिनी) इत्येकमरुणादेः । व्रणकारी क्षतकारी अपिशब्दाद्भल्लातकश्च अरुष्करः स्यात् । अरुःकरोति अरुष्पूर्वकात्कृञः कर्तरि "दिवाविभेति" टे, गुणे रपरत्वे "इणः षः" इति षत्वे च अरुष्करः "अरुष्करो व्रणकृति त्रिषु भल्लातके पुमान्" (इति मेदिनी) इत्येकं व्रणकारादेः । कठिने कठोरे अपिशब्दात्कुक्षिवद्धयोश्च जठरः स्यात् । जायते, अस्मिन् वा जनेः कर्तर्याधारे च "जनेररष्ठच" इत्यरे, नस्य ठत्वे च जठरः "जठरो न स्त्रियां कुक्षौ वद्धकत्र्वटयोस्त्रिपु" (इति मेदिनी) इत्येकं कठिनादेः । अधस्तादनूर्ध्वे अपिशब्दादोष्ठे हीने च अधरः स्यात् । न धरति नञ्पूर्वकाद्धृञः कर्तरि "पचाद्यचि" गुणे च । धरादुच्चात्कठिनादन्यो वा अधरः "अधरस्तु पुमानोष्ठे हीनेऽनूर्ध्वेऽपि वाच्यवत्" (इति मेदिनी) इत्येकं नीचादेः ॥ १९८ ॥

स्वस्थ या सावधान, अनेक कार्यों में लगा, व्याकुल, ऊपर, उत्तरदिशा, उत्तम, इनका विपर्यय, श्रेष्ठ, दूर, देहादि उत्तम, स्वादु, मनोज्ञ.

पु.स.न. पु.स.न.
(अनाकुलेऽपि) चैकाग्रो व्यग्रो (व्यासक्त आकुले) ।
पु.स.न. पु.स.न.
(उपर्युदीच्यश्रेष्ठेष्व) प्युत्तरः (स्या) दनुत्तरः ॥ १९९ ॥
पु.स.न.
(एषां विपर्यये श्रेष्ठे) (दूरानात्मोत्तमाः) पराः ।
पु.स.न. पु.स.न.
(स्वादुप्रियौ च) मधुरौ क्रूरौ (कठिननिर्दयौ) ॥ २०० ॥

अनेति—अनाकुले स्वस्थे अव्यग्रे वा अपिशब्दादेकताने एकविषयासक्तचित्ते वा एकाग्रः स्यात् । एकमेकत्र वाग्रमस्येति एकाग्रः "एकाग्रमन्यलिङ्गः स्यादेकतानेऽप्यनाकुले" (इति मेदिनी) इत्येकमनाकुलादेः व्यासक्ते कार्यसंलग्ने अनेकार्थसंलग्नचित्ते वा आकुले व्याकुले च व्यग्रः स्यात् । विविधं विविधेवाग्रमस्य । विरुद्धमङ्गति वा "ऋज्रेन्द्राग्रेति" रनि, नुमागमे, नलोपे निपातिते च व्यग्रः स्यादित्येकं व्यासक्तादेः । उपर्युदीच्यश्रेष्ठेपु ऊर्ध्वोदीच्योत्तमेपु उत्तरो वाच्यलिङ्गकः स्यात्, अपिशव्दाद्विराटतनये पुमान, उत्तरस्यां दिशि स्त्रीप्रतिवाक्ये च क्लीबं स्यात् । उत्तरति, उत्पूर्वकात्तरतेः कर्तरि "पचा-

द्यचि ” गुणे, रपरत्वे च। अतिशयेनोद्गतो वा तरपि, द्रव्यप्रकर्षत्वादाम्वभावे च उत्तरः “उत्तरं प्रतिवाक्ये स्यादूर्ध्वोदीच्योत्तमेऽन्यवत्। उत्तरस्तु विराटस्य तनये दिशि चोत्तरा” (इति विश्वः) इत्येकमुपर्यादेः । एषां विपर्यये व्यत्यासे, श्रेष्ठे उत्तमे च अनुत्तरः स्यात्। उत्तरस्याभावः । उत्तरस्य विरुद्धो वा श्रेष्ठे न उत्तरो यस्मादित्येकं विपर्ययादेः । दूरं विप्रकृष्टम्, अनात्मा आत्माभावो देहादिर्वा उत्तमः श्रेष्ठश्चैते पराः स्युः । पिपर्ति, पूर्यते, अनेन वा पिपर्तेः कर्तरि “ पचाद्यचि ” कर्मणि करणे वा “ ऋदोरप् ” इत्यपि, “ पुंसीति ” घे वा गुणे, रपरत्वे च परः “ परः श्रेष्ठारिदूरान्योत्तमे क्लीबं तु केवले ” (इति मेदिनी) इत्येकं दूरादेः । स्वादुप्रियौ स्वादुशोभनौ मधुरौ स्याताम् । चशब्दाद्रसो मधुरः, विषं मधुरम्, रसवान्मधुरो वाच्यलिङ्गकश्च स्यात्। मधु माधुर्यं राति, अस्त्यत्र वा। मधुपूर्वकाद्रातेः कर्तरि “ आतोऽनुपेति ” के, आलोपे च, “ ऊपशुषीति ” रे, वा मधुरः द्वित्वे मधुरौ “ मधुरस्तु रसे विषे । मधुरं रसवत्स्वादुप्रियेषु मधुरोऽन्यवत् ” (इति विश्वः) इत्येकं स्वाद्वादेः । कठिननिर्दयौ ‘ क्रूरौ ’ स्याताम् । कृन्तति, कृन्ततेः कर्तरि “ कृतेश्छः क्रू च ” इति रकि, कृतेः ‘ क्रू ’ आदेशे च क्रूरः द्वित्वे क्रूरौ “ क्रूरस्तु कठिने घोरे नृशंसेऽप्यभिधेयवत् ” (इति विश्वः) इत्येकं कठिनादेः ॥ १९९ । २०० ॥

पु.स.न. पु.स.न.

दाता, पूज्य, अन्य, नीच, **उदारो (दातृमहतो) रितर (स्त्वन्यनीचयोः) ।**

पु.स.न. पु.स.न.

मूर्ख, स्वाधीन, उज्ज्वलित, सफ़ेद. **(मन्दस्वच्छन्दयोः) स्वैरः शुभ्र(मुद्दीप्तशुक्लयोः)॥२०१॥**

उदेति—दाता दानकर्ता, महान्पूज्यश्चैतयोरुदारः स्यात् । उच्चैरासमन्तादृच्छति, उदाङ्पूर्वकादृच्छतेः कर्तरि, पचाद्यचि, गुणे, रपरत्वे च उदारः “ उदारो दातृमहतोर्दक्षिणे चाभिधेयवत् ” (इति मेदिनी) इत्येकं दात्रादेः । अन्यो भिन्नोऽन्यतरो वा नीचोऽधमश्चैतयोरितरः स्यात् । इना कामेन तरति, इपूर्वकात्तरतेः कर्तरि पचाद्यचि, गुणे, रपरत्वे च इतं ज्ञानं गमनं वा रातीति, “ आतोऽनुपेति ” के आलोपे च वा इतरः “ इतरः पामरेऽन्यस्मिन् ” (इति हेमचन्द्रः) इत्येकमन्यादेः । मन्दो मूढः स्वच्छन्दः स्वाधीनश्चैतयोः स्वैरः स्यात्। स्वेन स्वातन्त्र्येण ईर्ते, ईरयति वा ईर्तेरीरयतेः कर्तरि पचाद्यचि, “ स्वादीरेरिणोः ” इति वृद्धौ च स्वैरः स्यादित्येकं मन्दादेः। उद्दीप्तः उज्ज्वलितः शुक्लः श्वेतश्चानयोः शुभ्रं स्यात्। शोभते, शुभेः कर्तरि “ स्फायितञ्चीति ” रकि, कित्त्वाद्गुणाभावे च शुभ्रम् “ शुभ्रं स्यादभ्रके क्लीबमुद्दीप्तशुक्लयोस्त्रिषु ” (इति मेदिनी) इत्येकमुद्दीप्तादेः ॥ २०१ ॥

इति रान्ताः ॥

अथ लान्ता व्याख्यायन्ते ॥

चोटी, मुकुट, जूड़ा, वृक्षभेद, हाथी, बाण, फूल.

पु.स.न
(चूडा किरीटं केशाश्च संयता) मौलय (स्त्रयः) ।
पु.
(द्रुमप्रभेदमातङ्गकाण्डपुष्पाणि) पीलवः ॥ २०२ ॥

च्विति—चूडा शिखा, किरीटं मुकुटम्, संयताः बद्धाःकेशाः कचाश्चेति त्रयो मौलयः मौलिपदवाच्याः स्युः । मूलस्यादूरेभवः "सुतंगमादित्वात्" इञि, मूलस्यापत्यं वा "अत इञ्" इतीञि, ञित्त्वाद्वृद्धौ च मौलिः, द्वित्वे मौली, बहुत्वे मौलयः "किरीटे मौलिरस्त्रीवे चूडासंयतकेशयोः" (इति रभसः) इत्येकं चूडादेः । द्रुमप्रभेदः पादपभेदः, मातङ्गो हस्ती, काण्डो बाणः, पुष्पं प्रसूनं चैतानि पीलवः स्युः । पीलति, पीलेः कर्तरि मृगय्वादित्वादुप्रत्यये पीलुः, द्वित्वे पीलू, बहुत्वे पीलवः । "पीलुः पुमान्प्रसूने-स्यात्परमाणौ मतङ्गजे । अस्थिखण्डे च तालस्य काण्डपादपभेदयोः" (इति मेदिनी) इत्येकं द्रुमप्रभेदादेः ॥ २०२ ॥

यमराज, समय आदि, चौथा युग, कलह आदि, मृग, जल, कमल-आदि, दुपट्टा, नागराजादि.

पु. पु.
(कृतान्तानेहसोः) काल (श्चतुर्थेऽपि युगे) कलिः ।
‡ पु. पु.
(स्यात्कुरङ्गेऽपि) कमलः (प्रावारेऽपि च) कम्बलः ॥ २०३ ॥

क्रिति—कृतान्तो यमः, अनेहाः समयश्चैतयोः कालः स्यात् । कालयति, कलेर्ण्यन्तात्कर्तरि पचाद्यचि, कल्यते संख्यायते, उपदिश्यते वा कर्मणि घञि, ञित्त्वाद्वृद्धौ च, कलयति भूतान्यायुर्वेति विग्रहे तु कलेश्चुराद्यन्तात्कर्तरि पचाद्यजन्तात् 'प्रज्ञाद्यण्' णित्त्वाद् वृद्धौ च वा कालः "कालो मृत्यौ महाकाले समये यमकृष्णयोः" (इति मेदिनी) इत्येकं कृतान्तादेः । चतुर्थे युगे कलियुगे, अपिशब्दाच्छूराजिकलहे च कलिः पुमान्, कलिकायां तु स्त्री स्यात् । कलयति, कल्यते वा कलेश्चुराद्यदन्तात्कर्तरि, कर्मणि वा "अच इः" इती प्रत्यये, णिलोपे च कलिः "कलिः स्त्री कलिकायां ना शूराजिकलहे युगे" (इति मेदिनी) इत्येकं तुर्ययुगादेः । कुरङ्गे मृगभेदे, अपिशब्दात्सलिलताम्रजलजादौ च कमलः कमलं वा स्यात् । कामयते, काम्यते वा कमेर्णिङभावे कर्तरि, कर्मणि वा "वृषादित्वात्" कलचि, कमलः "कमलं सलिले ताम्रे जलजे क्लोम्नि भेषजे । मृगभेदे तु कमलः" (इति मेदिनी) इत्येकं कुरङ्गादेः । प्रावारे उत्तरासङ्गे अपिशब्दान्नागराजादौ च कम्बलः स्यात् । काम्यते, "कमेर्बुक्च" इति कलचि, बुगागमे च कम्बति, कम्ब्यते वा वृषादित्वात्कलचि, कं कुत्सितं शिरोऽम्बु वा बलते पचाद्यचि वा

‡ "पतङ्गमातङ्गकुरङ्गभृङ्गमीनाहताः पञ्चभिरेव पञ्च । एकः प्रमादी स कथं न हन्यते यः सेवते पञ्चभिरिन्द्रियैर्वा" ॥ १ ॥

कम्बलः "कम्बलो नागराजे स्यात्सास्नाप्रावारयोरपि । कृमावप्युत्तरासङ्गे सलिले तु नपुंसकम्" (इति मेदिनी) इत्येकं प्रावारादेः ॥ २०३ ॥

पोत, पूजासामग्री, ढीली खाल, मोटापन, सामर्थ्य, फ़ौज, कौआ, बलदाऊ.

पु. (करोपहारयोः पुंसि) वलिः (प्राग्यङ्गजे स्त्रियाम्) ।
न. (स्थौल्यसामर्थ्यसैन्येषु) बलं (ना काकसीरिणोः) २०४

केति—करो राजग्राह्योभागः, उपहारः पूजासामग्री चैतयोर्वलिः पुंसि स्यात् । प्राग्यङ्गजे त्वक्संकोचे तु स्त्रियां स्यात् । बलति, बल्यते प्राग्यते, वलते, वल्यते संत्रियतेवा बलेर्वलेर्वा कर्तरि, कर्मणि वा "सर्वधातुभ्य" इतीनि, बलिः, वलिर्वा "वलिर्दैत्यप्रभेदे च करचामरदण्डयोः । उपहारे पुमान्स्त्री तु जरयाश्लथचर्मणि । गृहदारुप्रभेदे च जठरावयवेऽपि च" (इति मेदिनी) इत्येकं राजग्राह्यभागादेः । स्थौल्यं पीनत्वम्, सामर्थ्यं शक्तिमत्त्वम्, सैन्यं सेना चैषु बलं क्लीबं, स्यात् । काकसीरिणोः वायसबलरामयोस्तु ना पुमान्स्यात् । बलति, बल्यते वा बलेः कर्तरि पचाद्यचि, कर्मणि घञि, संज्ञापूर्वकत्वाद् वृद्ध्यभावे, "पुंसीति" घे वा बलम् "बलं गन्धरसे रूपे स्थामनि, स्थौल्यसैन्ययोः । बलो हलायुधे दैत्यभेदे बलिनि वायसे" (इति विश्वः) इत्येकं स्थौल्यादेः ॥ २०४ ॥

वातसमूह, वात व्याधि का न सहनेवाला, शठ, जंगली हिंसकजीव, सांप.

पु. न वातूलः (पुंसि वात्यायामपि वातासहे त्रिषु) ।
पु.स.न. (भेद्यलिङ्गः शठे) व्यालः (पुंसि श्वापदसर्पयोः) २०५॥

वेति—वात्यायां वातसमूहे वातूलः पुंसि स्यात्, वातासहेऽपि त्रिषु त्रिलिङ्ग्यां स्यात् । वातानां समूहो वातं न सहत इति वा "वातात्समूहे च" इत्यूले, चात्तदसहनेऽपि वातूलः, वातयतीति विग्रहे तु वातेश्चुराद्यदन्तात्कर्तरि बाहुलकादुलचि, वातुलोऽपि "वातूलो वातुलोऽपि स्यात्" (इति द्विरूपकोपः) इत्येकं वातसमूहादेः । शठे अनृजौ व्यालः भेद्यलिङ्गो वाच्यलिङ्गः स्यात् । श्वापदोहिंसकपशुर्व्याघ्रो वा सर्पोनागश्चैतयोः पुंसि स्यात् । विरुद्धमासमन्ताद्लति, अडति वा व्याङ्पूर्वकाद्लेरडेर्वा कर्तरि "पचाद्यचि" डलयोरैक्याड्डस्य लत्वे च व्यालः "व्यालो दुष्टगजे सर्पे शठे श्वापदसिंहयोः" (इति हैमः) इत्येकं शठादेः ॥ २०५ ॥

पाप, बीट, कीट, रोग, हथियार, स्थाणु, शल्य, ज्वाला, कोन, धार, गोद, पांति.

पु.न. न. मलो (ऽस्त्री पापविट्किट्टान्यस्त्री) शूलं (रुगायुधम्) ।
पु.स. स. (शङ्कावपिद्वयोः) कीलःपालिःस्त्र्यश्र्यङ्कपंक्तिषु॥२०६॥

मेति—पापं किल्बिषम् नरकहेतुकं कर्म वा विट् विष्ठा, किट्टं तैलाद्यधोभागस्थं शिङ्घाणादि च एतान्येषु मलः अस्त्री पुन्नपुंसकं स्यात् । मलते, मलयति वा मलेः कर्त्तरि पचाद्यचि मलः "मलोऽस्त्री पापविट्किट्टे कृपणे त्वभिधेयवत्" (इति मेदिनी) "वसाशुक्रमसृग्मज्जमूत्रविट्कर्णत्वग्नखाः । श्लेष्माश्रुदूषिकास्वेदो द्वादशैते मला नृणाम्" इत्येकं पापादेः । रुक् रोगः, आयुधमस्त्रं चेति द्वयं शूलम् अस्त्री पुन्नपुंसकं स्यात् । शूलति, शूलेः कर्तरि "इगुपधेति" के, शूलम् "शूलोऽस्त्री रोग आयुधे । मृत्युकेतनयोगेषु शूला स्यात्पण्ययोषिति" (इति मेदिनी) इत्येकं रोगादेः । शङ्कौ स्थाणौ शल्ये वा अपि शब्दादग्नितेजसि च कीलः द्वयोः स्त्रीपुंसयोः स्यात् । कीलति, कील्यते, अनेनात्रेति वा कीलेः कर्त्तरि इगुपधत्वात्के, कर्मसाधनाधारेषु घञि, "पुंसीति" घे वा कीलः "कीलः कफोणिकाघाते स्थाणौ च ज्वलनार्चिषु" (इति धरणिः) इत्येकं शङ्कादेः । अश्रिः कोणः, अङ्कः उत्सङ्गश्चिह्नं वा पंक्तिः श्रेणिरेष्वर्थेषु पालिः स्त्री स्यात् । पालयति, पाल्यते, अनयाऽत्रेति वा पालेर्ण्यन्तात्कर्तरि कर्मसाधनाधारेषु वा "अच इः" इतीप्रत्यये णिलोपे च पालिः *"पालिः कर्णलतायां स्यात्प्रदेशे पंक्तिचिह्नयोः" (इत्यजयः) इत्येकं कोणादेः ॥ २०६ ॥

कारीगरी, कालभेद, सखी, पांति, ज्वारभाटा, समय, सीमा.

स. कला (शिल्पे कालभेदे) ऽप्याली (सख्यावली अपि) ।
स. (अब्ध्यम्बुविकृतौ) वेला (कालमर्यादयोरपि) ॥२०७॥

केति—शिल्पे गीतवाद्यादिनिपुणतायाम्, कालभेदे त्रिंशत्काष्ठात्मके कालमाने अपि शब्दाच्चित्रकलादिकर्मणि, चित्रादिकर्तरि, मूलधनवृद्धौ, चन्द्रस्य षोडशांशे च कला स्यात् । कलयति, कल्यते वा कलेश्चुराद्यदन्तात्कर्तरि पचाद्यचि, कर्मणि "पुंसीति" घे वा । कं लातीति विग्रहे तु "आतोऽनुपेति" के आलोपे, टापि च कला "कला स्यान्मूलरैवृद्धौ शिल्पादावंशमात्रके । षोडशांशे च चन्द्रस्य कलनाकालमानयोः" (इति मेदिनी) इत्येकं शिल्पादेः । सखी वयस्या, आवलिः पंक्तिश्चोभे आली स्याताम् । अपिशब्दाद्विशदाशये त्रिषु, सेतौ च स्त्रियां स्यादिति । आ अलति, अल्यते, अनयेति वा आङ्पूर्वकादलेः कर्तरि, कर्मणि, करणे वा "सर्वधातुभ्य इन्" इतीनि आलिः "कृदिकारादिति" ङीष्पक्षे तु आली वा "आलिर्विशदाशये । त्रिषु स्त्रियां वयस्यायां सेतौ पंक्तौ च कीर्तिता" (इति मेदिनी) इत्येकं सख्यादेः । अब्ध्यम्बुविकृतौ चन्द्रोदयाद्वारिधिवारिविकृतौ, कालमर्यादयोः समयसीमयोः अपिशब्दादीश्वराणां भोजने च वेला स्यात् । वेलति, वेल्यते, अनयेति वा वेलेः कर्तरि "पचाद्यचि" कर्मकरणयोः "गुरोश्च हलः" इत्यङि वा टापि च वेला "वेला काले च सीमाया-

* "सरमश्रुयुवती पालिः पंक्तिः कर्णलतापि च" (इति त्रिकाण्डशेषः) "पालिः कर्णलताग्रेऽस्रौ पंक्तावङ्कप्रभेदयोः । छात्रादिदेये स्त्री पाली यूकासश्मश्रुयोषितोः" (इति मेदिनी) ॥

मण्डे: कूलविकारयोः । अक्लिष्टमरणे रोगे ईश्वरस्य च भोजने ” (इति मेदिनी) इत्येकमण्ड्यम्बुविकारादेः ॥ २०७ ॥

कृत्तिका, गैया आदि, आगी, श्यामता, विलास, क्रिया, सिटकी या चीनी.

स. पु.स.न.

बहुलाः (कृत्तिका गावो) बहुलो (ऽग्नौ शितौ त्रिषु) ।

स. स.

लीला (विलासक्रिययो) रुपला (शर्करापि च) ॥२०८॥

वेति—कृत्तिकाः, गावश्च बहुलाः स्युः,अग्नौ अनले, शितौ कृष्णे च बहुलः त्रिषु त्रिलिङ्ग्यां स्यात् । वहति, वहेः कर्तरि वाहुलकादुलचि । बहुलाति वेति विग्रहे तु “आतो नुपेति ” के, आलोपे, टापि च बहुला, द्वित्वे बहुले, बहुत्वे बहुलाः “बहुला नीलिकायां स्यादेलायां गवियोषिति । कृत्तिकासु स्त्रियां भूम्नि विहायसि नपुंसकम् । पुंस्यग्नौ कृष्णपक्षे च वाच्यवत्प्राज्यकृष्णयोः ” (इति मेदिनी) इत्येकं कृत्तिकादेः । विलासः कामिनीशृङ्गारचेष्टाविशेषः, क्रिया कर्मादिश्चैतयोः लीला स्यात् । लेलायनम, ‘ लेला दीप्तौ ’ अस्मात्कण्ड्वादिकाद्भावे भिदाद्यङि, “ अप्रत्ययादिति ” वा पृषोदरादित्वाल्लीकारादेशे च । ‘लयनम्’ वेति विग्रहे तु लीङो भावे बाहुलकाल्ले, गुणाभावे, टापि च लीला “लीलां विदुः केलिविलासखेलाशृङ्गारभावप्रभवक्रियासु” (इति विश्वप्रकाशः) इत्येकं विलासादेः । शर्करा सिकता, अपिशब्दात्सिता च उपला स्यात् । उपलाति, उपपूर्वकाल्लातेः कर्तरि “आतश्चोपसर्गे” इति के, । उं शंभुं पलति, ओ शम्भौ-पलति वा उपूर्वकात्पलेः कर्तरि ‘पचाद्यचि’ टापि च उपला “ उपलः प्रस्तरे रत्ने शर्करायान्तु योषिति” (इति मेदिनी) इत्येकं शर्करादेः ॥ २०८ ॥

रुधिर, जल, प्रथम, जटा, नक्षत्र, समूह आदि.

न. न.

(शोणितेऽम्भसि) कीलालं मूलमाद्ये शिफाभयोः ।

न.

जालं (समूहआनायोगवाक्षक्षारकावपि) ॥ २०९ ॥

शवेति—शोणिते रुधिरे, अम्भसि पानीये च कीलालं स्यात् । कीलेन प्रतिबन्धेन अल्यते वार्यते, कीलपूर्वकादलेः कर्मणि घञि, कीलं प्रतिबन्धमलति वेति विग्रहे तु “ कर्मण्यण् ” इत्यणि कीलालम् । “ कीलालं रुधिरे तोये ” (इति हैमः), इत्येकं रुधिरादेः । आद्ये प्रथमे, शिफा जटा, भं नक्षत्रं चानयोः मूलं स्यात् । मूलति, मूलेः कर्तरि “इगुपधेति” के मूलम् “ मूलं शिफाद्ययोः । मूलं वित्तेऽन्तिके नाभे ” (इति मेदिनी) इत्येकं प्रथमादेः । समूहः समुदायः, आनायः शणसूत्ररचितरज्जुसमूहः, गवाक्षो वातायनम, क्षारकः ईषद्विकसितकलिका अपि शब्दादम्भश्च जालं स्यात् । जलति, जलेः कर्तरि ज्वलादित्वाण्णे, जालयति वेति विग्रहे तु चौरादिकाज्जलेः ‘ पचाद्यचि ’ जालम् “जालं गवाक्षआनाये क्षारके दम्भवृन्दयोः । जालो नीपद्रुमे ” (इति मेदिनी) इत्येकं समूहादेः ॥ २०९ ॥

स्वभाव, सुयश वृक्षादिफल, हेतु सिद्धफल, छानी, नेत्ररोग, समूह.

* न. न.

शीलं (स्वभावे सद्वृत्ते) (सस्ये हेतुकृते) फलम् ।

न.

(छदिर्नेत्ररुजोः क्लीबं) (समूहे) पटलं (न ना) ॥ २१० ॥

शीति—स्वभावे प्रकृतौ, सद्वृत्ते सद्यशसि च शीलं स्यात् । शीलनम्, शील्यतेऽनेनेति वा शीलेर्भावे करणे वा घञि, शयनमिति विग्रहे तु "शीङो धुगिति" लकिवा शीलम्, अर्धर्चादित्वात्क्लीवम् । " निष्ठा च शीलं चारित्रं चरित्रं चरितं तथा " (इति रत्नकोष:) इत्येकं स्वभावादेः । सस्ये वृक्षादिफले, हेतुकृते हेतुसमुत्थे च फलं स्यात् । फलति, फलेः कर्तरि पचाद्यचि फलम्, " फलं हेतुसमुत्थेस्यात्फलके व्युष्टिलाभयोः । जातीफलेऽपि कक्कोले सस्यबाणाग्रयोरपि" (इति विश्वः) इत्येकं सस्यादेः । छदिर्गृहाच्छादनम्, नेत्ररुकृद्रोगश्चैतयोः पटलं क्लीबं स्यात् । समूहे समुदाये ना पुमान् न स्यात् । पटं विस्तारं लाति, पटपूर्वकाल्लातेः कर्त्तरि " आतोऽनुपेति " के, आलोपे च पटलम् " अथ पटलं पिटके च परिच्छदे । छदिर्दृग्रोगतिलके क्लीवं वृन्दे पुनर्नना " (इति मेदिनी) इत्येकं गृहाच्छादनादेः ॥ २१० ॥

नीचे, स्वरूप, मांस, उन्मान, आगी, नागलोक, कपड़ा, अधम.

पु.न. न.

(अधःस्वरूपयोरस्त्री) तलं (स्याच्चामिषे) पलम् ।

न. न.

(और्वानलेऽपि) पातालं चेलं (वस्त्रेऽधमे त्रिषु) ॥२११॥

अध इति–अधः अनूर्ध्वम्, स्वरूपं स्वकीयरूपं स्वस्यात्मनो रूपं वा एतयोः तलं अस्त्री पुन्नपुंसकं स्यात् । तलति, तलेः कर्त्तरि पचाद्यचि तलम् "तलं स्वरूपेऽनूर्ध्वेऽस्त्री क्लीवं ज्याघातवारणे । कानने कार्यबीजे च पुंसितालमहीरुहे । चपेटे च त्सरौ तन्त्रीघाते सव्येन पाणिना " (इति मेदिनी) इत्येकमनूर्ध्वादेः । आमिषे मांसे चादुन्माने च पलं स्यात् । पलति, पलेः कर्त्तरि " पचाद्यचि " पलम् " पलमुन्मानमांसयोः " (इति रुद्रः) इत्येकमामिषादेः । और्वानले वडवानले, अपिशब्दान्नागलोके, विवरे च पातालं स्यात् । पतति, अत्र वा पतेः कर्त्तर्य्याधारे वा " चण्डिपतिभ्यामालञ् " इत्यालञि, पातमलति, पचाद्यचि, पातमालातीति विग्रहे तु " आतोऽनुपेति " के वा आलोपे च पातालम् " पातालं नागलोके स्याद्विवरे वडवानले " (इति मेदिनी) इत्येकमौर्वानलादेः । वस्त्रे वसने, अधमे निकृष्टे नीचे वा चेलं त्रिषु त्रिलिङ्ग्यां स्यात् । चिलति, चिल्यते, चेलति, चेल्यते वा चिलेश्चेलेर्वा कर्त्तरि पचाद्यचि, कर्मणि घञि वा चेलम् " चेलो नीचेऽधमे त्रिषु । नपुंसकन्तु वसने " (इति मेदिनी) इत्येकं वस्त्रादेः ॥ २११ ॥

---

* " शीलं स्वभावे सद्वृत्ते " (इति विश्वः) चरित्रमात्रेऽपि शीलं स्यादिति ॥

कीलों से भरा गड्ढा, भूसीकी आग, निश्चित, अकेला, पूरा, या समग्र.

न. कुकूलं (शंकुभिः कीर्णे श्वभ्रे ना तु तुषानले)।
न. (निर्णीते) केवलमिति (त्रिलिङ्गं त्वेककृत्स्नयोः) ॥२१२॥

किति—शंकुभिः कीलैः कीर्णे व्याप्ते श्वभ्रे रन्ध्रे कुकूलं क्लीबं स्यात्। तुषानले तुषाग्नौ तु ना पुमान्स्यात्। कोर्भूमेः कूलम्, कुत्सितं कूलं वा कुकूलमित्येकं कील कीर्णश्वभ्रादेः। निर्णीते निश्चिते केवलमिति क्लीबं स्यात्। एककृत्स्नयोः एकसमग्रयोस्तु त्रिलिङ्गं स्यात्। केवते, केवेः कर्त्तरि वृषादित्वात्कलचि, के शिरसि वलति वेतिविग्रहे तु पचाद्यचि केवलम् स्त्रियां टापि केवला संज्ञाछन्दसोस्तु "केवलमामकेति" ङीपि केवलीत्यपि "केवलः कुहने पुमान्" (इति मेदिनी) इत्येकं निश्चितादेः ॥२१२॥

पूर्णता, क्षेम, पुण्य, शिक्षित, अँखुवा, मूर्ख- आदि.

न. (पर्याप्तिक्षेमपुण्येषु) कुशलं (शिक्षिते त्रिषु)।
पु.न. प्रवाल(मंकुरेऽप्यस्त्री) (त्रिषु) पु.स.न. स्थूलं (जडेऽपिच) ‡ ॥२१३॥

परिति—पर्याप्तिः सामर्थ्यम् पूर्णता, प्राप्तिर्वा क्षेमं भव्यम्, लब्धवस्तुरक्षणं वा, पुण्यं सुकृतं शुभमदृष्टं धर्मं वा एषु कुशलं क्लीबं स्यात्। शिक्षिते कृताभ्यासे निपुणे वा त्रिषु त्रिलिङ्ग्यां स्यात्। कौ भूमौ शलति, कुपूर्वकाच्छलेःकर्तरि पचाद्यचि, कुश्यति वृषादित्वात्कलचि कुशाँल्लातीति विग्रहे तु "आतोऽनुपेति" के वा आलोपे च कुशलम् "कुशलः शिक्षिते त्रिषु। क्षेमे च सुकृते चापि पर्याप्तौ च नपुंसकम्" (इति विश्वः) इत्येकं पर्याप्त्यादेः। अंकुरे अभिनवोद्भिदि, किसलये वा अपिशब्दाद्वीणादण्डे, विद्रुमे च प्रवालं अस्त्री पुन्नपुंसकं स्यात्। प्रवलति, प्रपूर्वकाद्वलेः कर्त्तरि ज्वलादित्वाणे, वृद्धौ च णयन्तात्पचाद्यचि वा प्रवालम् "प्रवालोऽस्त्री किसलये वीणादण्डे च विद्रुमे" (इति मेदिनी) इत्येकमंकुरादेः। जडे निष्प्रज्ञे, अपिशब्दात्कूटे, पीवरे च स्थूलं त्रिषु त्रिलिङ्ग्यां स्यात्। स्थूलयति स्थूलेश्चुराद्यदन्तात्कर्तरि पचाद्यचि स्थूलम् "स्थूलं कूटे च निष्प्रज्ञे पीवरेऽप्यन्यलिङ्गकम्" (इति मेदिनी) इत्येकं मूढादेः ॥ २१३ ॥

ऊँचे दांतवाला, ऊंचा, सुन्दर, चतुर, मूर्ख, बालक, चञ्चल, तृष्णासहित.

* पु. करालो (दन्तुरे तुङ्गे) (चारौ दक्षे च) पु. पेशलः।
पु. (मूर्खेऽर्भकेऽपि)बालः(स्या) पु. ‡ ल्लोल(श्चलसतृष्णयोः)२१४

इति लान्ताः ॥

केति—दन्तुरे उन्नतरदे, तुङ्गे उन्नते उच्चतायुते वा करालः स्यात्। करेणाञ्चति,

---

‡ इष्टं वानिष्टं वा सुखदुःखे न चेहेद्योमोहात्। विन्दति परवशगः स भवेदिह जडसंज्ञकः पुरुषः ॥ १ ॥

* दन्तुरे यथा 'करालदंष्ट्रः' ‡ चञ्चले यथा "लोलाक्षीं सुन्दरीं पश्य" ॥

कणाङ्पूर्वकाल्लातेः कर्त्तरि "आतश्चोपसर्गे" इति, " सुपीति " योगविभागाद्वा के, आलोपे च । करमलतीति विग्रहे तु " कर्मण्यण् " इत्यणि वा करालः " करालं दन्तुरे तुङ्गे भीषणे चाभिधेयवत् " (इति मेदिनी) इत्येकं दन्तुरादेः । चारौ सुन्दरे, दक्षे आलसहीने, चतुरे, शिक्षिते वा पेशलः स्यात् । पेशनम्, पिशेर्भावे घञि,गुणे च पेशस्तं लातीति "आतोऽनुपेति" के, आलोपे च, पेशोऽस्यास्ति, सिध्मादित्वाल्लचि वा पेशलः स्यादित्येकं सुन्दरादेः । मूर्खे मूढे, अर्भके शिशौ, अपिशब्दात् कचे ह्रीवेराश्वेभपुच्छेषु च बालः स्यात् । बलति, बल्यते वा बलेः कर्तरि ज्वलादित्वाणे, कर्मणि घञि वा वृद्धौ च- 'वाडते' इति विग्रहे तु पचाद्यचि डस्य लत्वे च बालः " बालो ना कुन्तलेऽश्वस्य गजस्यापि च बालधौ । वाच्यलिङ्गोऽर्भके मूर्खे ह्रीवेरे पुन्नपुंसकम् । अलङ्कारान्तरे मेध्यौ वाली बाला त्रुटिस्त्रियोः " (इति मेदिनी) इत्येकं मूढादेः । चलश्चञ्चलः सतृष्णस्तृष्णासमेतश्चानयोर्लोलः स्यात् । लोडति, लोडेः कर्तरि " पचाद्यचि " डलयोरैक्याड्डस्य लत्वे च लोलः " लोलश्चले सतृष्णे च लोला तु रसनाश्रियोः " (इति हैमः) इत्येकं चञ्चलादेः ॥ २१४ ॥

इति लान्ताः ॥

अथ वान्ता व्याख्यायन्ते ॥

वन, वनाग्नि, जन्म, शिव, (पु. पु. पु.) **दवदावौ (वनारण्यवह्नी) (जन्महरौ) भवौ ।**

प्रधान, सखा, स्वामी, खैर, मनुष्य, (पु. पु.) **(मन्त्रीसहायः)सचिवौ (पतिशाखिनरा) धवाः॥ २१५ ॥**

देति—वनं काननम्, अरण्यवह्निः वनाग्निश्च उभौ दवदावौ स्याताम् । दवति, दुनोति वा दवतेर्दुनोतेर्वा कर्तरि पचाद्यचि, गुणे, अवादेशे च दवः "दुन्योरनुपसर्गे" इति नीसाहचर्यात्सानुबन्धकाद्दुनोतेरेव कर्तरि णे, णित्त्वाद्वृद्धौ आवादेशे च दावः इति द्वे वनवनाग्न्योः । जन्म जननम्, हरः शिवश्च एतौ भवौ भवपदवाच्यौ स्याताम् । भवति, भवतेरन्तर्भावितण्यर्थात्कर्तरि पचाद्यचि जन्मनि तु भावे " ऋदोरप् " इत्यपि गुणे, अवादेशे च भवः "भवः क्षेमेशसंसारे सत्तायां प्राप्तिजन्मनोः" (इति मेदिनी) इत्येकं जन्मादेः । मन्त्री प्रधानः, सहायः सखा चैतौ सचिवौ स्याताम् । सचनम्, सचेर्भावे " सर्वधातुभ्य इन् " इतीनि सचिस्तंवातिं, " आतोऽनुपेति " के, आलोपे च सचिवः द्वित्वे सचिवावित्येकं मन्त्रिसहाययोः । पतिः स्वामी, शाखी वृक्षभेदः खदिरो वा नरो मनुष्यश्चैते धवाः धवपदवाच्याः स्युः । धवति, धुवति, धूनोति, धुनाति वा धूञः कर्तरि ' पचाद्यचि ' धूयते, इति विग्रहेतु " ऋदोरप् " इत्यपि, गुणे, अवादेशे च धवः द्वित्वे धवौ, वहुत्वे धवाः " धवः पुमान्नरे धूर्ते पत्यौ वृक्षान्तरेऽपि च " (इति मेदिनी) इत्येकं पत्यादेः ॥ २१५ ॥

पहाड़, भेंड़ा, पु. सूर्य, हुक्म, बुलाना, यज्ञ, पु. **अवयः(शैलमेषार्काः) (आज्ञाह्वानाध्वरा) हवाः ।**
सत्ता, स्वभाव, पु. आशय, चेष्टा, आत्मा, जन्म. **भावः (सत्तास्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु) ॥ २१६ ॥**

अवेति—शैलः पर्वतः, मेषो मेढ्रः, अर्कः सूर्यश्च एते अवयः स्युः। अवति, अव्यते-वा अवतेः कर्तरि कर्मणि वा "सर्वधातुभ्य इन्" इतीनि अविः द्वित्वे अवी बहुत्वे अवयः "अविर्भूपुष्पवत्योः स्त्री वायुप्राकारभास्सु ना" (इति वैजयन्ती) इत्येकं शैलादेः । आज्ञा निदेशः, आह्वानं हूतिः, अध्वरो यागश्चैते हवाः स्युः । ह्वानम्, हूयतेऽत्रेतिवा हूयतेर्भावाधारयोः "भावेऽनुपसर्गस्य" इति अपि, संप्रसारणे, गुणे, अवादेशे च हवः, द्वित्वे हवौ, बहुत्वे हवाः स्युरित्येकमाज्ञादेः । सत्ता विद्यमानता, स्वभावः प्रकृतिः, अभिप्रायः आशयः, चेष्टा शरीरव्यापारः, आत्मा यत्नोधृतिर्बुद्धिः परमात्मा स्वभावः ब्रह्म, देहो वा जन्म उत्पत्तिरेषु भावः स्यात् । भावयति, भवतेर्ण्यन्तात्कर्तरि पचाद्यचि, भवनं वेति विग्रहे तु "श्रिणीभुवोऽनुपसर्गस्य" इति, घञि ञित्त्वाद्वृद्धौ आवादेशे च भावः " भावः सत्तास्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु । क्रियालीलापदार्थेषु विभूतिबन्धुजन्तुषु । रत्यादौ च " (इति मेदिनी) इत्येकं सत्तादेः ॥ २१६ ॥

उत्पत्ति, फल, फूल, गर्भप्रसव, पु. **(स्यादुत्पादे फले पुष्पे) प्रसवो (गर्भमोचने) ।**
अविश्वास, अपह्नव, शठता. पु. **(अविश्वासेऽपह्नवेऽपि निकृतावपि) निह्नवः ॥ २१७ ॥**

स्यादिति—उत्पादे उत्पत्तौ, फले वृक्षादिफले, पुष्पे कुसुमे, गर्भमोचने च प्रसवः स्यात् । प्रसवनम्, प्रसूयते वा प्रपूर्वकात्सूयतेर्भावे "ऋदोरप्" इत्यपि । कर्तरि पचाद्यचि वा गुणे अवादेशे च प्रसवः " प्रसवोगर्भमोचने । उत्पादे स्यादपत्येऽपि फलेऽपि कुसुमेऽपि च " (इति मेदिनी) इत्येकमुत्पत्त्यादेः । अविश्वासे विश्वासहीने अपह्नवे अपलापे, निकृतौ शठतायामपि निह्नवः स्यात् । निह्नवनम्, निपूर्वकाद्ह्नुङोभावे "ऋदोरप्" इत्यपि, गुणे, अवादेशे च निह्नवः " निह्नवः पुंसिनिकृताविश्वासालापयोः " (इति मेदिनी) इत्येकमविश्वासादेः ॥ २१७ ॥

ऊपर उठाना, चाहनाकी उपज, उछाह, पु. **(उत्सेकामर्षयोरिच्छा प्रसवे मह) उत्सवः ।**
प्रभाव, ज्ञानका निश्चय, भावका बोधक. पु. **अनुभावः (प्रभावे च सतां च मतिनिश्चये) ॥ २१८ ॥**

उदिति—उत्सेकः उद्रेकः, अमर्षः कोपः, इच्छायाः प्रसवः उत्पत्तिः, महः उद्धवः एषु उत्सवः स्यात् । अथवा उत्सेकामर्षयोः उद्रेकप्रकोपयोः, इच्छाप्रसवे वाञ्छोत्पत्तौ, महे

क्षणे च उत्सवः स्यात् । उत्सवनम्, उत्पूर्वकात्सवतेर्भावे "ऋदोरप्" इत्यपि, गुणे, अवादेशे, उदोदस्य चर्त्वेन तकारे च उत्सवः "उत्सवो मह उत्सेक इच्छाप्रसवकोपयोः" (इति मेदिनी) इत्येकमुद्रेकादेः । प्रभावे प्रतापे, सतां बुद्धिमतां मतिनिश्चये बुद्धिनिर्णये, ज्ञाननिश्चये वा चशब्दाद्भावसूचकेऽपि अनुभावः स्यात् । भवनम्, "श्रिनीभुवो–" इति घञि भावः अनुगतोभावः "प्रादयो गताद्यर्थे" इति समासे । अनुभावयतीति विग्रहेतु कर्तरि "पचाद्यचि" वा णिलोपे च अनुभावः "अनुभावः प्रभावे स्यान्निश्चये भावसूचके" (इति विश्वः) इत्येकं प्रभावादेः ॥ २१८ ॥

पु.

जन्म का कारण, ज्ञान का पहला स्थान, शूद्रा में ब्राह्मणसे उपजा बालक, फरसा.

(स्याज्जन्महेतुः) प्रभवः(स्थानं चाद्योपलब्धये) ।

पु.

(शूद्रायां विप्रतनये शस्त्रे) पारशवो(मतः) ॥ २१९ ॥

स्यादिति–जन्महेतुः जन्मनो जननस्य हेतुः कारणमुद्भवकर्ता पित्राद्यः, आद्योपलब्धये प्रथमज्ञानार्थं स्थानं च प्रभवः स्यात् । प्रभवत्यस्मात् प्रपूर्वकाद्भवतेरपादाने "ऋदोरप्" इत्यपि, गुणे, अवादेशे च प्रभवः "प्रभवो जलमूले स्याज्जन्महेतौ पराक्रमे । ज्ञानस्य चादिमस्थाने" (इति मेदिनी) इत्येकं जन्महेत्वादेः । शूद्रायां शूद्रस्य विजातीयाङ्गनायां विप्रतनये ब्राह्मणतनूजे, शस्त्रे कुठाराख्ये आयुधे च पारशवः पुमान् मतः सर्वाचार्यैः स्वीक्रियते इति भावः । पराञ्छृणाति, पर पूर्वकाच्छृणातेः कर्तरि "आङ्परयोः खनिशृभ्यां डिच्चेति" उप्रत्यये, डित्वादिलोपे च परशुः सएव प्रज्ञाद्यणि परस्त्रिया अपत्यं वा "परस्त्री परशुं च" इति गणसूत्रादञि, वृद्धौ "ओर्गुणः" इति गुणे, अवादेशे च पारशवः "पारशवः पुमान् । परस्त्रीतनये शस्त्रे द्विजाच्छूद्रासुतेऽपिच" (इति मेदिनी) इत्येकं विप्राच्छूद्रासुतादेः ॥ २१९ ॥

पु. *

ताराभेद, निश्चित, हमेशा, ज्ञाति, आत्मा, आत्मीय और धन.

ध्रुवो(भभेदे क्लीबे तु निश्चिते शाश्वते त्रिषु) ।

पु. पु.स.न. पु.न.

स्वो(ज्ञातावात्मनि)स्वं(त्रिष्वात्मीये)स्वो(ऽस्त्रियांधने)२२०

ध्रुवइति–भभेदे नक्षत्रविशेषे ध्रुवः पुंसि स्यात् । निश्चिते व्यवसिते तु क्लीबे स्यात् । शाश्वते नित्ये त्रिषु त्रिलिङ्ग्यां स्यात् । ध्रुवति, ध्रुवतेः कर्तरि "इगुपधेति" के ध्रुवः "ध्रुवः कीले शिवे शङ्कौ, वसौ योगे वटे मुनौ । ध्रुवा मूर्वा शालिपर्ण्यां गीतिस्रुग्भेदयोरपि, । ध्रुवन्तु निश्चिते तर्के निश्चले शाश्वतेऽन्यवत्" (इति विश्वः) इत्येकं नक्षत्रविशेषादेः । ज्ञातौ सगोत्रे, आत्मनि क्षेत्रज्ञे च स्वः पुंसि स्यात् । आत्मीये स्वसम्बन्धिनि स्वं त्रिषु त्रिलिङ्ग्यां स्यात् । धने वित्ते स्वः अस्त्रियां पुन्नपुंसके स्यात् । स्वनति

* "जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च" (इति भागवतम्) ॥

स्वन्यते वा स्वनतेः कर्तृकर्मणोः " अन्येभ्योऽपि " इति डे, डित्वाट्टिलोपे च स्वः " स्वो ज्ञात्यात्मनोः स्वं निजे धने " (इति हेमचन्द्रः) " स्वःस्यात्पुंस्यात्मनि ज्ञातौ त्रिष्वात्मीयेऽस्त्रियां धने " (इति मेदिनी) इत्येकं ज्ञात्यादेः ॥ २२० ॥

नारा, राजपुत्रादि के पास गिरवी धरना, मूलधन, पार्वती, सियार, कलह, जोड़ा.

स.

(स्त्रीकटीवस्त्रबन्धेऽपि) नीवी (परिपणेऽपि च) ।

स. ‡ न.

शिवा (गौरीफेरवयो) र्द्वन्द्वं (कलहयुग्मयोः) ॥ २२१ ॥

स्त्रीति—स्त्रीकटीवस्त्रबन्धे स्त्रिया रमण्याः कट्यां वस्त्रस्य बन्धने, परिपणे राजपुत्रादेर्बन्धके, अपिशब्दाद्वणिजां मूलधने च नीवी स्यात् । निव्ययति, निवीयते वा, निपूर्वकाद्व्येञः कर्तरि कर्मणि वा " नौव्योयलोपः पूर्वस्य च दीर्घः " इतीणि, यलोपे, पूर्वस्य दीर्घे, " कृदिकारादिति " ङीषि च नीवी ङीपोऽभावे नीविरपि, " नीवी स्त्री कटीवस्त्रबन्धने । मूलद्रव्ये परिपणे " (इति हैमः) इत्येकं नारीकटिवस्त्रबन्धादेः । गौरी शिवप्रियादिः, फेरवो जम्बुकश्चैतयोः शिवा स्यात् । शिवमस्त्यस्याः, " अर्श आदिभ्योऽच् " इत्यचि, टापि च शिवा " शिवा झाटामलौषधौ । अभयामलकीगौरी क्रोष्ट्रीसक्तुफलासु च " (इति विश्वः) इत्येकं गौर्यादेः । कलहो विवादो युद्धं वा, युग्मं युगलं द्वित्वसंयुतं वा उभयोर्द्वन्द्वं स्यात् । द्वौद्वाविति द्वन्द्वम् " द्वन्द्वं रहस्यमर्यादेति " साधुः "चार्थे द्वन्द्वः" इति निर्देशात्पुंस्यपि । " द्वन्द्वं रहस्ये कलहे तथा मिथुनयुग्मयोः " (इति मेदिनी) इत्येकं कलहादेः ॥ २२१ ॥

धन, प्राण, निश्चय, हिजड़ा, षधिया बैल, डरपोक या कायर.

न.

(द्रव्यासुव्यवसायेषु) सत्त्व (मस्त्री तु जन्तुषु) ।

न.

क्लीवं (बं) (नपुंसके षण्ढे वाच्यलिङ्गमविक्रमे) ॥ २२२ ॥

इति वान्ताः ।

द्रेति—द्रव्यं वित्तम्, असुः प्राणाः, व्यवसायो निश्चयः एषु सत्त्वं नपुंसकं स्यात् । जन्तुषु प्राणिमात्रेषु तु ' अस्त्री ' पुंन्नपुंसकं स्यात् । सीदन्ति गुणाद्या अस्मिन्निति, सदेराधारे " अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते" इति त्वनि दस्य चर्त्वेन तकारे च सत्त्वम् "सत्त्वं गुणे पिशाचादौ बले द्रव्यस्वभावयोः । आत्मत्वव्यवसायासुवित्तेष्वस्त्री तु जन्तुषु " (इति मेदिनी) इत्येकं द्रव्यादेः । नपुंसके तृतीयप्रकृतौ षण्ढे शण्ढे आकृष्टाण्डे गोपतौ वा क्लीबम् अस्त्री पुन्नपुंसकं स्यात् । अत्राप्यस्त्रीत्यनुवर्तते । अविक्रमे अलसे अपौरुषे साम र्थ्यहीने वा वाच्यलिङ्गं त्रिलिङ्गं स्यात् । क्लीवते, क्लीबेः कर्तरि " इगुपधेति " के

‡ " गौरी त्वसंजातरजःकन्या शंकरभार्ययोः । रोचनीरजनीपिङ्गप्रियङ्गुवसुधासु च । आपगाया विशेषेऽपि यादसां पतियोषिति " (इति कोषान्तरम्) ॥

क्लीबम् " अस्त्री नपुंसके क्लीबं वाच्यलिङ्गमविक्रमे " (इति रुद्रः) " विश्वहैमनेदिनीष्वपि यणान्तेष्वेव पठितत्वाद्धातोर्बान्तत्वाच्च बवयोरैक्याद्वा बान्तोवान्तश्चायमिति सद्भिस्सुधीभिरेवाकलनीयम् " इत्येकं नपुंसकादेः ॥ २२२ ॥

इति वान्ताः ॥

अथ शान्ता व्याख्यायन्ते ॥

बनियां, मनुष्य, दूत, लड़ाई, **(द्वौ) विशौ (वैश्यमनुजौ) (द्वौ चराभिमरौ) स्पशौ ।**
समूह, मेषादि, वंश या बांस. **(द्वौ)राशी(पुञ्जमेषाद्यौ)(द्वौ)वंशौ(कुलमस्करौ)॥२२३॥**

द्वाविति—वैश्यो वणिक्, मनुजो मनुष्यश्चैतौ द्वौ विशौ स्याताम् । विशति, विशेः कर्त्तरि क्विपि, क्त्त्वाद्गुणाभावे, " व्रश्चेति—" षत्वे चर्त्वे च विट् द्वित्वे विशौ " विट् स्मृतो वैश्यमनुजप्रवेशेषु मनीषिभिः " (इति विश्वः) इत्येकं वणिजादेः । चरो दूतो धावकश्चरिष्णुर्वा अभिमरो युद्धं चैतौ द्वौ स्पशौ स्याताम् । स्पशति, स्पशेः कर्त्तरि पचाद्यचि, स्पशः, द्वित्वे स्पशौ " स्पशः स्यात्संपराये च प्रणिधावपि पुंस्ययम् " (इति मेदिनी) इत्येकं दूतादेः । पुञ्जः समुदायः, मेषाद्यः मेषवृषादिश्चैतौ द्वौ राशी स्याताम् । अश्नुते व्याप्नोति, " अशिपणाय्योरुडायलुकौचेति " इण् प्रत्यये, रुडागमे च राशिः, द्वित्वे राशी " राशिर्मेषादिपुञ्जयोः " (इति मेदिनी) इत्येकं पुञ्जादेः । कुलं सजातीयसमूहः, मस्करोवेणुः कीचको वा एतौ द्वौ वंशौ स्याताम् । वनति, वन्यते वा वनेःकर्त्तरि कर्मणि वा बाहुलकाच् शे । वष्टि, उश्यते वा वशेःकर्तरि पचाद्यचि, कर्मणि घञि वा संज्ञापूर्वकत्वाद् वृद्ध्यभावे " संख्यावंश्येनेति " निर्देशान्नुमागमे च वंशः " वंशो वेणौ कुले वर्गे पृष्ठाद्यवयवेऽपि च " (इति विश्वः) इत्येकं कुलादेः ॥ २२३ ॥

एकान्त,प्रकाश, तनख़्वाह,भोग, **(रहःप्रकाशौ) वीकाशौ** पु. **निर्वेशो** पु. **(भृतिभोगयोः) ।**
या यमराज,क्षुद्र, अधम, किसान. **(कृतान्ते पुंसि) कीनाशः** पु. **(क्षुद्रकर्षकयोस्त्रिषु) ॥ २२४ ॥**

रेति—रहो विजनं, गोप्यं, रमणं, याथार्थ्यं वा, प्रकाशः आतपश्चैतौ वीकाशौ स्याताम् । विकाशनम्, विकाश्यतेऽस्मिन्निति वा विपूर्वकात्काशेर्भावाधारयोर्घञि, " इकःकाशे " इति दीर्घे च वीकाशः " वीकाशो विजने व्यक्ते " (इति विश्वः) इत्येकं विजनादेः । भृतिर्वेतनम्, भोगः उपभोगः भोजनाद्युत्पन्नसुखानुभवो वा एतयोर्निर्वेशः स्यात् । निर्वेशनम्, निर्विश्यते वा निरुपपदाद्विशेर्भावे कर्मणि वा घञि, गुण च निर्वेशः " निर्वेशस्तु पुमान्भोगे वेतने मूर्च्छनेऽपिच " (इति मेदिनी) इत्येकं वेतनादेः । कृतान्ते यमराजे कीनाशः पुंसि स्यात् । क्षुद्रः क्रूरः, अधमः, अल्पो वा कर्षकः

कृषीवलश्चैतयोस्त्रिषु त्रिलिङ्ग्यां स्यात् । 'की' इत्यव्ययं कुत्सायाम् । की कुत्सितं नाशयति, कीपूर्वकान्नाशयतेः कर्तरि पचाद्यचि । क्लिश्नाति, क्लिश्यते वा क्लिशेःकर्त्तरि, कर्मणि वा "क्लिशेरीच्चोपधायाः कन्लोपश्चलोनाम् च" इति कनि, उपधाया ईत्त्वे, लस्यलोपे, नामागमे च कीनाशः "कीनाशः कर्षकक्षुद्रोपांशुघातिषु वाच्यवत् । यमे ना" (इति मेदिनी) इत्येकं कृतान्तादेः ॥ २२४ ॥

स्थान, निशाना, कारण, जल आदि, अनेकावस्था, दीपवर्तिका, वस्त्र का छोर, चाहना, पूर्वादि दिशा.

पु.
(पदे लक्ष्ये निमित्ते) ऽपदेशः (स्या) त्कुश (मप्सु च) ।
स. स.‡
दशा(वस्थानेकविधाऽ) प्याशा (तृष्णापि चायता) २२५

पेति--पदे व्यवसाये, रक्षणे, स्थाने, चिह्ने, चरणे, सर्वपदार्थे वा लक्ष्ये व्याजे, शरव्ये वा निमित्ते हेतौ च अपदेशः स्यात् । अपदेशनम्, अपदिश्यते वा अपपूर्वकाद्दिशतेर्भावे कर्मणि वा घञि ञित्त्वाद् गुणे च अपदेशः " अपदेशः पुमाँल्लक्ष्ये निमित्तव्याजयोरपि " (इति विश्वः) इत्येकं पदादेः । अप्सु जले कुशं स्यात् । चशब्दात् द्वीपे, योक्त्रे, दर्भे, रामसुतेऽपि कुशः पुमान् स्यात् । कुश्यति, कुशेः कर्त्तरि "इगुपधेति" के, कित्त्वाद् गुणाभावे च कु पापं श्यतीति विग्रहे तु "सुपीति" योगविभागात्के, आलोपे च कुशम् "कुशो रामसुते दर्भे योक्त्रे द्वीपे कुशं जले" (इति विश्वः) इत्येकं जलादेः । अनेकविधाबाल्यादिरूपा अवस्था,अपिशब्दाद्दीपवर्त्तिका, वस्त्रान्तश्च दशा स्यात्, वस्त्रान्ते तु भूम्नि स्त्रियां स्यात् । दशति, दंशेः कर्तरि मूलविभुजादित्वात्के-पचाद्यचि वा "जपजभदहदशेति" निर्देशादकृिङत्यपि नलोपे, दश्यते इति विग्रहे तु "गुरोश्च" इत्यङि, नलोपे टापि च दशा "दशावस्थादीपवर्त्योर्वस्त्रान्ते भूम्नि योषिति" (इति मेदिनी) इत्येकं नानाविधावस्थादेः । आयता विस्तृता तृष्णा लिप्सा अपि शब्दाद्दिशा च आशा स्यात् । आसमन्तादश्नुते, आङ्पूर्वकादश्नोतेः कर्तरि पचाद्यचि, टापि च आशा "आशा ककुभि तृष्णायाम्" (इति हैमः) इत्येकं तृष्णादेः ॥ २२५ ॥

नारी, हथिनी, ज्ञान, ज्ञाता, आँखआदि, साहसिक, कठिन, दुःस्पर्श आदि.

स. स.
वशा (स्त्री करिणी च स्या) द् दृग् (ज्ञाने ज्ञातरि त्रिषु) ।
पु.स.न.
(स्या) त्कर्कशः (साहसिकः कठोरामसृणावपि) ॥२२६॥

वेति--स्त्री योषा, करिणी हस्तिनी, च शब्दाद्वन्ध्यगवी, दुहितापि वशा स्यात् । वष्टि, वशेः कर्तरि पचाद्यचि, टापि च वशा "वशा नार्य्यां वन्ध्यगव्यां हस्तिन्यां दुहि-

‡ "तृष्णायां यथा-आशा हि परमं दुःखं नैराश्यं परमं सुखम्" (इति भागवतम्) ॥

तर्यपि " (इति हैमः) इत्येकं नार्यादेः । ज्ञाने बुद्धौ, ज्ञातरि वीक्षके च दृक् त्रिषु त्रिलिङ्गयां स्यात् । अत्रापि चेत्यनुवर्त्तते तस्मान्नेत्रे दर्शने च स्त्रियां स्यात् । पश्यति, दृशेः कर्तरि " अन्येभ्योऽपि दृश्यते " इति क्विपि, दर्शनम्, दृश्यतेऽनयेति वा सम्पदादित्वात्किपि, " त्यदादिष्विति " दृशेःक्विन्विधान दन्यत्रापीति कुत्वे दृक् जस्त्वे च दृग " दृक् स्त्रियां दर्शने नेत्रे बुद्धौ च त्रिषु वीक्षके " (इति मेदिनी) इत्येकं ज्ञानादेः । अतः परमावर्गान्तंत्रिष्वित्यधिक्रियते । साहसिको विवेकरहितो मिथ्यावादी, मनुष्यमारणादौरतश्चौरादिर्वा कठोरः कठिनः अमसृणोऽचिक्कणो दुःस्पर्शो वा अपिशब्दात्कृपणनिर्दयदृढादिश्च कर्कशः स्यात् । कृणाति, कॄञः कर्तरि " अन्येभ्योऽपीति " विचि, कर्, कस्ते, कशेः कर्तरि पचाद्यचि, कशः कर्चासौ कशश्चेति कर्कशः " कर्कशः परुषे क्रूरे कृपणे निर्दये दृढे । इक्षौ साहसिके कासमर्दकाम्पिल्लयोरपि " (इति विश्वः) इत्येकं साहसिकादेः ॥ २२६ ॥

बड़ा प्रसिद्ध, प्रहास, घाम, खिलना, बच्चा या लड़का व मूढ आदि.

पु.स.न. पु.स.न.
प्रकाशो (ऽतिप्रसिद्धेऽपि) (शिशावज्ञे च) वालिशः ॥

इति शान्ताः ।

प्रेति—अतिप्रसिद्धे महाविख्याते अपिशब्दात्प्रहासातपस्फुटेषु प्रकाशः स्यात् । प्रकाशते, प्रकाशनं वा प्रपूर्वकात्काशेः कर्तरि पचाद्यचि, भावे घञि वा प्रकाशः " प्रकाशोऽति प्रसिद्धेस्यात्प्रहासातपयोः स्फुटे " (इति विश्वः) इत्येकमतिप्रसिद्धादेः । शिशौ शावके करभे वा, अज्ञे जडे, मूढे च वालिशः स्यात् । वाडनम्, वाडेर्भावे " सर्वधातुभ्य इन् " इतीनि डलयोरैक्याडुस्य लत्वे च वालिस्तां श्यतीति " आतोऽनुपेति " के, आलोपे च वालिशः " वालिशस्तु शिशौ मूर्खे " (इति मेदिनी) इत्येकं शावकादेः ॥

इति शान्ताः ।

अथ षान्ता व्याख्यायन्ते ।

देवता, मछली, परमात्मा, मनुष्य, कौआ, बगला, तृण या घास, लता.

पु. पु.
(सुरमत्स्याव) निमिषौ पुरुषा (वात्ममानवौ) ॥ २२७ ॥

पु. पु.
(काकमत्स्यात्खगौ) ध्वाङ्क्षौ कक्षौ (तु तृणवीरुधौ) ।

स्विति—सुरो देवो मत्स्यो मीनश्चैतौ अनिमिषौ स्याताम् । न निमिषति, नञ्—निपूर्वकान्मिषेः कर्तरि " इगुपधेति " के, नञ्समासे नञोनस्य लोपे च अनिमिषः, द्वित्वे अनिमिषावित्येकं सुरादेः । आत्मा परमात्मा, मानवो मनुजश्चैतौ पुरुषौ स्याताम् । पुरति, पुरेः कर्तरि " पुरःकुषन् " इति कुषनि, कित्त्वाद् गुणाभावे च पुरुषः द्वित्वे पुरुषौ " पुरुषः पूरुषे सांख्यज्ञे च पुन्नागपादपे " (इति मेदिनी) इत्येकं पुरुषादेः ।

काकः करटो वायसो वा मत्स्यानत्तीति मत्स्यात्सचासौ खगश्चैतौ ध्वाङ्क्षौ स्याताम्। ध्वाङ्क्षति, ध्वाङ्क्षेः कर्तरि पचाद्यचि ध्वाङ्क्षः द्वित्वे ध्वाङ्क्षौ " ध्वाङ्क्षो मत्स्यात्खगे काके भिक्षुके तक्षकेऽपिच " (इति मेदिनी) इत्येकं वायसादेः । तृणं घासादिः, वीरुल्लता चैतौ कक्षौ स्याताम् । कषति, कष्यते वा कषेः कर्तरि कर्मणि वा " वृतॄवदिहनिकमिकषिभ्यःसः " इति से, " षढोरिति " कत्वे, षत्वे, क्षत्वे च कक्षः " कक्षः स्मृतो भुजामूले कक्षोऽरण्ये च वीरुधि । कक्षः शुष्कतृणे प्रोक्तः कच्छःकच्छ उदाहृतः । कक्षा स्पर्धापदे काञ्च्यां रथगेहप्रकोष्ठयोः । गजरज्जौ परीधानपश्चादञ्चलपल्लवे " (इति धरणिः) इत्येकं तृणादेः ॥ २२७ । १/२ ॥

घोड़े की पगही, किरण, भेजना या हुक्म देना, मर्दन करना.

पु. पु.
अभीषुः (प्रग्रहे रश्मौ) प्रैषः (प्रेषणमर्दने) ॥२२८ ॥

अभीति—प्रग्रहे अश्वादिरज्जौ, रश्मौ किरणे च अभीषुः स्यात् । ईषते, ईष्यते वा ईषेः कर्तरि, कर्मणि वा " ईषेः किच्च " इत्युप्रत्यये, धातोरादेरिदादेशे च इषुः, अभिगत इषुः " प्रादयो गतेति " समासे अभीषुः । मुकुटमते तु अभीशुस्तालव्यान्तोऽपीत्येकं प्रग्रहादेः । प्रेषणं प्रेरणमाज्ञाकरणं वा मर्दनं पीडनं चेति समाहारद्वन्द्वे प्रेषणमर्दनं तस्मिन्प्रैषः स्यात् । प्रेषणम्, प्रपूर्वकादिषेर्भावे घञि, " प्रादूहो—" इति वृद्धौ च प्रैषः स्यात् । पीयूषव्याख्यातस्तु प्रेषः एङादिरपि । " प्रैषः प्रेषणपीडयोः " (इत्यजयः) " प्रैषः स्यात्प्रेषणे क्लेशे मर्दनोन्मादयोरपि" (इति विश्वः) इत्येकं प्रेषणादेः ॥ २२८ ॥

सहाय, आधा मास आदि, पगड़ी, मुकुट, महावीर्यवान्, मूसा, श्रेष्ठ, धर्म, बैल.

पु. न.
पक्षः (सहायेऽप्यु) ष्णीषं (शिरोवेष्टकिरीटयोः) ।

पु
(शुक्रले मूषिके श्रेष्ठे सुकृते वृषभे) वृषः ॥ २२९ ॥

पेति—सहाये सहचरे अपिशब्दान्मासार्धकादौ च पक्षः स्यात् । पक्षति, पक्ष्यते वा पक्षेः कर्तरि 'पचाद्यचि' कर्मणि 'घञि' वा पक्षः । " पक्षो मासार्धके पार्श्वे ग्रहे साध्यविरोधयोः । केशादेः परतो वृन्दे बले सखिसहाययोः । चुल्लीरन्ध्रे पतत्रे च वाजि कुञ्जरपार्श्वयोः " (इति मेदिनी) इत्येकं सहायादेः । शिरोवेष्टः शिरसोवेष्टनं वस्त्रादिरूपम्, किरीटं मुकुटं चैतयोरुष्णीषं स्यात् । उष्णमीषते हिनस्ति, उष्णपूर्वकादीषेः कर्तरि " इगुपधेति " के, शकन्ध्वादित्वात्पररूपे च उष्णीषम् " उष्णीषं तु शिरोवेष्टे किरीटे लक्षणान्तरे " (इति विश्वः) इत्येकं शिरोवेष्टनादेः । शुक्रले बहुवीर्यवति, वृष्यप्रयोगे वा, मूषिके आखौ, श्रेष्ठे पूज्ये नृपे वा सुकृते धर्मे, वृषभे बलीवर्दे च वृषः स्यात् । वर्षति, वृषेः कर्तरि "इगुपधेति" के, कित्त्वाद् गुणा भावे च वृषः " वृषोधर्मे

वलीवर्दे शृङ्गयां पुंराशिभेदयोः। श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थे च वासमूषिकशुक्रले" (इति मेदिनी) इत्येकं शुक्लादेः॥ २२९॥

फूलती कली, तलवार का घर, खज़ाना, सौगन्द, जूआ, पांशा, चौपड़, इन्द्रियां, जूआ, सोलहमाशे, रथ का पहिया, लेन देन, बहेड़ा.

पु.न.

कोषो (ऽस्त्री कुड्मले खड्गपिधानेऽर्थौघदिव्ययोः)।

पु. पु.न.

(द्यूतेऽक्षेशारिफलकेऽ)प्याकर्षोऽथाक्ष(मिन्द्रिये)॥२३०॥

(ना द्यूताङ्गे कर्षे चक्रे व्यवहारे कलिद्रुमे)।

कविति—कुड्मले मुकुले, खड्गपिधाने करवालाच्छादने, अर्थौघदिव्ययोः धनसमूह शपथयोश्च धनौघस्वर्गीयपदार्थयोर्वा कोषः अस्त्री पुन्नपुंसकं स्यात्। कुष्यते, कुषेः कर्मणि घञि ञित्त्वाद् गुणे च कोषः "कोषोऽस्त्री कुड्मले पात्रे दिव्ये खड्गपिधानके। जातिकोशेऽर्थसंघाते पेश्यां शब्दादिसंग्रहे" (इति मेदिनी) तालव्यान्तोऽपि "कोशोऽस्त्री कुड्मले पात्रे दिव्ये खड्गपिधानके–" इति श्लोकस्य मेदिन्यां तालव्यान्तेऽपि पाठः। इत्येकमीषद्विकसितकलिकादेः। द्यूते दुरोदरे, अक्षे पाशके, शारिफलकेऽष्टापदे अपिशब्दाच्चापभ्यासवस्तुनि, आकर्षणे च आकर्षः पुमान् स्यात्। आकर्षणम्, आकृष्यते, आकृषत्यस्मिन्निति वा आङ्पूर्वात्कृषेर्भावकर्माधिकरणेषु घञि, गुणे च आकर्षः "नाकर्षोद्यूतइन्द्रिये। पाशके शारिफलके कोदण्डाभ्यासवस्तुनि। आकर्षणेऽपि पुंसि स्यात्" (इति मेदिनी) इत्येकं द्यूतादेः। अथेति—इन्द्रिये हृषीके अक्षं नपुंसकं स्यात्। द्यूताङ्गे कैतवाङ्गे, कर्षे मानभेदे, चक्रे रथावयवे, व्यवहारे आयव्यय चिन्तायाम्, कलिद्रुमे भूतावासे विभीतके वा ना पुमान् स्यात्। अक्ष्णोति, अक्ष्यते, अनेन, अत्रेति वा अक्षेः कर्तरि पचाद्यचि, कर्मकरणाधिकरणेषु घञि, वा अक्षः "अक्षः कर्षेतुषे चक्रे शकटव्यवहारयोः। आत्मज्ञे पाशके चाक्षं तुत्थे सौवर्चलेन्द्रिये" (इति विश्वः) इत्येकमिन्द्रियादेः॥ २३०॥

जीविका, बिनबांकण्डा, नदी मात्र या तलैया.

पु. स. ‡

कर्षू (र्वार्ता करीषाग्निः) कर्षूः (कुल्याभिधायिनी) २३१॥

केति—वार्ता जीविका कर्षूः स्त्रियां स्यात्। करीषाग्निः शुष्कगोमयाग्निः कर्षूः पुमान् स्यात्। कुल्याभिधायिनी नदीमात्राभिधाना कर्षूः स्त्रियां स्यात्। कर्षति, कृष्यते, कर्षणं वा कृषेः, कर्त्तरि, कर्मणि, भावे वा "कृषिचमितनीति" ऊप्रत्यये, गुणे, रपरत्वे च कर्षूः "करीषाग्निः पुमान् कर्षूः कुल्यायामपि च स्त्रियाम्" (इति रभसः) इत्येकं जीविकादेः॥ २३१॥

---

‡ कुल्या नदीमात्रं च। "कुल्या धुनी द्वीपवती तटिनी ह्रादिनी सरित्। रोधोवक्रापगाकर्षूः स्रवन्ती निम्नगानदी" (इति रत्नकोषः)॥

पुरुषपना, पुरुषकर्म, जल, जहर, घूस लेना आदि, जुर्म, गुनाह, पाप, रोग

न. न.
(पुंभावे तत्क्रियायां च) पौरुषं विष (मप्सु च) ।
न. न.
(उपादानेऽप्या)मिषं (स्या) दपराधेऽपि) किल्बिषम् २३२

पुमिति–पुंभावे पुरुषस्य भावे तत्क्रियायां पुरुषकर्मणि चशब्दात्तेजस्यपि पौरुषं स्यात् । पुरुषस्य कर्म भावो वा । "प्राणभृज्जाति" इत्यञ्, ञित्त्वाद्वृद्धौ च पौरुषम । पौरुषं पुरुषस्य स्याद्भावे कर्मणि तेजसि । ऊर्ध्वविस्तृतदोः पाणिनृमाने त्वभिधेयवत् । (इति विश्वः) इत्येकं पुंभावादेः । अप्सु जले चशब्दाद्गरलेऽपि विषं स्यात् । वेवेष्टि, विषेः कर्तरि "इगुपधेति" कें, कित्त्वाद् गुणाभावे च विषम् "विषं तु गरले तोये" (इति विश्वः) इत्येकं जलादेः । उपादाने उत्कोचे, अपिशब्दाद्भोग्यवस्तुनि, सम्भोगे, मांसे च आमिषं स्यात् । आमिष्यते=भुज्यते, आङ्पूर्वकान्मिषेः कर्मणि घञ्, संज्ञापूर्वकत्वाद् गुणाभावे च आमिषम् "आमिषं पुन्नपुंसकम् । भोग्यवस्तुनि संभोगेऽप्युत्कोचे पललेऽपि च ।" (इति मेदिनी) इत्येकमुत्कोचादेः । अपराधे पापे, दोषे-अधर्मे, अन्याये वा अपिशब्दाद्रोगे च किल्बिषं स्यात् । केलनम्, किल्यते वा "किल-क्षेपे" अस्मात्तौदादिकाद्भावे कर्मणि वा "किलेर्बुक् च" इति टिषच्, बुगागमे च किल्बिषम् "किल्बिषं पापरोगयोः" (इति मेदिनी) इत्येकमपराधादेः ॥ २३२ ॥

वर्षा, मेह, जम्बूद्वीप का भारतखण्ड, साल या संवत्, नाच का देखना, बुद्धि, आराधना, मांगना, तनख्वाह.

पु.न.
(स्याद्वृष्टौ लोकधात्वंशे वत्सरे) वर्ष (मस्त्रियाम्) ।
स. स.
प्रेक्षा (नृत्येक्षणं प्रज्ञा) भिक्षा (सेवार्थना भृतिः) २३३

स्यादिति–वृष्टौ वारिदवर्षणे, लोकं धत्ते लोकधातुर्जम्बूद्वीपादिस्तदंशे भारतादौ, वत्सरे संवत्सरे च वर्षम् अस्त्रियां पुन्नपुंसके स्यात् । वर्षति, वर्षयति वा वृषेर्वर्षयतेर्वा कर्तरि पचाद्यचि, वर्षणमिति विग्रहे तु "अज्विधौ भयादीनामुपसंख्यानम्" इत्यचि वा गुणे, रपरत्वे च वर्षम् "वर्षोऽस्त्री भारतादौ च जम्बूद्वीपाब्दवृष्टिषु । प्रावृट्काले स्त्रियां भूम्नि" (इति मेदिनी) इत्येकं वृष्ट्यादेः । नृत्यं नर्तनं तस्य, ईक्षणं दर्शनम, "प्रेक्षा धीरीक्षणं नृत्त-मिति" हैमादीक्षणं नृत्तंचेति पृथक्पाठात्समाहारद्वन्द्वो वा, प्रज्ञा बुद्धिश्च प्रेक्षा स्यात् । प्रेक्षणम्, प्रेक्ष्यतेऽनयेति वा प्रपूर्वकादीक्षतेर्भावे, करणे वा "गुरोश्च हलः" इत्यप्रत्यये, टापि च प्रेक्षा, "प्रेक्षा धीनृत्यदर्शयोः" (इत्यजयः) "प्रेक्षा नृत्येक्षणे बुद्धौ" (इति मेदिनी) इत्येकं नर्तनादेः । सेवा आराधना, अर्थना याचना, भृतिर्भरणया च भिक्षा स्यात् । भिक्षणम्, भिक्ष्यते वा "भिक्ष याच्ञादौ" अस्माद्भावे कर्मणि वा

अप्रत्यये टापि च भिक्षा "भिक्षा भृतौ च याच्ञायां सेवाभिक्षितवस्तुनोः" (इति विश्वः) इत्येकमाराधनादेः ॥ २३३ ॥

शोभा, संपूर्ण, अधम, प्रत्यक्ष, अधिकृत, अप्रेम, अचिक्कण.

स. पु.स.न.
त्विट् (शोभापि) (त्रिषु परे) न्यक्षं (कात्स्न्र्यनिकृष्टयोः)।
पु.स.न. पु.स.न.
(प्रत्यक्षेऽधिकृते)ऽध्यक्षोरूक्ष(स्त्वप्रेम्ण्यऽचिक्कणे) २३४

इति षान्ताः ॥

त्वीति–शोभा कान्तिश्छविर्वा, अपिशब्दाद्वाणी, रुचिश्च त्विट् स्यात्। त्वेषणम्, त्विष्यतेऽनयेति वा त्विषेर्भावे, साधने वा संपदादित्वात्क्विपि चर्त्वे च त्विट् "कान्तौ वाचि रुचौ त्विट् स्त्री" (इति रभसः) इत्येकं शोभादेः। अतः परे वक्ष्यमाणास्त्रय-स्त्रिषु त्रिलिङ्ग्यां स्युर्वाच्यलिङ्गा भवन्तीति यावत्। कात्स्न्र्यनिकृष्टयोः साकल्याधमयोः, अत्रापीत्यनुवृत्त्या परशुरामे च न्यक्षं स्यात्। नियतानि निकृतानि वा अक्षाणि यस्य यस्मिन्निति वा न्यक्षम् "न्यक्षः परशुरामे स्यान्न्यक्षः कात्स्न्र्यनिकृष्टयोः" (इति विश्वः) इत्येकं कात्स्न्र्यादेः। प्रत्यक्षे साक्षात्प्रमाणीकृते, अधिकृते नियुक्ते च अध्यक्षः स्यात्। अधिगतोऽक्षं अधिगतोऽक्षेण वा अक्षेषु व्यवहारेषु अधिकृतः, अधिकृतान्यक्षाणयस्य, अध्यक्ष्णोति वा अधिपूर्वादक्ष्णोतेः कर्तरि 'पचाद्यचि' अध्यक्षः "अध्यक्षोऽधिकृते प्रोक्तः प्रत्यक्षे त्वभिधेयवत्" (इति मेदिनी) इत्येकं प्रत्यक्षादेः। अप्रेम्णि प्रेमाभावे स्नेहरहिते वा अचिक्कणे अमसृणे च रूक्षः स्यात्। रूक्षयति, 'रूक्ष पारुष्ये' अस्मा-त्स्वार्थण्यन्तात्कर्तरि पचाद्यचि रूक्षः। इत्येकमप्रेमादेः ॥ २३४ ॥

इति षान्ताः ॥

अथ सान्ता व्याख्यायन्ते ॥

दिवाकर, सफेद पंखवाला पक्षी, सूर्य, आगी, बछड़ा, बरस, चातक, देवता.

पु. पु.
(रविश्वेतच्छदौ) हंसौ (सूर्यवह्नी) विभावसू।
पु. पु.
वत्सौ (तर्णकवर्षौ द्वौ) (सारङ्गाश्च) दिवौकसः ॥२३५॥

रेति–रविः सूर्यः, श्वेतच्छदः सितपक्षो विहंगभेदश्चैतौ हंसौ स्याताम्। हन्ति गच्छति, हनेःकर्तरि पचाद्यचि "भवेद्वर्णागमाद्धंसः" इति सगागमे च "वृतृवदि-वचिवसिहनिकमिकपिभ्यः" इति स प्रत्यये वा हंसः द्वित्वे हंसौ "हंसो विहङ्गभेदे-स्यादर्के विष्णौ हयान्तरे। योगिमन्त्रादिभेदेषु परमात्मन्यमत्सरे। निर्लोभनृपतौ हंसः शरीरमरुदन्तरे" (इति विश्वः) इत्येकं रव्यादेः। सूर्यो दिवाकरः वह्निरनलश्चैतौ विभावसू स्याताम्। विभाप्रभावसुधनमस्येति विभावसुः द्वित्वे विभावसू "विभावसुः

पुमान्सूर्ये हारभेदे च पावके" (इति मेदिनी) इत्येकं सूर्यादेः। तर्णको गोवत्सः, वर्षो वत्सरश्चेमौ द्वौ वत्सौ स्याताम् । वसति, अस्मिन्निति वा वसेः कर्तरि, अधिकरणे वा "वृतृवदीति" से "सः स्यार्धधातुके" इति सस्य ते च वत्सः द्वित्वे वत्सौ "वत्सः पुत्रादिवर्षयोः । तर्णके नोरसि क्लीबम्" (इति मेदिनी) इत्येकं गोवत्सादेः। सारङ्गं येषामिति, सारं गच्छन्तीति वा सारङ्गाः मृगचातकहरिणाः चशब्दाद्देवा अपि दिवौकसः स्युः । द्यौरोको येषामिति दिवौकसः "दिवोकाश्च दिवौकाश्च पुंसि देवे च चातके" (इति मेदिनी) इत्येकं हरिणादेः ॥ २३५ ॥

शृङ्गार, वीर आदि, कर्ण भूषण आदि.

पु.
(शृङ्गारादौ विषे वीर्ये गुणे रागे द्रवे) रसः ।
पु. पु.
(पुंस्यु) त्तंसावतंसौ (द्वौ कर्णपूरे च शेखरे) ॥ २३६ ॥

श्रिति—शृङ्गारादौ शृङ्गारवीरकरुणादौ, विषे गरले, वीर्ये बले प्रभावे च गुणे स्वादे रागे प्रीतावनुरागे वा द्रवे द्रवतायुक्ते वेगे च रसः स्यात् । रस्यते "रस आस्वादनादौ" अदन्तस्तस्मात्कर्मणि घञि, अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाद्वृद्ध्यभावे च रसः "रसो गन्धरसे स्वादे तिक्तादौ विषरागयोः । शृङ्गारादौ द्रवे वीर्ये देहधात्वम्बुपारदे । रसा तु शल्लकी पाठाजिह्वाधरणिकङ्गुषु" (इति विश्वः) इत्येकं शृङ्गारादेः । कर्णपूरे कर्णाभरणे, शेखरे शिरोभूषणे च उत्तंसावतंसावेतौ द्वौ पुंसि स्याताम् । उत्तंसयति, उत्तंस्यते अनेन वा उत्पूर्वकस्तसिः सौत्रोभूषार्थस्तस्मात्कर्तरि पचाद्यचि, कर्मसाधनयोर्घञि वा उत्तंसः, एवमवतंसोऽपि "उत्तंसः कर्णपूरेऽपि शेखरे चावतंसवत्" (इति विश्वः) इति द्वे कर्णाभरणादेः ॥ २३६ ॥

आठो वसुदेवता, आगी, किरण, रत्न, धन,

पु. न.
(देवभेदेऽनले रश्मौ) वसू (रत्ने धने) वसु ।

विष्णु, बुद्धिमान्, ब्रह्मा, हितकी चाहना, सांपकी दाढ़.

पु. स.
(विष्णौ च)वेधाः(स्त्री)स्त्वाशी(र्हिताशंसाहिदंष्ट्रयोः)२३७

दयिति—देवभेदे अष्टवसुदेवताविशेषे अनले अग्नौ कृत्तिकाभे वा रश्मौ किरणे हयरश्मौ वा वसुः पुमान्स्यात् । रत्ने माणिक्यादौ धने द्रव्यमात्रे च वसु क्लीबं स्यात् । वसति सर्वत्र, उष्यतेऽनेन वा वसेः कर्तरि करणे वा "शृस्वृस्निहि" इत्युप्रत्यये वसुः "वसुर्देदेऽग्नौ योक्त्रेंऽशौ वसु तोये धने मणौ" (इत्युणादिकोषः) "वसुर्ना देवभेदाग्निभयोक्त्रबकराजसु । क्लीबं वृद्ध्यौषधे श्याले रैरत्ने मधुरे त्रिपु" (इति मेदिनी) इत्येकं देवभेदादेः । विष्णौ हृषीकेशे चशब्दाद् बुधे परमेष्ठिन्यपि वेधाः स्यात् । विधति, विधः कर्तरि असुनि । विदधातीति विग्रहे तु "विधाञो वेध च" इत्युसुनि वा दीर्घे च वेधाः "वेधाः पुंसि हृषीकेशे बुधे च परमेष्ठिनि" (इति मेदिनी) इत्येकं विष्णवादेः ।

हितस्य आशंसा, अहेः सर्पस्य दंष्ट्रा चैतयोः आशीः स्त्री स्यात् । आशास्ते, आङ्पूर्वकः 'शासु इच्छायाम्' आदादिकस्तस्मात्कर्तरि क्विपि। आशासनम्, आशास्यतेऽनयावेति विग्रहे तु संपदादित्वात् क्विपि वा "आशासः कौ–" इतीत्त्वे षत्वस्यासिद्धत्वाद्रुत्वे च आशीः "आशीस्तालुगता दंष्ट्रा तया विद्धो न जीवति" (इति कोषान्तरम्) इत्येकं हिताशंसादेः ॥ २३७ ॥

प्रार्थना, बड़ी चाहना आदि, चोरी, वध आदि, घोड़ी, माता आदि, भूमि, स्वर्ग.

लालसे (प्रार्थनौत्सुक्ये) हिंसा (चौर्यादि कर्म च)।
प्रसू (रश्वापि) (भूद्यावौ) रोदस्यौ रोदसी (च ते) २३८

लेति–प्रार्थना याचना, औत्सुक्यमतिलिप्सा च उभे लालसे स्याताम्। लालसनम् 'लस दीप्तौ' भौवादिको यङन्तस्तस्माद्भावे "अ प्रत्ययात्" इत्यप्रत्यये, टापि च लालसा द्वित्वे लालसे "लालसौत्सुक्यतृष्णातिरेकयाच्ञासु च द्वयोः" (इति मेदिनी) इत्येकं प्रार्थनादेः। चौरस्य कर्म 'ब्राह्मणादित्वात्ष्यञि' चौर्यम्, आदिना बन्धन-त्रासन-ताडनादि चाद्वधोऽपि हिंसा स्यात् । हिंसनम 'हिसि हिंसायाम्' रौधादिकस्तस्माद्भावे "गुरोश्च–" इत्यप्रत्यये, टापि च हिंसा "हिंसा चौर्यादिघातयोः" (इति मेदिनी) इत्येकं चौर्यादेः। अश्वा वडवा अपिशब्दाज्जननी कदलीलता च प्रसूः स्यात्। प्रसूते प्रपूर्वकात् सूतेः कर्तरि "सत्सू–" इति क्विपि प्रसूः "प्रसूरश्वाजनन्योश्च कदलीवीरुधोरपि" (इति विश्वः) इत्येकमश्वादेः। ते भूद्यावौ द्यावाभूमी रोदस्यौ, रोदसी च स्याताम्। रोदिति सर्वमत्रेति, रुदेराधारे असुनि, गौरादित्वान्ङीषि च रोदसी, द्वित्वे रोदस्यौ, 'रोदसी, इत्यव्ययमप्यस्ति । "द्यावापृथिव्यौ रोदस्यौ रोदसी रोदसीति च" विगृहीतयोरप्येते नामनी । रोदश्च रोदसी चापि दिवि भूमौ पृथक् पृथक्। सह प्रयोगेऽप्यनयोरोदः स्यादपि रोदसी" (इति विश्वः) इत्येकं द्यावाभूम्योः ॥ २३८ ॥

ज्वाला, दीप्ति, नक्षत्र, प्रकाश, दृष्टि, पाप, गुनाह, पक्षी, बाल्यावस्था आदि.

(ज्वालाभासोर्नपुंस्य) र्चिर्ज्योति (र्भद्योतदृष्टिषु)।
(पापापराधयो) रागः (खगबाल्यादिनो) र्वयः ॥ २३९ ॥

ज्वेति–ज्वाला वह्निशिखा भाः दीप्तिश्च अनयोः अर्चिः पुंसि न स्यात् । अर्च्यते, अर्चेः कर्मणि "अर्चिशुचीति–" इसौ, अर्चिः "अथार्चिर्मयूखशिखयोर्नना" (इति मेदिनी) इत्येकं ज्वालादेः । भं नक्षत्रम, द्योतः प्रकाशः, दृष्टिः कनीनिकामध्यभागश्चैषु ज्योतिः नपुंसकं स्यात्। द्योतते, द्योतनम्, अनेनेति वा द्युतेः कर्तृभावसाधनेषु "द्युतेरिसिन्नादेश्चजः" इतीसनि, दस्य जकारे, गुणे च ज्योतिः "ज्योति-

+ आगच्छतीति आगः–इति स्वाम्युक्तिस्तु चिन्त्या।

रश्मौ दिवाकरे । पुमान्नपुंसकं दृष्टौ स्यान्नक्षत्रप्रकाशयोः " (इति मेदिनी) इत्येकं नक्षत्रादेः । पापं किल्बिषम्, अपराधो मन्तुश्चानयोः आगः स्यात् । एति, इणः कर्तरि " इण आग् अपराधे च " इत्यसुनि धातोरागादेशे च आगः " आगोऽपराधे पापे स्यात् " (इति मेदिनी) इत्येकं पापादेः । खगः पक्षी, बाल्यं बाल्यावस्था आदिना यौवनं चानयोर्वयः स्यात् । वयते, वेति, अजति वा वयतेर्वेतेरजतेर्वा कर्तरि असुनि वयः " वयः पक्षिणि बाल्यादौ यौवने च नपुंसकम् " (इति मेदिनी) इत्येकं खगादेः ॥ २३९ ॥

प्रताप, विष्ठा, उत्सव, तेज, गुण, स्त्रीपुष्प, राहु, अँधेरा, तीसरा गुण.

न. न.

(तेजःपुरीषयो) वर्चो मह (स्तूत्सवतेजसोः) ।

न. न.

रजो (गुणे च स्त्रीपुष्पे) (राहौ ध्वान्ते गुणे) तमः ॥ २४० ॥

तयिति—तेजः प्रतापः, प्रभावः प्रकाशो वा पुरीषं गूथं चानयोः वर्चो नपुंसकं स्यात् । वर्चते ' वर्च दीप्तौ ' अस्मात्कर्तरि ' असुनि ' वर्चः " वर्चो नपुंसकं रूपे विष्ठायामपि तेजसि । पुंसि चन्द्रस्य तनये " (इति मेदिनी) इत्येकं प्रतापादेः । उत्सवः उद्धर्षः तेजः प्रतापादिश्चानयोः महः स्यात् । महनम्, मह्यते वा महतेर्भावकर्मणोरसुनि महः मुकुटमते तु अदन्तोऽपि " मही नद्यन्तरे भूमौ महउत्सवतेजसोः " (इति मेदिनी) इत्येकमुत्सवादेः । गुणे गुणान्तरे, स्त्रीपुष्पे आर्तवे चशब्दात्परागे रेणुमात्रेऽपि रजः क्लीबं स्यात् । रञ्जनम्, रज्यतेऽनेनेतिवा, रजतेर्भावसाधनयोरसुनि, " भूरञ्जिभ्यां कित् " इति कित्वान्नलोपे च रजः " रजःक्लीबं गुणान्तरे । आर्तवे च परागे च रेणुमात्रेऽपि दृश्यते " (इति मेदिनी) अदन्तोऽपि । रजोऽयं रजसा सार्धं स्त्रीपुष्पगुणधूलिषु " (इत्यजयः) इत्येकं गुणादेः । राहौ सैंहिकेये, ध्वान्ते महान्धकारे, गुणे सत्त्वादित्रये, " पापे, शोके च " तमः क्लीबं स्यात् । तम्यतेऽनेनेति, ' तमु ग्लानौ ' अस्माद्दैवादिकात्करणे असुनि तमः "तमो ध्वान्ते गुणे शोके क्लीबं वा ना विधुन्तुदे" (इति मेदिनी) इत्येकं राह्वादेः ॥ २४० ॥

अनुष्टुबादि, मनोरथ, सान्तपनादि कर्म, बल, मार्ग, आकाश, श्रावण मास.

न. न.

छन्दः (पद्येऽभिलाषे च) तपः (कृच्छ्रादि कर्म च) ।

न. पु. न. पु.

सहो (बलं) सहा (मार्गो) नभः (खं) (श्रावणो) नभाः ॥ २४१ ॥

छेति—पद्येऽनुष्टुबादौ वृत्ते, अभिलाषे मनोरथे, चशब्दाद्वेदे स्वैराचारेऽपि छन्दः स्यात् । चन्दनम्, चन्द्यतेऽनेनेति वा चन्देर्भावसाधनयोरसुनि " चन्देरादेश्चछः " इति चस्य छत्वे च छन्दः " छन्दः पद्ये च वेदे च स्वैराचाराभिलाषयोः " (इति मेदिनी) इत्येकं पद्यादेः । कृच्छ्रं सान्तपनादिकम्, आदिना प्राजापत्य-चान्द्रायणा-

दिव्रतरूपं कर्म, चशब्दाल्लोकान्तरम्, धर्मम्, शिशिरो, माघश्च तपः, तपाश्च स्यात् । तपनम्, तप्यते, अनेनेति वा । तपेर्भावकर्मकरणेषु 'असुनि' तपः "तपोलोकान्तरेऽपिच । चान्द्रायणादौ धर्मे च पुमाञ्शिशिरमाघयोः" (इति मेदिनी) इत्येकं सान्तपनादेः । बलं स्थौल्यसामर्थ्यसैन्यं ज्योतिश्च सहः स्यात् । मार्गो मार्गशीर्षः पन्थाश्च सहाः स्यात् । सहते, सह्यते, अनेन, अत्रेति वा सहेः कर्तृकर्मकरणाधिकरणेषु असुनि, सहः, सहाश्च "सहो बले ज्योतिषि च पुंसिहेमन्तमार्गयोः" (इति मेदिनी) अत्र लिङ्गभेदार्थो द्विःपाठो बोद्धव्यः, एवमग्रेऽपि । इत्येकं बलादेः । खं व्योम नभः स्यात् । श्रावणः श्रावणमासः अत्रापि चानुवृत्त्या मेघपतद्ग्रहघ्राणमृणालसूत्रादिश्च नभाः स्यात् । नभनम्, नभ्यते, अनेन, अत्रेति वा नभेर्भावकर्मसाधनाधारेषु असुनि, नभः नभाश्च "नभो व्योम्निनभा मेघे श्रावणे च पतद्ग्रहे । घ्राणे मृणालसूत्रे च वर्षासु च नभाः स्मृतः" (इति विश्वः) इत्येकमाकाशादेः ॥ २४१ ॥

घर, आश्रयमात्र, दूध, पानी, प्रकाश, बल, वीज, नदीका वेग.

न. पु. न. न.
ओकः (सद्माश्रयश्चौ) काः पयः (क्षीरं) पयो (ऽम्बु च) ।
न. न.
ओजो (दीप्तौ बले) स्रोत (इन्द्रिये निम्नगारये) ॥२४२॥

अविति—सद्म गृहम् ओकः स्यात् । आश्रयः आश्रयमात्रश्च ओकाः स्यात् । उच्यति समवैत्यत्र । 'उच समवाये' अस्माद्दैवादिकादाधारे 'असुनि' गुणे न्यङ्क्वादित्वात्कुत्वे च ओकः "ओकउचःके" इति निपातनाददन्तोऽपि । "ओका आश्रयमात्रेस्यान्मन्दिरे च नपुंसकम्" (इति मेदिनी) इत्येकं मन्दिरादेः । क्षीरं दुग्धं पयः स्यात् । अम्बु जलं च पयः स्यात् । पीयते 'पीङ् पाने' दैवादिकः । पयते वा 'पयगतौ' भौवादिको वा अस्मात्कर्तरि 'असुनि' पयः "पयः क्षीरे च नीरे च" (इतिहैमः) इत्येकं क्षीरादेः । दीप्तौ द्युतौ प्रभायां वा बल सामर्थ्ये अत्रापि चानुवृत्त्या अवष्टम्भे प्रकाशेपि ओजः स्यात् । उब्जति, अनेन वा 'उब्ज आर्जवे' अस्मात्तौदादिकात्कर्तरि साधने वा "उब्जेर्बले बलोपश्चेति" असुनि, बलोपे, गुणे च ओजः "ओजोदीप्तावबष्टम्भे प्रकाशबलयोरपि" (इति मेदिनी) स्वाम्यादिमते तु विषमसंख्यावाचीओजोऽदन्तोऽपि इत्येकं प्रभादेः । इन्द्रिये वीर्ये निम्नगारये नदीवेगे च स्रोतः स्यात् । स्रवति, 'स्रु गतौ' अस्माद्भौवादिकात्कर्तरि "स्रुरीभ्य तुट् च" इति असुनि, तुडागमे, गुणे च स्रोतः "स्रोतोऽम्बुवेग इन्द्रिये" (इति मेदिनी) इत्येकं वीर्यादेः ॥ २४२ ॥

प्रभाव, प्रकाश, असहन, बल, शुक्र, पण्डित, क्रूर आदि.

† न.
तेजः (प्रभावे दीप्तौ च बले शुक्रेऽप्य) तस्त्रिषु ।
पु. पु.
विद्वान् (विदंश्च) वीभत्सो (हिंस्रोऽप्य (तिशयेत्वमी) २४३

† "अधिक्षेपावमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत् । प्राणात्ययेऽप्यसहनं तत्तेजः समुदाहृतम्" (इति भरतः)॥

तयिति–प्रभावे प्रतापे, दीप्तौ प्रकाशे, चादसहने, बले सामर्थ्ये, शुक्रे रेतसि अपिशब्दाद्धाम्नि च तेजः स्यात् । तेजयति, तेज्यतेऽनेनेति वा 'तिज निशाने' भौवादिकाण्ण्यन्तात्कर्तरि, साधने वा असुनि, णिलोपे च तेजः "तेजो धाम्नि पराक्रमे । प्रभावरेतसोश्च" (इति विश्वः) "तेजो दीप्तौ प्रभावे च स्यात्पराक्रमरेतसोः" (इति मेदिनी) इत्येकं प्रभावादेः । अतःपरमावर्गान्तं वक्ष्यमाणाः सान्तास्त्रिषु त्रिलिङ्गाः वाच्यलिङ्गा भवन्तीति यावत् । विदन् पण्डितः, चशब्दादात्मवेत्ता प्राज्ञोऽपि विद्वान् स्यात् । वेत्ति, विदेःकर्तरि शतरि "विदेःशतुर्वसुः" इति शतुर्वसावादेशे, नुमागमे, दीर्घे, सुलोपे, सलोपे तस्यासिद्धत्वान्नलोपाभावे च विद्वान् "विद्वानात्मविदिप्राज्ञे पण्डिते चाभिधेयवत्" (इति विश्वः) इत्येकं पण्डितादेः । हिंस्रः क्रूरः शरारुर्घातुको वा अपिशब्दाद्रसभेदो, विकृतः, पार्थः, पापो, घृणात्मा च बीभत्सः स्यात् । बीभत्सते, बीभत्स्यते, अनेन वा 'बध बन्धने' भौवादिकस्तस्मात्स्वार्थसन्नन्तात्कर्तरि पचाद्यचि, कर्मणि, करणे वा घञि, घे वा अलोपे च बीभत्सः "बीभत्सो विकृते पार्थे क्रूरे पापघृणात्मनोः" (इत्यजयः) इत्येकं हिंस्रादेः । अमी वक्ष्यमाणा ज्यायानित्यादयश्चत्वारस्त्वऽतिशयेऽर्थे प्रवर्तन्तइति ॥ २४३ ॥

बूढ़ा, प्रशंसनीय, ज्वान, थोड़ा, महान् श्रेष्ठ, साधु, स्वीकार या मजबूत.

पु.स.न. पु.स.न.
(वृद्धप्रशस्ययो) र्ज्यायान् कनीयांस्तु (युवाल्पयोः) ।
पु.स.न. पु.स.न.
वरीयां (स्तूरुवरयोः) साधीया (न्साधुबाढयोः) ॥२४४॥

इति सान्ताः ।

त्रिति–वृद्धो जीर्णः स्थविरो वा प्रशस्यः स्तुत्यश्चानयोर्ज्यायान् स्यात् । अतिशयेन वृद्धः प्रशस्यो वा "द्विवचनेति" ईयसुनि "ज्यच" इति, "वृद्धस्य च" इति वृद्धप्रशस्ययोर्ज्यादेशे, "ज्यादादीयसः" इत्यात्वे, नुमागमे, दीर्घे, सुलोपे, सलोपे च ज्यायान् "ज्यायान्वृद्धे प्रशस्ये च" (इति हैमः) इत्येकं वृद्धप्रशस्ययोः । युवा तरुणः, अल्पः स्तोकश्चानयोः कनीयान्स्यात् । अतिशयितो युवाल्पो वा । "युवाल्पयोः कन्नन्यतरस्याम्" इतीयसुनि, कन्नादेशे च कनीयान् "कनीयानतियूनिस्यादत्यल्पानुजयोस्त्रिषु" (इति मेदिनी) इत्येकं युवाल्पयोः । उरुर्महान्, वरःश्रेष्ठश्चानयोर्वरीयान् स्यात् । अति शयित उरुर्वरो वा । "द्विवचनेति" ईयसुनि, "प्रियस्थिरेति" उरोर्वरादेशे च वरीयान् "वरीयान् योगभिच्छ्रेष्ठवरिष्ठेष्वतियूनि च" (इति मेदिनी) इत्येकं महदादेः । साधुः सज्जनो रम्यो वा बाढं स्वीकारः दृढश्चानयोः साधीयान्स्यात् । अतिशयितः साधुर्बाढो वा । ईयसुनि "अन्तिकबाढयोः" इति बाढशब्दस्य साधादेशे च साधीयानित्येकं साध्वादेः ॥ २४४ ॥

इति सान्ताः ॥

अथ हान्ता व्याख्यायन्ते ॥

पत्ता, मोर का पंख, निर्बन्ध, ग्रहण, सूर्यादि, द्वार, शिरोभूषण आदि.

न. पु.
(दलेऽपि) बर्हं (निर्बन्धो परागार्कादयो) ग्रहाः ।
पु.
(द्वार्यापीडे क्काथरसे) निर्यूहो (नागदन्तके) ॥ २४५ ॥

देति–दले पत्रे, अपिशब्दान्मयूरपिच्छे च बर्हं स्यात् । बर्हति 'बृह वृद्धौ' अस्माद्धौवादिकात्कर्तरि 'पचाद्यचि' बर्ह्यते वेति विग्रहे तु बर्हः कर्मणि 'घञि' बर्हम् "बर्हं पिच्छेदलेऽस्त्रियाम्" (इति मेदिनी) इत्येकं दलादेः । निर्बन्धः आग्रहविशेषः "लोके ज़िद इतिख्यातो वा" उपरागः अर्केन्दुग्रहणम् अर्कादिः सूर्यादिश्चैते ग्रहाः स्युः । गृह्णाति, ग्रहणं वा ग्रहेः कर्तरि "विभाषाग्रहः" इति पक्षे अचि, भावे तु "ग्रहवृदृ" इत्यपि 'ग्रहः' द्वित्वे ग्रहौ, बहुत्वे ग्रहाः "ग्रहोऽनुग्रहनिर्बन्धग्रहणेषु रणोद्यमे । सूर्यादौ पूतनादौ च सैंहिकेयोपरागयोः" (इति विश्वः) इत्येकमाग्रहविशेषादेः । द्वारि द्वारे, आपीडे शिरोभूषणे, क्काथरसे क्वथितद्रव्यरसे, नागदन्तके भित्तिस्थ कीलके च निर्यूहः स्यात् । निर्यूहति, निर्पूर्वकाद्यूहेर्लौकिकात्साधोः कर्तरि "इगुपधेति" के निरूहतिवेति विग्रहे तु के, पृषोदरादित्वाद्धातोर्यडागमे च निर्यूहः "निर्यूहशेखरे द्वारे निर्यासे नागदन्तके" (इति विश्वः) इत्येकं द्वारादेः ॥ २४५ ॥

तुलासूत्र, घोड़े आदिकी रस्सी, पत्नी, परिवार, ग्रहण, मूल धन, सौगन्द आदि.

पु. पु.
(तुलासूत्रेऽश्वादिरश्मौ) प्रग्राहः प्रग्रहो (ऽपि च) ।
पु.
(पत्नीपरिजनादानमूलशापाः) परिग्रहाः ॥ २४६ ॥

तुलेति–तुलासूत्रे हस्तेन यद् गृहीत्वा तुलया तोल्यते तत्तुलासूत्रं "मंझा" इति ख्यातम् तस्मिन्, अश्वो हयः आदिना वृषादयश्च तेषां रश्मौ रज्जौ, अपिशब्दात किरणे, भुजे, सुवर्णे, हरिपादपे, बन्धे, बन्द्यां च प्रग्राहः प्रग्रहश्च स्यात् । प्रगृह्यते प्रपूर्वकाद्ग्रहेः कर्मणि "प्रेवणिजाम्" "रश्मौ च" इति वा घञि, ञित्त्वादुपधावृद्धौ च प्रग्राहः "प्रग्राहः स्यात्तुलासूत्रे वृषादीनां च बन्धने" (इति हैमः) पक्षे "ग्रहवृदृ" इत्यपि, प्रग्रहः "प्रग्रहस्तु तुलासूत्रे बन्द्यां नियमने भुजे । हयादिरश्मौ रश्मौ च सुवर्णे हरिपादपे" (इति विश्वः) इत्येकं तुलासूत्रादेः । पत्नी जाया, परिजनः परिवारः, आदानं स्वीकारो ग्रहणं वा, मूलं मूलधनाङ्गीकारः, शापः शपथश्चैते परिग्रहाः स्युः । परिगृह्णाति, परिग्रहणम्, परिगृह्यते वा परिपूर्वकाद्ग्रहेः कर्तरि "विभाषा ग्रहः" इति पक्षे 'अचि' भावकर्मणोस्तु "ग्रहवृदृ–" इति 'अपि' परिग्रहः द्वित्वे परिग्रहौ, बहुत्वे परिग्रहाः "परिग्रहः कलत्रे च मूलस्वीकारयोरपि । शपथे परिवारे च राहुवक्त्रस्थभास्करे" (इत्यजयः) इत्येकं पत्न्यादेः ॥ २४६ ॥

स्त्री, वर स्त्री की कमर, समूह, वृत्रासुर, आगी, चन्द्रमा, सूर्य आदि.

पु.ब. पु.

(दारेषु च) गृहाः (श्रोण्यामप्या) रोहो (वरस्त्रियाः)।

पु. पु. पु.

व्यूहो(वृन्देऽप्य)हि(र्वृत्रेऽप्य)(ग्नीन्द्वर्का)स्तमोपहाः२४७

देति—दारेषु [1] पत्न्याम्, च शब्दात्सद्मनि गृहाः पुंभूम्नि स्युः। गृह्णाति धान्यादिकमिति, ग्रहेः कर्तरि "गेहे कः" इति के, कित्त्वाद् "ग्रहिज्येति" संप्रसारणे च। गर्हते वेति विग्रहे तु "इगुपधेति" के गृहः, द्वित्वे गृहौ, बहुत्वे गृहाः, गृहं च "गृहं गृहाश्च पुंभूम्नि कलत्रेऽपि च सद्मनि" (इति मेदिनी) इत्येकं दारादेः। वरस्त्रियाः वराङ्गनायाः श्रोण्यां कट्याम्, अपिशब्दादवरोहे, आरोहणे, गजारोहे, दीर्घत्वे, समुच्छ्रये च आरोहः स्यात्। आरोहति, आरोहणम्, आरुह्यते वा। आङ् पूर्वकाद्रुहेः कर्त्तरि "पचाद्यचि" भावकर्मणोस्तु घञि गुणे च आरोहः "आरोहस्त्ववरोहे च वरारोहा कटावपि। आरोहणे गजारोहे दीर्घत्वे च समुच्छ्रये" (इति मेदिनी) इत्येकं वराङ्गनाकट्यादेः। वृन्दे समूहे अपिशब्दात्तर्कनिर्माणबलविन्यासेषु च व्यूहः स्यात्। व्यूहते, व्यूह्यते वा। विपूर्वकाद् "ऊह वितर्के" अस्माद्भौवादिकात्कर्तरि "इगुपधेति" के कर्मणि घञि वा व्यूहः "व्यूहः स्याद्बलविन्यासे निर्माणे वृन्दतर्कयोः" (इति विश्वः) इत्येकं समूहादेः। वृत्रे वृत्रासुरे अपिशब्दात्सर्पे च अहिः स्यात्। आहन्ति, आङ्पूर्वकाद्धन्तेः कर्तरि "आङि श्रिहनिभ्यां ह्रस्वश्च" इतीणि, डित्त्वाट्टिलोपे, आङो ह्रस्वे च अहिः "अहिर्वृत्रासुरे सर्पे" (इति विश्वः) इत्येकं वृत्रादेः। अग्निरनलः, इन्दुश्चन्द्र अर्कः सूर्यश्चैते तमोऽपहाः स्युः। तमोऽपहन्ति, तमोऽपपूर्वकाद्धन्तेः कर्तरि "अपे क्लेशतमसोः" इति डे, डित्त्वाट्टिलोपे च तमोपहः, द्वित्वे तमोपहौ, बहुत्वे तमोपहाः "तमोपहः सहस्रांशुमृगाङ्कजिनवह्निषु" (इति विश्वः) इत्येकमनलादेः॥ २४७॥

उपकरण या बिछौना आदि सामान, राजा के योग्य वस्तु.

पु.

(परिच्छदे नृपार्हेऽर्थे) परिबर्हो (ऽव्ययाः परे)।

इति हान्ताः॥

परीति—परिच्छदे उपकरणे, नृपार्हे राजयोग्ये अर्थे वस्तुनि अपि परिबर्हः स्यात्। परिबर्हते, परिबर्ह्यते वा परिपूर्वकाद्बर्हेः कर्तरि पचाद्यचि, कर्मणि घञि वा परिबर्हः "परिबर्हस्तु राजार्हवस्तुन्यपि परिच्छदे" (इति विश्वः) इत्येकमुपकरणादेः। इतः परे अनेकार्था अव्यया उच्यन्त इति॥

इति हान्ताः॥

---

[1] तात्स्थ्याद्दारेषु॥

अथ अव्यया व्याख्यायन्ते ॥

अल्पार्थ, अभिव्याप्ति, मर्यादार्थ, क्रिया योगज.

आङीषदर्थेऽभिव्याप्तौ सीमार्थे धातुयोगजे ॥ २४८ ॥

आङिति–ईषदर्थे अल्पार्थे, अभिव्याप्तौ अभिविधौ, सीमार्थे मर्यादार्थे, धातुना योगे सति योऽर्थो जायते तस्मिन् आङ् स्यात् । अतति, अतेः कर्तरि बाहुलकाड्डाङि प्रत्यये, ङित्त्वाट्टिलोपे, प्रातिपदिकत्वात्स्वादिषु, "अव्ययदाप्सुपः" इति सुपो लुकि च आङ् "ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः । एतमातं ङितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरङित्" (इति कौमुद्याम्) ईषदर्थे यथा आपिङ्गलः ईषत्पिङ्गल इत्यर्थः । अभिव्याप्तौ यथा आसत्यलोकात्–आपातालाद्वा । सीमार्थे यथा–आसमुद्रं राजदण्डः । धातुयोगजे क्रियायोगजे यथा–आक्रामति धूमो हर्म्यतलादित्यादिविज्ञेयम् ॥ २४८ ॥

स्मरण, वाक्यारम्भ, कोप, पीड़ा, पाप, निन्दा, थोड़ा, घुड़कना या लानत.

आ (प्रगृह्यः स्मृतौ वाक्येऽ)प्यास्तु (स्यात्कोपपीडयोः) । (पापकुत्सेषदर्थे)कु धिग्नि(र्भर्त्सननिन्दयोः) ॥ २४९ ॥

आप्रेति–स्मृतौ स्मरणे, वाक्ये वाक्यारम्भे अपिशब्दादनुकम्पायां समुच्चये च वर्तमानः आ प्रगृह्यः स्यात् । आप्नोति, आप्नोतेः कर्तरि क्विपि, पृषोदरादित्वात्पलोपे च आ, "आ प्रगृह्यः स्मृतौ वाक्येऽनुकम्पायां समुच्चये" (इति मेदिनी) प्रगृह्यसंज्ञकत्वात् "प्लुतप्रगृह्या अचि" इति सन्धि न प्राप्नोतीति भावः । स्मृतौ यथा 'आ एवं किल तत्' वाक्ये यथा 'आ एवं तु मन्यसे' । कोपपीडयोः क्रोधबाधयोः-आः[2] स्यात् । आस्ते, आसेः आङ्पूर्वादसतेर्वा कर्तरि क्विपि, आः "आः स्मरणेऽप्याकरणे कोपसन्तापयोरपि" (इति मेदिनी) कोपे यथा 'आः पाप ! किं विकत्थसे' पीड़ायां यथा आः शीतम् । पापं किल्बिषम्, कुत्सा निन्दा, ईषदर्थोऽल्पार्थश्चैषां समाहारे पापकुत्सेषदर्थे कु स्यात् । कवते, कूयते वा कुङः कर्तरि कर्मणि वा "मितद्र्वादित्वात्" डौ, डित्त्वाट्टिलोपे च कु "कु पापे चेषदर्थे च कुत्सायां च निवारणे" (इति विश्वः) पापे यथा 'कुकर्मपरोऽयं जनः' कुत्सायां यथा 'कापथोऽयं देशो वर्तते' ईषदर्थे यथा 'कवोष्णं जलं शीते रोचते । निर्भर्त्सनमपकारशब्दैर्भयोत्पादनम्, निन्दा दोषकीर्तनं चानयोर्धिक् स्यात् । धक्कयति, दधाति वा धक्कयतेर्दधातेर्वा कर्तरि बाहुलकाड्डिक् प्रत्यये, डित्त्वाट्टिलोपे च धिक्, निर्भर्त्सने यथा "धिक् त्वां ताडनार्हमनध्ययनशीलम्" । निन्दायां यथा 'धिक् परस्त्रीगामिनं पुरुषमिति ॥ २४९ ॥

---

१ तेन सहेत्यभिविधिः । तेन विना मर्यादा ॥

२ "आः किमेतदितिक्रोधादाभाष्य महिषासुरः" (इति मार्कण्डेयपुराणम्) ॥

अन्वाचय, समाहार, इतरेतर, समुच्चय, आशीर्वाद, क्षेम, पुण्य आदि, प्रकर्ष, लांघना और प्रशंसा.

चा (न्वाचयसमाहारेतरेतरसमुच्चये) ।

स्वस्त्या (शीः क्षेमपुण्यादौ)(प्रकर्षे लङ्घनेऽप्य)ति २५०

चेति–अन्वाचयः=अन्यतरस्यानुषङ्गिकत्वेनान्वयः, समाहारः=अनेकपदानां समूहः, इतरेतरयोगः=मिलितानामन्वयः, समुच्चयः परस्परनिरपेक्षस्यानेकस्यैकस्मिन्नन्वयः एषां समाहारस्तत्र चः स्यात् । चन्दति, चन्देः कर्तरि " अन्येभ्योऽपीति " डे, डित्त्वाट्टिलोपे च चः, " चः पादपूरणे पक्षान्तरे हेतौ विनिश्चये " (इति त्रिकाण्डशेषः) अन्वाचये यथा ' वटो ! भिक्षामट गां चानय ' समाहारे यथा ' संज्ञापरिभाषम् ' इतरेतरयोगे यथा ' धवखदिरौ छिन्धीति ' समुच्चये यथा " रमेशं गुरुं च भजस्वेति " । आशीराशीर्वादः, क्षेमं कुशलम्, पुण्यं सुकृतं तदादौ स्वस्ति स्यात् । स्वसति, स्वस्यति वा सुपूर्वकादसतेरस्यतेर्वा कर्तरि क्तिचि, वाहुलकात्तिप्रत्यये वा ' स्वस्ति ' " स्वस्ति मङ्गलाशीर्वादपापनिर्णोजनादिषु " (इति भागुरिः) आशिषि यथा ' स्वस्ति ते भूयात् ' क्षेमे यथा ' स्वस्ति गच्छ ' पुण्ये यथा ' स्वस्तिमान्स्वर्गमश्नुते ' आदिना " स्वस्ति स्यान्मङ्गले पुण्येऽप्याशंसायामपि कचित् " (इति मेदिनी) । प्रकर्षे उत्कर्षे, लङ्घने उल्लङ्घने अपिशब्दात्प्रशंसायां च अति स्यात् । अतति, अतेःकर्तरि " सर्वधातुभ्य इन् " इतीनि प्रत्यये ' अति ' " अतिशब्दः प्रशंसायां प्रकर्षे लङ्घनेऽपि च " (इति विश्वः) प्रकर्षे यथा ' अत्युत्तमो विष्णुः ' लङ्घने यथा ' अतिवेलं जलधितलम् ' इत्यादि विज्ञेयम् ॥ २५० ॥

पूछना, विचार, भेद, निश्चय, साथ, एकबार, दूर, समीप.

स्वि(त्प्रश्ने च वितर्के च) तु (स्याद्भेदेऽवधारणे) ।

सकृत् (सहैकवारे स्या) दारा (दूरसमीपयोः) ॥ २५१ ॥

स्विदिति–प्रश्ने पृच्छायाम्, वितर्के नानापक्षविचारे च शब्दात्पादपूरणेऽपि स्वित् स्यात् । सुष्ठु एति, अयति वा सुपूर्वकादेतेरयतेर्वा कर्तरि क्विपि, तुगागमे च स्वित् " स्वित् प्रश्ने च वितर्के च तथैव पादपूरणे " (इति मेदिनी) प्रश्ने यथा ' किंस्वित्ते कुशलमस्ति ' वितर्के यथा ' सर्वेश्वरत्वं विष्णोराहोस्वित् शिवस्य ' । भेदे पृथक्करणे, अवधारणे निश्चये च तु स्यात् । तुदति, तुदेः कर्तरि मितद्र्वादित्वाड्डौ डित्त्वाट्टिलोपे च तु " तु पादपूरणे भेदे समुच्चयेऽवधारणे । पक्षान्तरे नियोगे च प्रशंसायां विनिग्रहे " (इति मेदिनी) भेदे यथा " क्षीरान्मांसं तु पुष्टिकृत् " अवधारणे यथा ' शिष्टैर्मतं तु तद्युक्तम् ' । सहः सहार्थः, एकवारमेकवारकथनं चानयोः समाहारस्तस्मिन् ' सकृत् ' स्यात् । एकवारम्, " एकस्य सकृच्च " इति सुचि, एकस्य सकृदा-

देशे 'संयोगान्तस्येति' सुचोर्लोपे च सकृत् "सकृत् सहैकवारयोः" (इत्यजयः) सहार्थे यथा 'सकृद्यान्ति सुरस्त्रियः' एकवारे यथा 'सकृदपि कुर्याद्गयाश्राद्धम्'। दूरं विप्रकृष्टकम्, समीपं सन्निकृष्टं चानयोः 'आरात्' स्यात्। आराति, आङ्पूर्वकाद् रातेः कर्त्तरि बाहुलकादाति प्रत्यये आरात्। दूरे यथा 'आराच्छत्रोः सदा वसेत्' समीपे यथा 'सखायं स्थापयेदारात्' इत्याद्यवसेयम्॥ २५१॥

पश्चात्, अन्त, समुच्चय, विकल्प, बारम्बार, सहार्थ, प्रत्यक्ष, तुल्य.

(प्रतीच्यां चरमे) पश्चादुता (प्यर्थविकल्पयोः)।
(पुनःसहार्थयोः) शश्वत्साक्षा(त्प्रत्यक्षतुल्ययोः) २५२॥

प्रति–प्रतीच्यां पश्चिमाशायाम्, चरमे अन्त्ये च पश्चात्स्यात्। अवरस्मिन्, "पश्चात्" इत्यनेनावरस्य सप्तमीपञ्चमीप्रथमान्तस्य निपातिते, अव्ययत्वात्सुपोलुकि च पश्चात्। प्रतीच्यां यथा 'पश्चादस्तंगतो रविः' चरमे यथा 'पश्चिमे वयसि नैमिषे वसेत्'। अप्यर्थस्समुच्चयः प्रश्नश्च, विकल्पो भेदः पक्षान्तरं वा अनयोः 'उत' स्यात्। ऊयते स्म, 'उङ् शब्दे' अस्माद्गौवादिकात्कर्मणि 'क्ते' उत "उतापी द्वौच बाढार्थौ" (इत्यजयः) समुच्चये यथा 'उतार्जुनो भीमो रणे गमिष्यतः' विकल्पे यथा 'विष्णुरुत शिवः सेवनीयः'। पुनः पुनरर्थः, सहार्थश्चानयोः। पुनश्च सहश्च तावेवार्थौ ययोस्ताविति द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणस्यार्थस्य प्रत्येकं सम्बन्धस्तेन पुनरर्थे, सहार्थे च शश्वत्स्यात्। शशाति, शशेः कर्त्तरि बाहुलकाद्वत् प्रत्यये शश्वत् "शश्वत् सह-सहार्थयोः" (इत्यजयः) पुनरर्थे यथा 'शश्वद्विष्णुं स्मरेत्' सहार्थे यथा 'शिष्यैः शश्वद्गतो गुरुः'। अक्षमिन्द्रियं प्रतिगतं प्रत्यक्षम्, तोलनं तुला तया संमितं तुल्यं सादृश्यं चानयोः 'साक्षात्' स्यात्। सहाक्षेण साक्षस्तमतति, साक्षपूर्वकादतेः कर्त्तरि क्विपि, साक्षात् "साक्षात् तुल्यसमक्षयोः" (इत्यजयः) प्रत्यक्षे यथा 'साक्षाद् दृष्टो मया हरिः' तुल्ये यथा 'साक्षाल्लक्ष्मीरियं वधूः' इति॥ २५२॥

खेद, अनुकम्पा, संतोष, विस्मय, आमन्त्रण, हर्ष, दया, वाक्यारम्भ, विषाद.

(खेदानुकम्पासन्तोषविस्मयामन्त्रणे) वत।
हन्त (हर्षेऽनुकम्पायां वाक्यारम्भविषादयोः)॥२५३॥

खयिति–खेदो दैन्यम्, अनुकम्पा कृपा, सन्तोषः सन्तुष्टिः, विस्मयोऽद्भुतम्, आमन्त्रणमांभिमुखीकरणम् एषां समाहारस्तस्मिन् 'वत' स्यात्। वन्यतेस्म 'वनु याचने' अस्मात्तानादिकात्कर्मणि क्ते, "यस्य विभाषेति" इडागमाभावे, "अनुदात्तोपदेशेति" नलोपे च वत "वत खेदेऽनुकम्पायां हर्षे सम्बोधनेऽद्भुते" (इति दन्त्योष्ठ्यादावजयः) खेदे यथा 'अहो वत महत्कष्टम्' अनुकम्पायां यथा 'वत निःस्वो भरणीयः' सन्तोषे यथा 'वत रमण्यापतिरालिङ्गितः' विस्मये यथा 'अहो वतायं ध्रुव आप देवम्' सम्बोधने यथा 'अत्र एहि वत सखे'। हर्षे प्रमोदे, अनुकम्पायां दयायाम्,

१ "उत प्रश्नविकल्पयोः। समुच्चये विकल्पेचेति" (हेमः)॥

वाक्यारम्भो वाक्यप्रारम्भः, विषादो दुःखं तापश्च अनयोः 'हन्त' स्यात् । हन्ति, हन्तेः कर्त्तरि बाहुलकात्तप्रत्यये हन्त " हन्त वाक्यारम्भखेदविषादहर्षसंभ्रमे " (इति मेदिनी) हर्षे यथा ' हन्त ते लाभः शतगुणः ' अनुकम्पायां यथा 'हन्त दीनो रक्षितव्यः ' वाक्यारम्भे यथा ' हन्त ते कथयिष्यामि, विषादे यथा ' हन्तजातमजातारेः प्रथमेन त्वयारिणा ' (इति माघः) ॥ २५३ ॥

मुख्यसदृश, वीप्सा, लक्षणा आदि, कारण, प्रकरण, प्रकाश आदि, समाप्ति.

प्रति (प्रतिनिधौ वीप्सालक्षणादौ प्रयोगतः) ।
इति (हेतुप्रकरणप्रकर्षादिसमाप्तिषु) ॥ २५४ ॥

प्रेति—प्रतिनिधौ मुख्यसदृशे, वीप्सा व्याप्तुमिच्छा, लक्षणाशक्यसम्बन्धः, अन्वयानुपपत्तिपूर्विका वा आदिना इत्थंभूताख्यानभागप्रतिदानस्तोकादिस्तस्मिन्नर्थे प्रयोगतः शिष्टप्रयोगानुसारेण ' प्रति ' स्यात् । प्राति, प्रथते वा प्रातेः प्रथेर्वा कर्तरि बाहुलकाडुतौ प्रति । प्रतिनिधौ यथा ' अभिमन्युं प्रति परीक्षित् ' । वीप्सायां यथा ' तीर्थं तीर्थं प्रति गच्छति बलः ' लक्षणायां यथा ' वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत् ' । इत्थंभूताख्याने यथा ' भक्तो विष्णुं प्रति यज्ञदत्तः ' यज्ञदत्तो विष्णुं प्रतिभक्तो विष्णुस्वरूप इत्यर्थः । भागे यथा ' लक्ष्मीर्हरिंप्रति ' हरेर्भाग इत्यर्थः । प्रतिदाने यथा ' तिलेभ्यः ' प्रतियच्छति माषानित्यादिज्ञेयम् । हेतुः कारणम्, प्रकरणं प्रकारः, प्रकर्षादिः प्रकाशादि, समाप्तिरवसानमेष्वर्थेषु ' इति ' स्यात् । एति, अयति वा एतेरयतेर्वा कर्तरि क्तिचि ' इति ' " इति प्रकरणे हेतौ प्रकाशादिसमाप्तिषु । निदर्शने प्रकारेस्यादनुकर्षे च संमतम् " (इति विश्वः) हेतौ यथा ' रामो हन्तीति रावणः पलायते ' प्रकरणे यथा ' ब्राह्मण क्षत्रिय-विट्-शूद्रा इति ' प्रकर्षे यथा ' इति पाणिनिः ' आदिना ' क्रमादमुं नारद ' इत्यबोधि सः (इति माघः) समाप्तौ यथा धर्ममाचरेदिति ॥ २५४ ॥

पूर्वदिशा, पहला, व्यतीत, संपूर्ण, अवधि, परिमाण, निश्चय.

(प्राच्यां) पुरस्तात् (प्रथमे पुरार्थे) ऽग्रतइत्यपि) ।
यावत्तावच्च (साकल्येऽवधौ मानेऽवधारणे) ॥ २५५ ॥

प्रेति—प्राच्यां पूर्वस्यां दिशि, प्रथमे आदिमे, पुरार्थेऽतीतविषये च 'पुरस्तात्' स्यात् । अग्रतः इत्यपि प्राच्याद्यर्थेषु भवतीति । पूर्वस्मिन् " दिक्छब्देभ्यः सप्तमी " इत्यस्तातौ " अस्ताति च " इति पुरादेशे च पुरस्तात् " प्राच्यांपुरः पुरस्तादग्रप्रथमव्यतीतेषु " (इति वोपालितः) अग्रे इति, " आद्यादिभ्य उपसंख्यानम् " इति तसौ अग्रतः । प्राच्यां यथा ' पुरस्ताद्गतो ब्रह्मदत्तः ' प्रथमे यथा ' पुरस्ताद्भुङ्क्ते ' पुरार्थे यथा ' पुरस्ताद्वासोऽभूत् ' एवमग्रतः संस्थाप्यदेवेशं पूजयेदिति । साकल्ये सामग्र्ये, अवधौ परिच्छेदे, माने परिमाणे, अवधारणे निश्चये च यावत्—तावच्च स्यात् । यत्, तत् परि-

१ " हन्तदानेऽनुकम्पायां वाक्यारम्भविषादयोः । निश्चये च प्रमोदे च" (इति हैमः) ॥

माणमस्य, "यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्" इति वतुपि, "आसर्वनाम्नः" इत्यात्वे, पूर्वाचार्याणां मते तु डावतौ वा यावत्, तावत् "यावत्कात्स्न्र्येऽवधारणे । प्रशंसायां परिच्छेदे मानाधिकारसंभ्रमे । पक्षान्तरे च" (इति मेदिनी) साकल्ये यथा 'यावद्दत्तं तावद्भुक्तम्' अवधौ यथा 'मूलाच्छाखां यावत्प्रकाण्डः' परिमाणे यथा 'यावत्स्वर्णं तावद्रजतम्' अवधारणे यथा 'श्रोत्रियं तावदामन्त्रयस्व' इति ॥ २५५॥

मङ्गल, अनन्तर, आरम्भ, प्रश्न, कात्स्न्र्य, निरर्थक, विधिहीन, अनेकार्थ, उभयार्थ.

(मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकात्स्न्र्ये) ष्वथो अथ ।
वृथा(निरर्थकाविध्योः) नाना(नेकोभयार्थयोः) ॥२५६॥

मेति—मङ्गलं कल्याणम्, अनन्तरमन्तररहितम्, आरम्भः प्रारम्भः, प्रश्नः पृच्छा, कात्स्न्र्यं सामग्र्यं चैष्वर्थेषु अथो; अथ च स्यात् । अर्थयते, 'अर्थ उपयाच्ञायाम्' अस्माच्चौरादिकात्कर्त्तरि बाहुलकाड्डोः, पृषोदरादित्वाद्रलोपे च अथो, 'अन्येभ्योऽपीति' डे, रलोपे च अथ "अथाथो संशये स्यातामधिकारे च मङ्गले । विकल्पानन्तरप्रश्नकात्स्न्र्यारम्भसमुच्चये" (इति मेदिनी) मङ्गले यथा 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' अनन्तरे यथा 'स्नानं कृत्वाथ भुञ्जीत' आरम्भे यथा 'अथ शब्दानुशासनं लिख्यते' प्रश्ने यथा 'अथ वक्तुं समर्थोऽसि' कात्स्न्र्ये यथा 'अथ धातून् ब्रूमो वयमिति'। निरर्थको व्यर्थः, अविधिर्विधिहीनश्चानयोर्वृथा स्यात् । वृणोति, वृणीते वा वृञो वृङो वा कर्तरि बाहुलकात्थाकि, कित्त्वाद् गुणाभावे च वृथा "वृथा निष्कारणे वन्ध्ये वृथा स्याद्विधिवर्जिते" (इति विश्वः) निरर्थके यथा 'वृथा दुग्धोऽनड्वान्' अविधौ यथा 'वृथा दानं धनाढयेषु' । अनेको बहुविधः, उभयो द्वयस्तावेवार्थौ ययोस्तयोरर्थे नाना स्यात् । न इति "विनञ्भ्यां नानाञौ न सहः" इति नञो नाञि प्रत्यये नाना "नानाशब्दो विनाऽर्थेऽपि तथानेकोभयार्थयोः" (इति मेदिनी) अनेकार्थे यथा 'इह नानाविधा जना निवसन्ति' उभयार्थे यथा 'नाना विधं न सज्जेत' "नानाविनोभयानेकार्थेष्विति" हेमचन्द्रादपि बोद्धव्यम् ॥२५६॥

पूछना, विकल्प, पीछे, बराबरी, सवाल, निश्चय, आज्ञा, तसल्ली देना, सम्बोधन.

नु[2] (पृच्छायां विकल्पे च) (पश्चात्सादृश्ययो) रनु ।
(प्रश्नावधारणानुज्ञानुनयामन्त्रणे) ननु ॥ २५७ ॥

न्विति—पृच्छायां ज्ञीप्सायाम्, विकल्पे पक्षान्तरे च 'नु' स्यात् । नुदति, नौति वा नुदेर्नौतेर्वा कर्तरि मितद्र्वादित्वाड्डौ, डित्त्वाट्टिलोपे च नु "नु स्यात्प्रश्ने विकल्पार्थेऽप्य-

१ "अथो अथ समुच्चये । मङ्गले संशयारम्भाधिकारानन्तरेषु च । अन्वादेशे प्रतिज्ञायां प्रश्नसाकल्ययोरपि" (इति हैमः) ॥ शास्त्रं सुचिन्तितमथो परिचिन्तनीयं स्वाराधितोऽपि नृपतिः परिशङ्कनीयः। अङ्के स्थितापि युवतिः परिशङ्कनीया शास्त्रे नृपे च युवतौ च कुतो वशित्वम्॥ १ ॥

२ "नु प्रश्नेऽनुनयेऽतीतार्थे विकल्पवितर्कयोः" (इति हैमः) ॥

तीतानुनयार्थयोः " (इति विश्वः) पृच्छायां यथा ' कोनुधावति ' विकल्पे यथा ' अयं भीमोनु धर्मोनु ' । पश्चात्पश्चादर्थः, सादृश्यं तुल्यं चानयोरनु स्यात् । अनिति, ' अन प्राणने ' अस्मादादादिकात्कर्तरि बाहुलकादुप्रत्यये अनु " अनु हीने सहार्थे च पश्चात्सादृश्ययोरपि । आयामे च समीपे च लक्षणादावनुक्रमे " (इति विश्वः) पश्चादर्थे यथा ' रथमनुगच्छति ' सादृश्ये यथा ' ज्येष्ठमनुकरोति ' । प्रश्नः पृच्छा, अवधारणं निश्चयः अनुज्ञा आज्ञा, अनुनयः सान्त्वनम्, आमन्त्रणं सम्बोधनं चैषां समाहारस्तत्र ननु स्यात् । न नुदति, नञ् पूर्वकान्नुदेः कर्त्तरि मितद्र्वादित्वाड्डौ डित्त्वाट्टिलोपे च ननु " ननु प्रश्नेऽप्यनुनयेऽनुज्ञानेऽप्यवधारणे । आमन्त्रणे च" (इति विश्वः) प्रश्ने यथा ' ननु किमेतत् ' अवधारणे यथा ' नन्वयं योगी ' अनुज्ञायां यथा ' ननु गच्छ ' अनुनये यथा ' ननु कोपं मुञ्च दयां कुरु ' सम्बोधने यथा 'ननु राजन् ! मया सह वाराणसीं व्रज ' इत्याद्यवसेयम् ॥ २५७ ॥

निन्दा, समुच्चय, प्रश्न, शङ्का, संभावना, मिसाल, भेद, आधा, निन्दित.

(गर्हासमुच्चयप्रश्नशङ्कासंभावनास्व) पि ।
(उपमायां विकल्पे) वा सामि(त्वर्धे जुगुप्सिते)॥ २५८

गेति—गर्हा निन्दनम् , समुच्चयनं समुच्चयः परस्परनिरपेक्षस्यानेकस्यैकस्मिन्नन्वयो वा, प्रश्नः पृच्छा, शङ्का सन्देहः, संभावना कल्पना चैष्वर्थेषु अपि स्यात् । न पियति, नञ् पूर्वकात्पियतेः कर्तरि क्विपि, आगमशास्त्रस्यानित्यत्वात्तुगागमाभावे च अपि, " अपि संभावनाप्रश्नशङ्कागर्हासमुच्चये । तथा युक्तपदार्थे च कामचारक्रियासु च " (इति विश्वः) निन्दायां यथा ' तं धिक् योऽपि सिञ्चेत्पलाण्डुम् ' समुच्चये यथा ' स्त्रियं पालय पुत्रमपि ' प्रश्ने यथा 'अपि जानासि किञ्चित्त्वम् ' शङ्कायां यथा ' अपि चोरोभवेत् ' संभावनायां यथा 'अपि स्थाणुं जयेद्रामः ' । उपमायां उपमाने विकल्पे भेदे च 'वा' स्यात् । वाति, वातेः कर्तरि क्विपि वा "वा स्याद्विकल्पोपमयोर्वितर्के पादपूरणे । समुच्चये च " (इति मेदिनी) " वा स्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थे च समुच्चये " (इति विश्वः) उपमायां यथा ' आशीविषो वा संक्रुद्धः ' विकल्पे यथा ' शिवं वा यदि वा विष्णुं पूजयेदिति । अर्धे खण्डे, जुगुप्सिते निन्दिते च ' सामि ' स्यात् । सामयति, ' षाम सान्त्वप्रयोगे ' अस्माच्चौरादिकात्कर्त्तरि " अच इः " इती प्रत्यये सामि । अर्धे यथा ' सामि संमीलिताक्षी ' जुगुप्सिते यथा ' सामिकृतमकल्याणकारि ' इति ॥ २५८ ॥

साथ, समीप, जल, मस्तक, उपमा, प्रकार, तर्क, निश्चय.

अमा (सह समीपे च) कं (वारिणि च मूर्धनि) ।
(इवेत्थमर्थयो) रेवं नूनं (तर्केऽर्थनिश्चये) ॥ २५९ ॥

अमेति—सह सहार्थे, समीपे निकटे च ' अमा ' स्यात् । न माति, नञ्पूर्वका-

न्मातेः कर्तरि क्विपि, नञो नस्य लोपे च अमा । सहार्थे यथा 'पुत्रेणामा भुङ्क्ते' समीपे यथा 'अमात्यः समीपवर्तीत्यर्थः' । वारिणि जले, मूर्धनि मस्तके च 'कं' स्यात् । कम्यते, कमेर्णिङभावपक्षे विचि कम् "कं शिरःसुखवारिषु" (इति विश्वः) वारिणि यथा 'वेत्रवत्याःकममलं पश्य सखे !' मस्तके यथा 'मम कं पातु माधवः' । इवे त्थमर्थयोः उपमाप्रकारयोः एवं स्यात् । 'ए' इत्थं वमति एपूर्वकाद्वमेः कर्तरि विचि एवम् "एवं प्रकारोपमयोरङ्गीकारेऽवधारणे" (इति धरणिः) इवार्थे यथा 'अग्निरेवं वाडवः वाडवो ब्राह्मणः अग्निरिवेत्यर्थः' । इत्थमर्थे यथा 'एवं वादिनि देवर्षाविति । तर्के ऊहे अपूर्वोत्प्रेक्षणे वा अर्थनिश्चये अर्थावधारणे च 'नूनं' स्यात् । नुवा स्तुत्या नमति, नूपूर्वकान्नमेः कर्त्तरि विचि नूनम् "नूनं निश्चिततर्कयोः" इति विश्वः) तर्के यथा 'नूनमयमति पञ्चानां प्रियः' अर्थनिश्चये यथा 'क्षुद्रेऽपि नूनं शरणं प्रपन्ने' रक्षणीयइतिभावः ॥ २५६ ॥

मौन, आनन्द, पूछना, निन्दा, (तूष्णीमर्थे सुखे) जोषं किं (पृच्छायां जुगुप्सने) ।
प्रसिद्ध, संभावना, कोप, प्राप्ति, निन्दा. नाम (प्रकाश्यसंभाव्यक्रोधोपगमकुत्सने) ॥ २६० ॥

विवृति—तूष्णीमर्थे मौनार्थे, सुखे आनन्दे च 'जोषम्' स्यात् । जुष्यते, जुषेः कर्मणि बाहुलकादमि जोषम् "जोषं सुखे प्रशंसायां तूष्णींलङ्घनयोरपि" (इति मेदिनी) मौनार्थे यथा 'जोषं तिष्ठ' सुखार्थे यथा 'जोषमासीत वर्षासु' । पृच्छायां प्रश्ने, जुगुप्सने निन्दने च 'किम्' स्यात् । कायति "कायतेर्डिमिः" इति डिमौ, कवनम्, कूयते वा कौतेर्भावकर्मणोर्बाहुलकाड्डिम् प्रत्यये वा किम् "किं कुत्साया वितर्के च निषेधप्रश्नयोरपि" (इति मेदिनी) पृच्छायां यथा 'किमाद्रियेरन् रसिकाः कृतिं मे' निन्दने यथा 'सकिं सखा साधु न शास्ति योऽधिपं हितान्न यः संश्रुणुते सकिं प्रभुः' । प्राकाश्यं प्रसिद्धम्, संभाव्यं संभावना, क्रोधः कोपः, उपगमः सत्स्वरूपाङ्गीकारः, कुत्सनं निन्दनं चैषां समाहारस्तत्र नाम स्यात् । नामयति, नाम्यते वा नामयतेः कर्त्तरि कर्मणि वा 'अन्येभ्योऽपीति' डे 'नाम' "नामकोपेऽभ्युपगमे विस्मये स्मरणेऽपिच । संभाव्यकुत्साप्राकाश्यविकल्पेष्वपि दृश्यते" (इति मेदिनी) प्राकाश्ये यथा 'हिमालयोनामनगाधिराजः' संभाव्ये यथा 'रामरावणयोर्भविष्यति युद्धं नाम' क्रोधे यथा 'मम वैरी रावणो नाम पापः' उपगमे 'शत्रोःसकाशादगृह्णाति राज्यं नाम' कुत्सने यथा 'को नामायं प्रलपति मे विशतः सभायाम्' इति २६०॥

भूषण, परिपूर्णता, सामर्थ्य, अलं (भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम्) ।
निषेध, संदेह, प्रश्न, पास, मध्य. हुं (वितर्के परिप्रश्ने) समया (न्तिकमध्ययोः) ॥ २६१ ॥

अलमिति—भूषणमलंकारः, पर्याप्तिः परिपूर्णता, शक्तिः सामर्थ्यम्, वारणं निषेधश्चैतेषां वाचकमलं स्यात्। अलति, 'अल भूषणादौ' अस्माद्भौवादिकात्कर्त्तरि बाहुलकादमि अलम् "अलं भूषणपर्याप्तिवारणेषुनिरर्थके। अलं शक्तौ च निर्दिष्टम्" (इति विश्वः) भूषणे यथा 'सर्वालंकरणैरलंकृतोऽयंबालः' पर्याप्तौ यथा 'अलं भुक्तवान् यज्ञदत्तः' शक्तौ यथा 'अलं मल्लोमल्लाय' वारणे यथा 'अलं महीपाल! तव श्रमेण' (इति रघुः) वितर्के संदेहे ऊहे वा परिप्रश्ने पृच्छायां च 'हुं' स्यात्। हूयते, 'हु दानादौ' अस्माज्जौहोत्यादिकात्कर्मणि बाहुलकान्मे, हुम् "हुं वितर्के चानुमताविति (त्रिकाण्डशेषः) वितर्के यथा 'हुं जलं मृगतृष्णा हुम्' परिप्रश्ने यथा 'हुं यज्ञदत्तोऽयमायाति'। अन्तिकं निकटम्, मध्यं मध्यमं चानयोः समया स्यात्। समेति, संपूर्वकाद् 'इण् गतौ' अस्मादादादिकात्कर्तरि 'आः समिण्निकषिभ्याम्' इत्या प्रत्यये गुणे, अयादेशे च समया, समीपे यथा 'समया पत्तनं नदी वहति' मध्ये यथा 'समया शैलयोर्ग्रामः' पर्वतयोर्मध्ये ग्रामो वसति इति॥ २६१॥

अप्रथम, भेद, निश्चय, निषेध, प्रबन्ध, चिरातन, व्यतीत, समीप, भावी.

पुन (रप्रथमे भेदे) नि (र्निश्चयनिषेधयोः)।
(स्यात्प्रबन्धे चिरातीते निकटागामिके) पुरा॥२६२॥

पुनरिति—अप्रथमे प्रथमाभावे, भेदे अन्तरे च 'पुनर्' स्यात्। पनते, 'पन स्तुतौ' अस्माद्भौवादिकात्कर्तरि बाहुलकादरे, अस्योकारे च 'पुनर्' "पुनरप्रथमे मतम्। अधिकारे च भेदे च तथा पक्षान्तरेऽपि च" (इति मेदिनी) प्रथमाभावे यथा 'पुनरुक्तं पुण्यदत्तेन' भेदे यथा 'किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्याः'। निश्चयोऽवधारणम्, निषेधो वारणं चानयोर्निर् स्यात्। नृणाति, नृणातेः कर्तरि क्विपि "ॠत इत्-" इत्वीरादेशे च 'निर्'। "निर्निश्चये क्रान्ताद्यर्थे निर्निःशेषनिषेधयोः" (इति विश्वः) निश्चये यथा 'निरुक्तमिदं नित्यानन्देन' निषेधे यथा 'बहुदानान्निर्धनोऽयं राजा'। प्रबन्धे अविच्छेदेन क्रियाकरणे, चिरे चिरन्तने, अतीते व्यतीते, निकटे सन्निहिते, आगामिके भाविनि च पुरा स्यात्। पुरति, 'पुर अग्रगमने' अस्मात्तौदादिकात्कर्तरि बाहुलकात्का प्रत्यये, कित्त्वाद्गुणाभावे च पुरा "पुरा पुराणे निकटे प्रबन्धातीतभाविषु" (इति मेदिनी) प्रबन्धे यथा 'पुराधीते धीरोयम्' अविरतमपाठीदित्यर्थः। चिरन्तने यथा 'पुरातना ऋषयो यमैडयंस्त' माहुरग्र्यं पुरुषं पुराणमिति। अतीते यथा 'पुरा रामो राजा बभूव' निकटे यथा 'पुरा रामं तस्थौ रामानुजः' आगामिके यथा 'चतुर्विंशतितः पुरा मे भाग्यमुदेष्यति' उदयं प्राप्स्यतीति॥ २६२॥

१ वसन्तीह पुरा छात्राः—अवात्सुः—अवसन्—ऊषुर्वा। पुराभुङ्क्ते निश्चितं भोक्ष्यत इति। "इति गुह्यतमं शास्त्रं प्राप्तं ब्रह्मादिकैः पुरा" (इत्यथर्वणरहस्यम्)॥

विस्तार, अङ्गीकार, स्वर्ग, परलोक, वात, संभावना या बड़ाई.

ऊररी चोररी च (विस्तारेऽङ्गीकृतौ त्रयम्) ।

(स्वर्गे परे च लोके) स्व (र्वार्तासंभाव्ययोः)किल॥२६३॥†

ऊरेति—विस्तारे व्यासे, अङ्गीकृतौ स्वीकृतौ चार्थे ऊररी, ऊरी, उररी चैतत्त्रयं स्यात् । ऊयते, 'ऊयी तन्तुसन्ताने' अस्माद्धौवादिकात्कर्तरि बाहुलकाद्ररीकि, यलोपे च ऊररी, रीकि तु ऊरी, अत्र ह्रस्वादौ पाठात् 'उरी' ह्रस्वादिरपि । वयति, वयते वा वयतेः कर्तरि ररीकि, संप्रसारणे, पूर्वरूपे च उररी "ऊररी चोररी चोरी विस्तारेऽङ्गीकृतौ त्रयम्" (इत्यजयः) विस्तारे यथा । 'गुरुर्ग्रन्थमूररी करोति=विस्तारयतीत्यर्थः' अङ्गीकारे यथा 'ऊरीकृत्य पितुर्वाक्यं रामोऽरण्यं जगाम ह' 'उररी करोति प्रभोराज्ञां रामदत्तः । स्वर्गे, परे लोके च 'स्वर्' स्यात् । स्वरति, स्वर्यते वा स्वरतेः कर्तरि कर्मणि वा विचि गुणे, रपरत्वे च स्वर् "स्वः प्रेत्य व्योम्नि नाके च" (इति कोषान्तरम्) स्वर्गे यथा 'स्वर्णद्यां स्नाति नारदः' । परलोके यथा 'स्वर्गतस्य क्रिया कार्या पुत्रैः परमभक्तितः' । वार्ता प्रवृत्तिः, संभाव्यं संभावना, संभाव्यः प्रशंसनीयो वा अनयोरर्थे 'किल', स्यात् । किलति, किलेःकर्तरि 'इगुपधेति' के, कित्त्वाद्गुणाभावे च किल "किलशब्दस्तु वार्तायां संभाव्यानुनयार्थयोः" (इति विश्वः) । "वार्तायामरुचौ किल" (इति त्रिकाण्डकोषः) वार्तायां यथा 'जघान कंसं किल वासुदेवः' संभाव्ये यथा "गुरून् किल अतिशेते शिष्यः" इति ॥ २६३ ॥

निषेध, वाक्यभूषण, जिज्ञासा, अनुनय, समीप, उभयार्थ, शीघ्र, संपूर्णता, सामने.

(निषेधवाक्यालङ्कारजिज्ञासानुनये) खलु ।

(समीपोभयतःशीघ्रं साकल्याभिमुखे)ऽभितः ॥२६४॥

नीति—निषेधः प्रतिषेधः, वाक्यालंकारो वाक्यभूषणम्, जिज्ञासा ज्ञातुमभिलाषा, अनुनयः सान्त्वनं चैषां समाहारस्तत्र 'खलु' स्यात् । खलति, खलतेः कर्तरि बाहुलकादुप्रत्यये खलु "खलु स्याद्वाक्यभूषायां जिज्ञासायां च सान्त्वने । वीप्सामाननिषेधेषु पूरणे पादवाक्ययोः" (इति मेदिनी) निषेधे यथा 'पीत्वा खलुगतः' वाक्यालंकारे यथा 'एतत्खल्वाहुर्लोकाः' जिज्ञासायां यथा 'खलु जानाति यज्ञदत्तः' अनुनये यथा 'देहि खलु वाचकमिति' । समीपं निकटम्, उभयतः उभयार्थः शीघ्रं त्वरितम्, साकल्यं कात्स्न्र्यम्, अभिमुखं सम्मुखं चैषां समाहारस्तत्र 'अभितः' स्यात् । अभिइति, "पर्यभिभ्यांच" इत्यभिशब्दात्तसिलि अभितः । समीपे यथा 'वाराणसीमभितोभागीरथी' उभयार्थे यथा 'अभितः कृष्णं गोपाः' शीघ्रार्थे यथा

† "अलीके यथा-'प्रसह्य सिंहः किल तां चकर्ष' (इति रघुः) । अज्ञानसूचके यथा 'सुप्तोऽहं किल विललाप' ॥

'अभितोऽधीष्व' साकल्ये यथा 'अभितो ग्रामं वनानि सन्ति' अभिमुखे यथा 'अभितोहिंसको हन्ति मामेव परिधावति' इति ॥ २६४ ॥

शब्द, प्रकाश, परस्पर, छिपना, टेढ़ा, दुःख, शोक, पीड़ा. **(नामप्राकाश्ययोः) प्रादुर्मिथो (ऽन्योन्यं रहस्यपि) । तिरो(ऽन्तर्धौ तिर्यगर्थे) हा (विषादशुगार्तिषु) ॥२६५॥**

नेति—नाम नामधेयम्, शब्दो वा प्राकाश्यं द्यौत्यं चानयोरर्थे प्रादुः स्यात्। प्रान्दति, प्रपूर्वकादन्देः कर्त्तरि बाहुलकादुसि, आगमशास्त्रस्यानित्यत्वान्नुमागमाभावे च । प्राप्नोति विग्रहे तु कर्तरि उसि वा प्रादुः । नामनि यथा 'प्रादुरासीच्चक्रपाणिः' प्राकाश्ये यथा 'बुद्धिस्तेप्रादुर्भविष्यति' । अन्योन्यमन्योन्यार्थे, रहसि एकान्तेऽपि मिथः मिथो च स्यात् । मेथति, 'मेथृसंगमे' अस्माद्भौवादिकात्कर्त्तरि असुनि, पृषोदरादित्वाद्ध्रस्वे च मिथः, बाहुलकादो प्रत्ययेतु 'मिथो' तन्त्रेणोभयमिहनिर्दिष्टमिति । अन्योन्यार्थे यथा 'वासिष्ठकौण्डिन्यमैत्रावरुणानां मिथो न विवाहः' एकान्ते यथा 'मिथः सीतामश्लिक्षद्रामः' रहसि सीतामालिङ्गितवानिति । अन्तर्द्धौ अन्तर्धाने, तिर्यगर्थे कुटिलार्थे च तिरः स्यात् । तरति, तरतेः कर्तरि असुनि 'क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते' इति गुणविषये "ॠतइद्धातोः" इतीरादेशे च तिरः । अन्तर्द्धौ यथा 'तिरो बभूव वामनः' तिर्यगर्थे यथा 'तिरो वर्तते चन्द्रः' कुटलीभूत्वा वर्तत इति। विषादो दुःखम्' शुक् शोकः, अर्तिः पीडा चैष्वर्थेषु 'हा' स्यात । जहाति, जहातेः कर्तरि क्विपि हा "हा विषादे च शोके च कुत्सादुःखार्थयोरपि" (इति मेदिनी) विषादे यथा 'हा रमणीयो गतः कालः' शोके यथा 'हा राम ! वनं गतोऽसि' पीडायां यथा 'हा हतोऽस्मि' इति ॥ २६५ ॥

आश्चर्य, खेद, कारण और निश्चय. **अहहे (त्यद्भुते खेदे) हि (हेताववधारणे) ॥२६६॥**

इति नानार्थवर्गः ॥

अहेति—अद्भुते विस्मये, खेदे दैन्ये शोके वा 'अहह' इत्यव्ययं स्यात् । अहं जहाति, जिहीते वा अहं पूर्वकाद् हाको हाङो वा कर्तरि "अन्येभ्योऽपीति" डे, पृषोदरादित्वान्मलोपे च अहह । "अहहा" दीर्घान्तमपि" तत्र 'क्विप्' बोध्यः "अहहेत्यद्भुवे खेदे परिक्लेशप्रहर्षयोः । सम्बोधनेऽपि" (इति मेदिनी) अद्भुते यथा 'अहह बुद्धिप्रकर्षो राज्ञः' खेदे यथा 'अहह नीतो मया द्यूतेन कालः' परिक्लेशे यथा 'अहहा परिपीडितोऽहं व्याधिनाऽतो गङ्गाम्भसि पतिष्यामीति । प्रहर्षे यथा "अहहा मे रात्रौ पौत्रो जातः" सम्बोधने यथा 'अहह सखे ! मया साकं भोक्तव्यम्' । हेतौ कारणे, अवधारणे निश्चये च 'हि' स्यात् । हिनोति, हिनोतेः कर्तरि विचि, संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणाभावे च । क्विपि तु तुगागमाभावे वा 'हि' "हि

पादपूरणे हेतौ विशेषेऽप्यवधारणे । प्रश्ने हेत्वपदेशे च संभ्रमासूययोरपि । ही दुःख हेतावाख्यातो विषादे विस्मयेऽपि च ”। (इति मेदिनी) तत्र पृषोदरादित्वाद्दीर्घः । एषु सर्वत्र भावे वा प्रत्यया ज्ञातव्याः । हेतौ यथा ‘ अग्निरत्रास्ति धूमो हि दृश्यते ’ अवधारणे यथा ‘ चन्द्रोहि शीतो वर्तत इति ’॥ २६६ ॥

इति नानार्थवर्गविवरणम् ।

अथ अव्ययवर्गो व्याख्यायते ।

दीर्घकाल, **(चिरायचिररात्रायचिरस्याद्या) श्चिरार्थकाः ।**

बारम्बार. **मुहुः पुनः पुनः शश्वदभीक्ष्णमसकृ (त्समाः) ॥ १ ॥**

चीति—चिरायः, चिररात्रायः, चिरस्यः एते आद्यायेषामिति ते चिरोऽर्थो येषामिति चिरार्थकाः स्युः । आद्यपदेन “ चिरम्, चिरेण, चिरात्, चिरे ” इति गृह्यन्ते । चिरमयते, चिरपूर्वादयतेः कर्तरि “ कर्मण्यण् ” इत्यणि चिराय यथा ‘ चिराय सन्तर्प्य समिद्भिरग्निम् ’ । चिरारात्रयः । “ अच् प्रत्यन्वव–” इत्यत्र “ अच् ” इति योगविभागादचि चिररात्रास्तानयते “ कर्मण्यण् ” इत्यणि । चिररात्राय यथा चिररात्राय संचितं मधु मक्षिकाभिः ’। चिरमस्यति, चिरपूर्वादस्यतेः कर्तरि यथति- सञ्ज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्ध्यभावे, शकन्ध्वादित्वात्पररूपे च चिरस्य यथा ‘ चिरस्य दृष्टेवमृतो त्थितेव ’ । चिनोति, चिनोतेः कर्तरि बाहुलकाद्रकि, गुणाभावे, मान्तत्वे च निपातिते चिरम्, यथा ‘ चिरंजीवतु बालोऽयम् ’ रेणकि प्रत्यये चिरेण यथा ‘ चिरेण नाभि प्रथमोदबिन्दवः ’ चिरमततीति विग्रहेतु चिरपूर्वकादतेः कर्तरि क्विपि, चिरात्, ‘चिरात्सुतस्पर्शरसज्ञतां ययौ ’ रेकि, चिरे । ‘ स चिरे तपसि स्थितः ’ । इति सप्तदीर्घ कालस्य । मुहुः, पुनः पुनः, शश्वत्, अभीक्ष्णम्, असकृत् एते समास्तुल्यार्थाः स्युः । मोहनम्, मुह्यतेः कर्तरि बाहुलकादुसि मुहुः । यथा ‘ मुहुः पश्यसि कौन्तेय ’। पनते, पनेः कर्तरि बाहुलकादरि, “ नित्यवीप्सयोः ” इति पुनः शब्दस्य द्वित्वे च पुनः पुनः यथा ‘ आगच्छति पुनः पुनः ’ । शशति, शशेः कर्तरि बाहुलकाद्वति, शश्वत् यथा ‘ शश्वच्छान्तिं निगच्छति ’ । अभिक्ष्णोति, अभिपूर्वकात् क्ष्णोतेः कर्तरि बाहुलकाड्डमौ अभीक्ष्णम् । यथा ‘ अभीक्ष्णं स्थाल्यामोदनं पचति ’ । अन्यस्तु अभीक्ष्ण शब्दमनव्ययमप्याह । “ अभीक्ष्णंतु पौनः पुन्ये सर्वदार्थे च दृश्यते ” इत्यनव्ययप्रकरणे पाठात् । बारंबारं शश्वदर्थे वारंवारेण चेष्यते ” (इति त्रिकाण्डशेषः) न सकृत नञ्समासे असकृत् यथा ‘ असकृज्जलपानाच्च ’ । इति पञ्च पौनःपुन्यार्थस्य ॥ १ ॥

शीघ्रता वाचक, **स्राग्झटित्यञ्जसान्हाय सपदिद्राङ्मङ्क्षु (द्रुते)।**

अतिशयार्थक. **बलवत्सुष्ठुकिमुतस्वत्यतीव च (निर्भरे) ॥ २ ॥**

स्रेति—स्राक्, झटिति, अञ्जसा, अन्हाय, सपदि, द्राक्, मङ्क्षु एते द्रुते शीघ्रार्थे स्युः। स्रवति, स्रुवःकर्तरि बाहुलकाड्डाकि, स्रवणमिति विग्रहेतु संपदादित्वात् क्विपि तुगागमे च स्रुत् तामासमन्तादकति, क्विपि वा शकन्ध्वादित्वात्पररूपे च स्राक् यथा 'स्राग्वयोयाति देहिनाम्'। झटनम्, झटेर्भावे संपदादित्वात् क्विपि झट् तामेतीति कर्तरि क्तिचि झटिति 'वृक्षं झटित्यारुरोह वानरः' अञ्जनम्, अञ्जेर्भावे "कृत्यल्युटो (कृतो) बहुलम्" इति पचाद्यचि अञ्जस्तं स्यति, सायति वा क्विपि अञ्जसा यथा 'अञ्जसा याति तुरगः'। ह्वनम्, ह्रुङोभावे बाहुलकाद् घञि, पृषोदरादित्वाद्ध्रस्य यत्वे च ततो नञि समासे 'अह्नाय' यथा 'अह्नाय सूर्येण तमो निरस्तम्'। संपद्यते, संपूर्वकात्पद्यतेः कर्तरि इनि, पृषोदरादित्वात्समोऽन्त्यलोपे च सपदि यथा 'वचसस्तस्य सपदिक्रिया केवलमुत्तरम्' द्राणम्, द्रातेर्भावे संपदादित्वात् क्विपि द्रा तामकतीति, कर्तरि क्विपि द्राक् यथा 'द्राग्भविष्यति ते सुखं प्रिये'। मज्जति, मज्जतेः कर्तरि बाहुलकात्सुप्रत्यये 'मस्जिनशोः—' इति नुमागमे, "स्कोरिति" सलोपे, कुत्वे, षत्वे, क्षत्वे च मङ्क्षु यथा "मङ्क्षूदपाति सरितः पटलैरलीनाम्" इति सप्त द्रुतस्य। बलवत्, सुष्ठु, किमुत, सु, अति, अतीव एते निर्भरे अतिशयार्थे स्युः। बलमस्यास्ति, मतुपि, मतो मस्य वत्वे च बलवत् यथा 'पुनर्वशित्वाद्बलवन्निगृह्य' सुतिष्ठति, सुपूर्वकात्तिष्ठतेः कर्त्तरि "अपदुःसुषुस्थः" इति कौ "सुषमादिषु च" इति षत्वे च सुष्ठु, यथा 'सुष्ठु पीतं मया घृतम्' किंच तद् उत च किमुत, यथा 'किमुतावर्द्धितं क्षेत्रम्'। सवति, सवनम् वा सवतेः कर्तरि भावे वा क्विपि, तुगागमाभावे च सु यथा 'सुपक्वं कदलीफलम्' अतति, अतेः कर्तरि इनि, अति यथा 'अतिवर्षति तोयदः' अति च इव च अतीव यथा 'अतीव शोभते राजा' इति षड् अतिशयस्य ॥ २ ॥

वर्जनार्थक, **पृथग्विनान्तरेणर्ते हिरुङ् नाना च (वर्जने)।**
कारणार्थक,
असंपूर्णार्थक. **यत्तद्यतस्ततो (हेता) वसाकल्ये तु (चिच्चन) ॥ ३ ॥**

प्रिति—पृथक्, विना, अन्तरेण, ऋते, हिरुक्, नानाचेति षट् वर्जने वर्जनार्थे स्युः। पर्थयति 'पृथ प्रक्षेपे' अस्माच्चौरादिकात्कर्तरि बाहुलकात्ककि, प्रथयति, 'प्रथेः कित्संप्रसारणं चेति' अजि वा कित्त्वात्संप्रसारणे च पृथक् यथा 'किञ्चिद्दत्त्वा पृथक् क्रिया' "विनञ्भ्यां नानाञौ न सह" इति निषेधार्थाद्विशब्दान्ना प्रत्यये विना "विना वातं विना वर्षं विद्युतः पतनं विना। विना हस्तिकृतं दोषं केनेमौ पातितौ द्रुमौ"। अन्तरेति, अन्तः पूर्वकादेतेः कर्तरि 'णे' गुणे च अन्तरेण 'अन्तरेण सुतं नास्ति सुखं संसारिणां भुवि'। ऋतीयते, "ऋतिः" सौत्रस्तस्मात्कर्तरि 'के' गुणाभावे च ऋते 'ऋते ज्ञानान्न मुक्तिः'। हिनोति, हिनोतेः कर्तरि रुककि हिरुक् 'हिरुक् कर्म न मोक्षः'। नञो "विनञ्भ्याम्" इति नाञि प्रत्यये, ञित्त्वाद्वृद्धौ च नाना 'विष्णुं

नाना नास्ति मोक्षदो देवः ' इति षट् वर्जनार्थस्य । यत्, तत्, यतः, ततः एते हेतौ कारणे स्युः । अत्र चानुवृत्त्या येनतेनाद्यपि ज्ञेयम् । यच्छति, यमेः कर्तरि क्विपि "गमादीनां क्वौ" इत्यनुनासिकलोपे तुगागमे च यत् यथा ' यन्नरम्यं तरस्विभ्यः ' । तनोति, तनोतेः कर्तरि क्विपि, नलोपे, तुगागमे च तत् ' तदिदं रक्ष शोभने ' । यस्मात् "पञ्चम्यास्तसिल्" इति तसिलि, त्यदाद्यत्वे च यतः ' यतो गङ्गाम्भसि स्नातः ' । तस्मात्, तसिलि, त्यदाद्यत्वे च ततः ' ततो निष्कल्मषो भवेत् ' । यच्छब्दाट्टा प्रत्यये, त्यदाद्यत्वे, इनादेशे, गुणे च येन यथा ' वितर गिरमुदारां येन मूकाः पिकाः स्युः ' । एवं तच्छब्दाट्टाप्रत्यये, त्यदाद्यत्वे, इनादेशे, गुणे च तेन यथा ' तेन तुष्टा जनाः सर्वे महामोदं प्रलेभिरे ' इत्यादि विज्ञेयम् । इति चत्वारि कारणस्य । असाकल्ये असकलार्थे चित्, चन इमौ स्याताम् । चेतति, चितेः कर्तरि क्विपि चित् "कश्चित्कान्ताविरहगुरुणा स्वाधिकारप्रमत्तः" । चनति, चनेः कर्तरि पचाद्यचि चन ' ततः कञ्चन नाश्रयेत् ' इति द्वे असकलार्थस्य ॥ ३ ॥

किसी काल, सहार्थक, अनुकूलता, निरर्थक.

कदाचिज्जातु सार्धं (तु) साकं सत्रा समं सह ।
(आनुकूल्यार्थकं) प्राध्वं (व्यर्थके तु) वृथा मुधा ॥ ४ ॥

केति—कस्मिन् काले "सर्वैकान्यकिंयत्तदः काले दा" इति ' दा ' किमः कादेशे च कदा, चेततीति कर्तरि क्विपि चित्—कदा च चिच्च अनयोः समाहारः कदाचित् यथा ' कण्डूयमानेन कटं कदाचित् ' जायति ' जै क्षये ' अस्मात्कर्त्तरि बाहुलकात्तुनि जातु यथा ' ज्ञानं ते जातु सूत्तमम् ' इति द्वे कस्यचित्कालस्य । सह अर्धित्वा "आभीक्ष्ण्येणमुल्" इति णमुलि, गुणे, "सहस्य सः" इति सादेशे च । ऋध्यति ऋध्यतेः कर्तरि बाहुलकात्कमि वा सह ऋधंवर्धनम् । सार्धम् यथा ' सार्धं दानववैरिणा ' । सह अकनम्, सह पूर्वकादकेर्भावे बाहुलकादमि, णमुलि वा सादेशे च साकम् यथा ' पत्न्या साकं पतिर्भुङ्क्ते ' सह त्रायते, सहपूर्वकात्त्रैङः कर्तरि क्विपि, आत्वे च सत्रा यथा ' सत्रा कलत्रेण सुखं समश्नुते ' । समति, समेः कर्त्तरि बाहुलकादमि समम् यथा ' समं वधूभिस्तरुणा रमन्ते ' । सहते, सहेः कर्तरि पचाद्यचि सह यथा ' पुत्रेण सहागतः पिता । तथा च "सजूः सहार्थे" इति त्रिकाण्डशेषात्सजुष् शब्दोऽप्यत्रत्रोद्धव्यः । सह जुषते, सहपूर्वकाज्जुषेः कर्त्तरि क्विपि, सादेशे, रुत्वे, दीर्घे च सजूः यथा ' सजूः सख्या गन्तव्यम् ' इति पञ्च सहार्थकस्य । प्राध्वम्, आनुकूल्यार्थकं स्यात् । प्राध्वनति, प्राङ्पूर्वकाद्ध्वनेः कर्तरि बाहुलकाड्डुमि प्रत्यये प्राध्वम् "प्राध्वंतु प्रणतेचातिदूरे वर्त्मनि बन्धनम्" (इति मेदिनी) यथा ' प्राध्वं प्रणमति गुरुं गौरिनाथः ' इत्येकमानुकूल्यार्थस्य । वृथा, मुधा चेमौ व्यर्थके निष्कारणे बन्ध्ये वा स्याताम् । व्रियते वृङो वृञो वा कर्मणि थाकि वृथा "वृथा बन्ध्ये निष्कारणे" (इति मेदिनी) यथा ' पञ्च यज्ञा वृथा तस्य नीलवस्त्रस्य धारणात् ' । मुह्यति, मुहेः

कर्तरि बाहुलकात्काप्रत्यये, गुणाभावे, पृषोदरादित्वाद् ह्रस्य थत्वे च मुधा 'मुधा वृथा भ्रमन्त्यत्र' इति द्वे व्यर्थकस्य ॥ ४ ॥

विकल्पार्थक, **आहो उताहो किमुत (विकल्पे) किं किमूत (च)।**

पादपूरणार्थक. **तु हि च स्म ह वै (पादपूरणे) (पूजने) स्वती ॥ ५ ॥**

आहो इति–आहो, उताहो, किमुत, किम्, किमु, उत चैते षट् विकल्पार्थे स्युः । आहन्ति, आङ्पूर्वकाद्धनेः कर्तरि बाहुलकाड्डो प्रत्यय, डित्त्वाट्टिलोपे च आहो यथा 'देवः आहो गन्धर्वः' "विकल्पे विस्मयेऽप्यहो" इति रुद्रवचनाद् 'अहो' ह्रस्वादिरपि । यथा 'रामः अहो शिवः' विस्मये यथा 'अहो अलं श्लाघ्यतमं यदोः कुलम्' । उत च आहो च, अनयोः समाहारः उताहो यथा 'उताहो ब्रह्म चोच्यते'। किम् च उत च, अनयोः समाहारः किमुत "किमुतातिशये प्रश्ने विकल्पे च प्रयुज्यते" (इति विश्वः) यथा 'किमुत त्वं शिवो ब्रह्मा' कानम्, कायतेर्भावे बाहुलकाड्डिमो किम् यथा 'स्थाणुरयं किं पुरुषः' । किम् च उच, अनयोः समाहारः किमु, "किमु-संभावनायां स्याद्विमर्शेचापि दृश्यते" (इति मेदिनी) यथा 'गृहं किमुवनं गतः' । ऊयते उङः कर्मणि क्ते उत "उत प्रश्ने वितर्के च उताप्यर्थविकल्पयोः" (इति विश्वः) यथा 'विष्णुरुत शिवः सेव्यः' इति षट् वितर्कणस्य । तु–हि–च–स्म–ह–वै चैते पादपूरणेऽर्थे स्युः । तुदति, तुदेः कर्तरि बाहुलकाड्डुप्रत्यये, तु यथा 'रामस्तु लक्ष्मणं प्राह' । हिनोति, हिनोतेः कर्तरि क्विपि, तुगभावे च हि यथा 'अहं हि यास्ये नगरं मनोज्ञम्,' । चनति, चिनोति वा चनतेश्चिनोतेर्वा कर्तरि "अन्येभ्योऽपीति" डे, डित्त्वाट्टिलोपे च 'च' यथा 'स च प्राह च राजानम्'। स्मयते, स्मिङः कर्तरि डे, स्म 'मया स्म भुक्तं सुचिरं सुराज्यम्' हन्ति, हनेः कर्तरि डे ह "ह स्यात्सम्बोधने पादपूरणेच विनिग्रहे । नियोगे च क्षिपायां स्यात्कुत्सायामपि दृश्यते" (इति मेदिनी) 'स हतं प्राह लक्ष्मणः' वाति,वातेः कर्तरि बाहुलकाड्डै प्रत्यये वै 'हतो वै रामचन्द्रेण रावणो लोकरावणः' इति षट् पादपूरणार्थकस्य । पूजने अर्चने सु च अति चेति-स्वती स्याताम् । सवति, सवतेः कर्तरि डु प्रत्यये सु "सु पूजायां भृशार्थे नु मतिकृच्छ्र-समृद्धिषु" (इति मेदिनी) 'सुस्तुतो देवदेवेशः शिवया सहितो हरः' अतति, अतेः कर्तरि इनि अति "अत्युत्तमो हि देवानां विष्णुः सर्वगुहाशयः" इति द्वे पूजनार्थस्य॥५॥

दिनार्थक,रात्र्यर्थक, कुटिलार्थक, सम्बोधनार्थक. **(दिवाह्नीत्यथ) दोषा (च) नक्तं (च रजनाविति)।**

(तिर्यगर्थे) साचि† तिरो (ऽप्यथ सम्बोधनार्थकाः) ॥ ६ ॥

† साचिः स्त्रीलिङ्गापि प्रकृत्यन्तरमस्ति । 'भित्तौ साची परिणतमुखी' (इति सप्तकुमारिका) "तिर्यक् साचिरपिस्त्रियाम् ॥ (इति रत्नकोषः) ॥

दीति—अह्नि दिवसे इत्यर्थे दिवा स्यात् । दीव्यन्त्यत्र, दिवेराधारे बाहुलकात्का प्रत्यये दिवा यथा 'दिवानिशं तप्यति मर्मताडित:' इत्येकं दिवसस्य । अथेत्यनन्तरं दोषा, नक्तम्, 'चकाराद्उषापि'[1] इति त्रयं रजनौ रात्रावित्यर्थे स्यात् । दुष्यन्त्यत्र, दुषेराधारे आप्रत्यये, गुणे च दोषा 'दोषा रात्रिमुखे रात्रावत्रानव्ययमप्यसौ' (इति विश्व:) यथा 'चौराश्च दोषा ययु:' । नज्जति 'ओनस्जी व्रीडे' अस्मात्कर्तरि तमु प्रत्यये, पृषोदरादित्वात्सलोपे, कुत्वे, चर्त्वे च नक्तम् "नक्तं दोषा च रजनौ" "इति कोषान्तरम्" यथा 'नक्तं गृहस्थो भुञ्जीत' इति द्वे रात्रे: । तिर्यगर्थे कुटिलार्थे साचि, तिरोऽपि स्यात् । सचनम्, सचेर्भावे "इञजादिभ्य:" इतीञि, ञित्त्वाद्वृद्धौ साचि 'कृतं साचि धनुस्तेन' तरणम्, तरतेर्भावे असुनि "क्वचिदपवादविषयेऽपि–" इतीरादेशे च तिर: यथा "तिरोगत्वा समीक्षेत" अथेत्यनन्तरं वक्ष्यमाणा: पाडादय: सम्बोधनार्थका: स्युरिति ॥ ६ ॥

सम्बोधनार्थक, सामीप्यार्थक, अविचारित, अग्रार्थक.

स्यु: (पाट् प्याडङ्गहेहैभो:) (समया निकषा हिरुक्) ।
(अतर्किते तु) सहसा (स्या)त्पुर: पुरतोऽग्रत: ॥ ७ ॥

स्युरिति—पाट्, प्याट्, अङ्ग, हे, है, भो: एते षट् सम्बोधनार्थका: स्यु: । पाटयति, पटेर्णिजन्तात्कर्त्तरि क्विपि, णिलोपेच पाट् यथा 'पाट्भीम ! यज्ञं रक्षस्व' । प्यायते, प्यैङ: कर्तरि बाहुलकात् ट् प्रत्यये आत्वे च प्याट् 'प्याट् पार्थ ! जयद्रथं पश्य' अङ्गति अङ्गे: कर्तरि पचाद्यचि अङ्ग 'अङ्गदेव दयांकुरु' । हिनोति, हिनोते: कर्तरि विचि, गुणे च हे 'हे राम ! तव दासोऽस्मि' । हन्ति, हने: कर्तरि बाहुलकाड्डै प्रत्यये, डित्त्वाट्टिलोपे च है 'है अम्ब मां सन्निधेहि' । भाति, भाते: कर्तरि बाहुलकाड्डोस् प्रत्यये, डित्त्वाट्टिलोपे च भो: 'क्षमस्व भो दुराराध्य' इति षट् सम्बोधनस्य । समया—निकषा—हिरुक् इति त्रीणि सामीप्ये स्यु: । समयनम्, संपूर्वकादेतेर्भावे "आ समिण्निकषिभ्याम्" इत्या प्रत्यये, गुणे, अयादेशे च समया यथा 'समया ग्रामं नदी वहति' । निकषणम्, निपूर्वकात्कषेर्भावे आप्रत्ययेनिकषा "निकषान्तिकमध्ययो:" (इति मेदिनी) । यथा 'विलङ्घ्य लङ्कां निकषा हनिष्यति' । हिनोति, हिनोते: कर्तरि रुकक्कि प्रत्यये हिरुक् 'हिरुगुक्तं च सामीप्ये' (इत्यमरमाला) 'हिरुग्रामंगतो भरत:' इति त्रीणि सामीप्यस्य । अतर्किते अविचारिते तु सहसा स्यात् । सहते, सहे: कर्तरि बाहुलकादसा प्रत्यये सहसा यथा 'दिव: प्रसूनं सहसा पपात' इत्येकमविचारितस्य । पुर:, पुरत:, अग्रत: इति त्रयोऽग्रार्था: स्यु: । पूर्वस्मिन्, पूर्वाधरावराणामसि पुरधवश्चैषाम्" इत्यस्तात्यर्थे असि प्रत्यये, पुरादेशे, रुत्वे, विसर्गे च पुर:

१ "उषा रात्रौ तदन्ते च (इति मेदिनी) ॥
२ "मम तावन्मतमिदं श्रूयता मङ्गवामपि ।" (इति माघ:) ।

यथा 'पुरः पश्यसि किं बाले' पुरति, पुरतेः कर्तरि बाहुलकादतसुकि, पुरतः 'पुरतः स्थाप्य सर्वेशम्' अग्र इति आद्यादित्वात्तसौ अग्रतः "ददर्श राजा जननीमिव स्वां गामग्रतः प्रस्रविणीं न सिंहम्" (इति रघुः) इति त्रीण्यग्रार्थकस्य ॥ ७ ॥

देवतार्थक, पित्रर्थक, अल्पार्थक, जन्मान्तरार्थक.

स्वाहा (देवहविर्दाने) श्रौषड्वौषड्वषट् स्वधा ।
किञ्चिदीषन्मना (गल्पे) प्रेत्यामुत्र (भवान्तरे) ॥ ८ ॥

स्वेति—स्वाहा, श्रौषट्, वौषट्, वषट्, स्वधा एते पञ्च देवहविर्दाने देवतार्थहविष्यदानविशेषे प्रयुज्यन्ते । स्वादतेऽनेन, स्वादेः करणे बाहुलकादाप्रत्यये, पृषोदरादित्वादस्य हे च । सुष्ठु आहूयतेऽनेनेति वा साधने डाप्रत्यये स्वाहा । यथा 'इन्द्राय स्वाहा' श्रूयते, अनेनेति वा शृणोतेः कार्यसाधनयोर्बाहुलकाड्डौषट् प्रत्यये, डित्वाट्टिलोपे च श्रौषट् । 'शम्भवे श्रौषट्' उह्यतेऽनेन, वहतेःकरणे डौषटि, वौषट् 'वासुदेवाय वौषट्' । डषटि प्रत्यये तु वषट् 'बलारातये वषट्' स्वद्यतेऽनेन, स्वदेः साधने बाहुलकादा प्रत्यये, पृषोदरादित्वादस्य धे च स्वधा, † 'पितृभ्यः स्वधा' इति पञ्च देवहविर्दानस्य । किंचित्, ईषत्, मनाक् इति त्रयोऽल्पे अल्पार्थे प्रवर्तन्ते । किम् च चिच्चानयोः समाहारः किंचित् यथा 'किंचिद्विकसितं पुष्पमिति । ईषणम्, ईषतेर्भावे बाहुलकादति प्रत्यये ईषत्, 'ईषदुष्णं पयः पिब' मननम्, मनेर्भावे बाहुलकादाकि प्रत्यये मनाक् यथा 'मनाग् विहस्य सन्तुष्टो बभूव' इति त्रीण्यल्पार्थकस्य । भवान्तरे जन्मान्तरे प्रेत्य—अमुत्र इत्युभे प्रवर्तेते । प्रकर्षेण इत्वा, प्रपूर्वकादेतेर्भावे क्त्वा प्रत्यये, "समासे—" इति ल्यबादेशे, तुगागमे च प्रेत्य, यथा 'प्रेत्य स्वर्गे महीयते' । अमुष्मिन्, अदसः "सप्तम्यास्त्रल्" इति त्रलि, त्यदाद्यत्वे, पररूपत्वे, उत्वे, मत्वे च अमुत्र 'इहामुत्र च फलं ज्ञेयमिति' द्वे भवान्तरस्य ॥ ८ ॥

तुल्यार्थक, विस्मयार्थक, मौनार्थक, तत्कालार्थक.

ववा यथा तथैवैवं (साम्ये) ऽहो ही च (विस्मये) ।
(मौने तु) तूष्णीं तूष्णीकां सद्यः सपदि (तत्क्षणे) ॥ ९ ॥

वेति—व, वा, यथा, तथा, एव, एवम्—एते षट् साम्ये तुल्यार्थे स्युः । वाति, वानं वा वातेः कर्तरि भावे वा 'अन्येष्वपि दृश्यते' इति डे, डित्वाट्टिलोपे च व 'वं प्रचेतसि जानीयादिवार्थे तु तदव्ययम्' (इति मेदिनी) यथा 'शरच्चन्द्रो व ते यशः' क्विपि तु वाः ‡ 'मणीवोष्ट्रस्य लम्बेते प्रियौ वत्सतरौ मम । म्रियमाणौ च तौ दृष्ट्वा मङ्क्षिस्तत्रेदमब्रवीत्" । विषधरो वा चुक्रोध मेघनादो महाबलः' । येन प्रकारेण, यच्छब्दात् "प्रकार वचने थाल्" इति थालि, विभक्तित्वात्त्यदाद्यत्वे च यथा 'यथा

† "पितृदाने स्वधामता" इति ।

‡ क्वचित् 'वत्' इति पाठो दृश्यते, सतु न युक्तः । वति प्रत्ययेन गतार्थत्वात् । नच वतिरेवात्र पठितः सादृश्यपर्याये प्रत्ययपाठस्यायुक्तत्वात् । अपत्यसमूहादिपर्यायेष्वणवुञादीनामपाठात् ॥

बुभुक्षितस्यान्नम्' । तेन प्रकारेण, तच्छब्दात्थालि, त्यदाद्यत्वे च तथा 'तथैवार्तस्य चौषधम्' । अयनम्, एतेर्भावे 'इणशीभ्यांवन्' इति वनि, गुणे च एव "एवौपम्ये परिभवे ईषदर्थेऽवधारणे" (इति हैमः) यथा "शार्दूल एव भूपालो भाति लोके भयंकरः" अत्र स्वामिमुकुटाभ्यां तु इव शब्दो गृहीतः । अयनम्, एतेर्भावे बाहुलकाद्विकि, क्कित्वाद्गुणाभावे च इव 'छायेव तां भूपतिरन्वगच्छत' वमि प्रत्यये तु एवम् "अग्निरेवं द्विजोभाति रामान्तिकमुपागतः" इति षट् साम्यार्थस्य । विस्मये अद्भुते अहो, ही इत्युभे स्याताम् । अहानम्, नञ्पूर्वाद्हाङोभावे बाहुलकाड्डो प्रत्यये अहो यथा 'अहो अलं पुण्यतमं मधोर्वनम्' । हननम्, हन्तेर्भावे बाहुलकाड्डीप्रत्यये डित्त्वाट्टिलोपे च ही 'ही † विचित्रो विपाकः' (इति माघः) इति द्वे विस्मयार्थस्य । मौने अभाषणे तु तूष्णीम्–तूष्णीकाम् इत्युभे स्याताम् । तोषणम्, तुष्यतेर्भावे बाहुलकान्नीमि प्रत्यये, उपधाया ऊदादेशे च तूष्णीम् । यथा 'तूष्णीं स्थित्वा क्षणं रामो जगाम गुरुसन्निधौ' तूष्णीमेव, "अकच्प्रकरणे तूष्णीमः काम्वक्तव्यः" इति मित्त्वादन्त्याचः परे कामागमे, तूष्णीकाम् "तूष्णीकामासने रामः स्थित्वा दध्यौ महेश्वरम्" इति द्वे मौनस्य । स चासौ क्षणश्च तस्मिन् तत्क्षणे तत्काले सद्यः, सपदि इत्युभे स्याताम् । समानेऽहनि इति सद्यः, "सद्यः परुदिति" साधुः । यथा 'सद्योहतः समुत्तस्थौ' संपद्यतेऽस्मिन्, संपूर्वात्पद्यतेराधारे 'सर्वधातुभ्य इन्' इतीनि प्रत्यये सपदि "ध्यात्वा सपदि तं रामं बाणं जग्राह लक्ष्मणः" इति द्वे तत्कालस्य ॥ ९ ॥

कल्याणार्थक, मध्यार्थक, हठार्थक.

दिष्ट्या समुपजोषं (चेत्यानन्दे)ऽथान्तरेऽन्तरा ।
अन्तरेण च (मध्ये) स्युः प्रसह्य तु (हठार्थकम्) ॥१०॥

दीति–दिष्ट्या, समुपजोषम् चेत्युभे आनन्दे आनन्दार्थे स्याताम् । देशनम्, दिशतेर्भावे संपदादित्वात्क्विपि, दिक् तां स्त्यायति, दिक्पूर्वात्स्त्यायतेः कर्त्तरि क्विपि, षत्वे, पृषोदरादित्वात्सलोपे, ष्टुत्वे, संज्ञापूर्वकत्वाज्जश्त्वाभावे च दिष्ट्या यथा 'दिष्ट्या ते दर्शनं कान्ते' समुपजोषणम्, समुपपूर्वाज्जुषतेर्भावे अमिप्रत्यये, गुणे च समुपजोषम् "समुपजोषं समीपं ते दर्शनंजातमुत्तमम्" समुपयोषं चतुर्थमन्तस्थाद्यमित्येके । मुकुटस्तु 'दिष्ट्या शमुपजोषं चेति पठित्वा नामत्रयं व्याख्यातवान्' तत्र दिशति, अघ्न्यादित्वात्कर्तरि यकि, षत्वे, तुगागमे, ष्टुत्वे च निपातिते दिष्ट्या, शमयतेर्णिजन्तात् कर्तरि विचि शम्, "शंकरः शं करोतु मे" उपजोषणम्, उपपूर्वकाज्जुषतेर्भावे बाहुलकादमिप्रत्यये गुणे च उपजोषम् चवर्गतृतीयतृतीयम् । अन्तस्थाद्यतृतीयमित्येके इति पीयूषव्याख्यातोऽवसेयम् । "उपजोषमुमानाथ दर्शनं प्राप्तमद्यमे" इति त्रीणि कल्याणार्थस्य । अथेत्यनन्तरम् अन्तरे–अन्तरा–अन्तरेण च मध्ये मध्यार्थे स्युः । अन्तरेति,

† "कुमुदवनमपश्रिश्रीमदम्भोजषण्डं त्यजति मुदमुलूकः प्रीतिमांश्चक्रवाकः । उदयमहिमरश्मिर्यातिशीतांशुरस्तं हतविधिलसितानां ही विचित्रोविपाकः" ॥ १ ॥ (इति माघः) ॥

अन्तरपूर्वकादेतेः कर्तरि विचि गुणे च अन्तरे यथा 'अनयोरन्तरेतिष्ठ' डाचि प्रत्यये अन्तरा 'त्वां मामन्तरा हरिः' णप्रत्यये, गुणे च अन्तरेण 'नारदपर्वतयोरन्तरेण कमण्डलुः' इति त्रीणि मध्यस्य। प्रसह्य तु हठोऽर्थोऽस्येति हठार्थकं स्यात्। प्रकर्षेण सोढ्वा प्रपूर्वात्सहेर्भावेक्त्वाप्रत्यये ल्यबादेशे च प्रसह्य यथा 'प्रसह्य सिंहः किल तां चकर्ष' इत्येकं हठार्थस्य ॥ १० ॥

उचितार्थक, निरन्तरार्थक, अभावार्थक, वारणार्थक.

(युक्ते द्वे) सांप्रतं स्थानेऽभीक्ष्णं शश्व (दनारते) ।
(अभावे) नह्यनो[†]नापि मास्ममालं च (वारणे) ॥११॥

व्विति—सांप्रतम्, स्थाने इति द्वे युक्ते उचितार्थे स्याताम्। संप्रतननम्, संप्रपूर्वकात्तनोतेर्भावे बाहुलकाड्डुमिप्रत्यये, पृषोदरादित्वात्समोदीर्घे च सांप्रतम् यथा 'क्रमशो वच्मि सांप्रतम्' "विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयं छेत्तुमसांप्रतम्" असांप्रतं न युक्त मित्यर्थः"। स्थानस्य करणम्, स्थानशब्दात् 'तत्करोतीति' णिजन्ताद्भावे 'ए' प्रत्यये णिलोपे च स्थाने "स्थाने हृषीकेश! तव प्रकीर्त्या जगत्प्रहृष्यत्यनुरज्यते च" इति द्वे युक्तार्थस्य। अभीक्ष्णम्, शश्वत् इति द्वे अनारते निरन्तरे प्रयुज्येते। अभिक्ष्णवनम्, अभिपूर्वात्क्ष्णौतेर्भावे बाहुलकाड्डुमिप्रत्यये, पृषोदरादित्वादभेदीर्घे च अभीक्ष्णम् "अभीक्ष्णमुष्णैरपि तस्य सोष्मणः सुरेन्द्रवन्दीश्वसितानिलैर्यथा। स चन्दनाम्भःकणकोमलैस्तथा वपुर्जलार्द्रापवनैर्न निर्ववौ' शशनम्, शशतेर्भावे वति प्रत्यये शश्वत् 'शश्वच्छान्तिं प्रदेहि मे' इति द्वे निरन्तरस्य। नहि, अ, नो, नापि इति चत्वारि अभावे स्युः। नह्यति, नह्यतेः कर्तरि 'इनि' नहि "नहि स्वात्मारामं विषयमृगतृष्णा भ्रमयति" अवति, अवनम् वा अवतेः कर्तरि भावे वा बाहुलकाड्डुप्रत्यये डित्त्वाट्टिलोपे च अ "अ स्वल्पार्थेऽप्यभावेऽपि" (इति हैमः) "अ शब्दः स्याद भावेऽपि स्वल्पार्थप्रतिषेधयोः। अनुकम्पायां च तथा वासुदेवे त्वनव्ययः" (इति मेदिनी) नञोऽयमकार इति वा केचिदाहुः। 'अ विप्रवद्भाष से विप्र इव न ब्रूषे' इत्यर्थः। नह्यति, नह्यतेः कर्तरि बाहुलकाड्डो प्रत्यये नो "नो नक्री किं कुलालः"। डप्रत्यये तु न 'नायं जनोमे सुख–दुःखहेतुः' इति चत्वारि अभावस्य। मास्म—मा, अलम् इति त्रीणि वारणे निषेधार्थे प्रवर्तन्ते। माच स्म च अनयोः समाहारः मास्म "मास्मकार्षीरिदंप्रिये"। मानम्, मातेर्भावे संपदादित्वात्क्विपि मा 'मा निषाद! प्रतिष्ठां त्वमगमश्शाश्वतीः समाः' अलनम्, अलतेर्भावे बाहुलकादमि प्रत्यये अलम् 'अलं महीपाल तव श्रमेण' इति त्रीणि वारणस्य ॥ ११ ॥

पक्षान्तरार्थक, यथार्थक, प्रकटार्थक, अङ्गीकारार्थक.

(पक्षान्तरे) चेद्यदि च (तत्त्वे) त्वद्धाऽञ्जसा (द्वयम्)।
(प्राकाश्ये) प्रादुराविः (स्या)दोमेवं परमं (मते) ॥१२॥

† 'अनशब्दोऽपि निषेधे' अनोपमाते वृद्धिरिति मुकुटः।

पक्षेति—चेत्, यदि चेति द्वे पक्षान्तरे विकल्पार्थे स्याताम् । चेतति, चितेः कर्तरि विचि, गुणे च चेत् यथा 'सत्यं चेत्तपसा च किम्' यतनम्, यतेर्भावे इनि, पृषोदरादित्वात्तस्यदे च यद्वा यच्छब्दाणिजन्तात् "अचइः" इतीप्रत्यये, "प्रकृत्यैकाच्" इति टिलोपाभावे च यदि 'शुचिमनो यद्यस्तितीर्थेन किम्' इति द्वे पक्षान्तरस्य । अद्धा—अञ्जसा इति द्वयं तत्त्वे यथार्थे स्यात् । अतनम्, अतेर्भावे संपदादित्वात् क्विपि, अतं सततगमनं धयति, दधाति वा अत्पूर्वाद्धयतेर्दधातेर्वा कर्तरि विचि अद्धा यथा 'भ्रातरं चावधीत्कंसं मातुरद्धा तदर्हणम्' मातुर्देवक्या भ्रातरं कंसं च अवधीत् हतवान् इति अद्धा साक्षात्कारेण अतदर्हणम् कृष्णस्य अयोग्यमिति भावः" । अञ्जनम्, अञ्जेः "कृत्यल्युटो बहुलमिति" बाहुलकाद् भावे 'पचाद्यचि' अञ्जस्तं स्यति, सायति वा । अञ्जपूर्वात्स्यतेः सायतेर्वा कर्तरि 'पचाद्यचि' क्विपि वा अञ्जसा †'अञ्जसा मथुरां रुध्वा जरासन्धो जगर्जह' इति द्वे तत्त्वार्थस्य । प्रादुः, आविरिति द्वयं प्राकाश्ये स्फुटार्थे स्यात् । प्रात्ति, प्रपूर्वादत्तेः कर्तरि बाहुलकादुसि, दीर्घे च प्रादुः यथा 'प्रादुर्भूत्वा तयोर्मध्ये जहार स्वां प्रियां हरिः' । आवते, आङि पूर्वादुङः कर्तरि बाहुलकादिरि, इसि वा गुणे, अवादेशे, दीर्घे च आविः "देवक्यां देवरूपिण्यां विष्णुः सर्वगुहाशयः । आविरासीद्यथा प्राच्यां दिशीन्दुरिव पुष्कलः" इति द्वे प्रकटार्थस्य । ओम्—एवम्—परमम् इति त्रीणि मते अनुमतावर्थे प्रवर्तन्ते । अवति, अवतेः कर्तरि मनिनि, तस्य टिलोपे, "ज्वरत्वरेति" ऊठि, गुणे च ओम् "ओमित्यनुमतौ प्रोक्तं प्रणवे चाप्युपक्रमे" । (इति कोषान्तरम्) 'ओम्प्रश्नेऽङ्गीकृतौ रोषे' (इति विश्वः) यथा 'ओमित्युक्तवतोऽथ शार्ङ्गिण इति' । अयनम्, इणोभावे बाहुलकाद् वमि प्रत्यये गुणे च एवम् 'एवं यदाह भगवान्' परंमिमीते, मिनोति, मीनाति वा परपूर्वान्माङो मिञोमीञोवा कर्तरि बाहुलकाड्डुमि, परमम् 'ओमेवं परमं भवेत्' (इति व्याडिः) यथा "इत्युक्त्वा परमं रामो हनुमन्तमुवाचह" इति त्रीण्यनुमतार्थस्य ॥ १२ ॥

सब तरफ़, यथेष्ट, अत्यर्थ, या विनाकामना स्वीकार, निन्दा समेत स्वीकार.

समन्ततस्तु परितः सर्वतो विष्वगि (त्यपि)।
(अकामानुमतौ) कामम(सूयोपगमे)ऽस्तु (च)॥ १३ ॥

समेति—समन्ततः, परितः, सर्वतः, विष्वक् इति चत्वारि सर्वतइत्यर्थे प्रयुज्यन्ते । अपिशब्दाद् 'अभितः, विश्वतः' समन्तादित्यादिग्रहः । समन्तात्, "आद्यादित्वात्" तसौ, समन्ततः यथा 'समन्ततो वर्षति वारिवाहः' "पर्यभिभ्यां च" इति परिशब्दात्तसिलि, परितः 'आयान्ति परितः श्रियः' सर्वस्मात्, "पञ्चम्यास्तसिल्"

---

† "तत्तत्राञ्जसायुष्मन्भवता यद्विनिश्चितम् । पुंसामेकान्ततः श्रेयस्तन्नः शंसितुमर्हसि" (इति भागवतम्) ॥ अञ्जसेति रुरुधुः कुचग्रहैः ।

इति तसिलि, सर्वतः ' सर्वतो वाति पवनः ' विषु अञ्चति, विषुपूर्वादञ्चतेः कर्तरि क्विनि विष्वक् । 'विष्वक् पतन्ति किरणाः' अभिशब्दात्तसिलि, अभितः 'अभितो ग्रामं वनानि सन्ति' विश्वस्मात्, तसिलि विश्वतः ' विश्वतो वाति वातोऽयम् ' समन्तात् ' समन्तात्सरति स्मरः ' इति चत्वारि सर्वत इत्यर्थस्य। अकामानुमतौ अनिष्टाङ्गीकारे काममित्येकं स्यात् । काम्यते, कमेर्णिङन्तात्कर्मणि बाहुलकादमि कामम् " अकामानुमतौ काममसूयोपगमेऽपि च " (इति रुद्रः) ' आकामानुमतौ कामम् ' इत्यपि क्वचित्पाठो दृश्यते तत्राङ्बोध्यः । निकामानुमतौ काममित्यर्थः । " कामं कामाभ्यनुज्ञयोः" (इति त्रिकाण्डशेषः) यथा ' त्वं हनिष्यसि चेत्कामम् ' इत्येकं कामाभ्यनुज्ञयोः । असूया गुणेषु दोषारोपस्तस्या उपगमः सत्स्वरूपाङ्गीकारस्तत्र ' अस्तु ' इत्येकं स्यात् । च शब्दान्नामशब्दोऽप्यत्र संगृह्यते । असति, अस्यति वा असतेरस्यतेर्वा कर्तरि बाहुलकात्तुनि अस्तु " अस्तु स्यादभ्यनुज्ञानेऽप्यसूयापीडयोरपि " (इति मेदिनी) ' माजीवन्यः परावज्ञादुःखदग्धोऽपि जीवति । तस्याजननिरेवास्तु जननीक्लेशकारिणः' इत्येकमसूयाङ्गीकारस्य ।। १३ ।।

विरोधोक्ति, इष्ट प्रश्न, निन्दा योग्य, यथा योग्य.

ननुच (स्याद्विरोधोक्तौ) कच्चित् (कामप्रवेदने) ।
निःषमं दुःषमं (गर्ह्ये) यथास्वं (तु) यथायथम् ॥ १४ ॥

नन्विति—विरोधोक्तौ विरोधवचने ननुचेत्येकं स्यात् । न नुदति, नञ्पूर्वान्नुदतेः कर्तरि मितद्र्वादित्वाड्डौ, डित्वाट्टिलोपे च ननु, चन्दतीति बाहुलकाड्डे टिलोपे च 'च, 'ननु, 'च' अनयोः समाहार द्वन्द्वे ननुच ' ननुचैवं मन्यसे तर्हि किमपि न स्यात् ' केचिदत्र समुच्चयार्थं पादपूरणार्थं वा च शब्दं मत्वा ' ननु ' एवेत्येकं विरोधोक्तौ स्यादित्याहुः । तेषां मते ' ननु एवं मन्यसे तर्हि किमपि नस्यादित्युदाहरणीयम् । इत्येकं विरोधवचनस्य । कामप्रवेदने इष्टपरिप्रश्ने इच्छार्थप्रकाशने वा कच्चिदित्येकं स्यात् । कौति, कौतेः कर्तरि बाहुलकाड्डति, डित्वाट्टिलोपे च कत्, चेतति, चितेः कर्तरि क्विपि चित् कच्च चिच्चानयोः समाहारद्वन्द्वे कच्चित् यथा ' कच्चिज्जीवति मे माता ' इत्येकं कामप्रवेदनस्य । निःषमम्, दुःषमं चेति द्वे गर्ह्ये निन्दितेऽर्थे स्याताम् । निर्गतं सममत्र, " तिष्ठद्गुप्रभृतीनिचेति " अव्ययीभावत्वे, ' सुविनिर्दुर्भ्यः ' इति षत्वे च निःषमम् । यथा ' निःषमं वक्ति मे मूर्खः ' । एवं दुष्टं सममत्रेति, दुःषमम् ' दुःषमं वर्तते वधूः ' इति द्वे निन्दितार्थस्य । यथास्वमिति वीप्सायामव्ययीभावः योयमात्मा यच्चात्मीयं तद्यथास्वं तस्मिन् यथायोग्येऽर्थे यथायथं स्यात् । ' यथास्वे यथायथम् ' इति सूत्रेण यथा शब्दस्य द्वित्वे क्लीबत्वे च निपातिते यथायथम् । केचित्तु यथायोग्ये यथास्वम्, यथायथं चेति नामद्वयमप्याहुः । यथा ' यथास्वमाश्रमं चक्रे ' । ' यथायथं फलायन्ते ' इति द्वे यथायोग्यस्य ।। १४ ।।

असत्यार्थक, सत्यार्थक, निश्चयार्थक.

मृषा मिथ्या च (वितथे) यथार्थं (तु) यथातथम्।
(स्यु) रेवं तु पुनर्वै वे (त्यवधारणवाचकाः) ॥ १५ ॥

म्रिति–मृषा, मिथ्या चेति द्वे वितथे विगतं तथा सत्यमस्मात्तत्र असत्येऽर्थे स्याताम्। मृष्यते, मृषेःकर्मणि बाहुलकात्क्ता प्रत्यये, कित्त्वाद्गुणाभावे च मृषा "उच्छ्राय-सौन्दर्यगुणा मृषोद्याः"। मथति, मथेः कर्तरि 'अघ्न्यादित्वाद्यगन्तो निपात्यते। मिथ्या 'सत्यमुक्तं त्वया नात्र मिथ्या किञ्चित्त्वयोदितम्'. इति द्वे असत्यार्थस्य। अर्थमनतिक्रम्य, पदार्थानतिवृत्तावव्ययीभावे यथार्थं तस्मिन्नर्थे यथातथमित्येकं स्यात्। तथा शब्दस्तथशब्दो वासत्यार्थः सत्यमनतिक्रम्य यथातथम्। केचित्तु सत्यार्थे यथार्थम्–यथातथमिति नामद्वयमप्याहुः। 'यथार्थमुक्तं भवता नचान्यत्'। 'गुरुर्यथातथं ब्रूते गोविन्दगुणगायकः'। इति द्वे सत्यार्थस्य। एवम्–तु–पुनः वै वा इति पञ्च अवधारणवाचकाः स्युः। केचित्तु वा एवेति पदच्छेदं कुर्वन्ति। सुभूतिस्तु 'स्युरेवन्तु पुनर्वाच' ※ इति पठितवान्। एति, इणः कर्तरि बाहुलकाद्वमि एवम् 'एवमेव यथा प्राह'। तुदति, तुदेः कर्तरि बाहुलकाड्डुप्रत्यये तु 'रावणं तु दुरात्मानमवधीद्राघवः प्रभुः' पनते, पनेः कर्तरि बाहुलकादरि, अस्योदादेशेच पुनः 'पुनर्बभाषे वसुदेवसूनुः' वाति, वातेः कर्तरि डै प्रत्यये वै। 'धर्मज्ञो व्याससूनुर्वै सज्जनानन्ददायकः'। वाति, वातेः कर्तरि क्विपि, वा 'स्वामिना तु वचो वोक्तं तन्मे भद्रकरं भवेत्'। अयनम्। इणोभावे वनि, गुणे च एव 'तदेव सत्यं वद मे मुरारे!' इति पञ्चावधारणार्थस्य ॥१५॥

अतीतार्थक, निश्चयार्थक, संवत्सरार्थक, पश्चादर्थक, आत्मार्थक.

प्राग (तीतार्थकं) नूनमवश्यं (निश्चये द्वयम्)।
संव (द्वर्षे)ऽ(वरे)त्ववागामेवं स्वय (मात्मना) ॥ १६॥

प्रेति–प्रागित्येकं अतीतो अर्थो यस्येति अतीतार्थकं भूतकालार्थकं स्यात्। प्राचि देशे, प्राचोदेशात्, प्राङ्देशो वा। "सप्तमीपञ्चमी–" इत्यस्तातौ, 'अञ्चेर्लुक्' इति लुकि च प्राक् यथा "प्राक्कर्मकृतं भुङ्क्ते जनो जातो धरातले" इत्येकमतीतार्थकस्य। नूनम्–अवश्यं चेति द्वयं निश्चये अवधारणे स्यात्। नु ऊनयति, नुपूर्वकादूनयतेः कर्तरि बाहुलकादमि प्रत्यये नूनम् "नूनं निश्चिततर्कयोः" (इति विश्वः) यथा 'धर्मज्ञो धर्मराजोऽयं नूनं राज्यं प्रपत्स्यते'। अवश्यायते, अवपूर्वात् श्यैङःकर्तरि बाहुलकाडुमिप्रत्यये, डित्त्वाट्टिलोपे च अवश्यम् 'अवश्यं यातारश्चिरतरमुषित्वापि विषयाः' इति द्वे निश्चयार्थस्य। संवदित्येकं वर्षे वत्सरे स्यात्। संवयते, संपूर्वाद्वयतेः कर्तरि क्विपि-यलोपे, तुगागमे च, संवदतीति विग्रहे तु कर्तरि विचि वा संवत् यथा "सांप्रतं क्षय, नामकं संवत्प्रवर्तते" इत्येकं संवत्सरस्य। अवरे पूर्वकालतः पश्चादित्यर्थे अर्वागित्येकं

※ "चान्वाचये समाहारे अन्योन्यार्थे समुच्चये। पक्षान्तरे तथा पादपूरणेऽप्यवधारणे" (इति रुद्रः) ॥

स्यात्। अर्वन्तमञ्चति, अवरे अञ्चति वा। अस्ताति प्रत्यये, "अञ्चेर्लुक्" इति लुकि पृषोदरादित्वात् अर्वाक् यथा "कुले ऋतुत्रयादर्वाक् मण्डनान्नतु मुण्डनम्" इत्येकमवरस्य। आम्—एवं चेति द्वे निश्चयार्थे अङ्गीकारार्थे वा स्याताम्। आमयति, अमतेर्ण्यन्तात्कर्तरि क्विपि, णिलोपे च आम् "आम् ज्ञानविनिश्चये" (इति वोपालितः) यथा "आंकुर्मो वचनं गुरोः"। अयनम्, इणोभावे बाहुलकाद्वमि, गुणेच एवम् "एवं कृत्वापितुर्वाक्यं रामो मात्रन्तिकं गतः" इति द्वे स्वीकारस्य। स्वयमित्येकं आत्मना इत्यत्रार्थे स्यात्। सुष्ठु अयते, सुपूर्वकादयतेः कर्तरि बाहुलकादमिप्रत्यये, यणादेशे च स्वयम् यथा "जायते श्रीपतिः स्वयम्" इत्येकमात्मार्थस्य॥ १६॥

अल्पार्थक, महत्त्वार्थक, बाहुल्यार्थक, अशीघ्रार्थक, नित्यार्थक, बाह्यार्थक, अतीतार्थक, अदर्शनार्थक.

(अल्पे) नीचै (र्मह) त्युच्चैः प्रायो (भूम्न्यद्रुते) शनैः।
सना(नित्ये)बहि(र्बाह्ये)स्मा(तीते)ऽस्त(मदर्शने)॥१७॥

अल्प इति—नीचैरित्येकं अल्पे अल्पार्थे स्यात्। निचीयते, निपूर्वकाच्चिनोतेः कर्मणि "नौ दीर्घश्च" इति डैसि प्रत्यये, दीर्घे च नीचैः यथा 'तथापि नीचैर्विनयाददृश्यत' इत्येकमल्पस्य। उच्चैरित्येकं महति महत्त्वार्थे स्यात्। उच्चीयते, उत्पूर्वाच्चिनोतेः कर्मणि "उदिचेर्डैसिः" इति डैसौ, चुत्वे, चर्त्वे च उच्चैः यथा "उच्चैरधः पातिपयोमुचोऽपि समूहमूहुः पयसां प्रणाल्यः" इत्येकमुन्नतार्थस्य। प्रायः इत्येकं भूम्नि बाहुल्यार्थे स्यात्। प्रायणम्, प्रपूर्वादयतेर्भावे असुनि प्रायः। यथा "प्रायः साहसिकाः स्त्रियः" इत्येकं बाहुल्यार्थस्य। शनैरित्येकमद्रुते अशीघ्रार्थे स्यात्। शणाति, शानयति वा शणतेः शानयतेर्वा कर्तरि 'ऐस्' प्रत्यये पृषोदरादित्वाणस्यनत्वे ह्रस्वे वा शनैः यथा "शनैरनीयन्त रयात्पतन्तोरथाः क्षितिं हस्तिनखादखेदैः" इत्येकमद्रुतार्थस्य। सना इत्येकं नित्ये नित्यार्थके स्यात्। केचित्तु सना, सनात्, सनदिति नामत्रयं नित्यार्थकमाहुः। सनति, सनतेः कर्तरि बाहुलकादाप्रत्यये सना यथा "सनातनोऽयं पुरुषः पुराणः" आत्प्रत्ययेतु सनात् "सनान्नमस्ये चरणौ मुरारेः" अति प्रत्यये तु सनत् "सनत्कुमारो वचनं बभाषे" इत्येकं नित्यार्थकस्य। बहिरित्येकं बाह्ये बाह्यार्थके स्यात्। वहति, वहेः कर्तरि बाहुलकादिसि प्रत्यये, वबयोरभेदाद्बत्वे च बहिः यथा "बहिर्विकारं प्रकृतेः पृथग्विदुः पुरातनं त्वां पुरुषं पुराविदः" इत्येकं बाह्यार्थस्य। स्मेत्येकं अतीते व्यतीतार्थके स्यात्। स्यति, स्यतेः कर्तरि बाहुलकाड्ड्मप्रत्यये, टिलोपे च स्मयते इति विग्रहे तु "स्मिङो डः" इति डप्रत्यये वा स्म यथा "शीतालुः सलिलगतेन सिच्यते स्म" इत्येकमतीतार्थकस्य। अस्तमित्येकम्, अदर्शने दर्शनाभावे स्यात्। असनम्, अस्यतेर्भावे बाहुलकात्तमि प्रत्यये, निष्ठा प्रत्यये वा मान्तत्वे निपातिते च अस्तम् यथा "उदयति विततोर्ध्वरश्मिरज्जावहिमरुचौहिमधाम्नि याति चास्तम्" इत्येकमदर्शनस्य॥ १७॥

सत्ता, कोपोक्ति प्रश्न, सान्त्वन, तर्क, रात्रिविराम, नमस्कार.

अस्ति (सत्त्वे) (रुषोक्तावू)मुं (प्रश्ने) (ऽनुनये) त्वयि।
हुं (तर्के) स्यादुषा (रात्रेरवसाने) नमो (नतौ)॥ १८॥

असिति—सत्त्वे सत्तायां विद्यमानतायां वा अस्तीत्येकं स्यात्। असनम्, असतेर्भावे क्तिचि, तौ वा 'अस्ति' "अस्त्याह (शब्दौ) कालसामान्ये तिङन्तप्रतिरूपकौ" (इति त्रिकाण्डशेषः) यथा "मित्रमस्तिधनं कृष्णं पश्येत्याह प्रिया पतिम्" इत्येकं सत्तायाः। रुषा क्रोधेन उक्तौ वचने ऊमित्येकं स्यात्। ऊय्यते, ऊयतेः कर्मणि मुक्ति प्रत्यये, यलोपे च 'ऊम्' यथा "ऊमागतोऽहं शत्रुस्ते पौरुषं दर्शयाशु मे" इत्येकं कोपवचनस्य। प्रश्ने पृच्छायां रुषा प्रश्ने वा उमित्येकं स्यात्। अवनम्, उङो भावे बाहुलकाड्डुमि प्रत्यये, डित्त्वाट्टिलोपे च 'उम्' यथा "उं गच्छसि बहिर्धव" इत्येकं पृच्छायाः। अनुनये सान्त्वने तु अयीत्येकं स्यात्। ईयते, अय्यते वा एतेरयतेर्वा "सर्वधातुभ्य इन्" इतीनि प्रत्यये 'अयि' यथा "अयि विजहीहि दृढोपगूहनम्" अयतेर्बाहुलकादे प्रत्यये तु 'अये' इत्यपि स्यात्। यथा "माकुरु मानिनि मानमये" इत्येकमनुनयस्य। तर्के ऊहे हुमित्येकं स्यात्। हवनम्, जुहोतेर्भावे बाहुलकाड्डुमि प्रत्यये 'हुम्' यथा 'हुं रामो भरतो हुं च' इत्येकं तर्कस्य। रात्रेर्निशाया अवसाने विरामे 'उषा' इत्येकं स्यात्। ओषति, उषेः कर्तरि बाहुलकात्का प्रत्यये कित्त्वादुगुणाभावे च उषा, असि प्रत्यये तु उषोऽपि "उषा स्याद्रजनीशेषे 'उषः' इत्यपि दृश्यते" (इति रभसः) यथा 'उषातनो वाति वायुः' इत्येकं रजनीशेषस्य। नतौ नमस्कारे नम इत्येकं स्यात्। नमनम्, नमतेर्भावे असुनि प्रत्यये 'नमः' यथा "नमो ब्रह्मण्यदेवाय" इत्येकं नमनस्य॥ १८॥

पुनरर्थक, निन्दार्थक, प्रशंसार्थक, सायंकालार्थक, प्रभातार्थक, समीपार्थक.

(पुनरर्थे) ऽङ्ग (निन्दायां) दुष्ठु सुष्ठु (प्रशंसने)।
सायं (साये) प्रगे प्रातः (प्रभाते) निकषा(न्तिके)॥ १९॥

पुनरिति—पुनरर्थे पुनरर्थके अङ्गेत्येकं स्यात्। अङ्गनम्, अङ्गतेर्भावे घञि, नुमागमे च अङ्ग यथा "मूर्खोऽपि नावमन्यते किमङ्ग विद्वान् किंपुनरित्यर्थः" इत्येकं पुनरर्थस्य। निन्दायां कुत्सायां 'दुष्ठु' इत्येकं स्यात्। दुः स्थानम्, दुःपूर्वकात्तिष्ठतेर्भावे "अपदुः सुषुस्थः" इति कुप्रत्यये, आलोपे, सुषमादित्वात्षत्वे च दुष्ठु-यथा "दुष्ठु खलु त्वम्" इत्येकं निन्दायाः। प्रशंसने प्रशंसायां सुष्ठु इत्येकं स्यात्। सुस्थानम्, सुपूर्वकात्तिष्ठतेर्भावे कौ, आलोपे, षत्वे च सुष्ठु यथा "सुष्ठु काव्यं त्वया कृतम्" इत्येकं प्रशंसायाः। साये दिनान्ते सायमित्येकं स्यात्। सानम्, स्यतेर्भावे बाहुलकाण्णमि प्रत्यये, युगागमे च सायम् यथा "सायं सन्ध्यामुपासिष्ये" इत्येकं दिनान्तस्य।

प्रभाते प्रातःकाले प्रगे, प्रातरित्युभे स्याताम् । प्रगीयते, अत्रेति वा प्रपूर्वकाद्गायतेः कर्मण्यधिकरणे वा बाहुलकात्के, आलोपे, कप्रत्ययेतु " सायंचिरम् " इति सूत्रे अनव्ययस्य प्रगशब्दस्यैत्वे निपातिते वा प्रगे यथा " इत्थं रथाश्वेभनिषादिनां प्रगे गणो नृपाणामथतोरणाद्बहिः " प्रातति, प्रपूर्वकादततेः कर्तरि " प्रादततेररन् " इत्यरनि, प्रातः यथा " रेवतीरमणो रामः प्रातरत्र समागतः " इति द्वे प्रभातस्य । अन्तिके निकटे निकषेत्येकं स्यात् । निकषणम्, निपूर्वकात्कषतेर्भावे " आसमिणूनिकषिभ्यामिति " आप्रत्यये निकषा "निकषा पत्तनं नदी वहति" इत्येकं समीपस्य॥ १६ ॥

पूर्वगत, पूर्वपूर्वगत, वर्तमानवर्ष, आजदिन, पूर्वगत दिनादि.

परुत्परार्यैषमो (ऽब्दे पूर्वे पूर्वतरे यति) ।
अद्या (त्राह्न्य) थ पूर्वेऽह्नीत्यादौ पूर्वोत्तरापरात् ॥२०॥
तथाधरान्यान्यतरेतरात्पूर्वेद्युरादयः ।

पेति—पूर्वे अब्दे वत्सरे, पूर्वतरे वर्षे, यति गच्छति वर्तमाने वर्षे च परुत्—परारि—ऐषमश्चैते त्रयः शब्दाः क्रमेण भवन्ति । पूर्वस्मिन् वत्सरे, "उदारी च संवत्सरे" इति उति प्रत्यये विभक्तिलोपे " पूर्वपूर्वतरयोः परः " इति पूर्वस्य परादेशे, निपातनादलोपे च परुत् । यथा " परुन्नागतः कामिनीं कान्तकोऽसौ " एवं पूर्वतरे वत्सरे, " सद्यः परुदिति " आरिप्रत्यये, परादेशे च परारि " परारिनागतं कृष्णो राधां बाधाहरीं प्रियाम् " । अस्मिन्संवत्सरे, " सद्यः परुदिति " समसप्रत्यये, इदम इशादेशे, वृद्धौ च ऐषमः " ऐषमो भगवानिन्द्रो भूरिवृष्टिं करिष्यति " इति त्रीणि पूर्वादिवत्सरस्य । अत्रास्मिन् अहनि दिवसेऽर्थे अद्येत्येकं स्यात् । अस्मिन्नहनि, " सद्यःपरुदिति " इदमोद्ये प्रत्यये, अशादेशे निपातिते च अद्य " अद्यापि सेनातुरगाः सविस्मयैरलूनपक्षा इव मेनिरे जनैः " इत्येकमस्य दिनस्य । अथेत्यनन्तरम् पूर्वोत्तरापरात् तथा अधरान्यान्यतरेतराच्च ' पूर्वेऽह्नि ' इत्यादावर्थे पूर्वेद्युरादयः शब्दा भवन्ति । आदिना ' उत्तरेऽह्नि, अपरेऽह्नि, अन्यस्मिन्नह्नि, अन्यतरस्मिन्नह्नि, इतरस्मिन्नह्नि । द्वितीयेनादि शब्देन उत्तरेद्युः, अपरेद्युः, अन्येद्युः, अन्यतरेद्युः, इतरेद्युरित्यादयः शब्दाः सिध्यन्ति । पूर्वस्मिन्नहनि, " सद्यःपरुदिति " पूर्वशब्दादेद्युसि प्रत्यये, अलोपे निपातिते च पूर्वेद्युः " पूर्वेद्युरिष्यतेप्रातः पूर्वेद्युः पूर्ववासरे " (इति रुद्रः) यथा " पूर्वेद्युः प्राह पितरं पूर्णानन्दः परेश्वरः" । उत्तरेऽहनि, उत्तरशब्दादेद्युसि, अलोपे च उत्तरेद्युः "नान्दीमुखादुत्तरेद्युर्विवाहः परिकीर्तितः " । अपरेऽहनि, अपरशब्दादेद्युसि, अलोपे च अपरेद्युः " अपरेद्युर्गमिष्यामि मथुरां माधवप्रियाम् " अधरेऽहनि, अधरशब्दादेद्युसि, अलोपे च अधरेद्युः ‡ " अधरेद्युरधोगत्वा नागनाथं ददर्श सः " । अन्यस्मिन्नहनि अन्यशब्दादेद्युसि, अलोपे च अन्येद्युः " अन्येद्युरात्मानुचरस्य भावम् " । अन्यतर-

‡ " अधरस्तु पुमानोष्ठे हीनेऽनूर्ध्वे च वाच्यवदिति " (कोषान्तरम्) ॥

स्मिन्नहनि " सद्यः परुदि " त्यादिना निपातिते अन्यतरेद्युः " दृष्ट्वात्वन्यतरेद्युर्मामानन्दुर्मु-नयोमलाः " इतरस्मिन्नहनि, इतरशब्दादेद्युसि इतरेद्युः " इतरेद्युर्निरीक्षेहमीशानंपार्वती-प्रियम् " इत्येकैकं क्रमेण ॥ २० ॥

दोनों दिन, पर दिन. **उभयद्युश्चोभयेद्युः (परेत्वह्नि) परेद्यवि ॥ २१ ॥**

उभेति—उभयद्युः, उभयेद्युश्चेत्युभौ उभयदिवसवाचकौ स्याताम् । उभयस्मिन्नहनि, " द्युश्चोभयाद्वक्तव्यः " इत्युभयशब्दाद् द्युसि प्रत्यये, विभक्तिलोपे च उभयद्युः । यथा " उभयद्युरुमानाथपादकञ्जं भजाम्यहम् " । एवं " सद्यःपरुदिति " 'एद्युसि' प्रत्यये, अलोपे च उभयेद्युः । यथा "उभयेद्युर्भजे रामं ससीतं लक्ष्मणानुगम्" इति द्वे उभयदिवसस्य । परे अह्नि परदिने तु परेद्यवीत्येकं स्यात् । परस्मिन्नहनि, " सद्यः परुदिति " परशब्दादेद्यवि प्रत्यये, अलोपे निपातिते च ' परेद्यवि ' यथा ' मित्रं दृष्टं परेद्यवि ' इत्येकं परदिवसस्य ॥ २१ ॥

गयादिन, आने वाला दिन, परसों, उसीसमय, एकसमय, सर्व समय. **ह्यो (ऽतीते) (ऽनागतेऽह्नि) श्वः परश्वश्च (परेऽहनि) तदा तदानीं युगपदेकदा सर्वदा सदा ॥ २२ ॥**

ह्यसिति—अतीते व्यतीते अह्नि दिवसे ' ह्यः ' स्यात् । यातमहो, ह्यः ' पृषोदरादित्वात्साधुः'। "एषमोह्यःश्वसोऽन्यतरस्यामिति" निर्देशश्चात्रानुकूलः । यथा "ह्योऽभवत्त्वत्पुत्रः " इत्येकमतीतदिनस्य । अनागते आगामिनि अह्नि दिवसे ' श्वः ' स्यात् । आगामि अहः श्वः पृषोदरादित्वात्साधुः । यथा ' श्वोभविता राज्यभारो रामस्य ' इत्येकमागामिदिनस्य । परे अहनि परदिवसे परश्वः स्यात् । परंच तच् श्वश्च, । श्वःपरं वा राजदन्तादित्वात्परनिपातिते च परश्वः । यथा " रामः परश्वः समुपेष्यते माम् " इत्येकं परदिवसस्य । तदा—तदानीमिति द्वे तत्काले स्याताम् । तस्मिन्काले तच्छब्दात् " तदोदाच " इति दा प्रत्यये, त्यदाद्यत्वे, पररूपत्वे च तदा यथा ' तदा चक्षुष्मतां प्रीतिः " दानीम्प्रत्ययेतु तदानीम् । यथा ' यदा स्याद्राधयासंगस्तदानीमेव मे सुखम् " इति द्वे तत्कालस्य । युगपत्—एकदाचेत्युभे एककाले स्याताम् । युवन्त्यस्मिन्काले, यौतेराधारे ' गपतकि ' प्रत्यये । युगं पयतेऽस्मिन्निति विग्रहे तु युगपूर्वकात्पयतेराधारे ' डति ' प्रत्यये वा युगपत् "उदयाद्रिमूर्ध्नियुगपच्चकासतोः" एकस्मिन्काले, एकशब्दात् " सर्वैकान्येति " दा प्रत्यये एकदा " एकदा भगवान्व्यासो वासुदेवं ददर्शह " इति द्वे एकसमयस्य । सर्वदा—सदा चेत्युभे सर्वकाले स्याताम् । सर्वस्मिन्काले, सर्वशब्दात् " सर्वैकान्येति" दा प्रत्यये सर्वदा यथा " तैरस्मात्रक्ष सर्वदा"। " सर्वस्य सोन्यतरस्यामिति " सर्वस्य सादेशे च सदा, यथा " याचन्ते याचकाः सदा " इति द्वे सर्वकालस्य ॥ २२ ॥

अब या इस समय-पूर्व, उत्तर, पश्चिम.

एतर्हि संप्रतीदानीमधुनासाम्प्रतं तथा।
(दिग्देशकालेपूर्वादौ) प्रागुदक्प्रत्यगादयः ॥ २३ ॥

इत्यव्ययवर्गः ॥

अयिति—एतर्हि—संप्रति—इदानीम्—अधुना—तथा साम्प्रतम् एते पञ्च अस्मिन्काले स्युः। अस्मिन् काले, इदम् शब्दाद् " इदमोर्हिल् " इति हिलि प्रत्यये, विभक्तिलोपे " एतेतौरथोः " इत्येतादेशे च एतर्हि यथा " एतर्हि क्रियते कार्यम् " । सम् च प्रति चानयोः समाहारद्वन्द्वे संप्रति यथा " हरत्यघं संप्रति हेतुरेष्यतः " । अस्मिन्काले, इदम् शब्दाद् " दार्नीचेति " दार्नी प्रत्यये, विभक्तिलोपे, इशादेशे च इदानीम् यथा " इदानीं नास्ति ते भयम् " । " अधुना " इत्यधुना प्रत्ययेतु विभक्तिलोपे, इशादेशे, " यस्येति " इलोपे च अधुना यथा " नीरक्षीरविवेके हंसालस्यं त्वमेव तनुषे चेत्। विश्वस्मिन्नधुनान्यः कुलव्रतं पालयिष्यति कः " । एवं सम् च प्रतिचानयोः समाहारद्वन्द्वे तस्मात् " प्रज्ञाद्यण् " इत्यणि, वृद्धौ, गणे पाठान्मान्तत्वे निपातिते च सांप्रतम् यथा " मानिनीमानविध्वंसदक्षो जयति सांप्रतम् " इति पञ्चास्य कालस्य। पूर्वः आदिर्यस्मिंस्तस्मिन्पूर्वादौ दिग्देशकाले वाच्ये सति प्रागुदक्प्रत्यगादयः शब्दाः स्युः। प्राच्यांदिशि, प्राच्यादिशः, प्राची दिग् वा। प्राचिदेशे काले च, प्राचोदेशात्, कालाच्च। प्राची शब्दात्प्राक् शब्दाद्वा " दिक्शब्देभ्यः सप्तमी—पञ्चमी—प्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः " इत्यस्तातौ, " अञ्चेर्लुक् " इत्यस्तातेर्लुकि, " लुक्तद्धितलुकि " इति स्त्रीप्रत्ययस्य लुकि च प्राक् " प्रागेव विद्यमानत्वान्न तेषामिह संभवः " एवम् उदीच्याम्, उदीच्याः, उदीची दिक् वा उदक्। प्रतीच्याम्, प्रतीच्याः, प्रतीचीदिग्वा प्रत्यक्, पूर्वादावित्यादिपदनोत्तर—दक्षिणाऽधरादीनां ग्रहः । ' प्रत्यगादयः ' इत्यादिशब्देन 'उत्तरात्' ' अधरात्, दक्षिणात्, उत्तरेण, अधरेण, दक्षिणेन, दक्षिणा, दक्षिणाहि, दक्षिणतः, उत्तरतः इत्यादयोबोध्याः। उत्तरादिक्, उत्तराशब्दाद् " उत्तराधरदक्षिणादातिः " इत्यातौ, उत्तरात् " उत्तरा त्तुगतो योगी जटाधारी दिगम्बरः " अधरोदेशः, अधरशब्दादाति प्रत्यये अधरात् " अधरात्तु गमिष्यामि " दक्षिणस्यां दिशि, दक्षिणाशब्दादातौ, आलोपे च दक्षिणात् " दक्षिणात्तु ययौ देवः " उत्तरस्यांदिश्यदूरम्, उत्तराशब्दात् " एनबन्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः " इत्येनपि, आलोपे च उत्तरेण " उत्तरेण गतो रामः " अधरस्यां दिश्यदूरम्, अधराशब्दादेनपि, आलोपे च अधरेण " अधरेण नदी वहति " दक्षिणस्यां दिश्यदूरम्, दक्षिणाशब्दादेनपि, आलोपे च दक्षिणेन " दक्षिणेन शिवानाथो रमानाथं ददर्श ह " दक्षिणस्यां दिशि दूरम्, दक्षिणाशब्दात् " दक्षिणादाच् " इत्याचि दक्षिणा " दक्षिणा दुर्जना यन्ति " एवमाहि प्रत्यये दक्षिणाहि " दक्षिणाहि वसन्त्यत्र श्वपाकाः पापकारिणः " दक्षिणस्यां दिशि, दक्षिणाशब्दात् " दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच् " इत्यतसुचि, दक्षिणतः " ययौ

दक्षिणतःखलः " एवमुत्तरस्यां दिशि, अतसुचि प्रत्यये, आलोपे च उत्तरतः "शिवो-ह्युत्तरतो नित्यं विजह्रे शिवया सह " ऊर्ध्वदेशे, " उपर्युपरिष्टात् " इत्यूर्ध्वशब्दाद्रिल्प्रत्यये, ऊर्ध्वस्योपादेशे च उपरि " ग्रामस्योपरि पक्षिणः पतन्ति " एवं रिष्टातिल्प्रत्यये उपरिष्टात् " उपरिष्टान्नारदोभ्यागात् " अधरस्यां दिशि, अस्तातिप्रत्यये, अधादेशे च अधस्तादित्यादयोऽवगन्तव्या इति ॥ २३ ॥

इत्यव्ययवर्गः ॥

अथ लिङ्गादिसंग्रहवर्गो व्याख्यायते ।

सलिङ्गशास्त्रैः सन्नादिकृत्तद्धितसमासजैः ।
अनुक्तैः संग्रहे लिङ्गं संकीर्णवदिहोन्नयेत् ॥ १ ॥

सलिङ्गेति–सलिङ्गशास्त्रैः लिङ्गबोधकानि तानि शास्त्राणि लिङ्गशास्त्राणि "शाकपार्थिवादित्वान्मध्यमपदलोपः " । लिङ्गशास्त्रैःसहिताःसलिङ्गशास्त्रास्तैलिङ्गानुशासनसहितैः सन्नादिर्येषामितिसन्नादयश्च कृतश्च तद्धिताश्च समासाश्चतेभ्योजायन्ते येतैरिति । ' सन्नादिप्रत्ययजैः ' चिकीर्षा, लोलूया, कण्डूया, पुत्रकाम्येत्यादिभिः । ' कृत्प्रत्ययजैः ' क्तिन्नाद्यन्तैः, भूतिः, इष्टिः, कृतिः, स्मृतिरित्यादिभिः । ' तद्धितप्रत्ययजैः, अणाद्यन्तैः औपगवः, औपगवी, गार्ग्यः, गार्गीत्यादिभिः । समासजैः, समासप्रयुक्तलिङ्गभाग्भिः संज्ञापरिभाषम्, बदरामलकमित्यादिभिः । अनुक्तैः प्रागनुक्तैः शब्दैः संग्रहः क्रियतइति शेषः । इहास्मिन्संग्रहे लिङ्गसंग्रहवर्गे लिङ्गं संकीर्णवत् संकीर्णवर्गवत् उन्नयेत्तर्कयेदिति (अस्यायंभावः) संकीर्णवर्गे यथा प्रकृतिप्रत्ययाद्यर्थैर्लिङ्गोहनमनुक्तलिङ्गशब्दविषयम्–तथात्रापि सलिङ्गशास्त्रादिभिर्लिङ्गोहनमनुक्तलिङ्गशब्दविषयं बोध्यम् । तत्र प्रकृत्या यथा " अर्धर्चाः पुंसि च " अर्धर्चः, अर्धर्चमित्यादि । प्रत्ययेन " स्त्रियांक्तिन् " " पुंसि संज्ञायां घः " " नपुंसके भावे क्तः " इत्यादिभिः । प्रकृतिप्रत्ययाद्यर्थैरित्यादिशब्देन क्रियाविशेषणानां क्लीबत्वमेकवचनान्तत्वं च ज्ञेयम् । तेन " सुखं सुष्वाप पिङ्गला " इत्यादिसिद्धम् । नन्वत्रकृत्प्रत्ययजैरित्यनयैवोक्त्या चिकीर्षा,पुत्रकाम्येत्यादीनामपिसंग्रहे सिद्धे पृथक्सन्नादिपदोपादानं किमर्थमितिचेत् ? गोबलीवर्दन्यायेन, ब्राह्मणवसिष्ठन्यायेन वा प्राधान्यसूचनार्थमिति बोध्यम् ॥ १ ॥

लिङ्गशेषविधि, ईदन्त–ऊदन्त–एकस्वर–भगस मेत प्राणिनाम.
लिङ्गशेषविधिर्व्यापी विशेषैर्यद्यबाधितः ।
स्त्रियामीदूद्विरामैकाच्सयोनिप्राणिनाम च ॥ २ ॥

लिङ्गेति–लिङ्गयन्ते चिह्नयन्ते ज्ञायन्ते पुंस्त्रीनपुंसकतया शब्दा अनेनेति लिङ्गम्–तस्य शेषोऽवशेषस्तस्यविधिः यदि विशेषैरत्रोक्तैः प्रागुक्तैश्च अबाधितो बाधितो न भवति तदा व्याप्नोतीति व्यापी काण्डत्रयस्य व्यापकः स्यात् । उत्सर्गत्वात् " अपवा-

दविषयं विहायोत्सर्गः सर्वत्र प्रवर्तत" इति । स्त्रियामित्यधिक्रियते–ईश्च ऊश्च तौ विरामे विरामान्तौ वा यस्य तच्च तदेकाच स्त्रियां स्यात् । यथा श्रीः, धीः, ह्रीः, भ्रूः, सूः, द्रूः, जूः, लवनं लूः, भवनं भूः । " नयतीति नीः, लुनातीति लूः " इत्यादौ तु परत्वात् " कृतः कर्तरि " इति वाच्यलिङ्गता भवति । योनिर्भगं तत्सहितानां प्राणिनां नाम च स्त्रियां स्यात् । यथा माता, दुहिता, याता, पोता, ननान्दा, स्त्री " दाराः पुंभूम्नीति " विशेषोऽवगम्यते ॥ २ ॥

बिजली आदि. अदन्त शब्दों के साथ द्विगुसमास, पात्राद्यदन्त का निषेध.

नाम विद्युन्निशावल्लीवीणादिग्भूनदीह्रियाम् ।
अदन्तैर्द्विगुरेकार्थो न स पात्रयुगादिभिः ॥ ३ ॥

नामेति–विद्युदादीनामष्टानां नाम स्त्रियां स्यात् । विद्युत्=तडित् । निशा=रात्रिः, रजनिः । वल्ली=वीरुत् । वीणा=विपञ्ची, इत्यादौ 'ङ्याबूङन्तम्' इति सिद्धे वीणाग्रहणं चिन्त्यम् । केचित्तु वीणास्थाने वाणीं पठन्ति । वाक्, गौः, गीः । दिक्, हरित् । भूः, भूमिः कुः । सरित्, विपाट् । ह्री ग्रहणं चिन्त्यम् । " ईदूद्विरामैकाच् " इति–त्रपादौ "ङ्याबूङन्तम् " इति च सिद्धत्वात् । " केचित्तु भियामिति पठन्ति " । संवित्, चित्, प्रतिपदित्यादि । एकोऽर्थो यस्येति एकार्थः " द्विगुरेकवचन " मित्यनेन समाहारे एकत्वविधानात् । अदन्तैरुत्तरपदैः सह यो द्विगुः स स्त्रियां स्यात् । यथा दशानां मूलानां समाहारो दशमूली, त्रयाणां लोकानां समाहारस्त्रिलोकी, पञ्चाक्षराणां समाहारः पञ्चाक्षरी । ' अदन्तैः किम् ' । पञ्चकुमारि, दशधेनु । ' एकार्थः किम् ' । पञ्चकपालः, पञ्चकपालौ । पञ्चकपालाः । पात्रयुगादिभिरदन्तैर्यो द्विगुः स स्त्रियां न स्यात् । यथा पञ्चपात्रम्, चतुर्युगम्, त्रिभुवनम्, त्रिपुरम् । भाष्ये तु त्रिपुरीत्येव दृश्यते ॥ ३ ॥

भावाद्यर्थक, समूहार्थक, वैर मैथुनिकाद्यर्थक, स्त्रीभावाद्यर्थक.

तल् (वृन्दे) येनिकट्यत्रा वैरमैथुनिकादिवुन् ।
(स्त्रीभावादाव)निक्तिण्ण्वुल्णच्ण्वुक्यब्युजिञ्ङ्निशाः ४

तलिति–भावादौ विहितं तलन्तं स्त्रियां स्यात् । शुक्लस्य भावः, शुक्लता । ग्रामाणां समूहो, ग्रामता । गवां समूहो, गोता । ब्राह्मणस्य कर्म, ब्राह्मणता । वृन्दे समूहे यश्च इनिकट्यत्राश्च तदन्तं स्त्रियां स्यात् । पाशानां समूहः, पाश्या । खलानां समूहः, खलिनी । शाकानां समूहः, शाकिनी । रथानां समूहो, रथकट्या । गवां समूहो, गोत्रा । वृन्द किम् । मुखे भवो, मुख्यः । दण्डोऽस्यास्तीति, दण्डी । "द्वन्द्वाद्वुन्वैरमैथुनिकयोः" इति वुनि, अकादेशे च अश्वश्च महिषश्च तयोर्वैरम्, अश्वमहिषिका । काकश्च उलूकश्च तयोर्वैरम्, काकोलूकिका । अत्रिश्च भरद्वाजश्च तयोर्मैथुनिका, अत्रिभरद्वाजिका । कुत्सश्च कुशि-

कश्च तयोर्मैथुनिका=कुत्सकुशिकिका। आदिना " पादशतस्य संख्यादेर्वीप्सायां वुन् लोपश्च"। "दण्डव्यवसर्गयोश्च" इति वुनो ग्रहणम्। वीप्सायां द्वौ द्वौ पादौ ददाति, द्विपदिकां ददाति। द्वे द्वे शतं ददाति, द्विशतिकां ददाति। दण्डे-द्वौपादौ दण्डितः, द्विपदिकाम्। द्विशतिकां व्यवसृजति ददातीत्यर्थः। वैरेत्यादि किम्। " वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन् " वासुदेवोभक्तिरस्य वासुदेवकः। वुनो ग्रहणं 'वुञ' उपलक्षणम्। " कचिद्वुरितिपाठः " " गोत्रचरणाच्श्लाघात्याकारतदेवेतेषु " वुञ्। गार्गिकया श्लाघते। काठिकया विकत्थते। "द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च" वुञ् शिष्यश्च उपाध्यायश्च तयोर्भावः, शैष्योपाध्यायिका। स्त्रियांभावादिस्तस्मिन्। स्त्रियामित्यधिकारे अकर्तरि कारके च,ये अन्यादयः प्रत्ययास्तदन्तं स्त्रियां स्यात्। " आक्रोशे नञ्यनिः " न करणम्, अकरणिः। न जीवनम्, अजीवनिस्ते शठ ! भूयात्। " स्त्रियां क्तिन् " करणं, कृतिः। भवनं, भूतिः। 'ण्वु' इति ण्वुल्-ण्वुचोः सामान्यग्रहणम्। "रोगाख्यायां ण्वुल्बहुलम् " प्रच्छर्दनम्, प्रच्छर्दिका। प्रवहणम्, प्रवाहिका। " धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल्वक्तव्यः " आसनम्, आसिका। शयनम्, शायिका। " पर्यायार्हर्णोत्पत्तिषु ण्वुच्" इति ण्वुचि। भवतः शायिका। भवानिक्षुभक्षिकामर्हति। "कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम्। इति णच्-तदन्तात् " णचः स्त्रियामञ् " अञन्तत्वाट्टिड्ढेति ङीप्। व्यवक्रोनम्, व्यावक्रोशी। व्यवहसनं व्यावहासी। व्यत्युक्षणं व्यात्युक्षी। "व्रजयजोर्भावे क्यप् " व्रजनं, व्रज्या। यजनम्, इज्या। " संज्ञायां समजनिषद्—" इति क्यपि। समजन्त्यस्यामिति समज्या=सभा। निषीदन्त्यस्यामिति निषद्या=आपणः। विदन्त्यनयति विद्या[१]। स्त्रीभावादौ किम्। "वदः सुपि क्यप् च" ब्रह्मणो वदनं, ब्रह्मोद्यम्। " भुवो भावे " इति क्यप्। ब्रह्मणो भवनं, ब्रह्मभूयम्। "ण्यासश्रन्थोयुच् " इति युचि, कारणं, कारणा। कामनं, कामना। " विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिञ्च "। का त्वं कारिं गणि वाकार्षीः ? सर्वां कारिं गणि वाकार्षम्। " षिद्भिदादिभ्योऽङ् " पचनम्, पचा। त्रपणम्, त्रपा। भेदनम्, भिदा। छेदनम्, छिदा। "अ प्रत्ययात्" इत्यप्रत्यये चिकीर्षणं, चिकीर्षा। पुत्रीयणं, पुत्रीया। "गुरोश्च हलः" ईहनम्, ईहा। ऊहनम्, ऊहा। " ग्लाम्लाज्याहाभ्यो निः " ग्लानम्, ग्लानिः। म्लानम्, म्लानिः। ज्यानम्, ज्यानिः। हानम्, हानिः। " कृञः शच " करणम्, क्रिया। एषणम्, " इच्छा " इति सूत्रेण इषेः 'श' प्रत्यये इच्छा=वाञ्छेति यावत् ॥ ४ ॥

औणादकन्यन्त, ऊदन्त, ईदन्त, ङ्यन्त, आबन्त, चल,स्थिर, (ज- स खेल में मार पीट हो वहां ण प्रत्यय का होना.

उणादिषु निरूरीश्च ङ्याबूङन्तं चलं स्थिरम्।

(तत्क्रीडायां प्रहरणं) चेन्मौष्टा पाल्लवा "णदिक्"॥ ५ ॥

१-अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः। धर्मशास्त्रं पुराणं च विद्याह्येताश्चतुर्दश ॥ १ ॥

उणेति—उणादिषु उणादौ निरूरीश्च न्यन्तम्, ऊदन्तम्, ईदन्तं च स्त्रियां स्यात्। यथा " वीज्याज्वरिभ्यो निः " नि प्रत्यये, बाहुलकात्सत्वे च वेणिः " वेणिः स्यात्केशविन्यासः प्रवेणिश्च स्त्रियामुभे " (इति कोषान्तरम्) ज्यानिः, जूर्णिः। " सृवृषिभ्यां कित् " सृणिरङ्कुशः। " वहिश्रिश्रुयुद्रुग्लाहात्वरिभ्योनित् " श्रेणिः=पङ्क्तिः। श्रोणिः=कटिः। द्रोणिः=जलसेचिनी। " अनिरिति पाठान्तरम् "। " अर्तिसृधृधम्यश्यवितृभ्योऽनिः " अनिप्रत्यये धरणिः=पृथ्वी। धमनिः=नाड़ी। सरणिः=पद्धतिः। " कृषिचमितनिधनिसर्जिखर्जिभ्यऊः " कर्षूः " कर्षूः पुंसि करीषाग्नौ कर्षूर्नद्यांस्त्रियां मता " चमूः=सेना। " अवितृस्तृतन्त्रिभ्य ईः " अवीर्नारीरजस्वला। तरीर्नौः। स्तरीर्धूमः। तन्त्री वीणादेर्गुणः। ङीच आप्च ऊङ्च अन्ते यस्य तत् ङ्यावूङन्तं स्त्रियां स्यात्। कदली " कदली हरिणान्तरे। रम्भायां वैजयन्त्यां च (इति हैमः) कन्दली " कलध्वनौ कन्दली तु मृगगुल्मप्रभेदयोः " (इति मेदिनी) रमा=लक्ष्मीः। गङ्गा[१]=देवनदी। वामोरूः। करभोरूः। चलं जंगमं स्थिरं स्थावरं च स्त्रियां स्यात्। चले यथा नारी, शिवा, ब्रह्मवधूः। स्थावरे नाडी, खट्वा, अलावूः। चरस्थिरग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम्। अन्यस्य व्यवच्छेद्यस्याभावात्। तत्प्रहरणं क्रीडायांचेत्तदा मौष्टा—पाल्लवा च स्यात्। " तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां णः " इति 'ण' प्रत्यये, मुष्टिः प्रहरणमस्यामिति मौष्टा। पल्लवाः प्रहरणमस्यामिति पाल्लवा। इति णस्य दिगुदाहरणम्। नतु परिगणनम्। तेन मुसलप्रहरणमस्यामिति मौसला। ' दण्डः प्रहरणमस्यामिति दाण्डा ' इत्यादि सिद्धम्॥ ५॥

घञन्त से ञ प्रत्ययका होना, फगुई, शिकार, स्वधा.

घञो ञः सा क्रियास्यांचेद्दाण्डपाता हि फाल्गुनी।
श्यैनंपाता 'च' मृगया तैलंपाता स्वधे (ति दिक्)॥६॥

घञ इति—सा घञन्तपदवाच्या दण्डपातादिक्रिया अस्यामिति सप्तम्यर्थे वर्तते चेत्तदाघञो घञन्तात् ञः प्रत्ययः स्यात् सच स्त्रियाम्। " घञः सास्यां क्रियेति ञः " घञन्तात्क्रियावाचिनः प्रथमान्तादस्यामिति सप्तम्यर्थे स्त्रीलिङ्गे ञप्रत्ययः स्यात्। दण्डपातोऽस्यां फाल्गुन्यां वर्तते, दाण्डपाता फाल्गुनी। श्येनपातोऽस्याम्। तिलपातोऽस्यां वर्तते। उभयत्रापि " श्येनतिलस्य पाते ञे " इति मुमागमे श्यैनंपाता=मृगया। तैलंपाता=स्वधा " पितृदाने स्वधा मता " (इत्यमरमाला) वररुचिना तु " स्वधा क्रिया प्रवेणीति " स्त्रीलिङ्गतोक्ता इति दिक् उदाहरणम्। 'श्येनतिलस्य' किम्। दण्डपातोऽस्यां तिथौ वर्तते इति दाण्डपातातिथिः। मूसलपातोऽस्यां भूम्यां वर्तत इति मौसलपाता भूमिरित्यादिज्ञेयम्॥ ६॥

१—" गङ्गा गङ्गेति योब्रूयाद्योजनानां शतैरपि। मुच्यते सर्वपापेभ्यो विष्णुलोकं स गच्छति " (इति पुराणान्तरम्)॥

अल्पत्व विवक्षा में मृणाली आदि, लङ्का, निर्गुण्डी या नेवारी, निरन्तरव्याख्या, धवई, निश्शेष पदव्याख्या, अरहर या तोरई.

(स्त्री स्या) त्काचिन्मृणाल्यादि (र्विवक्षापचये यदि)।

लङ्का शेफालिका टीका धातकी पञ्जिकाऽऽढकी ॥ ७ ॥

स्त्रीति–यदि अपचये अल्पत्वे विवक्षा वक्तुमिच्छा स्यात्तदा मृणाल्यादिः काचित्स्त्री स्यात्। अल्पं मृणालम्, गौरादित्वान्ङीषि 'मृणाली' आदिना कुम्भी, प्रणाली, मुशली, छत्री, पटी, मठी। काचिदितिकम्। अल्पवृक्षो वृक्षकः। ङ्या–बृहन्तमिति सिद्धे नामानुशासनार्थो लङ्कादीनां पाठः। भङ्ग्यादीनामुभयानुशासनार्थः। शेफालिकादीनां तु व्यर्थः स्वपर्यायपठितत्वात्। लाक्यते सुखमस्यामिति विग्रहे लाकयतेश्चौरादिकादधिकरणे "एरच्" इत्यचि, घञि वा पृषोदरादित्वाद्ध्रस्वे, नुमागमे नुम्यनुपधत्वाद् वृद्ध्यभावे च रमन्तेऽस्यामिति विग्रहे तु बाहुलकात्के, लत्वे, मस्यानुस्वारे, परसवर्णे च लङ्का "लङ्का रक्षःपुरीशाखाशाकिनीकुलटासु च" (इति मेदिनी) शेते इति विग्रहे 'विचि' शेः 'शयं फालयतीति' अणि, स्वार्थे कनि, कनि वा शेफालिका=पुष्पविशेषः। टीक्यतेऽर्थोऽनयेति टीकतेः करणे "गुरोश्च हलः" इत्यप्रत्यये, टापि च टीका "निरन्तरव्याख्या विषमपदव्याख्या च"। धातुं करोति, णिचि, टिलोपे, कनि, पिप्पल्यादित्वान्ङीषि च धातकी =धातृपुष्पिका। पिञ्ज्यतेऽर्थोऽस्यामिति "पिजि भाषार्थः" अस्माच्चौरादिकादधिकरणे "गुरोश्च हलः" इत्यप्रत्यये, पृषोदरादित्वादिकारस्याकारे, स्वार्थेकनि च। पिञ्जयतीति विग्रहे तु कनि वा पञ्जिका=निश्शेषपदस्य व्याख्या। "पच्यन्ते व्यक्तीक्रियन्ते पदार्था अनयेति विग्रहे तु पञ्चिका[1] च" आयव्ययलिखनार्था (इति मुकुटः)। आसमन्ताड्ढौकते, ढौक्यते वा 'अचि, घञि' वा पृषोदरादित्वादौकारस्याकारे, गौरादित्वान्ङीषि च आढकी "आढकी तु तुवर्यां स्त्री परिमाणान्तरे त्रिषु" (इति मेदिनी) तुवर्यां आढकी स्त्री स्यात्। परिमाणान्तरे 'त्रिषु,' भवतीति ज्ञेयम्॥ ७॥

सीध, मैना, हिचकी, बनमक्खी, लूका, चींटी, तेंदुआ, किनका भर, टेढ़ाई, सुरंग, सूजी, पत्ते का सिरा.

सिध्रका सारिका हिक्का प्राचिकोल्का पिपीलिका।

तिन्दुकी कणिका भङ्गिः सुरङ्गासूचिमाढयः॥ ८॥

सिध्रेति–सेधति, सिद्ध्यते वा सिधेः कर्तरि, कर्मणि वा "स्फायितञ्चीति" रकि, स्वार्थे कनि, क्षिपकादित्वादित्त्वाभावे च सिध्रका 'सीध' इति प्रसिद्धो वृक्ष-

[1]—"पञ्चिका क्रियते लघुः" (इति वोपदेवः)॥

भेदः । सरति, सरतेः कर्तरि 'ण्वुलि' वृद्धौ, अकादेशे, टापि च सारिका । शृणाति दुःखं विरहिणीनामिति, विग्रहे तु शृणातेः कर्तरि 'ण्वुलि' शारिका तालव्यादिरपि । पक्षिभेदो "मैना" इति ख्यातो वा । हिक्कनम्, हिक्कतेर्भावे "गुरोश्च हलः" इत्यप्रत्यये–हिक्यते इति विग्रहे तु पचाद्यचि, टापि च हिक्का=ऊर्ध्वे वातप्रवृत्तौ शब्द विशेषः । प्राचति प्रपूर्वकाद् 'अचु गतौ' अस्मात्कर्तरि 'ण्वुलि' प्राचिका=वनमक्षिका, पक्षिभेदो वा । ओषति, ओष्यते वा "शुकवल्कोल्काः" इति ककि, षस्य लत्वे च उल्का=तेजः पुञ्जः । अपि पील्यते, अपि पूर्वकात् 'पील प्रतिष्टम्भे' अस्मात्कर्मणि घञि "वष्टिभागुरिरिति" अलोपे, स्वार्थे कनि, टापि च पिपीलिका । स्वामिमते तु "शनैर्याति पिपीलकः" इति पुंस्त्वमपि । तिम्यति, तिमेः कर्तरि बाहुलकादुकषि, गुणाभावे, ङीषि च तिन्दुकी=कालस्कन्धः तेंदुआ इति ख्यातो द्रुमविशेषः । कणति, कणेः कर्तरि पचाद्यचि, स्वार्थे 'कनि' कणिका=अति सूक्ष्मम् । भङ्गस्य करणम्, "तत्करोतीति" णिजन्ताद्भावे "अचइः" इति 'इ' प्रत्यये भङ्गिः= विच्छित्तिः, कौटिल्यभेदो वा । "व्याजच्छलनिभे भङ्गिर्वैदर्भीतनमीलिका" (इति रभसः) सुबहु रज्यतेऽस्यां रजसा सुपूर्वकाद्रञ्जेराधारे "हलश्च" इति घञि, "चजोरिति" कुत्वे टापि च सुरङ्गा=तिर्यग्भूखातः । सूच्यतेऽनया, 'सूच पैशुन्ये' अस्माच्चौरादिकात्करणे "अचइः" इतीप्रत्यये सूचिः । "स्त्री सूचिर्नृत्यभेदे च व्यधनी शिखयोरपि" (इति रत्नकोषः) । महनम्, मह्यतेऽनयेति वा महतेर्भावे साधने वा क्तिनि, ढत्वे, धत्वे, ष्टुत्वे, ढलोपे, दीर्घे च माढिः "माढिः पत्रशिरा" (इति रत्नकोषः) "माढिः स्त्री पत्रभङ्गौ च दैन्यस्यापि प्रकाशने" (इति मेदिनी) पत्रभङ्गौ दैन्यस्यापि प्रकाशने च माढिः स्त्री स्यादिति ॥ ८ ॥

सेमर या भात आदि का मांड़, वितण्डावाद, कौड़ी, सौ कौड़ी, साड़ी या कसौटी, कछुई, झरनां, दान, कथरी, कुर्सी, तोंदी, कचहरी.

पिच्छा वितण्डा काकिण्यश्चूर्णिः शाणी द्रुणी दरत् ।
सातिः कन्था तथासन्दी नाभी राजसभापि च ॥ ९ ॥

पिच्छेति–पिच्छ्यते, 'पिच्छ बाधे' अस्माच्चौरादिकादित्कर्मणि "गुरोश्च हलः" इत्यप्रत्यये, टापि च पिच्छा=शाल्मलिनिर्यासो भक्तादिमण्डश्च । वितण्ड्यते परपक्षोऽनयेति, विपूर्वकात् 'तडि आघाते' अस्मात्साधने "गुरोश्च हलः" इत्यप्रत्यये, टापि च वितण्डा=वादभेदः । ककनम्, 'कक लौल्ये' अस्माद्भावे घञि काकः, काकमणतीति विग्रहे "कर्मण्यण्" इत्यणि, पृषोदरादित्वादकारस्येकारादेशे, ङीपि च काकिणी "पणगण्डकयोस्तुर्य उदमानस्य काकिणी" (इति रुद्रः) रभसस्तु नान्तेष्वप्याह "पणोदमानगण्डानां तुर्यांशेऽपि काकिनी" तत्र 'अन प्राणने' धातु-

बोध्य: । आढकस्य पञ्चाशत्तमोभाग: उद्मान: (ध्वनितं हि गणितावल्याम्–) कुल्या स्यादष्टभिर्द्रोणैर्द्रोणपादेन चाढकम्। अतोर्धशतिकोभाग उद्मानमुदाहृतमिति "। " चूर्णो धूलौ क्षारभेदे चूर्णानिवासयुक्तिषु " (इति मेदिनी) चूर्णस्य करणम्, " तत्करोतीति " णिजन्ताद्भावे " अचइ: " इतीप्रत्यये चरणं चोरणं वेति विग्रहे तु " घृणि–पृष्णि–पार्ष्णि–चूर्णि–भूर्णीति " निपातिते च चूर्णि:=कपर्दकशतम् । शणस्य विकार:, " तस्य विकार: " इत्यणि, टिड्ढेति " ङीपि, शाणी=प्रावरण-भेद:, निकष: ' इति स्वामी '। शाण इत्यन्ये । द्रुणाति, द्रुणते: कर्तरि " इगुपधेति ' के " जातेरस्त्रीति " ङीपि च द्रुणी " द्रुण्यम्बुद्रोणीकच्छप्यो: " (इति मेदिनी) दरणम्, दीर्यते वा दरतेर्दृणातेर्वा भावे, कर्मणि वा " शृदृभसोऽदि: " इत्यदि प्रत्यये दरत् " दरत्स्त्रियां प्रपातेऽपि भयपर्वतयोरपि " (इति मेदिनी) सानम्, स्यतेर्भावे ' क्तिनि ' ' द्यतिस्यतिमास्था ' इतीत्त्वे प्राप्ते ' ऊतियूतिजूतीति ' इत्त्वाभावे निपातिते च सननमिति विग्रहे तु सनोतेर्भावे क्तिनि " जनसन " इत्यात्वे वा साति: " सातिर्दा-नावसानयो: " (इति हैम:) । कम्यते, कमे:कर्मणि बाहुलकात्थनि कन्था " कन्था मृन्मयभित्तौ स्यात्तथा प्रावरणान्तरे " (इति मेदिनी) आस्यतेऽस्यामिति, अब्दा-दयश्चेति साधु: । आसन्दी–" वेत्रासनमासन्दी स्त्री वृषी च व्रतिकासनम् " (इति कोषान्तरम्) नभ्यतेऽनयाऽस्यां वा नभे:साधनेऽधिकरणे वा " इञजादिभ्य: " इतीञ्प्रत्यये, ञित्त्वाद्वृद्धौ च नाभि: " नाभिर्मुख्यनृपे चक्रमध्यक्षत्रिययो: पुमान्। द्वयो: प्राणिप्रतीकेस्यात्स्त्रियां कस्तूरिकामदे " (इति मेदिनी) राज्ञां सभा राजसभा ॥ ९ ॥

झालरि, गीत-भेद, गगरी, होराशास्त्र, गौरैया चिड़िया, मत्स्य विकार, लाह, लीख, कुल्ला, वातरोग, चौंसी, रोशनाई.

झल्लरी चर्चरी पारी होरा लट्वा (च) सिध्मला ।

लाक्षा लिक्षा (च) गण्डूषा गृध्रसी चमसी मसी ॥१०॥

इति स्त्रीलिङ्गशेष: ॥

झल्लेति–झर्झ्यते ' झर्झ परिभाषणहिंसातर्जनेषु ' अस्माद्भौवादिकात्कर्मणि बाहुलकादरनि, पृषोदरादित्वाद्रझयोर्लत्वे च, गौरादित्वान्ङीपि च झल्लरी "झल्लरी झिल्लरी च द्वे हुडुके बालचक्रके " (इति मेदिनी) चर्च्यते, ' चर्च परिभाषण-भर्त्सनयो: ' अस्मात्तौदादिकात्कर्मणि बाहुलकादरनि, गौरादित्वान्ङीपि, चर्चरी= " चर्चरी गीतभेदे च केशभित्करशब्दयो: " (इति कोषान्तरम्) । पारयति, पार्य्यते वा ' पॄ पूरणे ' अस्माच्चौरादिकात्कर्तरि ' पचाद्यचि ' कर्मणि ' घञि ' वा गौरादित्वान्ङीपि च पारी " कर्करी पूरयो: पारी पादरज्ज्वां च हस्तिन: " (इति विश्व:) । होलति, हुल्यते वा " हुल हिंसासंवरणयो: " अस्माद्भौवादिकात्कर्तरि

'पचाद्यचि' कर्मणि घञि वा रलयोरेकत्वाद्रत्वे, टापि च होरा—"होरा तु लग्ने राश्यर्धे रेखाशास्त्रभिदोरपि" (इति मेदिनी) लटति 'लट बाल्ये' अस्माद्भौवादिकात्कर्तरि "अशृप्रुषिलटीति" कनि, टापि च लट्वा—"लट्वा करञ्जभेदेऽपि फलेऽवद्येखगान्तरे" (इति मेदिनी) सिध्ममस्त्यस्याः "सिध्मादिभ्यश्च" इति लचि, टापि च सिध्मला—"सिध्मला मत्स्यविकृतौ वाच्यवत् किलासिनि" (इति मेदिनी) लक्ष्यते, 'लक्ष आलोचने' अस्माच्चौरादिकात्कर्मणि घञि पृषोदरादित्वा "लाक्षारोचना" इति निर्देशाद्वादीर्घे, टापि च लाक्षा=द्रुमामयः । लक्ष्यते, लक्षयतेः कर्मणि घञि, पृषोदरादित्वादस्य इत्वे, टापि च लिक्षा=यूकाण्डम् । गण्ड्यते 'गडि वदनैकदेशे' अस्माद्भौवादिकाद् "गण्डेश्च" इत्यूषनि, टापि च गण्डूषा "उन्नतनाभिस्तु गण्डूषा नापि मुखपूर्तिः" (इति वोपालितः) गृध्रमपि स्यति, गृध्रपूर्वकात्स्यतेः कर्तरि "आतोनुपसर्गे—" इति के, आलोपे, गौरादित्वान्ङीषि च गृध्रसी, ऊरुसन्धौ वातरोगः। चम्यते, चमतेः कर्मणि "अत्यविचमितमीति" असचि, गौरादित्वान्ङीषि च चमसी "चमसो यज्ञपात्रस्य भेदेऽस्त्रीपिष्टके स्त्रियाम्" (इति मेदिनी) मस्यति, मस्यतेः कर्तरि "सर्वधातुभ्य इन्" इतीनि, "कृदिकारादिति" वा ङीषि, मसीमसिर्वा अतएव "अथ स्त्रीपुंसयोः केलिर्मणिर्योनिर्मसिर्मुनिः" (इति त्रिकाण्डशेषः) संगच्छते । मषति हिनस्ति औज्ज्वल्यमिति विग्रहे तु मषतेः कर्तरि 'पचाद्यचि' ङीषि च मषी मूर्धन्योपधोऽपि "मलिनाम्बु मषी-मसी" इति हैमाद् बोध्यम् ॥ १० ॥

इति स्त्रीलिङ्गशेषविवरणम् ॥

अथ पुंलिङ्गसंग्रहो व्याख्यायते ॥

सभेद-सानुचर-सपर्याय, देव और दैत्य, स्वर्ग, याग, पर्वत, मेघ, समुद्र, वृक्ष, समय, तरवार, बाण, वैरी.

पुंस्त्वे सभेदानुचराः सपर्यायाः सुरासुराः ।
स्वर्गयागाद्रिमेघाब्धिद्रुकालासिशरारयः ॥ ११ ॥

पुमिति—सह भेदैरनुचरैश्च वर्तमानाः सभेदानुचराः, सहपर्यायैर्वर्तमानाः सपर्यायाः सुराश्च असुराश्च देवा दैत्याश्च पुंस्त्वे स्युः । यथा अमरा निर्जरा देवाः । सुरभेदाः—तुषिताः, साध्याः, आभास्वराः, इन्द्रः, शक्रः, सूर्यः, आदित्यः । देवानुचराः—हाहाः, हूहूः, तुम्बुरुः, नारदः, मातलिः, । असुरपर्यायाः—दैत्याः, दैतेयाः, दानवाः । दैत्यभेदाः—बलिः, नमुचिः, जम्भः । दैत्यानुचराः—कूष्माण्डमुण्डकुम्भाण्डादयः । "दैवतानि देवताः" इत्यादौ बाधोऽस्य । स्वर्गादय एकोनविंशतिः सभेदाः सपर्यायाश्च पुंसि स्युः । स्वर्गः, नाकः, त्रिदिवः । "द्योदिवौ द्वे स्त्रियां क्लीबे त्रिविष्टपम्" इति विशेषैर्बाधितः । यज्ञः, मखः, क्रतुः । तद्भेदाः—उक्थातिरात्राग्निष्टोमाश्वमेधाः । अद्रिः,

गिरिः, पर्वतः । भेदाः–मेरुः, हिमवान्, सह्यः 'गन्धमादनमिति' बाधः । मेघः, घनः, जलदः । भेदाः–पुष्करावर्तकादयः । 'अभ्रमिति तु बाधः' अब्धिः, समुद्रः, सागरः । भेदाः–क्षीरोदः, लवणोदः । द्रुः, वृक्षः, शाखी । भेदाः–प्लक्षः, वटः, आम्रः । "पाटला शिंशपादेर्बाधः" । कालः, दिष्टः, समयः । भेदाः–मासः, पक्षः, ऋतुः "दिनतिथ्यादौ बाधः" । असिः, खड्गः, मण्डलाग्रः । भेदाः–नन्दकः, चन्द्रहासः "कटित्रमित्यादौ बाधः" । शरः, बाणः, विशिखः । भेदाः–नाराचः, काण्डः, भल्लः "इषुर्द्वयोरिति बाधः" अरिः, शत्रुः, अरातिः । भेदाः–आततायीत्यादयो भवन्ति ॥ ११ ॥

हाथ, गाल आदि अह्नाहान्त, विष भेद, रात्रान्त. **करगण्डौष्ठदोर्दन्तकण्ठकेशनखस्तनाः ।**
अह्नाहान्ताः क्ष्वेडभेदा रात्रान्ताः प्रागसंख्यकाः ॥१२॥

केति–करो राजग्राह्यो भागः, रश्मिः, पाणिश्च । मरीच्यादीनां तु बाधः । गण्डः, कपोलः । ओष्ठः, दन्तच्छदः, अधरः । दोः=प्रवेष्टः । भुजादिर्द्वयोरिति बाधः । दन्तः, दशनः, रदः । भेदो जम्भः । कण्ठः, गलः "समीपे गलशब्देषु कण्ठं त्रिषु विदुर्बुधाः" (इति शाश्वतः) । केशः=कचः । नखः, पुनर्भवः "नखरोऽस्त्रियामिति" बाधः । स्तनः, कुचः, पयोधरः । अह्नश्च अहश्च अन्ते येषामिति ते पुंसि स्युः । परवल्लिङ्गापवादोऽयम् । अह्नः पूर्वं पूर्वाह्णः, अह्नोऽपरमपराह्णः । द्वयोरह्नोः समाहारो द्व्यहः, त्रयाणामह्नां समाहारस्त्र्यहः । अत्र 'सनपुंसकम्' इत्यस्यापवादः । क्ष्वेडो विषं तद्भेदाः पुंसि स्युः । सौराष्ट्रिकः, शौक्लिकेयः, ब्रह्मपुत्रः । रात्रोऽन्तो येषां ते । प्राक् पूर्वपदं न संख्या येषां ते पुंसि स्युः । परवल्लिङ्गतापवादोऽयम् । परत्वात्समाहारनपुंसकतामपि बाधते । तेन अहोरात्रः, सर्वरात्रः, पूर्वरात्रः । 'प्रागसंख्यकाः' इति किम् 'पञ्चरात्रमित्यादौ पुंस्त्वं न स्यादिति ॥ १२ ॥

गोंद आदि, विशेष धूप आदि, कसेरू आदि. **श्रीवेष्टाद्याश्च निर्यासा असन्नन्ता "अबाधिताः" ।**
कशेरुजतुवस्तूनि (हित्वा) तुरुविरामकाः ॥ १३ ॥

श्रीति–श्रीवेष्टआद्यो येषामिति ते निर्यासा वृक्षद्रवाः पुंसि स्युः । श्रीवेष्टः, सरलः, द्रवः । 'श्रीपिष्टः' इति क्वचित्पाठः । आद्येन श्रीवासः, वृकधूपः, गुग्गुलुः, सिह्लकः इत्यादयः पुंसि बोध्याः । यदि असन्ताः अन्नन्ताश्च अबाधिताः स्युस्तदा पुंसि भवन्ति । यथा–अङ्गिराः, वेधाः, चन्द्रमाः । कृष्णवर्त्मा, प्रतिदिवा, मघवा । 'अबाधिताः' किम् । अप्सरसः, जलौकसः, सुमनसः । लोम, साम, वर्म । "कशेरुजतुवस्तूनि" हित्वा विहाय तुश्च रुश्च तुरू तौ विरामे विरामौ वा येषामिति ते पुंसि स्युः । हेतुः, सेतुः

१—"अह्नोऽह्न एतेभ्यः" इत्यहन्शब्दस्याह्नादेशे, "अह्नोऽदन्तात्" इत्यह्नादेशस्य नस्य णत्वमिति बोध्यम् ॥

धातुः । कुरुः । मेरुः, त्सरुः ' कशेरुजतुवस्तूनि हित्वा ' इति व्यर्थम् । ' अबाधिताः ' इत्यस्यान्वयसंभवात् । वस्तुतस्तु ' अबाधिताः ' इत्यपि व्यर्थम् । ' विशेषैर्यद्यबाधितः ' इत्यनेन निर्वाहात् । अतएव दार्वश्वादिषु निर्वाहो ज्ञातव्य इति ॥ १३ ॥

कषणभमरोपध, पथनयसटोपध, गोत्र व वेद शाखा के नाम.

कषणभमरोपान्ता (यद्यदन्ता अमी अथ) ।
पथनयसटोपान्ता गोत्राख्याश्चरणाह्वयाः ॥ १४ ॥

केति—कषणभमरोपान्ताः कषणभमरवर्णोपधाः अमी यदि अदन्ता अकारान्ताश्चेत्तदा पुंसि स्युः । यथा अङ्कः, अर्कः, लोकः शोक इत्यादयः पुंसि भवन्ति । माषः, तुषः, तोषः, पोषः, रोष इत्यादयः । पाषाणः, शाणः, गुणः, घुण इत्यादयः । दर्भः, सरभः, गर्दभ इत्यादयः । सोमः, होमः, ग्रामः, धूम इत्यादयः । झर्झरः, शीकरः, सीरः, समीर इत्यादयः पुंसि स्युः । अथेत्यनन्तरम् पथनयसटोपान्ताः पथनयसटवर्णोपधाः अमी यद्यबाधिताश्चेत्तदा पुंसि स्युः । कूपः, यूपः, सूपः, कलाप इत्यादयः पुंसि स्युः । नाथः, सार्थः, शपथ इत्यादयः । अपघनः, इनः, जन इत्यादयः । अपनयः, विनयः, प्रणय इत्यादयः । रसः, हासः, पनस इत्यादयः । करटः, पटः, सरट, इत्यादयः पुंसि स्युः । अत्र मुकुटमते तु ' अदन्ताः ' इति न सम्बध्यते, अथादित्वात् तेन गोमायुः, जायुः, वायुः, पायुरित्यादयः पुंसि स्युः । गोत्रं वंश आख्यायते यैरिति गोत्रस्यादिपुरुषाः प्रवराश्च पुंसि स्युः । गौतमः, भरद्वाजः, अत्रिः, वसिष्ठ इत्यादयः । चरणानां वेदशाखानामाह्वया नामानि पुंसि स्युः । कठः, कलापः, बह्वृच इत्यादयः पुंसि भवन्तीति ॥ १४ ॥

घञ् आदि, ल्यु आदि.

नाम्न्यकर्तरि भावे (च) घञजबनङ्णघाथुचः ।
ल्युःकर्तरीमनिज्भावे कोघोःकिः(प्रादितोऽन्यतः)॥१५॥

नाम्नीति—घञ्—अच्—अप्—नङ्—ण—घ—अथुच् एते सप्त प्रत्ययाः नाम्नि संज्ञायां विषये अकर्तरि कर्तृभिन्ने कारके भावे च ये विहितास्तदन्ताः पुंसि स्युः । यथा प्रसीदन्त्यस्मिन्मनांसि, इति विग्रहे "हलश्च" इत्याधारे घञि, वृद्धौ प्रासादः=देवभूभुजां वासः । प्रास्यते, प्रपूर्वकादस्यतेः कर्मणि घञि, प्रासः=सांग इतिख्यातमस्त्रम् । विदन्त्यनेनेति, विदेः करणे घञि वेदः=आम्नायः । प्रपतन्त्यस्मादिति, प्रपूर्वकात्पततेरपादाने घञि प्रपातः=तटः । भावे यथा पचनं, पाकः । त्यजनं, त्यागः=दानम् । चकारात् रुजतीति, " पदरुज " इति घञि रोगः=आमयः । दायः, धाय इत्यादयोऽसंज्ञायां विहिता अपि गृह्यन्ते । चयनम्, चिनोतेर्भावे " एरच् " इत्यचि चयः=वप्रं, समूहो वा । जयनम्, अचि जयः=विजयः । कीर्यते, किरतेः कर्मणि " ॠदोरप् " इत्यपि करः=राजग्राह्यभागः, मरीचिः, पाणिर्वा । गीर्यतेऽनेनेति, अपि, गरः, गलः कण्ठो

वा। लवनम्—लूयते वा अपि, लवः=लेशः, कालभेदः, छेदः, रामात्मजो वा। स्तवनम्, भावे 'अपि' स्तवः=स्तोत्रम्। इज्यतेऽनेनात्रेति वा यजतेः कर्मणि, साधनेऽधिकरणे वा "यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ्" इति 'नङि' यज्ञः—"यज्ञःस्यादात्मनि मखे नारायणहुताशयोः" (इति हैमः)। यतनम्, यते 'भावे नङि'। यत्नः=प्रतियत्नः उपायो वा। 'नङ्' इत्युपलक्षणम्। "स्वपोनन्" इत्यपि गृह्यते। 'स्वप्नः संवेश इत्यपि' इति वा पुंस्त्वसिद्धिर्बोध्या। न्यदनम्, निपूर्वकादत्तेर्भावे "नौ णच" इति णे, वृद्धौ न्यादः=आहारो, जेमनं वा। उरश्छाद्यतेऽनेन, उरःपूर्वकात् 'छद अपवारणे' अस्माच्चौरादिकात्साधने "पुंसि संज्ञायां घः" इति घे, "छादेर्घे—" इति ह्रस्वे च उरश्छदः=कवचम्। प्रच्छाद्यतेऽनेन, घे, ह्रस्वे च प्रच्छदः=पटः। श्वयनम्, श्वयतेर्भावे "ट्वितोऽथुच्" 'इत्यथुचि' श्वयथुः=शोथः। वेपनम्, वेपतेर्भावे अथुचि, वेपथुः=कम्पः। "नन्दिग्रहिपचादिभ्यः" इति नन्द्यादिभ्यः कर्तरि विहितो 'ल्युः' पुंसि स्यात्। नन्दयतीति, ल्युप्रत्यये, अनादेशे च नन्दनः, रमते इति रमणः, सूदयतीति सूदनः। मधोः+सूदनो मधुसूदनः। संज्ञायामिदम्। असंज्ञायां तु "कृतःकर्तर्यसंज्ञायाम्" इति सिद्धम्। भावे इमनिच् तदन्ताः पुंसि स्युः। यथा पृथोर्भावः, "पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा" इति इमनिचि, "र ऋतोहलादेर्लघोः" इति ऋकारस्य रत्वे, टेरिति टिलोपे च प्रथिमा। एवं मृदोर्भावो म्रदिमा। "सुपिस्थः" इति योगविभागाद्भावे कः। "घञर्थे कः" इति वा तदन्ताः पुंसि स्युः। आखूनामुत्थानमिति, घञर्थे के, आखूत्थः। प्रस्थानम्, के प्रस्थः। प्रादितः उपसर्गतः अन्यतः अन्यस्माच्च सुबन्तात्परो यो घुस्तस्माद्विहितो यः 'कि' प्रत्ययस्तदन्तः पुंसि स्यात्। यथा नितरां धीयते, धत्ते पोषयत्यनेनवेति विग्रहे "उपसर्गे घोः किः" इति कि प्रत्यये आलोपे च निधिः=सामान्यनिधिः। आदीयते गृह्यतेऽर्थोऽनेनेति, आदिः। विधानम्—विधीयतेऽनेन वा विधिः, उदकानि धीयन्तेऽस्मिन्निति विग्रहे "कर्मण्यधिकरणे च" इति 'कि'प्रत्यये उदधिः=सागरः। जलानि धीयन्तेऽस्मिन्निति जलधिः=समुद्रः। अत्र'प्रादितोऽन्यतः' इति व्यर्थम्। घोःकिरित्यनेनैवेष्टसिद्धत्वात्तथापि स्पष्टार्थमिति ज्ञेयम् ॥ १५॥

घोड़ा-घोड़ी, सूर्यकान्त, इन्दुकान्त, लोहकान्त आदि.

द्वन्द्वेऽश्ववडवावश्ववडवानसमाहृते।
कान्तः सूर्येन्दुपर्यायपूर्वोऽयः पूर्वकोऽपि च ॥ १६ ॥

द्वन्द्व इति—असमाहृते समाहारार्थभिन्ने द्वन्द्वे द्वन्द्वसमासे अश्ववडवाविति शब्दः पुंसि स्यात्। यथा अश्वश्च वडवा च अश्ववडवौ "पूर्ववदश्ववडवौ" इति पुंस्त्वम्। परवल्लिङ्गतापवादः। द्वित्वमविवक्षितम्। तेन अश्वाश्च वडवाश्ज अश्ववडवास्तानश्ववडवान्, अश्ववडवैरित्यादि। असमाहृते किम्। अश्ववडवम्। "विभाषावृक्षमृगतृणधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्ववडवपूर्वापराधरोत्तराणाम्" इति चैकवद्भावः। सूर्येन्दुपर्यायपूर्वः=सूर्यचन्द्रनामपूर्वः कान्तशब्दः पुंसि स्यात्। यथा—सूर्यकान्तः, अर्ककान्तः,

इन्दुकान्तः, चन्द्रकान्तः, सोमकान्तः । अयः पूर्वकः लोहपूर्वकः कान्तशब्दोऽपि च पुंसि स्यात् । यथा अयस्कान्तः, लोहकान्तः, पिण्डकान्त इत्यादयः पुंसि भवन्तीति ॥ १६ ॥

बरा आदि, **वटकश्चानुवाकश्च रल्लकश्चकुडङ्गकः ।**

फोंक आदि. **पुङ्खोन्युङ्खः समुद्गश्च विटपट्टघटाः खटः ॥ १७ ॥**

वटक इति—वटति 'वट वेष्टने' अस्माद्भौवादिकात् कर्तरि "कन्शिल्पसंज्ञयोरपूर्वस्यापि" इति क्वुनि, अकादेशे च वटकः=माषपिष्टविकारः । अनु उच्यते, अनुपूर्वकाद्वचेः कर्मणि "अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्" इति घञि, वृद्धौ, "चजोः कुघिण्यतोः" इति कुत्वे च अनुवाकः=ऋग्यजुः समूहः । ललनम्, लल्यते वा ललतेर्भौवादिकाद्भावे कर्मणि वा संपदादित्वात्क्विपि, रलयोरेकत्वे च रल् । लक्यते, लकतेः कर्मणि "पुंसि संज्ञायाम्" इति घे, लकः । रल् चासौ लकश्च रल्लकः=पक्ष्मकम्बलम् । कुटति, कुटतेः कर्तरि "अन्येभ्योऽपि दृश्यते" क्विपि कुट् । कुट् अङ्गमस्य । "शेषाद्विभाषा" इति कपि, कुडङ्गकः । "कुडङ्गको ना छदिः पिटम्" (इति बोपालितः) 'वृक्षलतागृहम्' (इति स्वामी) "कुटङ्गकः" इति पाठे तु कुटेः कर्तरि "इगुपध:—" इति के शकन्ध्वादित्वात्पररूपत्वं बोध्यम् । पुमांसं खनति, पुंसा खन्यते वा पुंस्पूर्वकात्खनतेः कर्तरि, कर्मणि वा "अन्येभ्योपि" इति डे, टिलोपे च पुङ्खः=काण्डमूलम् । न्युङ्ख्यते, निपूर्वकादुङ्खतेः कर्मणि "पुंसि संज्ञायाम्" इति 'घे' न्युङ्खः "न्युङ्खः सम्यङ्मनोज्ञे च साम्नः षट्प्रणवेषु च" (इति मेदिनी) 'न्यूङ्ख' इति दीर्घपाठे तु पृषोदरादित्वात् "यज्ञकर्मण्यजपन्यूङ्खसामसु" इति निर्देशाद्वादीर्घः । समुद्गम्यते, समुत्पूर्वकाद्गच्छतेः कर्मणि "अन्येष्वपि" इति डे, टिलोपे च समुद्गः=संपुटकः । वेटति, वेटतेः कर्तरि "इगुपध"-इति के, कित्त्वाद्गुणाभावे च विटः "विटोऽद्रौ धवले विङ्गे मूषिके खदिरेऽपि च" (इति मेदिनी) । पटति, पत्यते वा पटतेः कर्तरि, कर्मणि वा बाहुकात्तप्रत्यये, ष्टुत्वे च पट्टः "पट्टः पेषणपाषाणे व्रणादीनां च बन्धने । चतुष्पथे च राजादिशासनान्तरपीठयोः" (इति मेदिनी) तट्यते, धन्यते वा तटतेर्धनतेर्वा कर्मणि "पुंसि संज्ञायाम्" इति घे, पृषोदरादित्वात्तस्य धत्वे नस्य टत्वे वा घटः "परीक्षार्थतुलायां च घटः सूरिभिरिष्यते" (इति विश्वः) खटयते=काङ्क्ष्यते, खटतेः कर्मणि "पुंसीति" घे खटः "खटोन्धकूपखपयोः प्रहारान्तरटङ्कयोः" (इति मेदिनी) अन्धकूपादौ खटः पुंसि स्यादिति ॥ १७ ॥

कोट, अरहट, बाजार आदि— **कोट्टारघट्टहट्टाश्च पिण्डगोण्डपिचण्डवत् ।**

गलगण्ड, प्यटारी, लाठी, मुरा लेग, घावका चिह्न, घुन. **गडुः करण्डो लगुडो वरण्डश्च किणो घुणः ॥ १८ ॥**

कोट्टेति—कुट्टयते—कुट्टयतेश्चौरादिकात्कर्मणि बाहुलकादारनि, गुणे च कोट्टारः "कोट्टारो नागरे कूपे पुष्करिण्याश्च पाटके" (इति रभसः) घट्टयतेऽस्मिन्, 'घट्ट चलने' अस्माद्भौवादिकादाधारे "हलश्च" इति घञि, घट्टः "घाट" इति ख्यातः। केचित्तु "कोट्ट" "अरघट्ट-" इति छित्त्वा "कोट्टो दुर्गपुरम्"। अरघट्टः कूपभेदः" इतिवाचख्युः। तत्र कुट्टधातोर्घे, बाहुलकाद्गुणे च कोट्टः "कोट्टः पुंक्लीबलिङ्गः"—इत्यभिधानचिन्तामणौहेमः। अरैश्चक्रावयवसदृशैः काष्ठविशेषैर्घट्टयते रच्यते अरघट्टः, कूपाज्जलनिःसारणार्थं घटीयन्त्रमित्यन्ये। हटन्त्यत्र, हटतेराधारे बाहुलकात्तप्रत्यये, ष्टुत्वे च हट्टः=आपणः। पिण्डते, पिण्डयते वा पिण्डेः कर्तरि, कर्मणि वा अचि, घञि वा पिण्डः, "पिण्डो बोले बले सान्द्रे देहागारैकदेशयोः। देहमात्रे निवापे च गोलसिह्लकयोरपि" (इति मेदिनी) गोरण्ड इव गोण्डः "गोण्डः पामरजातौ च वृद्धनाभौ च तद्वति" (इति मेदिनी) अपि चण्डतेऽनेनात्रेति वा अपिपूर्वकाच्चण्डेः साधनेऽधिकरणे वा "हलश्च" इति घञि "वष्टिभागुरि" रित्य पेरल्लोपे च पिचण्डः "पिचण्डोऽवयवे पशोः। उदरे च" (इति हैमः) अत्र वच्छब्देन गड्वादयोऽपि पुंसि स्युः। गडति, गडयते वा गडतेः कर्तरि, कर्मणि वा बाहुलकादुप्रत्यये गडुः, "गडुः पृष्ठगुडे कुब्जे" (इति विश्वः) क्रियते, करोतेः कर्मणि "अण्डन् कृसृभृवृञः" इत्यण्डनि, गुणे च करण्डः "करण्डो मधुकोषासिकारण्डवद्लाढके" (इति मेदिनी) लगति, लगतेः कर्तरि बाहुलकादुडचि 'लगुडः' लगुडो यष्टिः। वृणोति, व्रियते वा वृणोतेः कर्तरि, कर्मणि वा 'अण्डनि' वरण्डः "वरण्डोऽप्यन्तरावेदौ समूहमुखरोगयोः" (इति मेदिनी)) कणति, कणतेः कर्तरि पचाद्यचि, पृषोदरादित्वादस्य इत्वे च किणः "किणोमांसग्रन्थिर्व्रणजं चिह्नं च"। घोणते, घुणेः कर्तरि "इगुपध—" इति के कित्त्वाद्गुणाभावे च घुणः "घुणः स्यात्काष्ठवेधके" (इति रत्नकोषः) काष्ठवेधके घुणः पुंसि स्यादिति॥ १८॥

मशक, बालों का बांधना, हरारंग, पाग़ुर, सामवेद ध्वनि, बुल्ला, रोगभेद, दशकरोड़, कुन्द, फेना, उंचाई, पुआ या बरा।

*** दृतिसीमन्तहरितो रोमन्थोद्गीथबुद्बुदाः।**
कासमर्दोऽर्बुदःकुन्दः फेनस्तूपौ सपूपकौ॥ १९॥

दृतीति—द्रियते, 'दृङ् आदरे' अस्मात्तौदादिकात्कर्तरि "क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम्" इति 'क्तिचि' दृतिः "दृतिश्चर्मपुटेमत्स्ये ना" (इति मेदिनी) सीम्नोऽन्तः शकन्ध्वादित्वात्पररूपे सीमन्तः=केशविन्यासः। हरति, ह्रियते वा हरतेः कर्तरि, कर्मणि वा "हृसृरुहियुषिभ्य इतिः" इतीतौ, गुणे, रपरत्वे च हरित् "हरिद्दिशि स्त्रियां पुंसि

* "इन्द्रियाणान्तु सर्वेषां यद्येकं क्षरतीन्द्रियम्। तेनास्य क्षरति प्रज्ञा दृतेः पात्रादिवोदकम्" (इति मनुः)

हयवर्णविशेषयोः । अस्त्रियां स्यात्तृणे च (इति मेदिनी) रोमस्य मन्थो रोमन्थः पृषोदरादिः पशूनां चर्वितस्यपुनश्चर्वणम्। उद्गीयते, उत्पूर्वकाद्गायतेःकर्मणि "गश्चोदि" इति थकि उद्गीथः " उद्गीथः प्रणवः सामवेदध्वनिः " (इत्यरुणः) साम्नोभाग विशेषो वा । ' बुद् ' इत्यव्यक्तध्वनिं बुन्दति करोति,बुत्पूर्वकाद्बुन्दतेः कर्तरि ' मूल विभुजादित्वात् ' क प्रत्यये, गुणाभावे च बुद्बुदः 'जलविकारः । कासं मृद्नातीति, कासपूर्वकान्मृद्नातेः कर्तरि "कर्मण्यण् " इत्यणि, गुणे च कासमर्दः=वेसवारभेदः । अरंबुन्दतीति, अरपूर्वकाद्बुन्दतेः कर्तरि " मूलविभुजादित्वात् " के, नलोपे, पृषोदरादित्वादरस्यालोपे च अर्बुदः " अर्बुदो मांसपरुषि दशकोटिषु न स्त्रियाम् । महीधरविशेषे ना " (इति मेदिनी) स्कुन्दते ' स्कुदि आप्रवणे ' अस्माद्भौवादिकात्कर्तरि ' पचाद्यचि ' पृषोदरादित्वात्सलोपे च कुन्दः " कुन्दोमाघ्येऽस्त्रीमुकुन्दभ्रमि निध्यन्तरेषु ना (इति मेदिनी) स्फायते, स्फायतेः कर्तरि " फेनमीनाविति " निपातिते, फेनः=समुद्रफेन इति ख्यातः । स्तूयते, स्तौतेः कर्मणि " स्तुवोदीर्घश्च " इति पे दीर्घे च स्तूपः=समुच्छ्रायः । मुकुटमते तु स्तूप्यते ' ष्टूप समुच्छ्राये ' अस्मच्चौरादिकात्कर्मणि घञि वा स्तूपः=घृतादिकृतकूटः । पुनाति, पूयते वा पूञःकर्तरि, कर्मणि वा बाहुलकात्पकि, पूपः=अपूपः, पिष्टको वा । स्वामिमते तु यौति, यूयते, युवन्ति बध्नन्त्यस्मिन्पशुमिति वा यौतेः कर्तरि, कर्मणि, आधारे वा " कुयुभ्यां च " इति पे, दीर्घे च यूपः यज्ञस्तम्भः सएव स्वार्थे कनि यूपकस्तेनसहितो सयूपको फेनस्तूपौ पुंसि स्यातामिति ॥ १९ ॥

घाम, राजा व क्षत्रिय, भाला, मुर्दा, छूरा, व्यवहार, पदार्थ, पानी की धारा, बाण, अम्लवेतस, गोल, ईंगर, देह.

आतपः क्षत्रिये नाभिः कणपक्षुरकेदराः ।

पूरक्षुरप्रचुक्राश्च गोलहिङ्गुलपुद्गलाः ॥ २० ॥

आतप इति—आतपति, आङ्पूर्वकात्तपतेः कर्तरि 'पचाद्यचि' आतपः=प्रकाशः 'घाम' इतिख्यातो वा । क्षत्रिये क्षत्रियार्थे वाच्ये सति नाभिः पुंसि स्यात् । नभ्यते ' णभ हिंसायाम् ' अस्मात्कर्तरि " इणजादिभ्यः " इतीणि, नाभयतीति विग्रहे तु स्वार्थणयन्तात् " अचइः " इति इ प्रत्यये वा नाभिः " नाभिर्मुख्यनृपे चक्रमध्यक्षत्रिययोः पुमान् " (इति मेदिनी) कणं पाति, पिबति वा कणपूर्वकात् पातेः पिबतेर्वा कर्तरि " आतोऽनुपेति " के, आलोपे च कणपः (प्रासविशेषः) । क्वचित् ' कुणपः ' इति पाठः । कणति, ' कण शब्दे ' अस्मात्कर्तरि " क्वणेः संप्रसारणं च " इति कपनि, संप्रसारणे च कुणपः " कुणपः पूतिगन्धौ शवेऽपि च " (इति मेदिनी)

क्षुरति, 'क्षुर विलेखने' अस्मात्तौदादिकात्कर्तरि "इगुपध–" इति के 'क्षुरः' "क्षुरः स्याच्छेदने द्रव्ये कोकिलाक्षे च गोक्षुरे" (इति मेदिनी) के दृणाति, दीर्यते वा के पूर्वकाद्दृणातेः कर्तरि "पचाद्यचि" कर्मणि "ऋदोरप्" इत्यपि वा गुणे, रपरत्वे च केदरः। संव्यवहारः पदार्थश्च। 'तरुभेदः' इत्यन्ये। पूरयति 'पूर पूरणे' अस्माच्चौरादिकात्कर्तरि "पचाद्यचि" णिलोपे च पूरः "पूरो जलप्रवाहे स्याद्व्रणसंशुद्धिखाद्ययोः" (इति मेदिनी) क्षुरं प्राति, क्षुर इव प्राति वा क्षुरपूर्वकात्प्रातेः कर्तरि "आतोऽनुप–" इति "सुपीति" योगविभागाद्वा कप्रत्यये, आलोपे च क्षुरप्रः। मुकुटस्तु 'खुरप्रः' † इति कवर्गद्वितीयादिं व्याख्यातवानिति। वाण भेदः। चक्यतेऽनेन, चकतेः करणे "चकिचम्योरुच्चोपधायाः" इति रकि, उपधाया उत्वे च चुक्रः "चुक्रं वृक्षाम्ले, चाङ्गेर्यां स्त्रीपुंस्यम्लेऽम्लवेतसे" (इति मेदिनी) गुडयते, 'गुड रक्षायाम्' अस्मात्तौदादिकात्कर्मणि 'घञि' गुणे, डलयोरेकत्वाड्डस्य लत्वे च 'गोलः' "गोलःस्यात्सर्ववर्तुले" (इति हेमः) हिङ्गुलाति, हिङ्गुपूर्वकाल्लातेः कर्तरि "आतोऽनुपेति" के, आलोपे च हिङ्गुलः- "हिङ्गुलो वर्णकद्रव्ये ना भण्टाक्यां तु हिङ्गुली" (इति मेदिनी) हिङ्गुलुरित्युदन्तोपि तत्र मितद्र्वादित्वाड्डुप्रत्ययो बोध्यः। मुकुटस्तु "हिङ्गुलुस्यात्तु हिङ्गुलमिति क्लीबे पठितवान्। वैश्यवर्गक्लीबलिङ्गमुदन्तमदन्तं च पठ्यते इत्यादिकम्। हेमचन्द्रोपि स्वोपज्ञनाममालाव्याख्यायां व्याख्यातवान्। वाचस्पतिस्तु "हिङ्गुलस्त्वस्त्रियामिति" क्लीबेऽप्याह इत्यभिहितवान्। "पुत्" इति कुत्सायामव्ययम्। पुद्गिलति, गीर्यते वा पुत्पूर्वकाद्गिरतेः कर्तरि "पचाद्यचि" कर्मणि "ऋदोरप्" इत्यपि वा। पुद्गलतीति विग्रहे तु पुत्पूर्वकाद्गलतेः कर्तरि "पचाद्यचि" वा पुद्गलः "पुद्गलः सुन्दराकारे त्रिषु पुंस्यात्मदेहयोः" (इति मेदिनी) सुन्दराकारे पुद्गलः त्रिषु त्रिलिङ्गयाम्। आत्मदेहयोः पुंसि स्यादिति ॥ २० ॥

भूत, पहलवान, भालू, जाउरि, पटा-पीढा या अन्नभेद, कांजी, हर्ष, कडाह, पीकदान.

वेतालमल्लभल्लाश्च पुरोडाशोऽपि पट्टिशः।
कुल्माषो रभसश्चैव सकटाहः पतद्ग्रहः ॥ २१ ॥

इति पुंलिङ्गसंग्रहः ॥

वयिति–वो वायुरितो गतोयस्मात्स वेतः। वेतमलति, वेतपूर्वकादलतेः कर्तरि, "कर्मण्यण्" इत्यणि, वे वायौ तालः प्रतिष्ठा यस्येति वा वेतालः। भूताविष्टः शवः। मल्लते, मल्ल्यते वा 'मल्ल धारणे' अस्माद्भौवादिकात्कर्तरि "पचाद्यचि"

---

† यथा "दशाननक्षिप्तखुरप्रखण्डितः क्वचिद्गताधोहिमदीधितिर्यथा" इति हरिविलासो लिखितवानिति ॥

कर्मणि ' घञि ' वा मल्लः " मल्लः पात्रे कपोले च मत्स्यभेदे बलीयसि " (इति मेदिनी) भल्लते, भल्ल्यते वा भल्लेः कर्तरि 'पचाद्यचि' कर्मणि ' घञि ' वा भल्लः, " भल्लः स्यात्पुंसि भल्लूके शस्त्रभेदे पुनर्द्वयोः । भल्लातक्यां स्त्रियां भल्ली " (इति मेदिनी) । पुरः प्रथमं दाश्यतेऽयमिति विग्रहे पुरःपूर्वकाद्दाशतेःकर्मणि 'घञि' पृषोदरादित्वात् " व्रीहेश्च पुरोडाशे " इति निर्देशाद्वा दस्य डत्वे च पुरोडाशः " पुरोडाशो हविर्भेदे चमस्यां पिष्टकस्य च । रसे सोमलतायाश्च हुतशेषे च कीर्तितः" (इति विश्वः) " पट्टिः स्त्री पटभेदेस्याल्ललाटे कुम्भिकाद्रुमे " (इति मेदिनी) पट्टिं श्यति, पट्टिपूर्वकात् श्यतेः कर्तरि " आतोऽनुप–" इति के, आलोपे च पट्टिशः । मुकुटमते तु ' पट्टिसः ' दन्त्यसान्तोपि तत्र ' षो अन्तकर्मणि ' दैवादिकात्कर्तरि कप्रत्ययो बोध्यः, शस्त्रभेदः । कोलनम्, कोलतेर्भावे संपदादित्वात् क्विपि, कुल् । कुलं मषति, कुलपूर्वकान्मषतेः कर्तरि " कर्मण्यण् " इत्यणि, वृद्धौ च कुल्माषः " कुल्माषो यावके प्रोक्तः कुल्माषं काञ्जिकेऽपिच " (इति विश्वः) धातुपारायणे ' कुल्मासः ' इति दन्त्यसान्तोपि । तत्र मसेर्दैवादिकाद् ' घञ् ' प्रत्ययो बोध्यः । कुल्मासो माषादिमिश्रमर्धस्विन्नमोदनं " खिचड़ी " इति ख्यातम् । रभणम्, रभतेऽनेनेति वा रभेर्भावे, करणे वा " अत्यविचमितमी–" त्यसचि, रभसः " रभसो वेगहर्षयोः " (इति विश्वः) सकटाहः कटाहसहितः पतद्ग्रहः पुंसि स्यात् । कटेनातिशयेनाहन्यतेगम्यते, कटाङ्पूर्वकाद्धन्तेः कर्मणि " अन्येभ्योऽपीति " डे, टिलोपे च कटाहः " कटाहो घृततैलादिपाकपात्रेऽपि कर्परे । कटाहः कूर्मपृष्ठे च स्तूपे च महिषीशिशौ " (इति विश्वः) " कराह " इति ख्यातः । गृह्णाति, ' ग्रह उपादाने ' अस्मात्क्रैयादिकात्कर्तरि ' पचाद्यचि ' ग्रहः । पततस्ताम्बूलादेर्ग्रहः, पतद्ग्रहः=निष्ठीवनपात्रम् " पीकदान " इति ख्यातं सुधीभिरिति ॥ २१ ॥

आकाशादि, **(द्विहीने) ऽन्यच्च खारण्यपर्णश्वभ्रहिमोदकम् ।**

शीतादि. **शीतोष्णमांसरुधिरमुखा† क्षिद्रविणं बलम् ॥ २२ ॥**

द्वीति–द्विहीने द्वाभ्यां स्त्रीपुंसाभ्यां हीने रहिते " क्लीबे " इत्यधि क्रियते । अन्यदवशिष्टम् उक्तात्संग्रहाच्छेषः ' क्लीबे ' स्यात् । तत्र कांश्चित्पर्यायपरत्वेन व्याचष्टे–खमिति, खनति, खन्यते वा ' खनु अवदारणे ' अस्मात्कर्तरि, कर्मणि वा " अन्येभ्योऽपीति " डे, टिलोपे च खम् " खमिन्द्रिये पुरे क्षेत्रे शून्ये बिन्दौ विहायसि । संवेदने देवलोके शर्मण्यपि नपुंसकम् " (इति मेदिनी) । अर्यते, अर्त्तेः कर्मणि " अर्त्तेर्निच्च " इत्यन्यप्रत्यये णत्वे च अरण्यम्=काननम् ' जंगल ' इति ख्यातम् । पर्णयति, ' पर्ण हरितभावे ' अस्माच्चौरादिकात्कर्तरि ' पचाद्यचि ' पर्णम् " पर्ण

† " प्राक्खनो मुड्दात्तश्च ततोचप्रत्ययो भवेत् । प्रजासृजा यतः खातं तस्मादाहुर्मुखं बुधाः " (इति निरुक्तम्) ॥

पत्रे पलाशे ना " (इति कोषान्तरम्) । श्वभ्रयति ' श्वभ्र गतौ ' अस्मात्स्वार्थ-ण्यन्तात्कर्तरि ' पचाद्यचि ' श्वभ्रम् । सुष्ठु अभ्रमिति विग्रहे तु दन्त्यादित्वमपि । बिवरम् । हन्ति, हनेः कर्तरि " हन्तेर्ह्रिच " इति मनि, ह्यादेशे च हिमम् " हिमं तुषारमलयोद्भवयोः स्यान्नपुंसकम् । शीतले वाच्यलिङ्गः " (इति मेदिनी) उनत्ति, ' उन्दी क्लेदने ' अस्माद्रौणादिकात्कर्तरि कनि, नलोपे, अकादेशे च उदकम् । श्यायते स्म, श्यैङः कर्तरि " गत्यर्था–" इति क्ते, " द्रवमूर्तिस्पर्शयोः श्यः " इति संप्रसारणे च शीतम् " शीतं हिमगुणे क्लीबं शीतलालसयोस्त्रिषु " (इति मेदिनी) ओषति=दहति, उषेःकर्तरि " इण्सिञ्जिदीङुष्यविभ्यो नक् " इति नकि, उष्णम् " उष्णो ग्रीष्मे पुमान्दक्षाशीतयोरन्यलिङ्गकः " (इति मेदिनी) मन्यते, मनेः कर्तरि " मनेर्दीर्घश्च " इति से, दीर्घे च मांसम् " मांसं स्यादामिषे क्लीबं कक्कोली जटयोः स्त्रियाम् " (इति मेदिनी) रुणद्धि । रुध्यते वा ' रुधिर् आवरणे ' अस्माद्रौणादिकात्कर्तरि, कर्मणि वा " इषिमदिमुदीति " किरचि, गुणाभावे च रुधिरम् " रुधिरोऽङ्गारके पुंसि क्लीबन्तु कुङ्कुमास्रजोः " (इति मेदिनी) खनति, खन्यते, अनेन वा । खनतेः कर्तरि, कर्मणि, साधने वा " डित्खनेर्मुट् सचोदोत्तः " इत्यचि, डित्त्वाट्टिलोपे, धातोर्मुडागमे च मुखम् " मुखं निःसरणे वक्त्रे प्रारम्भोपाययोरपि । संध्यन्तरे नाटकादेः शब्देऽपि च नपुंसकम् " (इति मेदिनी) अश्नुते, अश्नोतेः कर्तरि " अशेर्नित् " इति ' क्सि ' प्रत्यये, षत्वे, कत्वे, क्षत्वे च अक्षि=लोचनम् । द्रवति, द्रूयते वा द्रवतेः कर्तरि, कर्मणि वा " द्रुदक्षिभ्यामिनन् " इतीननि द्रविणम् " द्रविणं न द्वयोर्वित्ते काञ्चने च पराक्रमे " (इति मेदिनी) बलति ' बल प्राणने ' अस्मात्कर्तरि " पचाद्यचि " बलम् " बलं गन्धरसे रूपे स्थामनि स्थौल्यसैन्ययोः । पुमान् हलायुधे दैत्यप्रभेदे वायसेऽपि च । बलयुक्तेऽन्यलिङ्गः स्याद्वाट्यालके तु योषिति (इति मेदिनी) योषिति स्त्रियां स्यादिति ॥ २२ ॥

फल, सोना, तांबा, लोहा, सुख, दुःख, शुभ, अशुभ, कमल आदि फूल, निमक, पकान्न, उबटन.

फलहेमशुल्वलोहं सुखदुःखशुभाशुभम् ।
जलपुष्पाणि लवणं व्यञ्जनान्यनुलेपनम् ॥ २३ ॥

फेति–फलति, फलतेः कर्तरि " पचाद्यचि " फलम् " फलं हेतुकृतेजातीफलकसस्ययोः । त्रिफलायां च कक्कोले शस्त्राग्रे व्युष्टिलाभयोः " (इति हैमः) । कश्चित्तु हलमिति पाठः । तत्र हलति, 'हल विलेखने' अस्मात्कर्तरि "पचाद्यचि" हलम्=लाङ्गलम् । हिनोति, हिनोतेः कर्तरि " सर्वधातुभ्यो मनिन् " इति मनिनि, गुणे च हेम हाटकम्, हिरण्यम्, स्वर्णम् वा । शलति, शल्यते वा शुल्वम् " उल्वादयश्च " इति साधुः । ताम्रम्–वरिष्ठम्, म्लेच्छमुखं वा । लोहयति, लुह्यते वा । रोहति, रुह्यते वा

रुहेः कर्तरि ' पचाद्यचि ' कर्मणि घञि वा कपिलिकादित्वाल्लत्वे च । लूयतेऽनेन-वेति विग्रहेतु लूञः साधने बाहुलकाद् ह प्रत्यये, गुणे च लोहम्=तीक्ष्णम्, पिण्डम्, शस्त्रकं वा । सुखयति, कर्तरि ' पचाद्यचि ' सुखम्, शातम्—शर्म वा । दुःखयति कर्तरि अचि, दुःखम्=कृच्छ्रम्, कष्टम्, कलाकुलं वा । शोभते, शुभेः कर्तरि " इगुपध—" इति के, गुणाभावे च शुभम्=कल्याणम्, मङ्गलं वा । न शुभमिति अशुभम्=अकल्याणम्, अभद्रं वा । जलपुष्पाणि जलभवानि पुष्पाणि कुमुदकमलकह्लारोत्पलानि क्लीबे स्युः । लुनाति, लूञः कर्तरि नन्द्यादित्वात् ल्यु प्रत्यये अनादेशे "लवणाल्लुगितिनिर्देशाण्णत्वे च लवणम् " लवणं सैन्धवादौ ना सिन्धुरक्षोभिदोरसे । तद्युक्ते वाच्यलिङ्गः स्यान्नदीभेदद्विषोः स्त्रियाम् " (इति मेदिनी) व्यज्यतेऽनेन, विपूर्वकादनक्तेः साधने " करणाधिकरणयोश्च " इति ल्युटि, अनादेशे च व्यञ्जनम् " व्यञ्जनं तेमने चिह्ने श्मश्रुण्यवयवेऽहनि " (इति मेदिनी) अनुलिप्यते, अनेन वा अनुपूर्वकाल्लिम्पतेः कर्मणि, करणे वा ल्युटि, अनादेशे च अनुलेपनम्, यथा " कुंकुमाद्यनुलेपनम् " खादिसपर्यायं सविशेषं च क्लीबे भवतीति मुकुटो व्याख्यातवानिति ॥ २३ ॥

करोड़ से भिन्न सौ आदि संख्या **कोट्याः शतादिः संख्यान्या वा लक्षानियुतं (च तत्) ।**
लाख, द्विस्वर इसन्त, उसन्त, अन्नन्त,अनान्त **द्व्यच्कमास्सिसुसन्नन्तं यदनान्तमकर्तरि ॥ २४ ॥**

कत्रिति—कोट्याः कोटेः अन्या भिन्ना शतादिः संख्या क्लीबे स्यात् । यथा शतम्, सहस्रम्, अयुतम्, अर्बुदम् । लक्ष्यते, लक्षयतेः कर्मणि " गुरोश्च—" इत्य प्रत्यये, टापि च लक्षा वा क्लीबे स्यात् । " लक्षा न पुंसि संख्यायां क्लीबे व्याजशरव्ययोः" (इति मेदिनी) तत् लक्षं नियुतं नियुतशब्दवाच्यमपि । नियूयते स्म, निपूर्वकाद् यौतेः कर्मणि ' क्ते ' नियुतम् " शतं सहस्रमयुतं नियुतं प्रयुतं मतम् । स्त्री कोटिरर्बुदमिति क्रमादशगुणोत्तरम् " (इति रत्नकोषः) । असन्तमिसन्तमुसन्तमन्नन्तं यद्द्व्यच्कं तत्क्लीबे स्यात् । यथा 'यशः' पयः, तेजः, तमः " तमोध्वान्ते गुणे शोके क्लीबं वा ना विधुंतुदे " (इति मेदिनी) इसन्तं यथा सर्पिः, हविः, रोचिः, शोचिः । उसन्तं यथा धनुः, वपुः यजुः । अन्नन्तं यथा कर्म, चर्म, वर्म, शर्म । अकर्तरि कर्तृवर्जितेऽर्थे यदनान्तंनाम तत्क्लीबे स्यात् । यथा कदनम्, गगनम्, दमनम्, रमणम्, शमनमित्यादि । अकर्तरीति किम् । नन्दनः, रमणः, सूदन इत्यादयः पुंसि स्युरिति ॥ २४ ॥

त्रान्त, सलोपध, संख्यापूर्वपद **त्रान्तं सलोपधं शिष्टं रात्रं प्राक्संख्ययान्वितम् ।**
रात्रान्त, पात्राद्य दन्तद्विगुसमास. **पात्राद्यदन्तैरेकार्थो द्विगु (र्लक्ष्यानुसारतः) ॥ २५ ॥**

त्रेति—त्रान्तं त्रकारान्तम्, सलोपधं सकारलकारोपधं च क्लीबे स्यात् । त्रान्तं

यथा गात्रम्, दात्रम्, पात्रम्, मित्रम्, यन्त्रम्, वहित्रम्, वस्त्रम् । सोपधं यथा-विसम्, वुसम्, अन्धतमसम् । लोपधं यथा कूलम्, तूलम्, मूलम्, शूलम् । शिष्ट-मवशिष्टमत्राधितमिति यावत् । शिष्टंकिम् । पुत्र:, मन्त्र:, वृत्र: । कंस:, पनस:, हंस: । काल:, शाल: । प्राक्संख्ययान्वितं संख्यापूर्वपदं रात्रान्तं क्लीवे स्यात् । यथा द्वयोः रात्र्योः समाहारो द्विरात्रम् । तिसृणां रात्रीणां समाहारः त्रिरात्रम् । पञ्चानां रात्रीणां समाहार: पञ्चरात्रम । पात्राद्यदन्तैः पात्रादिभिरदन्तैरेकार्थो द्विगुः क्लीवे स्यात् । लक्ष्यानुसारत: शिष्टप्रयोगात् । पञ्चानां पात्राणां समाहार: पञ्चपात्रम् । त्रयाणां भुवनानां समाहारस्त्रिभुवनम् । एकार्थः किम् । पञ्चसु कपालेषु संस्कृत:, पञ्चकपाल: पुरोडाश: । 'तद्धितार्थेद्विगुरयम्' 'लक्ष्यानुसारत इति किम्' त्रयाणां—पुराणां तिसृणां पुरां वा समाहारस्त्रिपुरी । पञ्चानां मूलानां समाहार: पञ्चमूली । त्रयाणां लोकानां समाहारस्त्रिलोकीत्यादिषु स्त्रीत्वं बोध्यम् ॥ २५ ॥

एकार्थकद्वन्द्व, अव्ययीभाव, संख्याव्यय से परे पथिन्, ष-ष्ठ्यन्त परछाया, समूह में सभा.

द्वन्द्वैकत्वाव्ययीभावौ पथः संख्याव्ययात्परः ।
षष्ठ्याश्छाया (बहूनां चे) द्विच्छायं (संहतौ)सभा॥२६॥

द्वन्द्वेति—द्वन्द्वस्य एकत्वम्, एकत्वे द्वन्द्वो वा द्वन्द्वैकत्वमेकार्थको द्वन्द्वः समाहारद्वन्द्वः, अनव्ययस्य भवनमव्ययीभावश्च उभौ क्लीवे स्याताम् । द्वन्द्वैकत्वे यथा पाणिपादम्, शिरोग्रीवम्, मार्दङ्गिकपाणविकमित्यादिषु "द्वन्द्वश्चप्राणितूर्यसेनाङ्गानाम्" इत्ये-कत्वम् । अव्ययीभावे यथा अधिगोपम्, उपगङ्गम्, अधिस्त्रि, यथाशक्ति । संख्या-व्ययात्परः पथ: कृतसमासान्तः 'पथिन्' शब्दः क्लीवे स्यात् । द्वयोःपथोः समा-हारो द्विपथम्, त्रयाणां पथां समाहारस्त्रिपथम्, चतुर्णां पथां समाहारश्चतुष्पथम् । विरूपः पन्थाः, विरुद्धः पन्थावेति विपथमित्यादिषु "ऋक्पूर—" इति समासान्तः "पथ: संख्याव्ययादेरिति" क्लीवत्वम् । कुत्सित: पन्था: "कापथ्यक्षयो:" इति कादेशे, "पथो विभाषा" इत्यप्रत्यये, "पथ: संख्याव्ययादेरिति" क्लीबत्वे च कापथम् । संख्याव्ययात्परः किम् । धर्मपथः, योगपथः । कृतसमासान्तः किम् । अति-पन्थाः, सुपन्था: । षष्ठ्या:षष्ठ्यन्तात्परा तत्पुरुषे छाया क्लीवे, सा चेद्बहूनां सम्बन्धिनी स्यात् । यथा वीनां पक्षिणां छाया विच्छायम् । अत्र "छाया बाहुल्ये" इति क्लीबत्वम् । 'बहूनां किम्, कुडयच्छाया, कुडयच्छायम्, अत्र विभाषासेना" इति क्लीबत्वम् । संहतौ समूहे वर्तमानो य: सभाशब्दस्तदन्तस्तत्पुरुषः क्लीवे, षष्ठ्यन्ता-त्पराचेत् । यथा स्त्रीणां सभा, स्त्रीसभम्=स्त्रीसंघात: । अत्र "अशाला च" इति क्लीबत्वम् । संहताविति किम् । धर्मस्य सभा, धर्मसभा धर्मशालेत्यर्थ: संपद्यते ॥ २६ ॥

राजशब्द वर्जित राजपर्याय-रक्षः पिशाचादि वाचक षष्ठ्यन्त पर शालार्थक सभा शब्द.

शालार्थापि परा राजाऽमनुष्यार्थादराजकात् ।
दासीसभं नृपसभं रक्षःसभ (मिमादिशः) ॥ २७ ॥

शालेति—शालागृहमर्थो यस्याः सा सभा अराजकात् राजामनुष्यार्थात्=राजशब्द वर्जित राजपर्यायात्, अमनुष्यात्=रक्षःपिशाचादिवाचकाच्च षष्ठ्यन्तात्परातत्पुरुषे क्लीबे स्यात् । अपिना संहत्यर्था सभा गृह्यते । इनस्य सभा, इनसभम् । प्रभूणां स्वामिनां सभा, प्रभसभम् । पिशाचानां सभा, पिशाचसभम् । दासीनां सभा, दासीसभं दासीगृहमित्यर्थः । नृपाणां सभा, नृपसभम् । रक्षसां सभा, रक्षस्सभमित्यादिषु " सभा राजामनुष्यपूर्वा " इति क्लीबत्वम् । इमा दिशः उदाहरणान्यवसेयानि । 'अराजकात् किम् ' राज्ञां सभा राजसभा । राजपर्यायग्रहणान्नेह चन्द्रगुप्तस्य सभा, चन्द्रगुप्त सभा । राजविशेषोऽयम् । षष्ठ्यन्तात्किम् । ईष्टे, ' ईश ऐश्वर्ये ' अस्मादादादिकात्कर्तरि " स्थेशभासपिसकसोवरच् " इति वरचि, टापि च ईश्वरा साचासौ सभाचेतीश्वरसभा । न सभा असभा । तत्पुरुषे, इति किम् । ईश्वरस्य सभेव सभा यस्येति ईश्वरसभः । अत्र " सप्तम्युपमानपूर्वस्योत्तरपदलोपश्च " इति बहुव्रीहिर्विज्ञायतामिति ॥ २७ ॥

उपज्ञान्तआदि, **उपज्ञोपक्रमान्तश्च तदादित्वप्रकाशने ।**
कोपज्ञान्तआदि. **कोपज्ञकोपक्रमादिकन्थोशीनरनामसु ॥ २८ ॥**

उपेति—उपज्ञायते, उपपूर्वकाज्ज्ञानातेः कर्मणि ' आतश्चोपसर्गे ' इत्यङि, टापि च उपज्ञा । उपक्रम्यते, उप पूर्वकात्क्रमेः कर्मणि घञि, उपक्रमः । उपज्ञा उपक्रमश्चान्ते यस्येति उपज्ञोपक्रमान्तस्तत्पुरुषः क्लीबे स्यात् । तदादित्वप्रकाशने तयोः उपज्ञोपक्रमयोः आदित्वप्रकाशने प्राथम्येद्योत्येसति । " उपज्ञोपक्रमंतदाद्याचिख्यासायाम् " उपज्ञान्त उपक्रमान्तश्च तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात् । तयोरुपज्ञायमानोपक्रम्यमाणयोरादिः प्राथम्यं चेदाख्यातुमिष्यते । कस्य ब्रह्मणः उपज्ञा आद्यं ज्ञानं कोपज्ञम्=प्रजा । कस्य प्रजापतेः उपक्रमः आद्यारम्भः कोपक्रमं लोकः । आदिना पाणिनेरुपज्ञा प्राथम्यज्ञानं पाणिन्युपज्ञं ग्रन्थः । नन्दस्य उपक्रमः आद्यप्रारम्भः नन्दोपक्रमं द्रोणः । षष्ठ्यन्तात्परा या कन्था तदन्तस्तत्पुरुषः क्लीबे स्यात् । सा कन्था उशीनरनामसु उशीनरदेशस्थसंज्ञासु वर्तते चेत् । सौशमीनां कन्था सौशमिकन्थम् । आह्विकन्थम् । ' उशीनर, इति किम् ' दाक्षिकन्था । वाह्निकेष्वियं संज्ञा । ' नामसु किम् ' वीरणकन्था कुत्रापीयं न संज्ञेति ॥ २८ ॥

---

१ कस्य प्रजापतेः उपज्ञा, उपक्रमश्च । सृष्टिस्तेनादौ ज्ञाता प्रक्रान्ता च ॥

भाव में नणक चितों से अन्य अदन्त प्रत्यय, समूह व भाव कर्म में तद्धित प्रत्ययान्त, पुण्य सुदिन पर अहन्शब्द.

भावे नणकचिद्भ्योन्ये समूहे भावकर्मणोः ।
अदन्तप्रत्यया पुण्यसुदिनाभ्यां त्वहः परः ॥ २६ ॥

भाव इति–नश्च-णश्च-कश्च-चिच्च नणकचितस्तेभ्योऽन्ये अदन्तप्रत्ययाः कृतो ये भावे विहिताः, तथा समूहे अर्थे भावकर्मणोर्विहिता ये अकारान्तप्रत्ययास्तद्धिताः, तदन्तं नाम क्लीबे स्यात् । यथा भवनम्, भूतम् । अत्र "नपुंसके भावे क्तः" भवितव्यम् भवद्भिः भवनीयम्, वा । अत्र "तयोरेवकृत्यक्तखलर्थाः" इति भावे तव्यादयः । भवति, भूयते वा भव्यम् "भव्यगेयेति" साधुः । ब्रह्मणो भवनं ब्रह्मभूयम् । अत्र "भुवोभावे" इति भावे क्यप् । सांराविणम्–सांकूटिनं वर्तते । उभयत्र "अभिविधौ भावे इनुण्" इति 'इनुण्' तदन्तात् "आणिमुणः" इत्यण् "इनण्यनपत्ये" अनपत्यार्थेऽणि परे इन्प्रकृत्या स्यात् । तेन "नस्तद्धिते" इति टिलोपो न । नणकेतिकिम् । "यजयाच–" इति नङ् । इज्यते इति यज्ञः । यतनम्, यत्नः । "स्वपोनन् । स्वपनम्, स्वप्नः । 'नौणच्' न्यदनम्, न्यादः । "सुपीति–" 'घञर्थे–" इति च कः । आखूनामुत्थानमाखूत्थः । विहननम्, विघ्नः । चित् "एरच्" इत्यच्, चयनं चयः । जयनं जयः । "ण्यासश्रन्थोयुच्" इति युच् । कारणं, कारणा । समूहेतद्धिताः । "भिक्षादिभ्योऽण्" भिक्षाणां समूहो, भैक्षम् । "गोत्रोक्षोष्ट्र–" इति वुञ् । "युवोरनाकाविति" अकादेशः । औपगवानां समूहः, औपगवकम् "तस्य समूहः" इत्यण् । काकानांसमूहः, काकम् । "केदाराद्यञ्च" केदाराणां समूहः, कैदार्यम्–कैदारकं वा । भावे "तस्यभावस्त्वतलौ–" गोर्भावो, गोत्वम् । "इगन्ताच्चलघुपूर्वात्" इत्यण् । शुचेर्भावः, शौचम् । मुनेर्भावो, मौनम् । "द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च" इति वुञ्–अकादेशश्च मनोज्ञानां समूहो मानोज्ञकम् । "स्तेनाद्यन्नलोपश्च" इति यत् । स्तेनस्य भावः कर्म वा स्तेयम्= चौर्यम् । "गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च" चाद्भावे । इति ष्यञ् । शुक्लस्य भावः कर्म वा शौक्ल्यम् । पुण्यसुदिनाभ्यां परः कृतसमासान्तोऽहः शब्दः क्लीबे स्यात् । पुण्यं च तदहश्च "राजाहः सखिभ्यष्टच्" इति टच्, पुण्याहम् । सुदिनशब्दः प्रशस्तवाची । सुदिनं च तदहश्च सुदिनाहम् । अत्र "पुण्यसुदिनाभ्यामह्नः क्लीबतेष्टा" इति क्लीबत्वम् । समासान्त इति किम्, पुण्यान्यहानि यस्मिन्निति पुण्याहा मासश्चात्र समासान्तत्वाभावान्न क्लीबत्वमितिबोध्यम् ॥ २६ ॥

क्रियाव्यय विशेषण, सामभेद, वृत्तभेद, ताड़फल या केला का फल गोंद या भात, थून्हीं, सोना, मर्म–योजन.

क्रियाव्ययानां भेदकान्येकत्वेऽप्युक्थतोटके ।

चोचं पिच्छं गृहस्थूणं[1] तिरीटं मर्मयोजने ॥ ३० ॥

क्रियेति–धात्वर्थात्मिकाः क्रियाः, न वियन्ति न क्षयं यान्तीति अव्ययानि क्रियाश्चाव्ययानि च क्रियाव्ययानि तेषां क्रियाव्ययानां भेदकानि विशेषणानि एकत्वे अपि शब्दात्क्लीबे च स्युः । क्रियाविशेषणानि यथा मन्दं पचन्ति, सुखं तिष्ठन्ति योगिनः, सलीलं नृत्यन्ति बालाः । अव्ययविशेषणानि यथा । रम्यं स्वः, प्रातः कमनीयम् । उच्यते, वचेः कर्मणि " पातॄतुदिवचिरिचिसिचिभ्यः स्थक् " इति थकि, किंत्त्वात्संप्रसारणे, कुत्वे च उक्थम्=सामभेदः । तुटति, तुटेः कर्तरि ' ण्वुलि ' गुणे, अकादेशे च तोटकम्=वृत्तविशेषः । चोप्यते, चोपयतेः कर्मणि घञि, चञ्चति–चञ्च्यतेवेति विग्रहे तु चञ्चेः कर्तरि "पचाद्यचि" कर्मणि घञि वा पृषोदरादित्वादस्यौत्वे च चोचम् " फलावशिष्टं तालफलं च चोचं कदल्याः फलं भवेत् " (इत्यार्षकोषः) । पिच्छयते, पिच्छयतेः स्वार्थणयन्तात्कर्मणि घञि पिच्छम् " पिच्छापूगच्छटाकोषमोचाशाल्मलिवेष्टके । भक्तसंभूतमण्डे च पंक्तावश्वपदामये । स्त्रियां पुंसि तु लाङ्गूले न द्वयोर्बर्हचूडयोः " (इति मेदिनी) गृहस्य स्थूणा, गृहस्थूणम्=गृहस्तम्भः,काष्ठमयी द्विकर्णिका वा । तरति, तरतेः कर्तरि, कर्मणि वा " कॄतॄकृषिभ्यः कीटन् " इति कीटनि, किंत्त्वादीत्वे, रपरत्वे च किरीटं वेष्टनम्, सुवर्णं वा । शिरोभूषणमित्यन्ये । म्रियतेऽनेन, म्रियतेः करणे " सर्वधातुभ्य मनिन् " इति मनिनि, गुणे च मर्म=सन्धिस्थानम् । युज्यते ' युजिर् योगे ' अस्माद्रौधादिकात्कर्मणि " कृत्यल्युटो बहुलम् " इति ल्युटि, गुणे, अनादेशे च योजनम् " योजनं परमात्मनि । चतुष्क्रोश्यां च योगे च " (इति मेदिनी) परमात्मनि, चतुष्क्रोश्यां, योगे च ' योजनं ' स्यादिति ॥ ३० ॥

राजसूय, वाजपेय, गद्य-पद्य, माणिक्य, भाष्य, सेंदुर, चीर-चीवर, पञ्जर या पिंजरा

राजसूयं वाजपेयं गद्यपद्ये (कृतौ कवेः) ।

माणिक्यभाष्यसिन्दूरचीर[2]चीवरपञ्जरम् ॥ ३१ ॥

राजेति–राज्ञा सोतव्योऽभिषवद्वारा निष्पादयितव्यः, लतात्मकः सोमो राजा स सूयते कण्ड्यतेऽत्रेति वा राजपूर्वकात्सुनोतेः कर्मण्यधिकरणे वा " राजसूयसूर्यमृषोद्य-

१ " गृहशशाभ्यां क्लीबे (नियमार्थमिदम्) गृहशशापूर्वे स्थूणोर्णे यथासंख्यं नपुंसके स्तः । इति क्लीबत्वम् " ॥

२ " चीराणि किं पथि न सन्ति दिशन्ति भिक्षाम् " (इति भागवतम्) ॥

रुच्यकुप्यकृष्टपच्याव्यथ्याः ” इति ‘ क्यपि ’ निपातनाद्दीर्घेच राजसूयम् । वाजमन्नं पैष्टीसुरावा पीयतेऽत्रेति, वाजपूर्वकात् पिबतेरधिकरणे यति, “ ईद्यति ” इत्यात ईत्वे गुणे च वाजपेयम् । उभावपियागविशेषावर्धर्चादीज्ञेयाविति । कवेः कृतौ “ गद्यपद्ये ” क्लीवे स्याताम् । यथा गद्यते, गदेः कर्मणि “ गदमदचरयमश्चानुपसर्गे ” इति ‘ यति ’ गद्यम्=छन्दोरहितं वाक्यं * वार्तिकमिति वा । पादाः सन्त्यस्य “ अन्येभ्योऽपीति ” यपि, पद्दन्नो’–इति पदादेशे । पद्ः सन्त्यस्येति वा पद्यम् “ पद्यं श्लोके पुमान् शूद्रे पद्या वर्त्मनि कीर्तिता ” (इति मेदिनी) कवेः कृताविति किम् । गद्या=वार्ता । पद्यः=पङ्कः, पद्यं=रजः । मणिशब्देन कायति जनोऽयम्, मणिपूर्वकात्कायतेः कर्तरि “ अन्येभ्योऽपीति ” डप्रत्यये मूलविभुजादित्वात्के वा मणिकम् । मणिके मणिपूराख्ये नगरे भवम् “ शण्डिकादिभ्योञ्यः ” इति ‘ ञ्ये ’ चातुर्वर्ण्यादित्वात् ‘ष्यञि’ वा ञित्वाद्वृद्धौ च माणिक्यम्=प्रवालसदृशमश्मजातं रत्नम्, रक्तमणिर्वा । भाष्यते सूत्रार्थो ऽनेनेति विग्रहे ‘ भाष व्यक्तायां वाचि ’ अस्मात्करणे “ कृत्यल्युटो बहुलम् ” इति ‘ ण्यति ’ भाष्यम् “ सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र वाक्यैः सूत्रानुसारिभिः । स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः”। स्यन्दते, स्यन्देः कर्तरि “ स्यन्देः संप्रसारणं च ” इत्यूरनि, संप्रसारणे च सिन्दूरम् “ सिन्दूरस्तरुभेदे स्यात्सिन्दूरं रक्तवर्णके । सिन्दूरी रोचनारक्तचेलिकाधातकी पु च ” (इति मेदिनी) चीयते, चिनोतेः कर्मणि “ शुसिचिमीनां दीर्घश्च ” इति रकि, दीर्घे च चीरम्–“ चीरी झिल्ल्यां नपुंसकम् । गोस्तने वस्त्रभेदे च रेखालिखनभेदयोः ” (इति मेदिनी) चीयते, चिञःकर्मणि “ छित्वरछत्वरधीवरपीवरमीवरचीवरतीवरनीवरगह्वरकट्वरसंयद्वराः ” इति ष्वरचि प्रत्ययान्ते निपातिते चीवरम्=मुनिवसनम्, “ शाक्यभिक्षुप्रावरणमिति वा सुभूतिः ” । पिञ्ज्यते, ‘पिजि संपर्के’ अस्मादादादिकात्कर्मणि बाहुलकादरप्रत्यये पृषोदरादित्वादिकारस्यात्वे च पञ्जरम् “ यावन्मध्यं बहुधा पाञ्जरं नावगाहते ” इति दमयन्तीश्लेषादकारवान् । क्वचित्तु पिञ्जरमिति वा पाठः । “ पिञ्जरोऽश्वान्तरे क्लीबं स्वर्णे पीते च वाच्यवत् ” (इति मेदिनी) कायास्थिवृन्दं पक्ष्यादिबन्धनगृहं च भणितं सुधीभिरिति ॥ ३१ ॥

चार्वाकशास्त्र, हरिताल, बांस का पात्र, थारा या देशभेद.

लोकायतं हरितालं विदलं स्थालबाह्लवम् ।

इति क्लीबसंग्रहः ॥

लोक इति–लोके आयतन्ते, लोकाङ्पूर्वाद्यतेः कर्तरि ‘पचाद्यचि’ लोकायताश्चार्वाकास्तेषामिदं शास्त्रम् “ तस्येदम् ” इत्यणि, संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्ध्यभावे च लोकायतम् । हरितेनालति, हरितपूर्वकादलतेः कर्तरि ‘ पचाद्यचि ’ हरितालम् “ हरितालं धातुभेदे स्त्री दूर्वाकाशरेखयोः ” (इति मेदिनी) विदलति, विपूर्वकाद्दलतेः कर्तरि ‘ पचाद्यचि ’

* उक्तानुक्तदुरुक्तानां चिन्ता यत्र प्रवर्तते । तं ग्रन्थं वार्तिकं प्राहुर्वार्त्तिकज्ञामनीषिणः ॥ १ ॥

विदलम्=वंशकृतपात्रभेदः। स्थलत्यत्र 'ष्ठल स्थितौ' अस्मादधिकरणे "हलश्च" इति घञि' णिजन्तादचि वा स्थालम् "स्थालं भाजनभेदेऽपि स्थाली स्यात्पाटलोखयोः" (इति मेदिनी) बह्लुदेशे भवम्। "तत्र भवः" इत्यणि, णित्वाद्वृद्धौ, गुणे, अवादेशे च बाह्लवम्=कुङ्कुमम्।

इति क्लीबसंग्रहविवरणम्॥

आधीऋचा, तिलोंकी खली, कांटा. **(पुंनपुंसकयोः) शेषोऽर्धर्चपिण्याककण्टकाः ॥३२॥**

पुमिति—"पुन्नपुंसकयोरित्यधिक्रियते" शेषः=उक्तादन्यः पुंनपुंसकयोः स्यात्। ऋचोऽर्धम्। "अर्धं नपुंसकम्" इति समासे, "ऋक्पूरब्धूरिति" अ प्रत्यये समासान्ते च अर्धर्चः। अर्धर्चम्। अत्र 'अर्धर्चाः पुंसि च" इति पुंनपुंसकत्वम्। पण्यते इति पिण्याकः "पिनाकादयश्चेति" साधुः। "पिण्याकोऽस्त्री तिलकल्केहिङ्गुबाह्लीकसिह्लके" (इति मेदिनी)। कण्टति 'कटि गतौ' अस्माद्भ्वादिकात्कर्तरि 'ण्वुलि' अकादेशे च कण्टकः "कण्टकः क्षुद्रशत्रौ च कर्मस्थानकदोषयोः। रोमाञ्चे च द्रुमाङ्गे च कण्टको मस्करेऽपि च" (इति विश्वः) "कण्टको न स्त्रियां क्षुद्रशत्रौ मत्स्यादिकीकसे। नैयोगिकादिदोषोक्तौ स्याद्रोमाञ्चद्रुमाङ्गयोः" (इति मेदिनी) क्षुद्रशत्रुप्रभृतिषु कण्टकः स्त्रियां न स्यादिति॥ ३२॥

लड्डू, उपताप, टांकी, साड़ी, कपड़ा, खर्व, दशकरोड़, पातक, उद्योग, चरकशास्त्र, तमाखू, आंवला, नरई.

मोदकस्तण्डकष्टङ्कः शाटकः खर्वटोऽर्बुदः।
पातकोद्योगचरकतमालामलका नडः॥ ३३॥

मोदेति—मोदते, मोदयते वा 'मुद हर्षे' अस्माद्भ्वादिकात्स्वार्थण्यन्ताद्वा कर्तरि ण्वुलि, अकादेशे च मोदकः "मोदकः खाद्यभेदेऽस्त्री हर्षके पुनरन्यवत्" (इति मेदिनी)। तण्डते 'तडि आघाते' अस्माद्भ्वादिकात्कर्तरि 'ण्वुलि' अकादेशे च तण्डकः। "तण्डकः खञ्जने फेने समासप्रायवाचि च। गृहदारुतरुस्कन्धमायाबहुलकेष्वपि" (इति मेदिनी)। दण्ड एव, स्वार्थे कनि, "दण्डकः" इत्यपि। टङ्कयति, 'टकि बन्धे' अस्माच्चौरादिकात्कर्तरि 'पचाद्यचि' णिलोपे च टङ्कः "टङ्को नीलकपित्थे च खनित्रे टङ्कनेऽस्त्रियाम्। जङ्घायां स्त्री पुमान्कोपे कोषासिग्रावदारणे" (इति मेदिनी) तङ्कतीति विग्रहे तु 'तकि कृच्छ्रजीवने' अस्मात्कर्तरि 'पचाद्यचि' णिलोपे च तङ्कोपि। तङ्को=भयम्। शटति, 'शट गतौ' अस्मात्कर्तरि 'ण्वुलि' वृद्धौ, अकादेशे च शाटकः=परिधानीयः। खर्वति, 'खर्व दर्पे' अस्माद्भ्वादिकात्कर्तरि "शकादिभ्योऽटन्" इत्यटनि, खर्वटः "यत्रैकतोभवेद्ग्रामो नगरं चैकतः स्मृतम्। मिश्रन्तु

खर्वटं नाम नदीगिरिसमाश्रयम्" अर्वति, 'अर्व हिंसायाम्' अस्माद्भौवादिकात्कर्तरि बाहुलकादुदचि, अर्बुदः "अर्बुदो मांसकीलेऽस्त्री परुषे दशकोटिषु। महीधरविशेषे ना" (इति मेदिनी) पातयति 'पत्लृ गतौ' अस्माद्भौवादिकाण्णयन्तात्कर्तरि ण्वुलि, णिलोपे, अकादेशे च पातकम्=पापम्, दोषः, अपराधो वा। उद्योजनम्, उत्पूर्वकाद्युनक्तेर्भावे 'घञि' उद्योगः=उद्यमः, उपायः, यत्नः, परिश्रमः, चेष्टा च। चरति, चरतेः कर्तरि क्वुनि, अकादेशे च चरकम्=वैद्यकशास्त्रभेदः। वरकमिति पाठे तु स्यूतं वस्त्रम्। ताम्यति, तमेः कर्तरि "तमिविशिविडिमृणिकुलिकपिपलिपञ्चिभ्यः कालन्" इति 'कालनि' तमालः "तमालस्तिलके खड्गे तापिच्छे वरुणद्रुमे" (इति मेदिनी) आमलक्याः फलम् "नित्यं वृद्धशरादिभ्यः" इति मयटि, तस्य "फले लुक्" इति लुकि च आमलकः, आमलकम्। नडति, 'नड भ्रंशे' अस्माच्चौरादिकाण्णिचोऽभावपक्षे[1] कर्तरि 'पचाद्यचि' नडः=नडोऽन्तरविवरं तृणभेदश्चेति ॥ ३३ ॥

कोढ़, मूंड़, मद्य, भूंजामांस, वीरनाद, कुशल, भीति, संयोग, तौलभेद, अक्षिरोग, रस्ताखर्च, विकारशून्य, नाचना.

कुष्ठं मुण्डं शीधु बुस्तं क्ष्वेडितं क्षेम कुट्टिमम् ।
संगमं शतमानार्मशम्बलाव्ययताण्डवम् ॥ ३४ ॥

कुष्ठमिति—कुष्णाति, कुष्णातेः कर्तरि "हनिकुषि" इति 'क्थनि' कुष्ठम्। "कुष्ठं रोगे पुष्करेऽस्त्री" (इति मेदिनी) मुण्डयते, मुण्डेः कर्मणि 'घञि' मुण्डम्=शिरः, मुण्डोऽसुरो वा। शेतेऽनेन। शीङः करणे "शीङोधुक्लक्—" इति धुकि, शीधु=मद्यम्। बुस्यतेस्म, बुस्यतेः कर्मणि क्ते, बुस्तम् "बुस्तं मांसशष्कुली, भृष्टमांसम्, पनसादिफलसारभागश्च। क्वचित् 'पुस्त' मिति पाठः। पुस्तयतीति, पुस्त्यते वा कर्तरि 'अचि' कर्मणि 'घञि' वा पुस्तम्—तदेव पुस्तकम्। कचिच्चुस्तमिति वा पाठः। च्युस्यते, चुसेः कर्मणि क्ते, निपातनाद्यलोपे इडभावे च चुस्तम् 'तंग' इति ख्यातम्। क्ष्वेडनम्, क्ष्वेडयते वा क्ष्विडेर्भावे कर्मणि वा 'ञीतःक्तः" इति क्ते क्ष्वेडितम्=वीरगर्जितम्। क्षयति, क्षियति वा क्षयतेः क्षियतेर्वा कर्तरि "अर्तिस्तुसुहु—" इति मनि, गुणे च क्षेमम्=कुशलम्। कुट्टनम्, कुट्टयतेर्भावे घञि कुट्टस्तेन निर्वृत्तम्। "भावप्रत्ययान्तादिमप्" इति 'इमपि' कुट्टिमम् "कुट्टिमोऽस्त्री निबद्धाभूः" (इति कोषान्तरम्।) संगमनम्, संपूर्वकाद्गमेर्भावे "ग्रहवृदृ" इत्यपि संगमम्=संयोगः। शतंमानमस्येतिशतमानम्=रूप्यपलम्। ऋच्छति, अर्तेःकर्तरि मनि, गुणे, रपरत्वे च अर्मम् अक्षिरोगः। शम्वति अनेन शम्बयतेः करणे बाहुलकादलचि शम्बलं=पाथेयम्।

१ "चुरादीनां वा णिच्" इति पक्षाश्रये पचाद्यजिति पीयूषव्याख्यायाम् ॥

सम्बलमितिपाठे तु ' सम्ब सर्पणे ' धातुर्बोध्यः। न व्येति न क्षयं यातीति, नञ्पूर्वकादेतेः कर्तरि 'पचाद्यचि' भावे " एरच् " इत्यचि वा अव्ययम् "अव्ययो ऽस्त्री शब्दभेदे ना विष्णौ निर्व्यये त्रिपु (इति मेदिनी) तडुना प्रोक्तम् " तेन प्रोक्तम् " इत्यणि, वृद्धौ, गुणे, अवादेशेच ताण्डवम्=नर्तनमिति ॥ ३४ ॥

तोबड़ा, जिमीकन्द, कपास, नदी के दोनों किनारे, जूआ आदि, यज्ञस्तम्भ, झरोखा, यज्ञपात्र, जूस, यज्ञपात्र, पात्रविशेष.

कवियं कन्दकर्पासं पारावारं युगन्धरम् ।
यूपं प्रग्रीवपात्रीवे यूषं चमसचिक्कसौ ॥ ३५ ॥

कवीति—कवते, कुङः कर्तरि बाहुलकादियप्रत्यये, गुणे, अवादेशे च कवियम् । " नार्यां कवी खलीनं कवियंवानातुरंगमुखभाण्डम् " (इति वोपालितः) कन्दति, कन्दतेः कर्तरि 'पचाद्यचि' कन्दः, कन्दं वा " कन्दोऽस्त्री सूरणे सस्यमूले जलधरे पुमान् " क्वचित्कर्मेति वा पाठः। करोति, क्रियते वा कृञः कर्तरि, कर्मणि वा " कृञः पासः " इति पास प्रत्यये, गुणे, रपरत्वे च कर्पासम्=' कपास ' इति ख्यातम् । पारयति, पार्य्यते वा पारयतेः कर्तरि 'पचाद्यचि' कर्मणि, " पुंसीति" घे वा पारम् । न वारयति, नञ्पूर्वकाद्वारयतेःकर्तरि 'पचाद्यचि' अवारम्—पारं च अवारं चानयोःसमाहारः पारावारम्=परार्वाचीतीरम्। युगंधारयति, युगपूर्वकाद्धारयतेः कर्तरि " संज्ञायां भृतॄ—" इति खचि, " खचिह्रस्वः " इति ह्रस्वे, " अरुर्द्विषत् " इति मुमागमे च युगन्धरम्=कूबरः । युवन्त्यस्मिन्, यौतेराधारे " कुयुभ्यां च " इति पे, दीर्घे च यूपम्, यूपः यज्ञस्तम्भः । प्रगता ग्रीवा यस्मिन्निति प्रग्रीवम्=वातायनम्, मुखशाला, द्रुमशीर्षं वा । पात्रीं वातीति, पात्रीपूर्वकाद्वातेःकर्तरि " आतोनुपसर्गे कः " इति के, आलोपेच पात्रीवम्=यज्ञोपकरणपात्रभेदः । यूषति, यूषतेः कर्त्तरि "इगुपध-" इतिके, यूषम् " मुद्गामलकयूषस्तु ग्राही पित्तकफेहितः " (इति वैद्यकशास्त्रम्) । चमन्त्यनेन, चमतेः करणे "अत्यविचमि—" इत्यसचि ' चमसम्=सोमपानपात्रम् । चेतत्यनेन, चितेःकरणे कसप्रत्यये तस्य कादेशे च । चिकनम्, चिक्कयति वा चिक्कयतेर्भावे घञि, कर्त्तरि ' पचाद्यचि ' वा चिक्कः। चिक्कं स्यति, चिक्कपूर्वकात्स्यतेःकर्तरि " आतोऽनुपसर्गे कः " इति के, आलोपेच चिक्कसः=अयमपि यज्ञपात्रविशेषो ज्ञायतामिति ॥ ३५ ॥

अर्धर्चादौ घृतादीनां पुंस्त्वाद्यं वैदिकं ध्रुवम् ।
तन्नोक्तमिहलोकेऽपि तच्चेदस्त्यस्तु (शेषवत्) ॥ ३६ ॥

इति पुन्नपुंसकसंग्रहः ॥

अर्धेति—अर्धर्चादौ अत्र पुन्नपुंसकाधिकारवर्गे घृतादीनां पुंस्त्वाद्यं पाणिन्यादिभि-

भणितम् । तद् ध्रुवं वैदिकं वेदप्रसिद्धम् । तत्तस्मादिह नोक्तम् न व्याख्यातम् । चेद्यदि लोकेऽप्यस्ति तत् शेषवदस्तु शिष्टप्रयोगानुसारेणग्राह्यमिति ॥ ३६ ॥

इति पुन्नपुंसकसंग्रहविवरणम् ॥

स्त्रीपुंसयोरपत्यान्ता, द्विचतुःषट्पदोरगाः ।
जातिभेदाः पुमाख्याश्च स्त्रीयोगैःसह मल्लकः ॥ ३७ ॥

स्त्रीति—" स्त्रीपुंसयोः " इत्यधि क्रियते । अपत्यार्थे विहिता येऽणादयस्तदन्ताः सर्वे स्त्रीपुंसयोः स्युः । औपगवः, औपगवी । गार्ग्यः, गार्गी । द्विचतुष्पदषट्पदवाचिनः उरगवाचिनश्च जातिविशेषाः स्त्रीपुंसयोः स्युः । मानुषः, मानुषी । विप्रः, विप्रा । शूद्रः, शूद्रा "शूद्रा चामहत्पूर्वाजातिः" इति टाप् । बकः, बकी । हंसः, हंसी । सिंहः, सिंही । भ्रमरः, भ्रमरी । उरगः, उरगी । " जातेरस्त्रीविषयात्– " इति ङीप् । अबाधिता इत्येव । मक्षिका, शिवा, लूता । पिपीलिका । जातिवाचिनः स्त्रीपुंसयोः स्युः । द्रुणः, द्रुणी । मत्स्यः, मत्सी । केचित्तु ' षट्पदादिभिरस्यैकवाक्यतां वदन्ति । पुमाख्याः पुरुषाख्याः स्त्रीयोगैः सह वर्तमानाः स्त्रीपुंसयोःस्युः । ब्राह्मणः, ब्राह्मणी । शूद्रः, शूद्री । मल्लते,मल्लेः कर्तरि 'ण्वुलि' अकादेशे च मल्लकः, स्त्री चेन्मल्लिका अत्र " प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात इदाप्यसुपः " इति पूर्वस्यात इदादेशः । " मल्लिका तृणशून्येऽपि मीनमृत्पात्रभेदयोः " (इति मेदिनी) तृणशून्ये मीनमृत्पात्रभेदयोरपि मल्लिका स्यादिति ॥ ३७ ॥

यती, कौड़ी, नक्षत्र, चन्दन, कालीपादरि, मन्त्र, घरिया, परिमाण, बेरी, लाठी, साड़ी, कमर, झोपड़ी.

मुनिर्वराटकः स्वातिर्वर्णको झाटलिर्मनुः ।
मूषा स्त्रपाटी कर्कन्धूर्यष्टिः शाटी कटी कुटी ॥ ३८ ॥

मुनिरिति—मन्यते, मनेः कर्तरि " मनेरुच्च " इतीनि, उदादेशे च मुनिः " मुनिः पुंसि वसिष्ठादौ वङ्गसेनतरौ जिने " (इति मेदिनी) वरमटति, वरपूर्वकादटतेः कर्तरि ' क्वुनि, अकादेशे च वराटकः=बीजकोषः, शुल्वं वा । शोभनमतति सुपूर्वकादततेःकर्तरि " अज्यतीभ्यां च " इतीणि, णित्त्वाद्वृद्धौ च स्वातिः,=नक्षत्रभेदः । वर्णयति, वर्णयतेः कर्तरि ' ण्वुलि ' अकादेशे च वर्णकः " विलेपने चन्दने च वर्णकं पुन्नपुंसकम् " (इति रभसः) झटनम् ' झट संघाते ' अस्माद्भौवादिकाद्भावे 'घञि' झाटः । झाटं लाति, झाटपूर्वकाल्लातेःकर्तरि बाहुलकाड्डि प्रत्यये, डित्त्वाट्टिलोपे च झाटलिः=वृक्षभेदः । मन्यते, मनेःकर्तरि " शॄस्वृस्निहि–" इत्युप्रत्यये मनुः=आदिराजा, मन्त्रश्च । मूषति, मूषेः कर्तरि ' पचाद्यचि, ' टापि च मूषा=स्वर्णादिविलेपन-

भाण्डम्। सरति, सर्पति वा सरतेः सर्पतेर्वा कर्तरि बाहुलकात्पाट प्रत्यये पृषोदरादित्वाद्वा-सृपाटः=परिमाणभेदः । जातित्वाद्गौरादित्वाद्वा ङीषि सृपाटी। कर्कं दधातीति, कर्कन्धूः "अन्दूदृम्भू-" इति साधुः । बदरी वृक्षः । यक्षते, 'यक्ष पूजायाम्' अस्माद्गौरा-दिकात्कर्तरि क्तिचि "स्कोः संयोगाद्योः" इति कलोपे, ष्टुत्वे च । यजतेर्बाहुलकात्ति प्रत्यये "व्रश्चभ्रस्जेति" षत्वे वा यष्टिः=लगुडो, मधुयष्टिका च। शाट्यते, शाटयतेः स्वार्थण्यन्तात्कर्मणि घञि, जातिलक्षणे 'ङीषि' च शाटी=पटभेदः । कटति, कटतेः कर्तरि 'पचाद्यचि' जातिलक्षणे ङीषि च "सर्वधातुभ्य" इतीनि वा "कृदिकारादिति" वा ङीषि कटी, कटिर्वा । कुटति, कुटतेः कर्तरि इनि । "इगु-पध-" इति वा के, "जाते-" रिति गौरादित्वाद्वा ङीषि च कुटी कुटिर्वा गृहविशेषः, पर्णशाला वेति विज्ञायतामिति ॥ ३८ ॥

इति स्त्रीपुंससंग्रहविवरणम् ॥

अथ स्त्रीनपुंसकसंग्रहो व्याख्यायते ॥

ष्यञ्, वुञ्, उचित,मिताई.

"स्त्रीनपुंसकयो" र्भावक्रिययोः 'ष्यञ्' क्वचिच्च 'वुञ्' ।
औचित्यमौचितीमैत्री मैत्र्यं 'वुञ्' (प्रागुदाहृतः)॥३९॥

स्त्रीति–"स्त्रीनपुंसकयोः" इत्यधिक्रियते। भावक्रिययोः भावकर्मणोर्विहितः ष्यञ् वुञ् च क्वचित् स्त्रीनपुंसकयोः स्यात् । "गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च" इति चकाराद्भावे च विहितः 'ष्यञ्' स्त्रीनपुंसकयोः स्यात्। क्वचिदिति ष्यञ्वुञ्भ्यां सम्बध्यते। क्वचित् 'ष्यञ्' स्यात्। क्वचिच्च वुञ् स्यात्। यथा उचितस्य भावः, कर्म वा। ष्यञि, वृद्धौ, "यस्येति च" इत्यलोपे च औचित्यम्। स्त्रियान्तु "षिद्गौरा-दिभ्य" इति 'ङीषि' "हलस्तद्धितस्य-" इति यलोपे च औचिती । मित्रस्य भावः, कर्म वा 'ष्यञि' मैत्र्यम्। स्त्रियां तु 'ङीषि' यलोपे च मैत्री। एवं समग्रस्य भावः सामग्र्यम् । स्त्रियां तु सामग्री। अर्हतो भावः कर्म वा 'ष्यञि' "अर्हतो नुम्च" इति नुमागमे च आर्हन्त्यम्। स्त्रियान्तु आर्हन्ती=योग्यता। प्राग् 'द्वितीय-काण्डे' वुञ् उदाहृतः । यथा अहो अहं पुरुषः "सुप्सुपा" इति समासे अहो पुरुषस्य भावः 'मनोज्ञादित्वाद्' वुञि, वृद्धौ, अकादेशे, टापि च आहोपुरुषिका । शिष्यश्च उपाध्यायश्च तयोर्भावः "द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च" इति 'वुञि' शैष्योपाध्या-यिका । गर्गस्य भावः "गोत्रचरणादिति-" वुञि, गार्गिका। क्वचिन्न। मनोज्ञस्य भावः वुञि, अकादेशे च मानोज्ञकम्। रमणीयस्य भावः कर्म वा "योपधाद्गुरूपोत्तमा दिति" 'वुञि' रामणीयकम्। "भावे" इति किम् । चत्वारो वर्णाश्चातुर्व-र्ण्यम्, अत्रस्वार्थे 'ष्यञ्' बोध्यः। स्त्रियां न स्यादिति ॥ ३९ ॥

सेना, छाया, शाला आदि, मनुष्यों की सेना, कुत्तों की रात, गायगोठ।

षष्ठ्यन्तप्राक्पदाः सेनाच्छायाशालासुरानिशा।
स्याद्वा नृसेनं श्वनिशं गोशालमितरे च (दिक्)॥ ४०॥

षष्ठीति—षष्ठ्यन्तं प्राक्पदं पूर्वपदं येषामिति=षष्ठ्यन्तात्पराः—सेनाच्छायाशाला सुरानिशास्तत्पुरुषे स्त्रीनपुंसकयोः स्युः। यथा नृणां सेना, नृसेना। वृक्षस्य छाया, वृक्षच्छाया। गवां शाला, गोशाला। यवानां सुरा, यवसुरा। श्वनां निशा, श्वनिशा। पक्षे "विभाषा सेनासुराछायाशालानिशानाम्" इति क्लीवता स्यादिति। यथा नृसेनम्। वृक्षच्छायम्। गोशालम्। यवसुरम्। श्वनिशम्। एवमितरेऽपिबोध्याः। यथा "छायाबाहुल्ये" छायान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात्पूर्वपदार्थबाहुल्ये। इक्षूणां छाया, इक्षुच्छायम् "विभाषासेना" इति विकल्पस्यायमपवादः। 'इक्षुच्छायानिषादिन्यः' इति तु "आसमन्तान्निषादिन्यः" इत्याङ्प्रश्लेषोबोध्यः। इति दिक् उदाहरणमिदं विज्ञायताम्॥ ४०॥

आबन्नन्तोत्तरपदो द्विगुश्चापुंसि नश्च लुप्।
त्रिखट्वं च त्रिखट्वी च त्रितक्षं च त्रितक्ष्यपि॥ ४१॥
इति स्त्रीनपुंसकसंग्रहः।

आबिति—आबन्तोत्तरपदोऽन्नन्तोत्तरपदश्चद्विगुरपुंसि स्त्रीनपुंसकयोः स्यात्। नश्च अनोनकारस्य च लोपनं लुप्=लोपःस्यात्। "आबन्तो वा" आबन्तोत्तरपदोद्विगुः स्त्रियां वेष्टः। अनोनलोपश्च वाच द्विगुः स्त्रियाम्। आबन्तोत्तरपदो यथा तिसृणां खट्वानां समाहारः "गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य" इति ह्रस्वे कृते "द्विगोरिति" ङीपि च त्रिखट्वी। पक्षे "सनपुंसकम्" इति क्लीवत्वम्। त्रिखट्वम्। एवं पञ्चानां खट्वानां समाहारः, पञ्चखट्वी—पञ्चखट्वम्। अन्नन्तोत्तरपदो यथा त्रयाणां तक्ष्णां समाहारस्त्रितक्षी अत्र "अनोनलोपश्चेति" नलोपे, "द्विगोरिति" ङीप्। पक्षे त्रितक्षम्। एवं पञ्चानां तक्ष्णां समाहारः, पञ्चतक्षी। पक्षे पञ्चतक्षमिति॥ ४१॥

इति स्त्रीनपुंसकसंग्रहविवरणम्॥

अथ त्रिलिङ्गशेषोव्याख्यायते॥

पात्र, दोना, वाटी, पेटारा, कमल या बेरफल, अनार.

"त्रिषु" पात्री पुटी वाटी पेटी कुवलदाडिमौ।
इति त्रिलिङ्गशेषः।

त्रीति "त्रिषु" इत्यधिक्रियते। पाति, पातेः कर्तरि "दादिभ्यश्छन्दसि" इति 'ष्ट्रन्' "षिद्गौरादिभ्यश्च" इति ङीषि च पात्री "पात्र्यमत्रे त्रिषु क्लीबं स्रुवादौ राजमन्त्रिणि। तीरद्वयान्तरे योग्ये" (इति मेदिनी)। पुटति, पुटतेः कर्तरि "इगुपध—" इति के, गौरादित्वान्ङीषि च पुटी=पात्रभेदः। वाटयते, वाटयतेरर्य-

न्तात्कर्मणि ‘ घञि ’ वाटः, गौरादित्वान्ङीषि च वाटी । वाटः पथिवृतौ वाटं वरण्डेऽङ्गान्नभेदयोः । वाटी वास्तौ गृहोद्यानकट्योः ” (इति हैमः) । पिट्यते—पिटेः कर्मणि घञि, गुणे, जातित्वाद्गौरादित्वाद्वा ङीषि पेटी । स्त्रीलिङ्गप्रदर्शनं तु ङ्यन्तता सूचनार्थम् । वेत्रादिरचिता । कौ वलति, कुपूर्वकाद्वलतेः कर्तरि ‘ पचाद्यचि ’ कुवलम् “ कुवलं चोत्पले मुक्ताफलेऽपि बदरीफले ” (इति मेदिनी) दलनम्—दलतेर्भावे ‘ घञि ’ दालः , दालेन निर्वृत्तः “ भावप्रत्ययान्तादिमप् ” इतीमपि, डलयोरेकत्वाल्लस्य डत्वे च दाडिमः, दाडिमी, दाडिमम् “ दाडिमः करको दन्तबीजो लोहित पुष्पकः ” (इति भावप्रकाशः) “ अनार ” इति ख्यातम् । “ वियोगिनीमैक्षत दाडिमीमसौ ” (इति नैषधम्) असौ वियोगिनीं दाडिमीं ऐक्षत अपश्यदिति ॥

इति त्रिलिङ्गशेषविवरणम् ॥

द्वन्द्वसमास, तत्पुरुषसमास. **परलिङ्गं स्वप्रधाने द्वन्द्वे, तत्पुरुषेऽपि (तत्) ॥ ४२ ॥**

परेति—स्वे समस्यमानाः पदार्थाः प्रधानं यत्र तस्मिन्नितरेतरयोगद्वन्द्वे परपदस्य लिङ्गं स्यात् । यथा कुक्कुटश्च मयूरी च कुक्कुटमयूर्यौ । मयूरी च कुक्कुटश्च मयूरीकुक्कुटौ अत्रेतरेतरयोगाद् द्विवचनम् । तत्परलिङ्गं तत्पुरुषेऽपि स्यात् । यथा कुलस्य ब्राह्मणः, कुलब्राह्मणः । ब्राह्मणस्य कुलं, ब्राह्मणकुलम् । अर्धं पिप्पल्याः, अर्ध-पिप्पली । “ परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः ” इति परवल्लिङ्गता स्यादिति ॥ ४२ ॥

अस्यापवादमाह—

अर्थान्ताः प्राद्यलंप्राप्तापन्नपूर्वाः परोपगाः ।
तद्धितार्थे द्विगुः संख्यासर्वनामतदन्तकाः ॥ ४३ ॥

अर्थेति—अर्थोऽन्ते येषामिति अर्थान्ताः, प्राद्यादिपूर्वं येषामिति ते प्राद्यलंप्राप्ताऽऽपन्नपूर्वाश्च परं विशेष्यमुपगच्छन्तीति परोपगाः विशेष्यलिङ्गाः स्युः । अर्थान्ता यथा—द्विजायायम्, द्विजार्थः सूपः । द्विजायेयम्, द्विजार्था यवागूः । द्विजायेदं, द्विजार्थं पयः । एवं विप्रार्थोवेदः, विप्रार्थामाला, विप्रार्थं वस्त्रम् । अत्र “ अर्थेन नित्यसमासो विशेष्यलिङ्गताचेति वक्तव्यम् ” इति नित्यसमासो वाच्यलिङ्गता च बोध्या । प्रादिपूर्वा यथा—प्रगतः आचार्यः=प्राचार्यः “ प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया” इति समासः ॥ खट्वामतिक्रान्तोऽतिखट्वः । “अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया” इति समासः । एवमतिक्रान्तो मालामतिमालोहारः । अतिक्रान्तामालामतिमालेयम् । अतिमालमिदम् । अवक्रुष्टः कोकिलया, अवकोकिलः । “ अवादयः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया ” इति समासः । अलं पूर्वो यथा अलं कुमार्यै इत्यलंकुमारिरयम्, अलंकुमरिरियम्, अलंकुमारि इदम् । अलंजीविकायै अलंजीविकः, अलंजीविका, अलंजीविकम् । प्राप्तोजीविकाम्, प्राप्तजीविको द्विजः, प्राप्तजीविका स्त्री, प्राप्तजीविकमिदम् । एवम् आपन्नो जीविकाम्,

आपन्नजीविको विप्रः, आपन्नजीविका विप्रा, आपन्नजीविकमिदम्। अत्र "द्विगुप्राप्तापन्नालंपूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधो वाच्यः" अस्मादेवज्ञापकात्समासः। तद्धितार्थे यो द्विगुः सवाच्यलिङ्गः स्यात्। पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः, पञ्चकपालः=पुरोडाशः। पञ्चकपाला, पञ्चकपालम्। "संख्यापूर्वो द्विगुः" इति द्विगुसमासः। "संस्कृतं भक्षाः" इत्यण्। "द्विगोर्लुगनपत्ये" इत्यणोलुक्। संख्या सर्वनामानि च संख्या सर्वनामान्ताश्च शब्दा वाच्यलिङ्गाः स्युः। एकः पुमान्, एका स्त्री, एकं कुलम्। द्वौ पुमांसौ, द्वे स्त्रियौ, द्वे कुले। त्रयः पुरुषाः, तिस्रः स्त्रियः, त्रीणि कुलानि। एवं चत्वारो ब्राह्मणाः,चतस्रो ब्राह्मण्यः,चत्वारि वस्त्राणि। बहवो जनाः। बह्व्यो रमण्यः। बहूनि धनानि। सर्वनामानि यथा सर्वोदेशः, सर्वानदी, सर्वं जलम्। एवं परः पुमान्, परा स्त्री, परं कुलम्। संख्यान्तका यथा ऊनत्रयः, ऊनतिस्रः, ऊनत्रीणि। सर्वनामान्तका यथा परमसर्वः, परमसर्वा, परमसर्वमित्याद्यवसेयम्॥ ४३॥

बहुव्रीहिरदिङ्नाम्नामुन्नेयं (तदुदाहृतम्)।
गुणद्रव्यक्रियायोगोपाधयः (परगामिनः)॥ ४४॥

बह्विति—अदिङ्नाम्नाम्, न दिङ्नामानि येषामिति तेषामदिङ्नाम्नां बहुव्रीहिः, बहुव्रीहिसमासो वाच्यलिङ्गः स्यात्। तदुदाहृतं तस्योदाहरणमुन्नेयम् स्वयमेव विचारणीयम्। बहु=प्रचुरं धनं यस्येति बहुधनः, बहुधनं यस्या इति बहुधना, बहु धनं यस्मिंस्तद्बहुधनं गृहम्। 'अदिङ्नाम्नामिति किम्' उत्तरस्याः पूर्वस्याश्च दिशोरन्तरालम् + उत्तरपूर्वा। अत्र "दिङ्नामान्यन्तराले" इति बहुव्रीहिः। गुणद्रव्यक्रियाणां योगे उपाधिर्निमित्तं येषामिति ते परगामिनो विशेष्यलिङ्गाः स्युः। यथा शुक्लःपटः, शुक्ला शाटी, शुक्लं वस्त्रम्। दण्डोऽस्त्यस्येति दण्डी, दण्डोऽस्त्यस्या इति दण्डिनी, दण्डो विद्यते यस्य तद्दण्डि। पचति, पाचयति वा पाचकः, स्त्री पाचिका, कुलं पाचकमित्याद्यवसेयम्॥ ४४॥

कृत्प्रत्ययान्त, कृत्य प्रत्ययान्त, अणाद्यन्त.

"कृतः कर्तर्यसंज्ञायां" कृत्याः (कर्तरि कर्मणि)।
अणाद्यन्ता (स्तेनरक्षाद्यर्थे) नानार्थभेदकाः॥ ४५॥

कृत इति—असंज्ञायां कर्तरि अर्थे "कर्तरि कृत्" इत्यादिना विहिताः कृतः कृत्संज्ञकप्रत्ययास्तदन्ताः शब्दाः परगामिनो वाच्यलिङ्गाः स्युः। यथा करोतीति विग्रहे कर्तरि "ण्वुल्तृचाविति" तृचि, कर्ता पुमान्। स्त्रियां "ऋन्नेभ्योङीप्" इति ङीपि, कर्त्री=माया। कर्तृ=कलत्रम्। कुंभस्य कारः, कुम्भकारः=कुलालः। अत्र "कर्मण्यण्" इत्यण् प्रत्ययः। स्त्रियां "टिड्ढेति" ङीपि, कुम्भकारी=कुलाली। कुम्भकारम्=कुलम्। 'असंज्ञायां किम्'। "संज्ञायां भृतॄवृजिधारिसहितपिदमः" इति

विहिता वाच्यलिङ्गा न स्युः । विश्वं बिभर्तीति विश्वम्भरोऽच्युतः, शक्रश्च । विश्वंभरा भूमिः । कर्तरि–कर्मणि च विहिताः कृत्याः कृत्यप्रत्ययान्ताः शब्दाः वाच्यलिङ्गाः स्युः । कर्तरि यथा–भवतीति भव्यस्तरुः, भव्या वराङ्गना, भव्यं कुलम् । अत्र " भव्यगेयेति " कर्तरि यत्–एवम् " वसेस्तव्यत्कर्तरि णिच्च " वसतीति वास्तव्योऽयम्, वास्तव्या सा, वास्तव्यं तत् । कर्मणि यथा क्रियतेऽसौ कार्यो घटः, कार्या सृष्टिः, कार्यं जगत् । अत्र कर्मणि " ऋहलोर्ण्यत् " इति ण्यत् । कर्तरीत्यादिकिम् । एधितव्यम्, एधनीयं त्वया । अत्र भावे औत्सर्गिकमेकवचनं क्लीबत्वं च बोध्यम् । असंज्ञायामित्येव । भिद्यः नदः, उध्यः । अत्र " भिद्योध्यौ नदे " इति क्यप्, उभौ वाच्यलिङ्गौ न स्यातामिति तेनरक्ताद्यर्थे–" तेन रक्तं रागात् " इत्याद्यर्थे विहिता ये अणादयस्तदन्ताः शब्दाः, नानार्थानां भेदका विशेषणानि । नानार्था वा भेदका विशेष्या येषांते वाच्यलिङ्गाः स्युः । यथा कौङ्कुमेन रक्तः, कौङ्कुमः पटः । अत्र " तेन रक्तं रागात् " इत्यण् । स्त्रियां कौङ्कुमी शाटी । कौङ्कुमं वस्त्रम् । लाक्षयारक्तः, लाक्षिकः पटः । अत्र " लाक्षारोचनाट्ठक् " इति ठक् । लाक्षिकी शाटी । लाक्षिकं वस्त्रम् । कृत्तिकाभियुक्ता कार्त्तिकी । अत्र " नक्षत्रेण युक्तः कालः " इत्यण् । वसिष्ठेन दृष्टं, वासिष्ठं साम " दृष्टं साम " इत्यण् । वसिष्ठेन दृष्टो, वासिष्ठो मन्त्रः । वासिष्ठी ऋक् । प्रजापतिना प्रोक्तः, प्राजापत्यः । " तेन प्रोक्तम् " इत्यर्थे " दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्यः " इति ण्यः । " अणाद्यन्ताः " इत्यादिपदेन ग्रामे भवो, ग्राम्यः पुमान्, ग्रामेभवा, ग्राम्या स्त्री, ग्रामे भवं, ग्राम्यमित्यादिषु " ग्रामाद्यखञौ " इति ' य ' प्रत्ययः । " रक्ताद्यर्थे " इत्यादिपदेन मथुराया आगतः " तत आगतः " इत्यण्, माथुरः, स्त्रियां " टिड्ढेति " ङीप् । माथुरीयमित्याद्यवसेयम् ॥ ४५ ॥

षट् संज्ञका " त्रिषु " समा युष्मदस्मत्तिङव्ययम् ।
परं विरोधे, शेषं (तु) ज्ञेयं " शिष्टप्रयोगतः " ॥ ४६ ॥

इति लिङ्गादिसंग्रहवर्गः ॥

षडिति–" ष्णान्ताःषट् "–" डति च " इति सूत्राभ्यां कृतषट्संज्ञकाः, युष्मदस्मदी, तिङन्तम्, अव्ययानि चैते त्रिषु लिङ्गेषु समाः तुल्याः स्युः । एषामलिङ्गत्वेन सादृश्यत्वमिति बोध्यम् । यथा षट् नराः, षट् स्त्रियः, षट् कुलानि । पञ्च नराः, पञ्च नार्यः, पञ्च फलानि । कति घटाः, कति स्त्रियः, कति गृहाणि । त्वं पुरुषः, त्वं स्त्री, त्वं फलम् । एवम् अहं पुरुषः, अहं स्त्री, अहं फलम् । पुरुषः पचति, स्त्री पचति, कुलं पचति । उच्चैः प्रासादः, उच्चैः शाला, उच्चैर्गृहम् । विरोधे " लिङ्गविधायकवचनविरोधे सति परं वचनं ग्राह्यम् । यथा ' स्त्रियामीदूद्विरामैकाच् ' इत्यस्याव

१ विश्वं बिभर्तीति-विग्रहे " संज्ञायां भृतॄवृजि–" इत्यादिना खचि विश्वम्भरः " विश्वम्भरोऽच्युते शक्रे पुंसि विश्वम्भरा भुवि " (इति कोषान्तरम्) ॥

काशः—धीः, भ्रूः । " कृतःकर्तर्यसंज्ञायाम् " इत्यस्यावकाशः—कर्ता, पाचकः । नीः, लूः, इत्यादावुभयप्रसंगे परत्वात्त्रिलिङ्गताभवति । शेषमिहानुक्तं तु शिष्टप्रयोगतः शिष्टानां प्रयोगाज्ज्ञेयं ज्ञातव्यम् । यथा " चालनी तितउः पुमान् " इत्युक्तम् । इह " तितउ परिवपनं भवति " इति पस्पशाभाष्यप्रयोगान्नपुंसकत्वमपि बोध्यम् । तथा " ताटङ्कस्ते " इत्याचार्यप्रयोगात्ताटङ्कशब्दस्य पुंस्त्वम् । यथा वा ' कलिका कोरकः पुमान् ' इतीहोक्तम् । ' कोरकाणि ' इति माघकाव्यप्रयोगान्नपुंसकत्वमप्यवसेयं सद्भिः सुधीभिरिति ॥ ४६ ॥

इति लिङ्गादिसंग्रहवर्गविवरणम् ॥

अथोक्तस्यैवोपसंहारमाह—

इत्यमरसिंहकृतौ, नामलिङ्गानुशासने ।
सामान्यकाण्डस्तृतीयः, साङ्गएव समर्थितः ॥ ४७ ॥

इत्यमरसिंहकृतौ नामलिङ्गानुशासने तृतीयः सामान्यकाण्डः साङ्गःसाङ्गोपाङ्गसमेत एव समर्थितः संपादितः संभाषितो वा अथवा अमरसिंहकृतौ अमरसिंहाचार्य निर्मिते नामलिङ्गानुशासने नामलिङ्गप्रतिपादके शास्त्रे साङ्गः प्रस्ताववर्गसमूहाङ्गसमेत एव समर्थितः संभणितः संपादितो वा तृतीयः सामान्यकाण्डः इति समाप्तिं पफाणोति शम् ॥ ४७ ॥

अथ व्याख्याकृद्वंशवर्णनमाह—

श्रीमत्प्राङ्गनरायणेन प्रभुणा स्वाज्ञापितः सादरं
नाम्ना शक्तिधरः सदाशिवपदद्वन्द्वे रतो नित्यशः ।
चक्रे चामरके प्रशस्तविवृतिं विद्वज्जनानां मुदे
नानाकोषयुतां विशुद्धिसहितां वाणिद्वयालंकृताम् ॥ १ ॥
शाके शैलगुणाष्टभूपरिमिते वर्षे द्विगोत्राङ्ककौ
पौषे मास्यसिते हरीशतिथिके श्रीभास्करे वासरे ।
सर्वेषां सुखबोधनाय रचिता व्याख्या रसाला मया
तां नित्यं प्रविलोकयन्तु सुधियो हृष्यन्तु स्वान्ते स्वके ॥ २ ॥
व्याख्याः सन्ति विदांवरैर्विरचिता यद्यप्यनेकानघा
यासु स्वल्पधियो विवेकरहिता बाला विषीदन्ति ये ।
तेषामेव कृते पदार्थवलिता व्याख्या रसाला कृता
सोयं मेऽत्र परोपकारकुशलैः संक्षम्यतां दुर्नयः ॥ ३ ॥
एषा रसाला रचिता विशाला, व्युत्पत्तिमाला सरला सुधीनाम् ।
स्वान्ते कवीनामनिशं विभातु, बालाः सुबोधं नितरां लभन्ताम् ॥ ४ ॥
पुरे मुरादाबादाख्ये शुक्लवंशोद्भवः सुधीः ।
आसीद्दुर्गाप्रसादाख्यो बलभद्रस्तु तत्सुतः ॥ ५ ॥
तस्यात्मजः शक्तिधरः शिवपादार्चने रतः ।
कृतवान्सर्वतोषाय विस्पष्टार्थप्रबोधिनीम् ॥ ६ ॥
बुद्धिमान्द्यवशात्किञ्चिद्यदशुद्धमलेखि तत् ।
द्वेषभावं समुत्सृज्य शोधनीयं मनीषिभिः ॥ ७ ॥

इति श्रीमदमरसिंहविरचिते अमरकोषे आनरेबुलश्रीमद्रायबहादुरभार्गवप्रयागनारायणाज्ञया द्विजवरशक्तिधरसंकलितायां रसालाख्यायां व्याख्यायां तृतीयः काण्डः समाप्तिमगादिति शम् ॥ ३ ॥

समाप्तश्चायं ग्रन्थः ॥